Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

Стево М. Лапчевић

ОДНОС СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА ПРЕМА МИСЛИ КАРЛА МАРКСА КАО ОСНОВ ПОДЕЛЕ У СРПСКОМ/ЈУГОСЛОВЕНСКОМ СОЦИЈАЛИЗМУ 1875-1941.

докторска дисертација

Београд, 2026.

University of Belgrade

Faculty of Political Sciences

Stevo M. Lapčević

SVETOZAR MARKOVIC'S ATTITUDE TOWARDS THE THOUGHT OF KARL MARX AS THE BASIS OF DIVISION IN SERBIAN/YUGOSLAV SOCIALISM 1875–1941

doctoral dissertation

Belgrade, 2026

МЕНТОР:

Проф. др Ивана Дамњановић, ванредни професор

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Ред. проф. др Марко Симендић

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Др Душан Достанић, научни сарадник

Институт за политичке студије, Београд

Доц. др Дејан Јовановић

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Датум одбране докторске дисертације:

Изјава захвалности

Неизмерну захвалност дугујем супрузи Сњежани на дуготрпљењу и свему што је дала да би се на ову дисертацију ставила последња тачка. Захвалан сам и родитељима, Миломиру и Нади без којих не би било ни првог слова, брату Миљану јер су расправе са њим родиле потребу да се ова тема обради и питања у њој постављена разјасне, као и деци Даници и Јовану, због којих су се сва слова, бројеви, тачке и други интерпункцијски знаци и нашли између корица ове дисертације.

Богу хвала!

ОДНОС СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА ПРЕМА МИСЛИ КАРЛА МАРКСА КАО ОСНОВ ПОДЕЛЕ У СРПСКОМ/ЈУГОСЛОВЕНСКОМ СОЦИЈАЛИЗМУ 1875-1941.

САЖЕТАК

Предмет истраживања у овој докторској дисертацији јесте развој социјалистичке мисли у Србији и Југославији у периоду 1875-1941 посматрано кроз призму односа Светозара Марковића према мисли Карла Маркса као основи разлиставања различитих погледа на социјализам у референтно време. У том смислу, аутор полази од испитивања начина на који су током протока времена, различити социјалистички мислиоци и борци у политичкој арени, читали Марковићево схватање и одређење спрам Карла Маркса односно како су своја социјалистичка гледишта обликовали у зависности од те позиције.

Одабир Светозара Марковића и Карла Маркса за два угаона камена између којих се одвија истраживање, последица је две неупитне чињенице: 1. да је Светозар Марковић био зачетник социјализма међу Јужним Словенима, аутор коме су се током референтног времена сви који су желели да се сматрају социјалистима (или да их таквима признају) враћали (сходно својим потребама) и 2. да је Карл Маркс, победом унутар Прве Интернационале постао камен темељац социјализма уопште, ауторитет признат као такав од свих социјалистичких школа (без обзира на вредносно одређење) којем се, коначно, Светозар Марковић не само окретао, већ спрам кога је и дефинисао своје базичне социјалистичке принципе.

Стављајући анализиране ауторе и политичке борце у одређени историјски контекст, аутор настоји да укаже на факторе који су обликовали различита читања Марковићевог одређења спрам Маркса у референтно време, избегавајући у исто време да се бави питањима који су од потоњих „тумача“, „наследника“ и „следбеника“ били у праву, а који то нису. Ту процену, аутор је оставио онима чијим се читањем у истраживању бавио. Коначно, аутор не доноси такав став ни у погледу самог Марковићевог одређења спрам мисли Карла Маркса, већ га, онаквог какво јесте, узима као почетну позицију у анализи, баш као што су га, вредносно се потом одређујући спрам истог, узимали и анализирани „наследници“, „тумачи“, „следбеници“.

Отуда, аутор, као циљ истраживања не поставља испитивање било чије „правоверности“, већ указује на потребу разумевања политичке идеје, у овом контексту социјалистичке, као

прогресивне, што коначно указује на потребу генеолошког истраживања идеологија као метода који није у довољној мери присутан у српској политиколошкој академској јавности.

Коначно, у циљу указивања на значај и могућности генеологије у процесу истраживања политичких идеја, аутор се окреће и ка књижевности, налазећи извесне паралеле између политичких и књижевних идеја – канона и њихових интерпретација.

Кључне речи: Светозар Марковић, Карл Маркс, социјализам, фашизам, анархизам, идеологија, канон, историја, класа, економија, етика
Научна област: политичке науке
Ужа научна област: Политиколошко-социолошке студије
УДК: 316.334.3(497.11)"1875/1941"(043.3)

SVETOZAR MARKOVIC'S ATTITUDE TOWARDS THE THOUGHT OF KARL MARX AS THE BASIS OF DIVISION IN SERBIAN/YUGOSLAV SOCIALISM 1875–1941

ABSTRACT

The subject of research in this doctoral dissertation is the development of socialist thought in Serbia and Yugoslavia during the period between 1875 and 1941, observed through the prism of Svetozar Marković's relationship to the ideas of Karl Marx as the foundation for distinguishing different views on socialism in the reference period. In this sense, the author begins by examining the ways in which, over time, various socialist thinkers and political actors interpreted Marković's understanding of and position toward Karl Marx, and how they shaped their own socialist views depending on that stance.

The choice of Svetozar Marković and Karl Marx as the two cornerstones between which the research unfolds is the result of two indisputable facts: (1) that Svetozar Marković was the pioneer of socialism among the South Slavs, an author to whom, during the reference period, all who wished to be considered socialists (or to be recognized as such) returned (in accordance with their own needs); and (2) that Karl Marx, through his victory within the First International, became the cornerstone of socialism in general, an authority acknowledged as such by all socialist schools (regardless of their value positions), to whom Marković not only turned but also against whom he defined his basic socialist principles.

By placing the analyzed authors and political actors in a specific historical context, the author seeks to highlight the factors that shaped the various readings of Marković's position toward Marx in the reference period, while at the same time refraining from questioning which of the subsequent "interpreters," "successors," and "followers" were right and which were not. That assessment is left to those whose interpretations are examined in the research. Finally, the author does not take a definitive stance regarding Marković's own position toward Marx's thought, but accepts it as it is, taking it as a starting point of the analysis – just as the analyzed "successors," "interpreters," and "followers" themselves did, later defining their own value positions in relation to it.

Thus, as the goal of the research the author does not set the examination of anyone's "orthodoxy," but rather accentuates the need to understand political ideas – in this context, socialist – as progressive, which ultimately indicates the necessity of genealogical research of ideologies as a method insufficiently present in Serbian political science academic community.

Finally, in order to emphasize the significance and possibilities of genealogy in the process of researching political ideas, the author also turns to literature, finding certain parallels between political and literary ideas – the canons and their interpretations.

Keywords: Svetozar Marković, Karl Marx, socialism, fascism, anarchism, ideology, canon, history, class, economy, ethics
Scientific field: Political Science
Scientific subfield: Political-Sociological Studies
UDC: 316.334.3(497.11)"1875/1941"(043.3)

СКРАЋЕНИЦЕ У ТЕКСТУ:

ГПУ – Главна партијска управа

ГРС – Главни раднички савез

ДС – Демократска странке

ЗС – Земљорадничка странка

ЈДЗ – Југословенска демократска заједница

ЈДС – Југословенска демократска странка

ЈРС – Југословенска републиканска странка

ЈСДС – Југословенска социјал демократска странка

ЈНПЗ – Југословенски народни покрет „Збор“

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

НРС – Народна радикална странка

НОЛИТ – Нова литература

НСС – Народна сељачка странка

РС – Републиканска странка

СРС – Самостална радикална странка

СР –Самостални радикали

ССНС – Српска слободумна народна странка

ССДС – Српска социјал демократска странка

ССДП – Српска социјал демократска партија

СРПЈ(к) – Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста)

СРПЈ – Социјалистичка радничка партија Југославије

СПЈ – Социјалистичка партија Југославије

СДСЈ – Социјал-демократска странка Југославије

СКА – Групе за социјалну и културну акцију

ССЗЗ – Савез српских земљорадничких задруга

СКЈ – Савез комуниста Југославије

УОС – Уједињена омладина српска

ЦК – Централни комитет

САДРЖАЈ

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА.....1

1.1. Научни и друштвени значај истраживања.....4

1.2. Теоријско одређење предмета истраживања.....5

1.3. Операционо одређење предмета истраживања.....6

1.4. Научно-дисциплинарно одређење предмета истраживања.....7

1.5. Научни и друштвени циљеви истраживања.....8

1.6. Хипотетички и методолошки оквир.....9

1.7. Научна и друштвена оправданост истраживања.....11

2. СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ: ОСНОВНИ ИДЕОЛОШКИ ПОГЛЕДИ И РАД НА ЊИХОВОМ ОСТВАРЕЊУ.....13

2.1. Кратак живот и велико дело.....13

2.1.1. Први социјалистички кораци.....17

2.1.2. Маркс и Интернационала.....24

2.1.3. Сукоб и коначан разлаз са либералима.....38

2.1.4. Крагујевачки период: промена тактике.....45

2.1.5. Затвор и смрт у Трсту.....49

2.2. Светозар Марковић и основни принципи Марксове социјалистчке мисли.....53

2.2.1. Револуционарна свест, ситуација и питање извршилаца.....59

2.2.2. Економски детерминизам: (не)нужност капитализма.....71

2.2.3. Социјализам, манифестација инстикта друштвености.....76

2.3. Закључак.....84

3. САБОРЦИ У СУКОБУ: ОД СОЦИЈАЛИЗМА ДО РАДИКАЛИЗМА И НАЦИОНАЛ-МАРКСИЗМА 1875-1903.....90

3.1. Од опела до опела: временски раскорак и прилике у њему.....90

3.2. Има ли социјализма без Маркса?.....125

3.3. Маркс је коначно добио право: Драгиша Станојевић и Србија између идеализма и „економизма“.....136

3.3.1. Прва фаза: сукоб са Марковићем и измирење.....147

3.3.2. Друга фаза: прихватање Маркса и одбрана Марковића од марксизма.....154

3.3.3. Трећа фаза: национални марксизам као српски интерес.....161

3.4. Смена генерација на прелому векова: у потрази за идејом и партијом.....168
3.5. Закључак 185
4. „НАСЛЕДНИЦИ“ У СУКОБУ: МАРКСИСТИ, РЕВИЗИОНИСТИ, ДИСИДЕНТИ 1903-1918 191
4. 1. Од смене династија до смене држава: временски раскорак и прилике уњему.....191
4.2. Радништво испред сељаштва: српска социјална демократија и питање Марковићевог односа према Карлу Марксу.....212
4.3. Маркс против Маркса: Крста Цицварић у време анархосиндикализма.....229
4.4. Ка ширем консензусу: Јован Скерлић и самостални радикали......243
4. 5. Закључак.....258
5. РАДИКАЛНИ ЗАОКРЕТИ: НОВА ЧИТАЊА У ИЗМЕЊЕНИМ ОКОЛНОСТИМА 1918-1941.....266
5.1. Међуратни југословенски социјалситички (не)мир: временски раскорак и прилике у њему.....266
5. 2. Социјал-демократија: Живко Топаловић и питање јединства.....321
5.3. Бољшевичко „прескакање“: Живко Јовановић, Веселин Маслеша.....329
5.4. Сељачки социјализам: Драгољуб Јовановић и учитељи енергије.....338
5.5. Светислав Стефановић: солидарност, демократија, фашизам.....345
5.6. Крста Цицварић: солидарност, синдикализам, фашизам.....352
5.7. Закључак.....358
6. ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ.....369
Литература.....382
Биографија аутора.....402
Изјава о ауторству
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије рада
Изјава о коришћењу

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Иако живимо у времену у којем се чини (не без разлога) да су идеологије постале ствар прошлости, да је политика искључиво вештина, механика, ствар процената и статистичких података, истраживање политичких идеја представља изазов пред којим политикологија стоји и даље. Одбацујући нормативно одређење, политику сводимо на практичну вештину, на њену манифестациону природу, на опипљиво, материјално видљиво. Свесни да се у политици, можда више него било где другде, суштински процеси одвијају „испод површине“, или пак далеко од онога што нам се чини као коначно, омеђено структуром и материјом, сматрамо да је непознавање идеја један од фундаменталних разлога кратковидости у практичној политичкој борби (и њеног свођења искључиво на личну перспективу), али и непосредна последица одбацивања духа из историјског тока.

Отуда није изненађујуће то што се неретко дешава да истраживање политичких идеја иде у корак са потребама разумевања политике као механике, вештине којој је свако вичан, чиме се остаје на површинском нивоу, на представљању просте „хронологије“, без настојања да се уђе у дубљу анализу „проживљеног искуства“, односно без интереса да се „видљиви“ процеси објасне „невидљивим“. (Kosalleck, 2004) Недостатак интересовања за „дубље“ разумевање политичке праксе доводи и до мањка воље за генеалошким истраживањима идеја и њиховим генеричким схватањима. Уместо да се, из љубави према истини стане на пут истинитиости (Williams, 2002) и идеологије у својој пуноћи схвате као стално кретање и развојни процес, оне се сагледавају монолитно, догматски, а њихови творци и тумачи проглашавају за „правоверне“ и „отпаднике“. На тај начин, одбацивањем оног дела идеологије који „не одговара“ замишљеном „главном току“, дефинисаном (декларативно за сва времена) од стране „очева оснивача“, уместо потребе да се дође до истине, истраживање идеја најчешће служи као потпора одређеном дневно-политичком ставу и акту (Лавџој, 2014). Лишена „љубави према истини“ оваква анализа угрожава и неутралност позиције истраживача, чиме се исти претвара у агитатора, браниоца специфичног погледа на свет (Skinner, 2012).

Говорећи управо о овим изазовима, Квентин Скинер (Skinner, 2012) је истицао да постоји неколико великих замки у које најчешће упадају историчари и тумачи идеја: насилно стварање доктрине од разбацаних и необавезних назнака о нечему што смо склони да преводимо у идеју; стално трагање за јединственом, целовитом идејом, што долази као последица немогућности

правилног сагледавања различитих, могуће и међусобно сукобљених фаза у развоју одређене идеје и „откривања“ одређених ставова, најчешће потребних истраживачу ради несметаног учитавања одређеног концепта или система вредности у мисли онога чији се рад истражује, те коначно стварање „агената“ (антиципатора) одређене идеје у времену када се иста није могла појавити или барем није била релевантна у оној мери у којој је то потребно истраживачу.

Управо ове „замке“ биће полазна основа од које ћемо поћи у анализу предмета нашег интересовања: јасно дефинисаног сегмента из идејног корпуса Светозара Марковића, на начин на који то до сада код нас није чињено. Циљ који себи постављамо јесте да укажемо не само на унутрашњу суштину Марковићевог схватања Маркса, о чему је у нашој политичкој традицији било речи, већ и на све оне спољашње факторе који се не тичу самог аутора, а који су током времена довели до различитих разумевања Марковићевог текста чиме, сматрамо, дајемо нарочити допринос проучавању не само Марковићеве социјалистичке идеје, већ генеалошког одређења српског социјализма, али и начина на који се, у историјском процесу, дефинисани почетним премисама интерпретираног, формирају идеолошки ставови.

На овај начин стварамо основ за повратак помало запостављеном истраживању политичких идеја у Србији, ослањајући се не толико на главни ток мисли и праксе одређеног аутора, већ на судбину његовог промишљања и рада. Стављајући при томе акценат на инструментализацију истих у различитим идеолошким, временским и практично-политичким оквирима, без настојања да докажемо било чију „правоверност“ у односу на самог Марковића, стварамо за себе неутралну позицију која омогућава постављање интерпретативног оквира који ће релативизовати задате (идеолошке) „истинитости“, са јасним циљем да нас у коначници доведе до истине о основној теми нашег истраживања и тиме покаже да је нормативни приступ изучавању политике и даље неправедно потцењен.

Неутралност позиције у истраживању нашег предмета могуће је обезбедити услед чињенице да наш циљ није проверавање „истинитости“ одређене интерпретације, већ указивање на њено постојање и значај који има за коначно потпуно разумевање одређене идеје (дела исте) – њене операционализације у одређеним историјским условима[1].

[1] Заузимање вредносно неутралне позиције у истраживању идеологија, сматра Бојан Вранић (2024) могуће је уколико се иста истражује „као процес који је историјски укорењен у простору и времену, где је предмет истраживања егзистенцијална условљеност мишљења“ (Вранић, 2024: 57).
И Карл Манхајм у свом раду *Идеологија и утопија* сматра да историјска истраживања идеологија, ради лакше обреда проблема, изричито траже одрицање од „питања о 'исправности' оних 'идеја' које испитујемо“, наводећи

Но да не буде забуне, ми сматрамо да је Карл Манхајм у праву и када констатује да је тешко рећи да је нека позиција потпуно неутрална. Она то може бити само у оној мери у којој истраживач не доноси суд о исправности става којим се бави, али она то суштински не може бити отуда што и сам истраживач има одређени угао посматрања ствари. Из те перспективе, ограничен објективним препрекама, као што је знање, време и простор у којем и на којем делује, могу учинити да не види исправно шта је то што представља вредност ономе кога испитује, што за последицу може имати немогућност правилног увиђања веза којима градећи своју идеју, истраживани успоставља предмет истраживања. (Манхајм, 1978: 211)

Коначно, предмет нашег истраживања јесте питање да ли се филозофске истине, које се налазе у фундаменту политичких идеја (у конкретном случају ради се о српском социјализму чији је Марковић најзначајнији представник, а његови интерпретатори део) могу спознати тек када се ослободе метафизике и сместе у одређени историјски контекст. Односно, питање које се поставља у позадини нашег предмета истраживања јесте да ли је кључ схватања одређене идеје у укидању филозофије и њеном „утапању“ у историју – може ли примена историјске методе у процесу изучавања идеје дати резултат какав даје филозофски, ваниторијски поглед на њу?

Овакав приступ нас учи да нити један појам-идеја немају апсолутну вредност, већ се могу сазнавати искључиво кроз ступњеве кроз које су пролазили у току свог генеричког развоја. Ова истина важи како за тумаче и „следбенике“ тако и за самог аутора који се тумачи и „следи“, а који је и сам тумач и „следбеник“ низа који му претходи.

Постављено на оваквој претпоставци, истраживање нашег предмета, конкретно, односа Светозара Марковића према Карлу Марксу у контексту његовог разумевања од стране селектованих аутора и у референтном времену, створиће и могућност да разумемо како тумач – „следбеник“ почиње да се држи претпоставки којих се држи и како оне током времена почињу да се одбацују у корист других. Отуда, наше истраживање поред тога што даје допринос разумевању развоја размишљања унутар српског социјалистичког корпуса идеја, указује и на

истраживача да се ограничи на показивање веза између структура и егзистенцијалних стања „која постоје у сваком појединачном случају“ (Манхајм, 1978: 80).

Код оваквог, вредносно неутралног истраживања, главни ток иде за одговором „како одређена друштвено структурисана егзистенцијална стања нагоне на одређене начине тумачења егзистенције.“ (Манхајм, 1978: 80) Истраживач не поставља испред себе дилему истинито-неистинито, већ у фокус ставља „егзистенцијалну условљеност мишљења“ (Манхајм, 1978: 80).

начине сазнавања чиме стварамо оквир за могућа истраживања других српских идеолошких школа.

1.1. Научни и друштвени значај истраживања

Научни значај истраживања огледа се у начелном доприносу научном фонду, сходно чињеници да је угао из којег посматрамо проблем везан за конкретну идеју нов, да не представља (само) анализу тока мисли, већ и самог процеса сазнавања.

До сада, истраживања српског/југословенског социјализма почивала су на крајње субјективно заузетој марксистичкој позицији, спрам које се тумачила свака друга. У том процесу, различите социјалистичке тенденције које су постојале пре и после појаве марксизма на политичкој сцени, процењиване су сходно томе колико се слажу, односно колико се сукобљавају са мишљу Карла Маркса. Оне нису посматране ван овог тока за који се мислилио да је не само доминантан, већ и једини исправан. Сходно томе, истраживања су подразумевала анализу (не)исправности (не)марксистичког социјализма у односу на начин на који је унутар КПЈ читан Маркс. Наше истраживање по први пут у центар интересовања ставља не компарацију са стварним, могућим или пак нужним идеолошким узором, већ начин на који су различита читања узора, узрокована читавим низом фактора, утицала на даљи развој његове мисли.

У исто време, истраживање омогућава и стицање нових сазнања о Светозару Марковићу, као и о политичкој употреби његових идеја. На тај начин, допринос који истраживање даје академској заједници огледа се у јасно израженом ставу да разумевање идеје интерпретираног аутора, не значи и њу саму, те да је у обликовању ставова у вези са одређеним аутором или идејом неопходно посветити се истраживању извора, укључујући и све спољашње факторе који на исте утичу.

Такође, разумевајући политичке идеје генерички, а не догматски-монолитно, истраживање ће указати и на крајње проблематични карактер одбацивања оних делова целине идеје који се са стране различитих тумача карактеришу као „погрешни“, „штетни“, једном речју – сувишни.

Друштвени значај истраживања, огледа се у пружању аргументације широј јавности за, чини нам се, нужно раздвајање базичне идеје интерпретираног од њених интерпретација, чиме

се јасно указује на то да исте могу лако постати оруђе у рукама интерпретатора (најчешће су у питању гладијатори у аренама политичке свакодневнице), што представља нарочиту опасност не само у теоријском, већ и у практичном смислу. Такође, истраживање омогућава широј заједници да сазна и нешто више о различитим разумевањима Марковићевог односа према Марксу и њиховим манифестационим облицима у политичкој свакодневници.

1.2. Теоријско одређење предмета истраживања

У фокусу нашег истраживања јесте политичка идеја чији је творац Светозар Марковић. Разумевајући је као генеричку појаву (ону на коју утиче време и процеси у њему), стављајући при томе нагласак на различите интерпретације исте, настојаћемо да је објаснимо генеаолошки, кроз предметом обухваћена гранања. Конкретно, нагласак је стављен на један сегмент идеје Светозара Марковића, на његово разумевање социјалистичке идеје Карла Маркса приказано кроз три фундаментална елемента: 1. одређење радништва/класе и његовог места у историјском процесу, 2. економски детерминизам, схваћен као идеја о нужности капитализма, односно као став да ће капитализам сам произвести своје ликвидаторе, 3. место етике/морала у обликовању социјалистичког друштва и њен однос према економским законитостима.

Сматрамо да се тако, кроз анализу разумевања изолованог сегмента конкретне идеје, у нашем случају социјализма који спаја све ауторе којима се бавимо, може доћи до општег закључка да различите мене једне политичке идеје, настале услед утицаја које на интерпретацију имају фактори који се не тичу нужно саме интерпретиране идеје, задржавају пуно право да се делом исте и даље сматрају. Тиме, у теорији и пракси супротстављене интерпретације суштински доприносе не укидању, већ гранању анализиране политичке идеје.

Анализом различитих форми социјализма, насталих на трагу различитих интерпретација односа Светозара Марковића према Карлу Марксу (кроз три горе истакнута елемента истог које је као такве дефинисао управо Марковић) у јасно назначеном временском периоду, настојаћемо да укажемо на који начин ишчитавање Марковићевих радова у вези са Карлом Марксом обликује политичке ставове оних који га интерпретирају, те на који начин те интерпретације „мењају“, односно деформишу изворна значења текстова и тако обликују токове развоја социјализма код Срба.

Како истраживање покрива интерпретације политичких мислилаца и делатника, оптерећених сопственим идеолошким гледиштима, породичним наслеђем, личном и широм друштвеном историјом и кретањима, то ћемо у истраживању посебну пажњу посветити и овим, спољашњим факторима који утичу на обликовање интерпретације.

Сходно чињеници да ћемо се у нашој студији случаја бавити јасно одређеним временским периодом и ауторима који су у њему оставили значајан траг, неопходно је да истакнемо и теоријски објаснимо у којој мери и на који начин политичке идеје зависе од структуре, од друштвених процеса и улоге које појединци и организације имају у њима, те у којој мери њихово „ослобађање“ од истих (не)утиче на промену, деформацију, идеје и коначно на могућност да интерпретације остану део интерпретиране политичке идеје.

1.3. Операционо одређење предмета истраживања

Сходно предмету истраживања, утицаја који Марковићево разумевање социјализма Карла Маркса има на формирање политичких ставова интерпретатора, те начина на који политички ставови интерпретатора и фактори који доприносе њиховом обликовању утичу на саму интерпретацију, као субјекте истраживања можемо идентификовати селектоване ауторе, политичке мислиоце и делатнике. Највећи број селектованих аутора непосредно се изјашњава као социјалисти (социјал-демократи, бољшевици и сељачки социјалисти), односно социјалисти-радикали, те анархисти: Димитрије Ценић, др Лаза Пачу, Пера Тодоровић, Никола Пашић, Драгиша Станојевић, Драгиша Лапчевић, Јаша Томић, Драгољуб Јовановић, Крста Цицварић, Димитрије Туцовић, Душан Поповић, Веселин Маслеша, Живко Јовановић, Живко Топаловић, Отокар Кершовани. Део њих припада левим грађанским опцијама са предоминантно израженом социјалистичком компонентом и јасним везивањем за социјалистичке традиције чији су део током своје идеолошке еволуције били Јован Скерлић, Јаша Продановић, Јован Жујовић, односно десним националним опцијама у које, иако се, генерално, не може говорити о њиховом социјалистичком карактеру уносе свој социјалистички доживљај света, дајући му сасвим посебан израз. Такав један случај представља Светислав Стефановић, један од значајнијих идеолога „Југословенског народног покрета Збор“.

Како истраживање подразумева анализу конкретно назначеног сегмента једне идеје, у одређеном временском периоду, то се као примаран процес истиче политички активизам

интерпретатора у периоду 1875-1941, док се као важни чиниоци предмета истраживања уочавају још и „лична“ историја и анимозитети, породично наслеђе, као настојање интерпретатора да се ради задовољења сопствених економских и друштвених интереса (задобијање статуса унутар друштва), кроз различите интерпретације утврди јасна дистинкција у односу на друге интерпретаторе.

Временски оквир истраживања покрива период од смрти Светозара Марковића 1875. па до почетка Другог светског рата 1941. године. Захваљујући тој чињеници, у наслову смо се определили за дуално решење: „српски/југословенски социјализам“, сходно факту да се бавимо истраживањем идеје која је настала у процесу прерастања Кнежевине и Краљевине Србије у Краљевину Југославију, што је за последицу имало и проширени не само географски, већ и идеолошки оквир деловања. Аутори којима ћемо се бавити нису само деловали међу Југословенима, већ су се многи од њих и декларисали као (интегрални) Југословени.

За у наслову изнет временски оквир који ћемо својим истраживањем покрити, одлучили смо се сходно чињеници да су у овом периоду различите, сукобљене, али не унисоне судове о Марковићевом односу према Карлу Марксу оставили како његови најближи сарадници, тако и његови противници, те следбеници и поштоваоци, што нам даје бољу могућност да прецизније утврдимо како су, на који начин и из којих разлога разумели, тумачили и користили овај корупс Марковићевих идеја.

Када пак говоримо о ауторима, они су селектовани не само због утицаја који су имали у политичком животу Кнежевине/Краљевине Србије/СХС/Југославије (јер он је у коначници неуравнотежен), већ због значаја који имају на развој социјализма међу Србима/Југословенима.

1.4. Научно-дисциплинарно одређење предмета истраживања

Сходно чињеници да је у фокусу нашег истраживања политичка идеја, те да се иста посматра генеаолошки и генерички, у историјској перспективи, укључујући све специфичности које са собом доноси човеково кретање кроз историју, то се као нужан, намеће мултидисциплинарни приступ истраживању.

У домену политичке науке, ослонићемо се на политичку теорију и филозофију, а својеврсну подршку ради пружања свеобухватније слике феномена који истражујемо, пружиће нам и историја и то пре свега друштвено-политичка историја простора који је истраживањем

покривен, лична, породична историја аутора чије рецепције Марковићевог односа према Карлу Марксу анализирамо, као и историја идеја релевантних за наше истраживање.

1.5. Научни и друштвени циљеви истраживања

Одговарајући на истраживачко питање, понудићемо научну дескрипцију схватања марковићевског идеолошког наслеђа као генеричке појаве и научно објаснити на који начин настају различита читања једног-истог текста, у каквом су односу ова читања према практичној политичкој борби и обратно.

Прецизно ћемо утврдити везу између идеологије као идеје која претендује да стоји у вези, али суштински изнад политичке борбе и саме те борбе оптерећене не само конкретним циљевима који се у комуникацији са одређеном публиком желе остварити, већ и читавим низом фактора који утичу на обликовање интерпретације као што су: лични, економски и шири друштвени фактори, породично наслеђе и друго.

Иако се неретко може чути да је време идеологија прошло, чињеница која остаје, јесте потреба политичких актера да своје делање омеђе мисаоним категоријама којима приближавају свој рад публици, правдају га и коначно, кроз осмишљавање сопственог делања и исцртавања пројектоване (жељене) будућности, обезбеђују (или барем настоје да то чине) подршку за очување (и унапређење) позиција које у друштву имају.

Друштвени циљ овог истраживања огледа се у два циља која смо овим истраживањем ставили пред себе: 1. раздвајање интерпретације од интерпретираног и 2. раздвајање интерпретираног које се приказује као континуитет од практично-политичког.

1. „Заклањање“ иза „великих идеја“ и „заклињање“ у „велике идеје“ и данас је, закључујемо, не само потреба политичких актера, већ неретко и замерка која се од стране публике упућује гладијаторима у политичкој арени. У том процесу, позивање политичких актера на „традиције“ „изма“ којем и сами припадају, покушаји да се укаже на непрекинути континуитет, на јединствену линију која савременог интерпретатора чини једним са интерпретираним, а све у циљу сопственог укорењавања у политичкој традицији средине у којој се делује, незаобилазни је сегмент идеолошке и практичке борбе у политичкој арени. Због тога је од изузетне важности указати како на дегенерацију идеје, која настаје као последица интерпретације, тако и на начине њене употребе у политичкој борби. 2. Тиме, коначно, ово истраживање указује на потребу

раздвајања интерпретиране политичке идеје као теоријског концепта од његове практичне манифестације у чијем средишту се неретко налази не потреба остварења дугорочних циљева идеје, већ њихова инструментализација ради остварења краткорочних и средњорочних циљева, наметнутих самом политичком борбом.

1.6. Хипотетички и методолошки оквир

У циљу давања што конзистентнијег одговора на истраживачко питање, предлажемо следећу општу хипотезу као водећи хипотетички оквир из којег исходе три посебне хипотезе као кораци којима у коначници дајемо одговор на истраживачко питање.

Општа хипотеза коју настојимо да докажемо јесте та да сваки тумач, истраживач и следбеник конкретне идеје, читањем из сопствене перспективе деформише идеје Светозара Марковића чиме у значајној мери мења почетне ставове аутора којим се бави.

Из овако постављене основне хипотезе исходи прва посебна хипотеза да перспектива из које селектовани аутори тумаче и разумевају Марковићево схватање социјализма Карла Маркса, зависи како од идеолошког опредељења, тако и од „спољашњих“ фактора који са идеолошким опредељењем не мора да има непосредне везе.

Индикатори прве посебне хипотезе: настојања селектованих аутора, мислилаца и политичких делатника, да се позиционирају унутар политичке арене; лична и породична историја као „оптерећујући“ фактор у рецепцији/интерпретацији идеје; личне амбиције као покретач у политичкој арени и детерминанта у разумевању идеолошког корпуса.

Друга посебна хипотеза: Упркос чињеници да интерпретације у значајној мери мењају карактер интерпретираног, интерпретатори настоје да се прикажу као настављачи интерпретираног.

Индикатори друге посебне хипотезе: креирање модела „антиципатора“ који омогућава интерпретираном да постане „весник“ интерпретације, чиме се интерпретација представља као „логички наставак“ класика; креирање модела „агента“ који омогућава корекцију интерпретираног у оном сегменту у којем интерпретатор сматра да је интерпретирани услед „урођеног незнања“ начинио пропуст који интерпретацију одваја од класика.

Трећа посебна хипотеза: различите интерпретације доприносе даљем гранању интерпретиране идеје, нудећи као једину могућност потпуног сагледавања идеолошког концепта генеалогију уз истовремено његово генеричко разумевање.

Индикатори треће посебне хипотезе: инсистирање интерпретатора на јединству са интерпретираним; доказивање сопствене „исправности“ и конкурентског „отпадништва“ у односу на „заједнички“ извор; интерпретација као враћање „извору“ са којег се, без обзира на размимоилажења интерпретатори напајају.

Сходно предмету истраживања и циљу који смо поставили, истраживање ће почивати на примени квалитативних научних метода, док је, услед чињенице да се истраживање бави изучавањем политичких идеја, приступ проблему нормативан. У раду ћемо користити следеће научне методе: анализа, компарација, апстракција, специјализација, класификација, дедукција, синтеза, конкретизација, генерализација, индукција, хипотетичко-дедуктивна метода.

Доминантна метода истраживања биће анализа и компарација, док ћемо се у извођењу закључака ослањати превасходно на индукцију. Основни циљ који својим истраживањем желимо да постигнемо јесте извођење општег закључка о могућности генеричког схватања идеологије, за разлику од монолитног, временски и просторно ороченог које, као такво, сматрамо, више одговара догми него „изму“ као изразу субјективног схватања света.

У том смислу, кретаћемо се од појединачног случаја (селектовани аутори) како бисмо дошли до општег закључка о идеологији као конструкту који у себи неретко садржи и међусобно сукобљене елементе.

Темељна теорија од које полазимо јесте интерпретативна. и то пре свега отуда што настојимо да покажемо да уверења аутора којима ћемо посветити пажњу нису (нужно) настала као резултат деловања властитих уверења и преференција, већ да се ту ради о читавом низу фактора. На тај начин ми ћемо, управо захваљујући интерпретацији, показати да не постоје чиста искуства на која се могу свести уверења.

Тиме фокус нашег истраживања политичке идеје померамо са аутора на даљи развој његове мисли кроз различите рецепције. Такође ослањаћемо се на синтезу (пошто нам је циљ да дођемо до општих закључака који указују не на појаву већ на феномен), компарацију (која омогућава јасно уочавање сличности и разлика од случаја до случаја, односно аутора до аутора), а интерпретација ће имати и историцистички карактер у оној мери у којој је то неопходно за разумевање утицаја „спољних“ фактора (као што су опште прилике у друштву, појединачне

судбине аутора и намере политичких организација чији су део, а које опет зависе највише од општих прилика) у креирању и развијању различитих рецепција Марковићевог „марксизма“.

У том смислу, ослањаћемо се на Робина Колингвуда који у свом раду *Идеја историје* настоји да повеже филозофију и историју, односно да укаже на то се историја не може сагледавати искључиво као „низ догађаја“ већ пре свега као „систем сазнатих ствари“ (Колингувд, 2003: 27), одакле закључујемо да циљ примене историјске методе није просто сазнавање како мисле тумачи и „следбеници“ Светозара Марковића, већ пре свега како сазнају, односно који фактори у историјској перспективи утичу на обликовање сазнања у вези са истраживаним предметом (идејом) и на основу тога граде сопствено схватање Марковићевог разумевања Марксове социјалистичке мисли.

1.7. Научна и друштвена оправданост истраживања

Научна оправданост истраживања огледа се у чињеници да је угао из којег посматрамо проблем везан за конкретну идеју нов, да не представља (само) анализу тока мисли, већ и самог процеса сазнавања, као и у употреби истог у практичној политичкој борби у различитом временском оквиру које карактеришу и различити услови у којима се борба одвија.

Компаративно истраживање односа Светозара Марковића према Карлу Марксу и разумевања тог односа од стране селектованих интерпретатора, омогућава и стицање нових сазнања о Светозару Марковићу, као и о политичкој употреби његових идеја. Компаративно истраживање међусобног односа интерпретатора, као и њихових интерпретација Марковићевог односа према Карлу Марксу, омогућава и стицање нових знања о инструментализацији идеја у сврху остварења политичких циљева и утицаја који императив освајања и увећања политичке моћи има на развој самих интерпретација.

На тај начин, допринос које истраживање даје академској заједници огледа се у јасно израженом ставу да разумевање идеје интерпретираног аутора, не значи и њу саму, те да је у обликовању ставова у вези са одређеним аутором или идејом неопходно посветити се истраживању извора (укључујући и све спољашње факторе који на исте утичу), уз истовремено ограничавање утицаја који на разумевање изворног текста имају његове интерпретације, без обзира са ког политичког пола оне долазе.

Такође, разумевајући Марковићеву идеју генерички, а не догматски-монолитно, истраживање ће указати и на крајње проблематични карактер одбацивања оних делова целине идеје који се са стране различитих тумача карактеришу као „погрешни“, „штетни“, једном речју – сувишни.

2. СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ: ОСНОВНИ ИДЕОЛОШКИ ПОГЛЕДИ И РАД НА ЊИХОВОМ ОСТВАРЕЊУ

2.1. Кратак живот и велико дело

Своја прва сазнања о српском народу, његовој традицији и намерама у будућности, Светозар Марковић је стицао како од непосредних учесника устанака који су у време његовог детињства проведеног у зајечарском и јагодинском крају још били живи, тако и преко народне епике, породичне историје и наставника у школама који су народна сазнања и маштања претварали у школске програме и наставне јединице.

Опијен идејом хајдучије као народне војске која се борила како за националну, тако и за социјалну слободу, након Ниже крагујевачке гимназије, Светозар, рођен од оца Радоја и мајке Стане 1846. долази 1860. године у београдску Гимназију. Од тада, па све до 1866. године када по свршетку Велике школе одлази у Петроград, на идеолошко образовање младог Марковића паралелно утичу два, у доброј мери испреплетена фактора: опозиционо расположење у делу српске војске и политички либерализам.

Први, војнички утицај вршила су два млада и перспективна српска официра који ће у каснијим догађајима одиграти значајну улогу: Светозарев брат Јеврем Марковић и његов пријатељ Јован Драгашевић. Други, либерални, долазио је од Владимира Јовановића, професора на Великој школи и нешто касније Светозара Милетића, који ће у години Марковићевог одласка у Петроград, заједничким напорима основати „Уједињену омладину српску“ (у наставку текста УОС). Од првих, Светозар се учио о конкретним плановима за национално уједињење, а од других првим корацима парламентарне борбе за народно право и слободу.

Тако, сећајући се у својој *Аутобиографији* пријатељства са браћом Марковић географ, књижевник и војни писац Јован Драгашевић[2] у чијој кући је, будући вођа српских социјалиста живео од 1860. до 1862. године, истиче и занимљив податак да је управо он био тај који је у

[2] Драгашевић и Јеврем Марковић били су команданти Друге бугарске легије. Драгашевић је био истакнути национални радник, један од јунака ратова од 1876-1878. учесник Берлинског конгреса и вођа „Ћачке легије“ која је у дане бомбардовања Београда 1862. године бранила престоницу од Турака.
Више о томе: *Балкан и Балканци,* (1937) Београд, Балкански институт; *Београд,* (1940) бедекер, Београд Балкански институт; Ђорђевић, Д. (1989) *Огледи из новије балканске историје,* Београд, Српска књижевна задруга
Константинов, Г. (1939) *Вођи бугарског народног покрета: Раковски, Каравеолв, Левски, Ботјов* Београд, Балкански институт; Бурмовъ А. (1950) Български революционен централен комитет (1868 – 1877) София, Народна култура*; Васил Левски (1837-1987) изследвания* (1987) София Издавателство на българската академия на науките;

договору са Јевремом Марковићем „узео к себи“ Светозара са циљем да му помогне у припремању не за Велику школу, него за велика национална дела која је тек требало обавити. Драгашевић,[3] који је припадао оном не малом броју српских официра који се нису слагали са званичном српском политиком, о овоме између осталог бележи:

> „Међутим, видев, да наша интелигенција не иде оним путем како сам ја мислио да би требала ићи, то јест видев да се она у својој студији овог или оног друштвеног питања или целог друштва ни најмање не обазире само на потребе свога народа, за који жели радити, него ни на његове особине, које би имале чинити основ за његово напредовање - ја сам мислио да би ваљало младеж српску, која је позвана да то ради, скренути на пут који ја држим да је правилан. С тога сам још по раније [...] узео био к себи у кућу једног младог, а даровитог Србина, те га у току од две године дана упућивао у ономе што он, као млад, још не зна, а ја сам, путујући по Србији, проучио. Износећи му главне елементе и врлине наше задруге и показујући му друге особине нашег народа, које мешавине са суседима блиским и с њим утиченим, или насађене под притиском политичких његових прилика и неприлика.
>
> Тај млади човек, кога сам желео извести на други пут него којим је ишла досадашња интелигенција наша, која је безобзирце и непромишљено доносила скоро све са стране, тај млади Србин, у чију сам душу желео да унесем оно што ја сматрам за добро, за корисно, за узвишено, за свето – био је, вама онда свима добро познати, ну не и најбоље схваћени Светозар Марковић“ (Драгашевић, 1976а: 43).

Управо Драгашевић и Јеврем Марковић, по сведочењу самог Драгашевића, били су заслужни и за Светозарево усмерење ка политехници, сматрајући да „технички (као и војнички) образован човек мање пати од утопија које не појимају реални живот човека ни народа“ (Драгашевић, 1976б: 44).

Што се тиче раног утицаја који су на младог Марковића вршили српски либерали, онда пре свега треба истаћи да је он, као уосталом и највећи део Великошколаца био одушевљен радом групе Владимира Јовановића који, „оставише на страну домаћа питања, па подигоше глас свој за братско уједињење свих синова српских у сложној радњи за одбрану народног права против спољне опасности“. (Перовић, 1995б: 211) Осим тога, и одушевљење српске омладине

[3] Више о Драгашевићу: Јовановић, Б. & Шуљагић, Р. (2016) *Јован Драгашевић* Београд, Издавачки центар „Одбрана“

италијанским покретом Ђузепеа Мацинија, на којег су се позивали и либерали Владимира Јовановића, такође је утицало на младог Марковића да се припоји овој групи. Можемо слободно рећи да је Марковића ка либералима привлачила не толико идеја о унутрашњој, тј. социјалној слободи колико њихов тврди национални став и залагање за свесрпску револуцију која би требало да доведе до уједињења. Као такав, Марковић је врло рано постао опозиционар према владајућем режиму о чему између осталог сведочи како писмо које је у групи младића 1865. посао управо Јовановићу, тада настањеном у Женеви (Вулетић, 1997: 485-486) тако и приступање УОС. (Перовић, 1995б: 214-215)

Јасно изнета теза УОС да се борба за сопствени народ не мора и не може одвојити од бриге за опште стање човечанства (Перовић, 1995б: 214-215) од посебног је значаја за формирање Марковићевих ставова како о националном, тако и о социјалном питању. Управо од Владимира Јовановића, он је могао да чује како о националној поцепаности српског народа и потреби за политичким уједињењем, тако и о штети коју народном животу доноси продор страног економског и идејног утицаја у Србију. (Јовановић, 1988: 399-400)

Овим идејама српских либерала, Светозар Марковић остао је веран до краја живота и једина разлика коју је он увео у односу на Јовановића огледала се у методи којом се овај високо постављени циљ имао досећи. Док су либерали сматрали да је то могуће учинити у постојећем идеолошком и политичком обрасцу, Марковић је сматрао да су за то потребни нова идеја и ново друштво које ће се градити паралелно са стварањем националне заједнице слободних и уједињених Срба.

Под утицајем Јовановића, Милетића и њихових либералних идеја, а са циљем да се у Кнежевини Србији помогне УОС, на Великој школи је, 1867. године основано друштво „Побратимство“ чији је члан и помагач био Светозар Марковић, а један од главних оснивача његов каснији социјалистички сарадник и лични пријатељ Владимир Љотић. У почетку либерално, ово друштво, услед све чешћих контакта либерала са српском влашћу, брзо је почело показивати све веће интересовање за социјалистичке идеје. На састанцима „Побратимства“ превођени су радови Херцена, Чернишевског, Прудона. Великошколска омладина је сазревала за прихватање радикалних идеја. „На ту духовну зрелост, као на плодно тло, наишле су социјалистичке идеје 1870. године, а великошколска омладина била је најприпремљенија средина“. (Перовић, 1995а: 164)

Све до пролећа 1868. године Марковић је либерале сматрао за своје учитеље и током студија у Петрограду бранио их је од напада руских омладинаца којима је објашњавао да се политичка ситуација у Русији не може пресликати на српски случај. (Вулетић, 1997: 65) Да је Марковић своје прво истинско идеолошко образовање стекао у либералним круговима писао је Мирослав Свирчевић у свом раду посвећеном развоју локалне самоуправе у модерној српској држави. Међутим, не занемарујући друге факторе, Свирчевић као један од главних разлога који су довели до разлаза Марковића и Јовановића истиче либералима недопустиву и на руском искуству утврђену потребу стварања слободнијих самоуправа које ће омогућити свеобухватни преображај српске државе (Свирчевић, 2012: 219-220).[4]

Да за тренутак оставимо повод сукобу, свој раскол са либералима, Марковић је, у то нема никакве сумње, започео као дисидент, унутар либералних редова и то не толико због идеолошких, колико због практичних разилажења која су настала Јовановићевим уласком у намесничку Владу након убиства кнеза Михаила. Из тог сукоба који ће током свог вишегодишњег трајања у доброј мери задржати начелни карактер, настаће и значајан текст „Српске обмане“ због којег ће Марковић изгубити студентску националну стипендију и из Швајцарске се вратити у Србију.

У овом тексту, толико проблематичном за министра школства либерала Димитрија Матића, Марковић истиче да нови Устав који су Србији наменили намесници није донео ништа ново, те да је управа у Србији остала једнако трома, бирократизована и ненародна као што је била и у време Михаилове владе. Уместо да крену другим путем, намесници су, истиче Марковић, само продужили оно лоше што је Михаило, следећи свог оца Милоша чинио на пољу унутрашњег устројства српске државе. (Марковић, 1987б: 35)

Колико је Марковић био огорчен на понашање својих доскорашњих сарадника, либерала Владимира Јовановића, сведочи и писмо које је упутио брату Јеврему из Цириха у којем их назива ћуранима „који одма пућкају чим им се свирне и који с капом испод мишке просе од Блазнавца и Ристића мало слободе за богаља српски народ“. (Марковић, 1987б: 159)

> „Наши су либерали као маторе кађиперке. Њихове либералне фразе то су фалишни зуби, фалишна коса, белило и руменило којим се кити кађиперка. Повади зубе, ишчупај косу, отри

[4] Нешто више о овој теми видети и у: Свирчевић, М. (2009) *Локална самоуправа у Србији и Бугарској* Београд, Службени гласник

белило и руменило – њу ништа не боле. Тако и наше либерале: натерај их да славе највећег деспота као највећег патријота, да његову 'десну руку' и његове 'јуначке груди' хвале народу као спасиоце отаџбине, као бранијоце слободе (за неколико јалових обећања), а да вичу на претеране, који 'задиру дубље но што би требало', 'анархисте' и т. д. људе с' којима су до јуче радили заједно. И то њи ништа не боле. Тако мора бити кад су људи лебари. Кад њихов комад леба зависи од милости неколико власника“ (Марковић, 1987б: 159).

Оштрину сукоба са либералима открива и Марковићево писмо упућено директно Владимиру Јовановићу четвртог јула 1869. године у којем га позива да читав свој спор јавно публикују и ставе на увид *Србадији* која је, као гласило омладине и либерала једина меродавна да донесе свој суд о томе „на чијој је страни правда и истина“.У овом писму, Марковић између осталог напада Јовановића и због наводног ауторитаризма који вођи либерала не допушта да прихвати другачије мишљење од себи блиских људи, да се над њиховим саветима и коментарима замисли и евентуално их прихвати. (Марковић, 1987б: 173)

Расправе са либералима трајаће, појачаним и смањеним интензитетом све до Марковићеве смрти 1875, да би се потом пренеле и на радикале. Теме ће увек бити исте: од економских до оних везаних за национално ослобођење, на чему су либерали највише инсистирали. Тим поводом, у бројевима од 56 до 60 социјалистичког *Старог Ослобођења* ће од децембра месеца 1875. године, „петнаест великошколаца“ објавити и обиман текст „Омладина и либерали“ у којем ће још једном устати у одбрану својих, те идеала Светозара Марковића, тврдећи да су они били и остали једнако социјалистички, колико и национални. (Марковић, 1951: 328-329)

2.1.1. Први социјалистички кораци

Као део либералног круга Владимира Јовановића, на „Институт саобраћајних инжињера“, у руску престоницу, Марковић стиже августа месеца 1866. и ту остаје све до марта 1869. године. И мада се у Петрограду није задржао дуго (а шта је уопште и било дуго у кратком Светозаревом животу) Марковић је успео да се упозна са делима, практичним и теоријским, руских социјалиста револуционара и да у њиховим идејама препозна оно што би Србији, по његовом суду, било корисно. Тако, захваљујући борцима за права руских сељака, првог учитеља,

Владимира Јовановића полако смењују други: Чернишевски, Писарев, Добролубов, Лавров, Херцен.

Преко Ивана Ивановича Бочкарјова Светозар Марковић је дошао у везу са једним „револуционарним кружоком који је био познат под називом 'Сморгонска академија' која је име добила по Сморгонским шумама на Уралу, где су Цигани тајно спремали медведе за циркус. Руски револуционарни кругови у то време били су крути и изоловани, у сталном сукобу са властима, са грађанским слојем, а ни сељаштво којем су се обраћали није било претерано заинтересовано за активнији рад. Идеје које су пропагирали Чернишевски, Писарев, Добролубов и други биле су примамљиве сељаштву, али је оно остајало пасивно". (McClellan, 1964: 45).[5]

Током посета предавањима ове илегалне револуционарне „Академије", Светозар Марковић дошао је у контакт и са Петром Ткачовим, једним од њених чланова који је још 1865. године упознао неке радове Карла Маркса и касније их преносио друговима из организације и широким круговима читалаца (Писарек, 1973: 22-23). Прогоњени од стране полиције, руски револуционари, демократи, успевали су да од јавности сачувају рад своје „Академије" толико добро да је и полиција за њу сазнала тек 1870. године, годину дана пошто је расформирана (McClellan 1964: 56). Између осталих, њен члан био је Димитри Каракозов који је 1866. године покушао да изврши атентат на Цара Александра Другог, као и позната имена руске револуције, Васкресенски и Сергејевски који су ухапшени тим поводом, те Сергеј Нечајев, Владимир Орлов, поменути Петар Ткачаев, Петар Лавров и други, сви следбеници Николаја Чернишевског (McClellan, 1964: 56). Ту је, на крају, и Варлаам Черкасов који је, како у својој студији о Марковићу и почецима социјализма на Балкану наводи Вудворд Мек Клелен, Светозара и упознао са радом Чернишевског (McClellan, 1964: 57) по чијим је инструкцијама, или боље речено, по чијем је рецепту изнетом у делу *Шта да се ради* (McClellan, 1964: 57) „Академија" и била устројена. Тако се утицај Чернишевског на руску омладину осећао не само на теоријском, идеолошком пољу, већ и на организационо-практичном.[6]

По узору на ове кружоке, српски студенти у Петрограду, међу којима су поред Марковића били и Сава Грујић, Димитрије Ђурић, Алекса Кнежевић и други, основали су

[5] Више о томе видети и: Перовић, Л. (1993) *Српско руске револуционарне везе* Београд, Службени лист СРЈ; Перовић, Л. (1988) *Планирана револуција* Београд-Загреб, БИГЗ-Глобус

[6] Више о томе видети и у: Чернишевски, Н. Г. (1947) *Шта да се ради?* Београд, Култура

„Српску општину“ која је 1. 1. 1868. године променила име у „Југословенска општина“. Ова мала заједница у почетку се бавила готово искључиво питањима српских студената, трудећи се да им помогне како материјално тако и технички, али је са прерастањем у „Југословенску“ и окупљањем и других Јужних Словена, пре свих Бугара, почела да разматра политичке теме, а посебно оне везане за „Источно питање“, односно за питање ослобођења Балканаца од турског ига и њиховог евентуалног удруживања у јединствени геополитички фронт. Њен члан постаће и један од челника „Сморгонске академије“ Иван Бочкарјов (McClellan, 1964: 51) који ће, као такав бити позван да учествује на другој Скупштини УОС (McClellan, 1964: 53).

У то време, на Марковића значајан утицај врши споменути Александар Херцен од кога је млади српски студент учио да су све младе нације по својој суштини увек пролетерске и да је њихова борба за националну слободу уједно и борба за излазак из сиромаштва (Марковић, 1893а: 90-91) – односно стања пролетерства (Hercen, 1951). Учећи о сиромаштву као својеврсној предности, Марковић је од Херцена и Николаја Чернишевског (Чернишевски 1947; Бељчкиков 1947) учио и о могућности стварања аутентично руског пута развоја оличеног у идеји „прескакања“ капиталистичке ере у развоју друштва. (Перовић, 1995а: 91-92). Ставивши знак једнакости између „једначарског демократизма“ руских „мирова“ и српских „општина“, које су се, због свог народног карактера показале отпорним како спрам Турака, тако и спрам Монгола, Марковић ће ову идеју најпре прихватити, а потом јој остати веран до краја свог живота. Коначно, управо ова идеја ће га и одвојити од Маркса и његовог схватања етапног развоја друштва до комунизма.

Ако је од Херцена први пут чуо о могућности „прескакања“ капитализма, од Николаја Чернишевског, Марковић је научио да се тај циљ остварује не (само) простим изменама у економији, већ пре свега васпитањем, етичким успоном личности[7]. У роману *Шта да се ради* писаном у затвору 1862-1863. (који ће Марковић током читавог свог рада апостофирати као обавезну литературу за све револуционарне социјалисте) Чернишевски износи идеју новог света и његовог главног протагонисте „новог човека“ кога карактерише свест о немању личног живота и судбине, односно потпуна посвећеност пословима од користи опште заједнице. Овај „нови човек“ баш као и „необични човек“ кога у пар наврата у својим текстовима спомиње Марковић (о чему ће бити више речи касније). карактеришу презир према малограђанским

[7] Више о етици и есхатолошкокм карактеру руског комунизма видети у: Берђајев, Н. (1989) *Извори и смисао руског комунизма* (Ђорђевић М. превод) Београд, Књижевне новине

вредностима и спремност да се и по цену смрти упусти у борбу за идеје социјализма. (Чернишевски, 1947).

У својим политичким и економским размишљањима и Чернишевски се, баш као и Херцен, окретао ка руском селу, сматрајући да је оно као најистрајнија и најотпорнија руска установа квалитетна полазна основа за креирање новог друштва. Чернишевски је био за унапређење руског друштва, али је снажно и недвосмислено одбацивао свако идеализовање Запада и баш као и Светозар Марковић, устајао је против „цивилизаторских" и „цивилизованих" управа, идеја, држава и појединаца – сматрајући да руски народ има сопствени пут развоја, изграђен на сопственом националном искуству (Бељчиков, 1947).

Оцењујући јачину утицаја Чернишевског на идеолошко формирање Светозара Марковића, Слободан Јовановић бележи и то да родоначелник српског социјализма просто „није био способан", да прихвати било које друго учење, а посебно не оно које је одступало од задатог идеала руског учитеља. Тај утицај, сматра Јовановић, огледа се не толико у идеји о могућности „прескакања" капитализма, колико у тези о социјализму као етичкој идеји коју ће касније, када се буде упознао са западним социјализмом (а пре свега са Марксом), Марковић најпре супротстављати тамошњим ауторитетима, а потом те исте ауторитете и одбацити као вредносно „ниже" (Јовановић, 1920: 9).

Чернишевски је, запажа у својој студији о балканском социјализму и Вудборд Мек Клелен, био за Марковића најзначајнији социјалистички аутор, а уједно најбољи и најдубљи руски реформатор. Те реформе биле су утолико значајније уколико су, за разлику од онога што се нудило на Западу, надилазиле просту економију и економске односе, стављајући у први план друштво, породицу и саме основе морала (McClellan, 1964: 165).

О руским мислиоцима, као првим „правим" Марковићевим идеолошким узорима, писао је и Витомир Вулетић који је истицао да је у Херцену, Чернишевском, Добролубову, Писареву, Михаилову, Марковић осетио, „нешто више од идејне снаге, нешто значајније од темељног идејног становишта и материјалистичке филозофије – осетио је пре свега снагу поезије људског чина, романтику потпуног жртвовања за идеале којима се тежи. Осетио је унутрашњу трагику и песничку узнемиреност због немогућности да се сви снови остваре за живота. И то га је пре свега и привукло њима. Чисто људски квалитети, они изван система и идеологија, стваралачки жар сам по себи, привукли су Марковића и његове другове руским револуционарним демократима" (Вулетић, 1997: 9).

Утицај руских мислилаца на Светозара Марковића, сматрају Ђорђе Митровић и Саво Андрић, „одразио се поглавито на његовом учењу о српској породичној задрузи као ћелији новог социјалистичког друштва и на његовом пропагирању 'реалног правца' у књижевности. Полазећи од учења Н. Чернишевског, Светозар Марковић сматра да је и 'за наше околности најбоља руска општинска својина земље'. То се у Србији може постићи преко патријархалне породичне задруге, коју треба спасити од пропадања и удруживањем развити у модерна велика газдинства, снабдевена оруђима за модерну индустријску производњу“ (Митровић, Андрић, 1978: 19).

Марковићева идеја колективизације, наводе Митровић и Андрић је у својој суштини етичка и она се не поклапа са насилним отимањем земље и колхозацијом пољопривреде, већ почива на могућности добровољног удруживања које свој корен има у свести маса о значају колективног и у патријархалној традицији српског друштва. Управо захваљујући Чернишевском, „он је сматрао да је задругарство такав облик удруживања сељака и радника који ће не само допринети стварању бољег живота и транијих веза него и, временом, учинити да средства за производњу постану друштвена. У индустријски неразвијеној Србији он у сељаштву види највећу друштвену снагу, која је кроз устанак 1804. успешно спровела своје национално ослобођење, па ће моћи и у новим условима да доведе до краја започету демократску револуцију“ (Митровић, Андрић, 1978: 19).

На истом трагу је и Латинка Перовић која такође истиче да Марковића руским узорима није привукла толико економска страна њиховог учења, колико идеја о дубинској, етичкој промени која подразумева радикалну промену у свим сегментима и на свим нивоима живота (Перовић, 1995б: 176-177).

Тај јасан судар руског социјализма и западноевропске науке биће видљив у свим фазама Марковићевог рада. О томе можда најбоље сведочи његов рад „Азбука социјалних наука“, редакција текста Василија Флеровског, једног од водећих идеолога народњаштва. У њему, полазећи од руских идеолошких основа, Марковић јасно повлачи границу између словенског и западноевропског социјализма, будући да се овај други развија са позиција постојања цивилизацијских разлика и права „цивилизованих“ да „дивљаке“ као што су Словени, учине себи блискима. Таква наука „вазда узимље да је сувремени Европљанин, са његовом тежњом да ради што мање, а да ужива што више, да купи што јевтиније, а да прода што скупље – прави, природни човек, и да човек такав до века мора остати. Она никад не замишља да човек може

бити са свим друкчи и да су људи одиста бивали и живели на земљи, који ни су знали за ту 'природну' тежњу човекову и за то друштвено начело“ (Марковић 1996д: 3, 6).

На основу ових претпоставки, „економика“ је изводила своје законе који пошто „нису били ништа друго но спољашње појављивање човекове радње, која зависи од извесног правца у мишљењу и осећању, које влада у извесном друштву“ (Марковић 1996д: 3-4) нису имали, нити могу имати, било какву научну, константну и универзалну вредност.

Док Марковић сматра да је претпоставка западноевропских идеолога погрешна, те да отуда не може бити ни говора о некаквом универзалном карактеру економских идеја, западни економисти су, пише он, имали сасвим другачији став. „Они тврде, ослањајући се једино на своје узано искуство, да су само постојеће европске друштвене форме способне да оснују срећу и благостање људско на земљи, а да све остало ни су ни за што“ (Марковић, 1996д: 4).

Такво схватање за Марковића који своја знања црпи из руског, суштински аграрног социјализма, је „узано“ и отуда неприхватљиво:

> „Али кад се проуче различите људске цивилизације, које су некада на земљи постојале, а исто тако и оне које данас постоје, показује се са свим јасно, како је погрешно, узано, сићушно гледиште Европљана који своју цивилизацију, своје појмове и осећања узимљу као узор човечанског савршенства. У исто време, показује се, како формама друштвеним у Европи у опште придаје се много већа важност за људско благостање, но што је оне имају“ (Марковић, 1996д: 4).

Уместо о сталности и универзалности некакве друштвене форме, Марковић, позивајући се на руске револуционаре-социјалисте, пише о „ништавности“ овакве претпоставке. Отуда поручује да је, уместо идеје о универзалности значајније „изучити оне мисли и осећања човекова која побуђују човека да се развија и усавршава и да распростире цивилизацију око себе“ Откривање тих „мисли и осећања“, сматра Марковић, значи „изучити основ друштвене науке“ (Марковић, 1996: 5) а тиме схватити и како се друштво развија. „Социјализам“, сматра Марковић, „није начело неке секте, нити је нека нова вера, нити је опет наки готов рецепт, по коме треба све да се склопи, па да наједаред потече мед и млеко по целој Србији.“ Социјализам је „скуп научних начела, која обухватају све људске одношаје у друштву“ (Марковић, 1996д: 148).

Пошто је као основни принцип западноевропске науке прогласио социјал-дарвинизам, Марковић га у потпуности одбацује, тврдећи да је идеја о постојању „јачих“ и „слабијих“, више или мање вредних народа дубоко погрешна и отуда штетна са становишта одређења конкретних политичких принципа. Као сасвим другачији пример узима Христоса који је, како истиче, рођен у јаслама, који није припадао „јачем“ делу друштва, али је својим радом ипак успео да читаву историју постави на сопствена леђа. „Ми смо видели да само слабе расе, слаба племена или слаби сталежи раде, производе и плоде живот и средства за живот на земљи и то баш с тога што су слаби“ (Марковић, 1996д: 7, 8).

Уздигавши Дарвинову тезу о борби за опстанак на ниво „природног закона“ западни свет је, закључује Марковић, повео човечанство у општу регресију која свест своди на ниво односа јачи-слабији и сходно томе у „неизбежну пропаст“:

„Али у борби за опстанак, победа остаје силноме. А силни уме само да граби и да уништава, а не да ствара и умножава живот на земљи. Очевидно, дакле, ти рођаци грабљиваца, све човечанске цивилизације, осуђени су на смрт пре или после“ (Марковић, 1996д: 8).

Тим „природним законом“, Запад укида сваку идеју о солидарности, а управо то је вредност на којој руски и уопште словенски социјализам инсистира и на којем гради своју идеју у чијем средишту се налази теза о томе да либерали и Обреновићи здруженим снагама настоје да од Србије начине копију западноевропских држава. Тој „намери“ Марковић рано супротставља „српску цивилизацију“, „која не би била налик на немачку ни на француску ни ичију цивилизацију, јер би одма на непоквареном темељу на основу сувремене науке о друштву подигла нашу државну зграду“ (Марковић, 1987а: 237). Стварањем те „цивилизације“, која подразумева бег од капитализма, Срби „би тако избегли (и ако не сасвим, оно у многоме) она страшна зла, која једу друштва на западу: пролетаријат, страшну безнаравност и поделу народа на две класе: једну која управља и другу којом се управља, а тиме би избегли оне крваве кризе што се тамо догађају у последњем столећу скоро сваки 20 година (по рачунима Чернишевског, колико је нужно да се једно колено васпита у извесним начелима)“ (Марковић, 1987а: 237).

Сумњичав према либералима, опчињен руским социјалистима, са почетним знањима о западноевропским ауторима, услед тешке климе, репресалија полиције, као и због жеље да научи нешто ново и поближе се упозна са политичким стремљењима у Западној Европи у коју

су се прогоњени руски народњаци склањали, „у пролеће 1869. године Светозар Марковић напушта Петроград, и после краћег задржавања у Лајпцигу, одлази у Швајцарску, где наставља са студијама“ (Митровић, Андрић, 1978: 70).

Марковићев одлазак из Русије Вудворд Мек Клелен доводи у везу и са полицијском потрагом која је почела након што је у октобру 1868. године ухапшен Бочкарјов. Тада су код њега пронађена писма, међу којима је и преписка са Светозарем Марковићем (McClellan, 1964: 66). Да ли је ово тачан податак, остаје да се види, али оно што се са сигурношћу може рећи, то је да је Марковићев школски досије јануара 1869. доспео у руке царске полиције (McClellan, 1964: 73-74).

Ништа мање занимљива није и Мек Клеленова тврдња да су управо руски револуционарни кругови преко „Сморгонске академије“ обезбедили новац којим је Марковић напустио Русију, стигао у Србију и касније прешао у Швајцарску (McClellan, 1964: 74). Разлог томе, Мек Клелен види у настојању „Академије“ да што брже дође до што бољег контакта са руским емигрантима (McClellan, 1964: 74-75).

Напустивши Русију и кренувши пут Швајцарске, Светозар Марковић оставио је иза себе слепу веру у исправност деловања српских либерала. У сфери идеја, он сумња да се реформском политиком у оквиру постојећег система могу постићи за Србију неопходне економске и политичке промене. Он постаје отворенији за социјалистички пут економских промена који подразумева, на темељу јачања задружних српских традиција „прескакање“ капитализма, као и све агресивнију спољну политику са циљем балканског удруживања и све-српског ослобођења и уједињења. Коначно, Русију је Марковић напустио као видно заинтересован за материјалистичку филозофију и њене главне носиоце Лудвига Бухнера, Карла Вогта и Јакоба Малешоа који су у време његовог школовања у Петрограду били врло популарни, готово у рангу са мислиоцима попут Чернишевског или Херцена (McClellan, 1964: 79).

2.1.2. Маркс и Интернационала

У Швајцарску, у Цирих, Светозар Марковић је стигао 1869. године и одмах се прикључује кругу српских социјалиста школараца међу којима су били и његови стари знанци и потоњи сарадници Никола Пашић, Ђура Љочић, Љубомир Белимарковић, Пера Велимировић,

Владимир Љотић и други. Уписао се на Политехнику, али га више од науке интересује политика. И мада је као што смо већ навели, у Русији стекао добра основна знања о социјализму (Марковић, 1987а: 152, 154) и народњаштву као својеврсном руском изразу ове идеје, Марковић још увек није до краја профилисани социјалист. Он истина сумња у добре намере Јовановићевих либерала, „шета“ између социјалистичке, анархистичке и либералне идеје, али ће га тек сусрет са студентима социјалистима у Цириху, продубљивање контаката са Русима (који у то време воде своје унутар-социјалистичке ратове (Вулетић, 1997: 29-30)) и све јачи уплив београдских либерала у намесничку Владу коначно одвојити од „слободарске“ идеје и претворити у борца за социјализам.

Ако је Марковић у Петрограду „активно учествовао у раду илегалних кружока уз ризик да може бити и ухапшен и гоњен, у Цириху је могао деловати јавно” (Вулетић, 1997: 489). И он то чини. Пре уласка у руску, приступа „Циришкој секцији Прве интернационале, на чијем је челу стајао књиговезац Херман Гројлих. И Никола Пашић заједно с њим. То је било негде у јесен 1869. године” (Казимировић 1997: 318).

Незадовољан снагом Циришке секције, Марковић у пролеће 1869. године чини велике напоре да организује сопствену – српску[8]. У писму Љубомиру Белимарковићу од 26. 6. 1869. године, Марковић је изнео основу програма ове групе: „Разрушити све што постоји у Србији старо и рашчистити земљиште за нову грађевину“ (Вулетић, 1997: 34). Но, слабо повезани, недовољно идеолошки образовани и у суштини малобројни да би се одржали, српски студенти одустали су од ове идеје и предвођени Светозарем Марковићем, врло брзо су се учланили у Руску секцију.[9] Текст „Политички и економски положај раденичког сталежа у Србији“, као први текст у којем јасно износи своја социјалистичка разумевања српског друштва, Марковић пише 1870. за потребе *Народног дела*, органа Руске секције (Марковић, 1965а).

Чињеница да су се истакнути чланови руске секције често позивали на Чернишевског који је Марковићу свакако био близак, само је убрзала процес који је преко револуционара-социјалиста започео још у Петрограду. Од тог момента на идеолошко социјалистичко

[8] У својим *Мемоарима* Љубица Љотић бележи да је Мита Љотић, отац Владимира Љотића, био спреман да издвоји своја средства којима би ова група набавила своју штампарију.
[9] Више о томе видети у: Недељковић Д. (уред) (1982) *Светозар Марковић, омладина и социјализам* Зборник радова, Београд САНУ; Недељковић Д. (уред) (1977) *Светозар Марковић, живот и дело* Зборник радова, 24-27. новембар 1975, Београд САНУ

образовање Светозара Марковића, почиње интензивније да утиче и учење западноевропских социјалистичких мислилаца, и то пре свега немачких и француских.

Говорећи о утицајима немачких аутора који се може пратити већ од првих Марковићевих циришких дана, Латинка Перовић истиче пре свих Фердинанда Ласала коме је, како бележи, своје редове и пажњу Марковић поклањао неколико пута, а симптоматично је и то да се његовим идејама родоначелник српског социјализма бавио како на почетку свог рада, у тексту „Друштвено политичке борбе у Европи“ из 1870, тако и у свом последњем значајном раду „Социјализам или друштвено питање“ (Перовић, 1995а).

Разлог томе Латинка Перовић налази у чињници да Ласал, као и Марковић, пишући о класним сукобима „не говори о антагонизму нити о борби 'прса у прса'. Истицање радничког начела, по њему – 'није проглашење поделе и непријатељства међу друштвеним редовима, него је то проглас мира, проглас који је обрнут целом друштву, проглас који уједињује све противности међу друштвеним круговима, проглас јединства, коме се морају одазвати сви они, који не траже привилегије и угњетавање народа' [...]“ (Перовић, 1995а: 57).

Од руских аутора на Марковића је током његових циришких дана известан утицај остварио и анархиста, панслависта, поборник идеје стварања словенског социјализма који се требао супротставити немачким рационалним и „хладним“ концепцијама, Михаил Александрович Бакуњин. Идејама овог мислиоца нарочито је био запаљен млади Лазар Пачу који ће му, уз Манојла Хрвaћанина остати најдуже веран (Казимировић, 1990: 169-178).

Међутим Бакуњин није могао битније утицати на Марковића. Он јесте поштовао његове године, поднету жртву и идеју о потреби јачања самоуправа, али га је од овог угледног анархисте одвајало негирање сваког вида научног знања, став да револуција представља само рушење, а не у исто време и градњу, те идеја по којој центар револуције једног народа не мора бити на његовом етничком простору у чему је налазио могућу клицу доктринарства и потпадања под туђи идеолошки утицај, потпуно одвојен од народног живота (Бакунин, 1989).

Овом идејом, Марковић ће се руководити када 1872. године буде као новосадски делегат учествовао на конгресу Срба социјалиста у Женеви који су се програмски приближили анархистима (Крестић, Љушић, 1991: 61-65). Тада ће он, у настојању да младе српске социјалисте отргне од Бакуњина изнети став да српске омладинске групе у емиграцији немају право да стварају било какав српски социјалистички програм јер је то посао, како је писао, оних који су у Србији. Марковић је истицао да револуционарно језгро чине социјалисти у Србији, они

који најбоље познају непријатеља и домаће прилике, а не ђаци у иностранству од којих многи нису ни рођени у Србији, или су пак дуго ван ње (Перовић, 1995а: 187).

> „Да ђаци оснивају на Западу дружине за практичан рад – нема смисла: Њихова је главна циљ да се изобразе у социјалистичком правцу и да купе око себе новаке, који буду долазили тамо. Услуга, коју они могу учинити практичној радњи, са свим је од посредне вредности. Онај, који већ осећа у себи снагу да ступа у практику, тај нека се враћа кући. Овде, кад позна околину, у којој има да ради, лако ћемо се споразумети...“ (Марковић, 1893а: 74).

Став да сваки револуционар треба да ради и на сопственом моралном усавршавању, још једна је у низу ставки које Марковића одвајају од Бакуњина који је све карте положио искључиво на рушилачку (директну) акцију. Наиме, док Бакуњин није начисто са тим какав његов револуционар јесте и какав треба да постане, Марковић је по том питању сасвим јасан. Његов социјализам није окренут рушењу, већ тражи етичког човека, а да би то постао, појединац се образовањем и радом на личном усавршавању мора одвојити од човека масе са којим Бакуњин, чини се, рачуна (Војводић 2003: 28).

Говорећи о утицају Карла Маркса на српске социјалисте 19. века, Латинка Перовић истиче да је писац *Капитала* у време када је Марковић почео да ствара своју идеју тек био у повоју, утицајан, али још увек не у оној мери у којој ће то постати током последње деценије 19. и прве деценије 20. века Многи међу српским социјалистима свакако су знали за Маркса: Владимир Љотић, коначно, преводи његов *Манифест комунистичке партије* на српски (био је то шести превод у свету), учествују у раду Интернационале, али и поред тога, они остају на значајној идеолошкој дистанци према њему:

> „Неки међу првим српским социјалистима познају Маркса, али нису марксисти – њихов је социјализам утопијски; код других, марксизам је једно од учења на која се ослањају – њихов је социјализам еклектички; трећи – познају и друга учења, али су марксисти“ (Перовић, 1995а: 60).

На Маркса, Марковић ће се позивати у тексту „Радничко питање“ (Марковић, 1912: 119) док ће *Манифест комунистичке партије* бити предмет његовог интересовања и препоруке у тексту „Бели терор“ из 1871, односно у раду *Социјализам или друштвено питање*, у којем ће

нагласити да је Маркс „још 1848. у 'Манифесту комунистичке парије' увидео и јасно означио 'провалу' унутар либералних поредака“ на радништво и експлоататоре (Марковић, 1996д: 124).

У тексту „Друштвена и политичка борба у Европи“, чији је основни задатак, како је сам забележио, да укаже не само на правце развоја социјализма у Европи, већ и на место које у том процесу имају Срби, српској омладини која жели да се упозна са радничким покретом и прегнућима, Марковић препоручује Маркса, али га не узима за апсолутни и једини узор (Марковић, 1891: 85).

У овом тексту, писаном у Цириху 1870, а штампаном у *Панчевцу* током јуна исте године, у бројевима од 45. до 52, илуструјући стање у којем се налази Западна Европа, Марковић, ослањајући се на Маркса, истиче да је на историјској позорници „крвава борба“ и да је „незадовољачки покрет међу народима“ који предводи Интернационала и којем у идеолошком смислу доминира социјал-демократија „све шири и дубљи“ (Марковић, 1987б: 93). „Данас готово нема угла у Европи, где се не чује мукло комешање и спрема за борбу, а негде се већ и води открити бој“, пише тако Марковић (Марковић, 1987б: 92).

Тај „бој“, наставља Марковић, вођен је, у почетку, против конкретних група, за конкретно добро, а потом се развио и проширио на борбу „против начела на којима постоји сувремена држава“ (Марковић, 1987б: 92). Та околност, само је учинила да „провала“ међу сукобљеним странама постане „све већа“, а борба „све жешћа“ и потпуно неизбежна (Марковић, 1987б: 94).

Марксу, сматра Марковић на другом месту, припада значајно место, јер је он био први који је јасно увидео да се друштво „мора преображавати борбом, дотле, док се не преобрази на начелима правичности: и то не правичности утопичне већ правичности човечанске“ (Марковић, 1987б: 147). Маркс, кога ће хвалити и у раду *Социјализам или друштвено питање* (Марковић, 1996д: 124) је дакле, анализирајући стремљења западноевропског радништва препознао основне постулате капиталистичког друштва и тако поставио темељ за борбу против њега.

Марксова је заслуга, писаће Марковић, и у томе што је утврдио да капиталистичко друштво „у свом развитку тежи да уништи само себе и да се преустрој“ (Марковић, 1988а: 30). Марковић се у потпуности слаже са Марксовом идејом да негативне карактеристике капитализма нису никаква патологија која се може поправити, већ природни, историјски потврђен ток развоја капиталистичке идеје и праксе који неминовно доводи до пада читавог

система изграђеног на новцу. Патологија, према томе, није појава и развој таквог система, већ његов опстанак (Марковић, 1988а: 30).

И мада је, како пише у другој књизи *Начела народне економије* „најдубље проучио економски развитак капиталистичког газдинства у свима гранама поризводње и свима фазама развитка“ (Марковић, 1988б: 65) Марксова идеја, сматра Марковић, има и своје недостатке, од којих је главни, (из којег исходе сви остали) просторна ограниченост, како у процесу креирања идеје, тако и по питању могућности њене примене. У овој критици могуће је јасно уочити утицај руских аутора, Александра Херцена и Николаја Чернишевског.

> „Развитак капиталистичког друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони, што су тамо постављени као закони економског развитка оног друштва, заиста су тачни. Али, то нису закони човечанског друштва у опште. Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развитка којима је прошло индустријално друштво н. пр. у Енглеској, које је К. Маркс имао поглавито у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести, кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би никад допустили да се развије 'капиталистичко' газдинство до крајности, па тек онда да мисле на друштвени преображај, већ би то учинили много пре. Овим оћемо да кажемо да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз 'пургаторијум' капиталистичке производње“ (Марковић, 1988а: 31).

Слично ће поновити и у једном писму из 1874. у којем, између осталог, бележи да је Марксов програм „кога је усвојила Интернационала, у први мах једностран и непримењив за све друге народе осим Енглезе“ (Марковић, 1996в: 219).

Оно што није „схватио“ Маркс, „јесте схватио Чернишевски“ и због тога је његова идеја много ближа српском искуству у којем је, одмах по обарању феудализма „утврђено“ „ситносопственишство, али не и капитализам“ (Марковић, 1988а: 31). Упоређујући руско и српско искуство са западноевропским, Марковић ће у *Начелима народне економије* констатовати да економија, за разлику од Марксовог инсистирања на сталности и универзалности „не узима никакав облик друштва као нешто стално“ (Марковић, 1988а: 35). Проблематизујући Марксову позицију, Марковић ће нагласити да економија као наука која прати развој живота, помаже да се пронађу не апсолутни и непромењиви, већ они облици

уређења односа који су „за друштво најкориснији“ (Марковић, 1988а: 35) и који се могу мењати у зависности од читавог низа фактора који надилазе економске, на које као основне упућује Маркс: „Људи осим материјалних потреба имају много других потреба те с' тога на друштвено устројство утичу многе друге побуде, а не само жеља за материјалним благостањем“ (Марковић, 1988а: 34, 35).

Утицај на производњу, поручује, имају и природа, својства земљишта, клима, раса, а пре свега морал, јер, „нико не сумња да је у сваком народу производња у толико успешнија у колико је народ моралнији“ (Марковић, 1988а: 106-110).

Питање односа Светозара Марковића према Карлу Марксу, односно Марксовог евентуалног утицаја на њега, проблематизује Васа Казимировић који сматра да је био минималан. Шта више, поручује Казимировић, он се „није ни осећао“. У Марксове мисли, додаје Казимировић, нису били упућени ни Руси, чланови Интернационале који су о њему сазнавали посредно (Казимировић, 1990: 199).

Шта више, Казимировић истиче да слаба заинтересованост Срба социјалиста за Маркса, није била никаква случајност ни новост, а најмање реткост. „То је била општа појава“ (Казимировић, 1990: 200) Марковићевог времена у којем је Ласал био значајнији, чак и међу немачким социјалистима, у чијем окружењу је Маркс живео и стварао (Казимировић, 1997: 318-319).

Као западноевропске узоре којима се Марковић у потрази за социјализмом обратио и Слободан Јовановић поред Маркса наводи Ласала, али и Диринга чији је *Курс народне и социјалне економије* „препоручивао као најбоље сувремено економско дело у свој западној књижевности“ (Јовановић, 1920: 1). Када пак говори о француским социјалистима који су извршили утицај на Марковића, Јовановић у први план истиче Прудона „о чијим је системима био подробније обавештен“ (Јовановић, 1920: 2).

Доживљавајући свој социјализам као етички, сматра Јовановић, Марковић је од Маркса учио само о моралном и физичком упропаштавању радништва, „о злоупотребама са женским и дечјим радом, о разоравању радничких породица“ те да га питање чисто економских односа и лекова које је Маркс препоручивао, нису много занимали. „У својој целини“, закључује Јовановић „Марксов систем није учинио на њ дубок утицај. Тај се систем, у главним тачкама, разликовао од система Чернишевског и Марковић се стога није могао њиме одушевити“ (Јовановић, 1920: 10-11).

И Предраг Протић врло је скептичан када говори о односу Светозара Марковића и Карла Маркса, упућујући све оне који се овом темом баве „на опрез“. Пратећи анализе својих претходника, Протић уочава битне разлике између Маркса и Марковића, које свој корен имају у идеји о могућности „прескакања“ капитализма, и одбацивању тезе о „гвозденим путовима“ коју је Марковић приписивао Марксу, сматрајући да такав доктринарни приступ сваку, па и најпрогресивнију идеју, каква је социјализам, чине конзервативном и ретрогадном (Протић 1975: 208-209).

На сличан начин, о Марковићевом (не)марксизму у својој књизи о проблемима модернизације Србије у 19. веку пише и Љубиша Деспотовић:

> „Иако је одржавао везе са I интернационалом и то углавном преко руске секције, Светозар није био ватрени присталица Марксове мисли. Он уважава критичку методу, али сматра да је она примерена развијенијим земљама капитализма, а да за Србију не важе већ готови социјални рецепти. Специфични по много чему, услови у Србији, тражили су и посебан оригиналан приступ. У том сегменту, Марковић се показао као социјалист и народњак, несклон марксистичком доктринарству“ (Деспотовић, 2008: 138).

Говорећи о идеолошким коренима Марковићевог социјализма и национализма, Климент Џамбазовски бавећи се његовим односом према идеји балканске федерације, напомиње да за свог учитеља изабрао Чернишевског и руске народњаке, а не Маркса како се то обично и олако тврдило (Игњатовић, 1974: 137).

Сличног је става и Вудворд Мек Клелен за кога третирање Марковића као марксисте није само производ логичке погрешке, већ и идеолошке једносмерности. Истичући да је давање коначне дефиниције Марковићевог социјализма сложен процес, Мек Клелен наглашава да његово разумевање, не значи разумети Маркса, који је ту потпуно непотребан, већ живот у Србији са половине 19. века. За овог аутора, Марковић није марксистички идеолог инфилтратор, већ изданак сопственог времена, друштва и народа који је и код својих руских узора приметио не само радикалније и револуционарније идеје у односу на Марксове, већ и концепте чисто народне, обичајне, знатно старије од оних које је препоручивао „научни“ социјализам а које су, сматрао је, биле заједничке за Србе и Русе, Словене у целости (McClellan, 1964: 13, 166).

Комплексност Марковићевог социјализма огледа се у чињеници да он никада није заузимао ригидне идеолошке ставове, односно да је радо прихватао сва она социјалистичка усмерења за која је држао да су исправна и да макар у једном делу могу допринети социјалистичком развоју Србије. Марковић је, јасан је Мек Клелен, имао своја чврста сељачка уверења која је допуњавао учењима Чернишевског, Бланкија, Бакуњина, Ласала. Таква идеја, лишена марксистичке једнообразности, била је, сматрао је Мек Клелен, готово једини избор српском сељаку који, притиснут својим мукама, није ни имао коме другом да се окрене. То по овом аутору не значи да су српски сељаци аутоматски били социјалисти, већ да су у основним принципима које су Марковић и његови другови бранили, а у којима није било марксистичке опседнутости револуцијом и индустријским радништвом, проналазили минимум заједничког, о чему најбоље сведочи пример Адама Богосављевића (Петровић, 1972). Својом политиком, он ће спојити „радикално демократске идеје са спрским сељаштвом“ и тако „запалити политичку машту сељачких посланика који су носили дух патријархалне демократије“ (McClellan, 1964: 90-91: Антонић, 2015: 39, 40).

Марковићев отклон од Маркса, Мек Клелен види и у различитим визијама будућности. Док је на Западу једини излаз у револуцији, на Истоку, пре свега у Србији, он је у мирној промени друштвеног поретка која ће доћи стварањем слободних сељачких кооператива - задруга (McClellan, 1964: 120). Маркс свет будућности види као индустријски и раднички, а Марковић као аграрни и сељачки. За њега, сматра са пуним правом Мек Клелен, не постоји други социјалистички програм од аграрног и ту за Маркса просто није било места (McClellan, 1964: 121). Могућност да марксиста постане, Марковићу, пише Мек Клелен, нису допуштале ни српске прилике и он је то добро осетио. Ако би се, пише у својој студији овај аутор, и водили марксистичком идејом и покушали да је применимо у Србији, Марковићу би оставили две опције: прва је да учествује у јачању капитализма, пошто је то по Марксу нужна фаза развоја до социјализма, или пак да се повуче из сваке борбе и чека тренутак да се у развијеном капитализму појави индустријско радништво са којим би могао да изведе револуцију Као немарксистички мислилац, сматра Мек Клелен, Марковић није прихватио ниједну од ове две могућности, већ је, прихвативши руску-словенску традиционалну школу мишљења, развијао идеју прескакања капитализма (McClellan, 1964: 202).

Недоктринаран однос према Марксу и Марковићева спремност да сва социјалистичка учења са којима се упознавао пропусти кроз српски филтер, утицала је и на његов однос према

Првој интернационали и рад у њој. Као и све остало, ни Интернационалу није схватао доктринарно. У њој, он је лутао, испитавао себе и своје руске узоре који су кроз сукоб са западноевропским мислиоцима, као што смо већ спомињали, излазили још утицајнији и за њега важнији. Боравећи у Интернационали, Марковић је покушавао да пронађе савезнике за српску револуцију коју је намеравао да покрене након повратка у Србију, трудећи се при томе да им што боље објасни своју - српску позицију.

Своја прва сазнања о Интернационали, Марковић је и према истраживањима Витомира Вулетића, стекао у Русији. За то је и према овом аутору најзаслужнија била илегална, већ споменута револуционарна „Сморгонска академија“ (Вулетић, 1997: 27), док Латинка Перовић сматра да су његове везе са Интернационалом биле тек посредне (Перовић, 1995б: 182; Марковић, 1996б: 155).

Евентуални „посредни“ карактер Марковићевог односа према Интернационали не може да побије чињеницу да је према овој организацији писац *Србије на Истоку* гајио доста симпатија. За њега, Интернационала је „међународна задруга радника“, чија је посебна вредност јасно истакнут циљ преношења политичке моћи из руку центара моћи, сконцентрисаних око власника капитала, на народ коме се даје да својом вољом „уређује све своје одношаје политичне, грађанске и економске“ (Марковић, 1891: 111; Марковић, 1912: 131).

Нарочиту пажњу усмериће Марковић на одбрану Интернационале од критика да представља међународну заверу против народа, тврдећи да је повезивање радника дошло искључиво као последица стапања капиталиста чији пориви за удруживање ради остваривања личног профита представљају праву заверу. Схвативши да отпор који пружају не може уродити плодом све док је „оделит“, радници су се удружили са вером да ће из њихове борбе настати праведније друштво: „Поједине борбе изазвале су савезе радника у дружине за заједнички отпор. Пре или касније они су се морали ударити и са самом државом, заштитницом поретка што постоји“ (Марковић, 1912: 129).

Интернационала није производ никаквог срачунатог плана групе завереника.[10] Она је, пише Марковић, заправо производ пораза који су револуционарне масе претрпеле 1848. Жељне наставка борбе и одбацујући идеју о томе да је отпор узалудан и готово немогућ, масе су, увидевши да су и земље противнице револуције исту срушиле тако што су оставиле по страни

[10] О овој теми, корисно је погледати Connoly, J. (1973) *Labour in Irish History* Dublin, New Books

своје размирице и удружиле се ради постизања свог циља, створиле „целу организовану партију људи, који, као некад апостоли хришћанства проповедају нов друштвени строј. Та партија, то је 'Интернационала' – међународна дружина радника - или као што се најобичније зове 'социјал-демократска партија'!“ (Марковић, 1893а: 27-28).

Објашњавајући на другом месту шта заправо хоће Интернационала, Марковић пише о њој као о „партији“ која „хоће да уреди друштво на новим, научним начелима. Она хоће у главноме да се народ организује као друштво радника (у најопширнијем смислу те речи)“, она „хоће да сваки члан народа живи својим сопственим радом, а не на рачун другога, а у исто време цео народ ујамчи сваком своме члану образовање и оруђе за рад без чега је немогуће развитак свију способности човека о чему су проповедали либералци“ (Марковић, 1891: 113).

Слично ће истаћи и у отвореном писму свом некадашњем саборцу, а касније противнику, либералу и напредњаку Владану Ђорђевићу, поручујући му да је заслуга Интернационале у томе што је указала да се раднички циљ „не може постићи, док се неорганизује ново друштво на основу рада: док у друштву незавлада идеја радничке класе“ (Марковић, 1996б: 150-151).

Ради практичног остварења тог циља, Интернационала је, схвативши да нема бољитка од милостиње и милосрђа у капитализму, за свој програм изабрала социјал-демократију на чијем челу стоји Карл Маркс (Марковић, 1891: 108). Узевши за свој основни принцип „науку“, односно идеју да политичкој идеји мора претходити разумевање стварности, а на пројектовање будућности, социјал-демократија одбацила је од себе све сопствене утопистичке претходнике (Марковић, 1987б: 146; 113; Марковић, 1996б: 14).

Уместо пожељног, она је, захваљујући управо Марксу, у први план „поставила циљ која се може достићи. У политици т.ј. у животу човек не може тражити оно што је апсолутно најбоље већ то је могуће најбоље“ (Марковић, 1891а: 113). Зато, за разлику од својих претходника, социјал-демократија, није, сматра Марковић, идеологија, већ је део животне праксе, „продужење велике, крваве трагедије која се започела на свршетку прошлог века“ (Марковић, 1891а: 116; Марковић, 1996д: 102-103, 106, 124).

Поставивши испред себе реално остварив задатак, социјал-демократија је, сматра Марковић, и теоријски одбацила било какво доктринарство и инсистирање на свођењу политичке идеје и праксе на унапред задате оквире. Социјал-демократија, пише Марковић, „не управља ни по чијој глави, нити по систему какве школе, него иде корак по корак за социјално-економским фактима и оснива се теоретично и практично на колективном раду“. Она не „ствара

доктринарну идеју будућности, а врло је лако појмити за што. Колективизам није доктрина једног научника, који се стара да је 'логички' развије тако, да јој ни један клинчић не фали, но су то општа начела једне активне партије, која ради да та начела оствари“ (Марковић , 1996д: 124).

Главни циљ социјал-демократије, пише на другом месту Марковић, јесте осигуравање „сваком члану друштва“ слободног развитка свих „физичких и умних способности т.ј. да је сваком члану друштва осигурано образовање опште и специјално. Даље, хоће да сваки може употребити у раду да своје способности т.ј. да сваки има средства да ради; она хоће, да је сваки слободан располагати собом и својом, али само својом зарадом, и на послетку она хоће да се рад у друштву тако организује, да се са најмањом радном снагом достигну највећи резултати. То су начела сувремене социјално-демократске школе“ (Марковић, 1893а: 28).

Ове захтеве социјал-демократије којима је Интернационала „озбиљно поплашила Европу“, (Марковић, 1995б: 54) Марковић држи само за „почетак почетка“, пошто измена материјалних основа, значи измену свих односа у друштву (Марковић, 1893а: 28) а самим тим и промену у идејном разумевању и обликовању стварности. Задржавање на установљеним доктринама, без обзира да ли су оне либералне, конзервативне или социјалистичке, гуши идеју, чинећи је, коначно, нефункционалном.

Упркос нескривеним симпатијама за Интернационалу, коју је, као што смо видели, „условљавао“ потребом допуштања различитих мишљења и уважавања њиховог појединачног развоја, на Марковићево идеолошко формирање значајније је утицала Париска комуна у којој је имао прилике да види оружани народ у покрету. Вероватно због тога у укупном збиру Марковићевих текстова, више је оних посвећених управо Комуни. Разлика у бројности је толико велика да се записи о Интернационали могу сматрати и неприметним.

Комунаре, у тексту „Париска Комуна и Интернационала“ Марковић пореди са српским хадјуцима, са Хајдук-Вељком, Стеваном Синђелићем, Танаском Рајићем који, као и Парижани, нису желели да пред завојевачем положе оружје „и да иду у ропство као стадо стоке“ (Марковић, 1891б: 37). У тексту „Бели терор“ Марковић комуну изједначава са „сувереном општином“, налазећи у њој исто што проналази у српској општини и задрузи. „'Комуну' не ваља никако мешати са 'комунизмом'. Међу њима је велика разлика, као што ћемо одма показати. Комуна је политички облик друштва. То је општина која сама врши све своје послове. Ту су сви грађани равноправни. Сваки закон, који се у општини изда, прима се или не прима општим гласањем свију чланова општине“ (Марковић, 1891б: 69-70).

Колико је Париска комуна била важна за Марковића и социјалисте у Србији, сведочи између осталог и текст „Париска комуна (питање о лебу и самоуправи)“ из 1871. У њему ће, полазећи од истих претпоставки као у „Белом терору“ Марковић констатовати да „свака општина има право да у својој средини уводи какве хоће управе и друштвене реформе“, па отуда то право мора постојати и у Француској, унутар њених самоуправа које идентификује са комуном (Марковић, 1995а: 83).

Комуна, за разлику од онога што се о њој говори, не гради никакву диктатуру, (Марковић, 1996д: 105) већ напротив, начином сопственог устројства који јој омогућава да живи независно од државног поретка, она „брани себе и целу Француску од самовоље владине: ма се влада звала монархијска или републиканска“ (Марковић, 1995а: 83).

> „Ми не можемо бити сигурни да ће комуна у овом тренутку победити, али смо тврдо уверени да ће начело комуне победити пре или после. Она има два реална помагача: индустрију која непрестано ствара све крупније милијонаре и многобројну сиротињу и науку која показује ову провалу друштвену и учи како да се она попуни. Као што је извесно да ће се индустрија и наука развијати непрекидно, тако је извесно да ће ова морална снага срушити грдну физичку снагу оружаних тирана и богаташа.“ (Марковић, 1995а: 87)

Готово идентичне оцене Марковић ће поновити и нешто касније у текстовима „Париска комуна и Интернационала“, као и у тексту „Живи ли још комуна“ (Марковић, 1965а). Овако нескривено позитивно расположење према комуни[11] долази из Марковићеве интерпретације Комуне као социјалног, али и националног покрета француске сиротиње која је у свом отпору Прусима и домаћој господи која се помирила са судбином пораженог народа, настојала да поред националне, себи обезбеди и социјалну слободу и равноправност. Из оваквог схватања комуне као западне, конкретно француске варијанте општине, Марковић је доносио и свој суд о комунизму. За њега, „комунизам је начело економско и правно у исто време. Као економско начело, комунизам значи да више лица уједине свој рад и своју имовину, да производи њиховог рада не буду ничија засебна својина, већ општа – заједничка. Правни одношаји својине виде се већ из тога. У комунизму не постоји никакава својина, а с њоме не постоје сви они

[11] Марковић у томе није био јединствен. Заправо, велики број омладинаца и уопште јавности у Србији имао је симпатија према комуни. Између осталих и Јован Јовановић Змај који јој је посветио и песму *Милостивој Европи.*

многостручни грађански одношаји, који истичу из начела својине. Морално начело комунизма значи: „ради за другога!“ (а не: кради од другога! – како извршу којекакве надрикњиге). А како овај морал важи за све чланове, то је сваки обавезан да ради за све остале, тј. обавезан је да ради сваки за свакога. Уживање тако је исто заједничко. По начелу комунизма, као што је сваки обавезан да ради за друштво са свим силама, тако је друштво обавезно да даје свакоме уживање спрам његових потреба (разуме се, докле допиру границе могућности). Ето то су основна начела комунизма“ (Вулетић, 1997: 44).

Прва детаљнија сазнања о дешавањима у Паризу, према Васи Казимировићу, Марковић и уопште српски социјалисти стицали су преко Владимира Љотића[12], Марковићевог интимног пријатеља који ће, између осталог, бити и један од потписника „Братског поздрава савезницима париске комуне од немачких и немачко-швајцарских радника у Женеви, сходно једногласној одлуци коју су донели на својој главној скупштини 8. 4. 1871. у Temple Unique”[13] (Казимировић, 1990; Марковић, 1996ђ: 45). Комунари се у овом допису славе као „браћа у Паризу“, они који „стављају живот на коцку у борби за општу ствар противу гомиле у држави насиља, за равноправност свих противу повлашћивања мањине, за науку противу верског мрака, за плодове рада противу капиталистичког пљачкашког система, за братимљење и мир противу непријатеља и рата међу људима – народима, укратко за цивилизацију и добробит човечанства против политичко-националне и економско-социјалне поделе, на класе и расе, стога је ваша ствар и наша, ваш је рат и наш рат, па према томе та ствар и тај рат припадају пролетерима читавога света“ (Марковић, 1996ђ: 45).

Управо ова „општа ствар“, испоставиће се, постаће непремостива препрека у комуникацији младих српских социјалиста и либерала која ће довести до њиховог разилажења које ће за резултат имати коначно заокруживање Марковићевог разумевања политике.

[12] Казимировић сматра не само да су Марковићеве везе са Интернационалом пренаглашене, већ да су Љотићеве готово намерно занемариване. Као врстан познавалац немачког језика, управо је Љотић био тај који је имао приступ ужим круговима Интернационале (Игњатовић, 1997: 320-321).
[13] У којем су одржавани састанци ужих тела Интернационале.

2.1.3. Сукоб и коначан разлаз са либералима

И мада је и сам Владимир Јовановић имао контакте са члановима Интернационале, као и са социјалистичким и анархистичким мислиоцима понаособ (први контакт Бакуњина са Србима остварен је 1862. године у Лондону управо преко Владимира Јовановића, а не треба занемарити ни чињеницу да је Јовановић међу своје пријатеље убрајао и Херцена и Огарјова), Марковићево посредно и промишљено учешће у овој организацији постаће трн у оку српским либералима, поготово након њиховог уласка у намесничку Владу и доношења Устава 1869. године за шта ће их део УОС састављен не само од социјалиста, већ и новосадских либерала отворено и без задршке критиковати. Тај сукоб у многоме је обележио српску политичку историју и утро пут стварању прве српске модерне политичке партије – Пашићевих радикала.

Још у Русији Марковић је, видели смо, почео да схвата да ће са либералима имати тешке сукобе. У Швајцарској свест о томе се дефинитвно учврстила, и он је прешао у отворену акцију. У априлу 1869. из Цириха пише Љубомиру Белимарковићу и Павлу Михаиловићу о потреби изучавања радова европских левичара и указује на то да су уласком у намесничку Владу, српски либерали дефинитивно постали помагачи конзервативних снага. У писму брату Јеврему од 7. јуна 1869. пише о лицемерном односу српских либерала према начелима која су сами прогласили за свој политички кредо: они једно говоре, друго мисле и коначно, треће раде (Марковић, 1987б: 159; Марковић,1960: 160-161).

Марковић другачије схвата слободу (Марковић, 1997: 51). Он тражи довођење либералних начела до краја и замера Јовановићу што је, у име власти, напустио сопствене принципе (Антонић, 2015: 30, 39-40; Марковић, 1996д: 139). Коначно, он одбацује Јовановићеву тезу о сталном карактеру српског (или било ког другог) народа. Примењујући тако стечену одбојност према доктринарству на примеру сопствене историје, он поручује Јовановићу да ће одбијањем да схвати да се народи мењају, Србима уместо „слободарских начела“ понудити „слободарске фразе“. (Марковић, 1997: 51-52; Марковић, 1987б: 127)

> „Све што сте говорили српском народу починьало је и свршавало се звучним патриотским и слободарским фразама. Поврх свега на застави сте истакли 'династију'... Ви нисте били кадри да ступите у редове народа и да се из редова народа борите и против глупости, предрасуда и патријархалних појмова народа и против бирократског система, већ сте мислили да 'одозго'

реформишете Србију, да из редова бирократије уништите бирократију. То је било бесмислено – зато сте и пропали“ (Марковић, 1997: 51-52).

Са своје стране, Јовановић је Марковића оптуживао да „слепо грамзи за улогу вође“ (Јовановић, 1976: 99) сврставајући га у ред диктатора-социјалиста. Марковић, по Јовановићу, у први план ставља „начело ауторитета, које је негација сваке слободне мисли, сваке битне основне науке и усавршавања друштва и човека“ (Јовановић, 1976: 101). У Марковићевим текстовима, Јовановић не налази никакву слободу, већ искључиво жељу за потврдом сопствених ставова, која се нарочито запажа у настојању да УОС усмери на колосек потпуно стран њеној прокламованој мисији (Јовановић, 1976: 99 101-102).

Сукоб са Јовановићем, Марковић започиње текстом „Српске обмане“ штампаном 1869, а наставља тезом да се српско друштво може реформисати само уколико се „уништи бирократска система“ (Марковић, 1911: 53) која управо захваљујући либералима, српски народ држи у стању неслободе. Истичући да главни разлог тако лошег односа бирократије према ширим народним слојевима лежи у њеној потреби да увећа богатство, односно да исто сачува, (Марковић, 1911: 18-19) Марковић закључује да су социјално-економски „одношаји“ запарaво основ „свију зала што се дешавају у друштву“ (Марковић, 1911: 79).

Нови талас сукоба наступио је у време „Париске комуне“, а био је узрокован опречним тумачењем догађаја који су значајно обележили Француско-пруски рат. У то време развила се и још једна у низу расправа око начелних поставки друштвеног поретка. Јовановић је, бранећи сопствену позицију и нападајући Комуну, сматрао да се постојећи систем може усавршавати, али не и рушити, мењати из темеља, како су то желели социјалисти (Вулетић: 1997: 497).

Оптужујући српске либерале да су „ђубре туђинско на нашој земљи“ (Марковић, 1891б: 105) Марковић позива омладину да се одвоји од Владимира Јовановића, да постане „радикална“ партија, односно „права омладина“ која ступа „у борбу са фразерним либерализмом“ (Марковић, 1911: 24). Слично ће поновити и током расправе са Владаном Ђорђевићем, уобличеној у текст „Радничко питање у Србији“. Том приликом, настојаће да укаже на постојање свих објективних услова за појаву „радикалне“, односно социјалистичке опозиције у Србији[14] (Марковић, 1891б: 108).

[14] Заправо, о оснивању „радикалне партије“ Марковић говори још у Петрограду 1868, (Марковић, 1987а: 238) а исто ће поновити и у једном писму Владимиру Јовановићу писаном у Цириху, у којем ће себе називати „радикалцем“

Извлачећи закључке из својих сукоба са Владимиром Јовановићем и његовим истомишљеницима, Марковић ће либерализам оценити као утопију. Он то није због тога што су слободе за које су либерали прокламовали да се боре немогуће, већ отуда што је до њих немогуће доћи на начин на који жели да их сагради капиталистички поредак, који се руководи „жудњом за капитализацијом“ односно богаћењем, којој се подређује сваки друштвени идеал (Марковић, 1891а: 65; Марковић, 1996д: 100-101).

Заинтересовани искључиво за очување приватног власништва и поретка на њему заснованог, либерали су, закључује Марковић, престали да играју прогресивну улогу у историји чиме су се сврстали у конзервативни блок, при чему, конзервативизам Марковић не одређује као издвојену страну у сукобу, већ га дефинише као својеврсно стање одређене идеје, као „нијансу“ у коју, пошто из било ког разлога постану доктринарне, искључиве, могу прећи све политичке теорије (Марковић, 1987б: 123, 125; Марковић, 1891а: 106; Марковић, 1996д: 101).

Систематизујући своју расправу са Јовановићем, Марковић ће дефинисати неколико „начелних“ разлика између либералне и социјалне демократије које ће постати темељ на којем ће и касније генерације социјалиста и „следбеника“ настојати да утврде сопствено разумевање „заједничке“ идеје:

> „1. Демократија сматра као природни основ друштвеног уређења приватну својину – социјална демократија на против сматра као природни основ друштвеног уређења заједничку својину. Ту је социјализам – задругарство противстављено индивидуализму – инокоштини. 2. Демократија не разуме сувремени развитак техничке и сматра мало газдинство као идеал друштвеног строја. – Социјална демократија, напротив, сматра велико газдинство на темељу научних проналазака, као неопходни услов за развитак човечанства. 3. Демократија сматра организацију својине и рада друштвеном влашћу (законом) као тиранију друштва над личношћу. – Социјална демократија напротив сматра такву организацију рада као неопходни услов за слободу и свестрани развитак личности. 4. Демократија сматра државу као нешто одвојено од друштва и ставља је само као чувара друштвеног реда. – Социјална демократија напротив сматра државу као организовано друштво и њој ставља у дужност да се занима свима одношајима људским, само ако се тиме увеличава срећа и напредак свију чланова“ (Марковић 13, 1996: 107-108).

(Марковић, 1893а: 102). Коначно, исти термин ће користити и у тексту „Од куда долази наша сиромаштина“ у којем ће, агитујући за корените реформе, исте назвати „радикалним“, оним које „стоје у највећој супротности са данашњим нашим стањем“ (Марковић, 1912: 105).

Чињеница да су либерали најзаслужнији за улазак „нових“ идеја у српску политичку арену, односно њихово, како је мислио, напуштање, овог правца, условила је и Марковићево инсистирање на проналаску нових метода деловања УОС (Марковић, 1995а: 41-42). Циљ те „нове“ политике, а тиме и УОС, сматрао је Марковић, мора бити „буђење свих грана народног живота“ (Марковић, 1987а: 79) које у условима у којима се српски народ налази, мора ићи напоредо са развијањем идеје о „слободи читавог српског народа“ (Марковић, 1987а: 80). Српска власт, у којој од убиства кнеза Михаила партиципирају и либерали, носилац је управо „старих“ идеја; она је реактивна, њој недостаје покретачка свест њу не чине борци за „нове“ идеје, већ „слуге лојалности и умерености“ које су то не само у својим практичним радњама већ, што је још горе и у својим идеолошким одређењима (Марковић, 1987а: 80-81).

У циљу давања новог правца српској омладини у *Панчевцу* је 1871. године, тачније у периоду између осмог априла и 23 маја, у редакцији Владимира Љотића објављен превод Марксовог *Манифеста комунистичке партије* који је касније те године изашао и као посебно издање (Игњатовић, 1997а; Љотић, 1973). Овом преводу, Љотић је придодао и свој коментар као својеврсни лични и манифест групе којој је припадао:

> „Овај је манифест преведен на свима језицима. Једва да нећемо ми Срби последњи бити који га у преводу читамо. Чудо није у осталом: али што је најглавније, није ни доцне. Доста је зло што тако рећи можемо; ал што је српство за неколико десетина година пропустило, младо српство – омладина – може за неколико година да издокнади. Ми смо сви пролетери – а то је један разлог више, да забацимо сваку борбу за династије и тесногоруде реформе, па да свом снагом отпочнемо борбу за начела. Само таква борба биће у стању, да спасе српство од пропасти, и да му осигура место у великом колу човечанства. Ко у опште мисли за народ да ради, ево му поља. У томе се особито обраћамо омладини да на основу истине а помоћу науке, да унапреди српски народ. Ми јој овим преводом указујемо на истину изложену помоћу науке. Нека би га прегледала и проучила – можда ће баш то бити њен предмет... Обично се до сада говорило: напред! – а где? – то се није умело рећи. То ће нам ваљда овај манифест умети да каже – а несумњамо да ће и казати свакоме, који није код очију слеп. Надамо се да ће их мало бити“ (*Маркс* 1871: 54-56).

Љотићев поговор, уједно је и један од најстаријих текстова у којем српски социјалисти отворено позивају српски народ да се у својим напорима ослони на мисли Карла Маркса. То што

он у конкретном случају Маркса ставља (и) у функцију остварења националних српских интереса, није само интересантно (што свакако јесте) већ је уједно и важно за будуће гранање српског социјализма[15].

Своје идеје, Марковић је представио и омладини на Скупштинама УОС у Новом Саду и Вршцу 1871. године. У Новом Саду, он је само наговестио своју борбу против либерала, а у Вршцу ју је, истичући да су Јовановићеви слободари издали омладинске идеје довео до краја (Митровић, Андрић, 1978: 104; Марковић, 1995б: 102).

Током 1871. године, желећи да у пракси покаже могућност функционисања непрофитних задруга и тако стави до знања либералима да је њихова критика унапређења задружног система у Србији погрешна, Марковић је са својим пријатељима основао седам занатлијских и једну потрошачку дружину, односно задругу и то прву тог типа у Србији (Марковић, 1995а: 183). Када у лето 1871. буде изашао први број првог српског и балканског социјалистичког листа *Раденик*, сукоб са либералима ће, добивши и својеврсно теоријско разјашњење, ући у своју најзрелију фазу.

У програму *Раденика* Марковић и његови саборци истичу да то што су код Срба „екномски одношаји у многоме различити од економских одношаја код западних народа“ (Марковић, 1995а: 75) никако не значи да у Србији нема места социјализму, као што су тврдили либерали, већ да он мора бити различит од оног који постоји на Западу Европе. Срби, сходно динамици сопственог развоја, имају све предуслове да се развијају „'оригинално' на свом 'народном темељу'“ (Марковић, 1995а: 75-77).

Западни народи, пише Марковић, су богати и код њих је питање равноправне расподеле богатства на дневном реду историје. Градска популација многобројна је на Западу, „огромна већина народа нема нигде ништа осим својих руку“, и отуда је принуђена да формира класу пролетаријата (Марковић, 1995а: 75). Дошавши као таква у сукоб са владајућим друштвеним слојевима, ова класа је, пише Марковић следећи у доброј мери Маркса, започела „крваву борбу између богаташа и сиротиње“ (Марковић, 1995а: 75). За разлику од западних народа, Срби су „од реда сиротиња“ (Марковић, 1891а: 111-112). На Западу је на дневном реду питање „како да се правично поделе богатство између привредницима? А код нас долази још претходно питање:

[15] О чему ће бити више речи у наставку истраживања.

како да створимо богатство? Код нас је дакле нужно, да се створи богатство у народу, а у исто време да се избегне она подела у друштву, која постоји на западу“ (Марковић, 1995а: 75).

Као свој практичан циљ, *Радник* је поставио стварање образованих радника, радника са капиталом који долази као резултат здруженог (колективног) рада у здруженој (колективној) привреди (Марковић, 1995а: 77). Овакву привреду, на другом месту у истом програмском тексту, Марковић одређује као ону до које се долази не насилним спајањем, већ добровољним удруживањем људи свесних значаја кооперативе, а посредством „слободних задруга – асоцијација“ за „производњу, размену и кредит“ (Марковић, 1995а: 77).

Значајну пажњу, током свог „ратовања“ са либералима, Марковић ће посветити и питању продора страног капитала и његовог разорног дејства како на унутрашњем, тако и на спољашњем плану. О томе, он пише у тексту „Опет жељезница“, својеврсном одговору Чеди Мијатовићу у *Раденику* у октобру и новембру 1871, констатујући да Србија, уколико не створи „народну“ економију, у будућности може постати искључиво роб страног капитала, а посредством истог и страног политичког интереса:

> „Капитал у данашњем економском поретку, сила је међународна. Никакве границе државне и никакви државни закони не могу да спрече његову власт над другим народом који није у стању да сам својим радом створи капитал. Данас у Србији капиталисте продају своју израђену робу и место ње вуку сировине из Србије“ (Марковић, 1996а: 68).

Користећи се идејом о градњи железнице туђим, узајмљеним капиталом као примером, Марковић ће поручивати да свако задуживање код странаца значи узимати „на рачун будућег рада српског народа“, што суштински доводи до тога да странци постају „господари једног дела имања српског народа“ (Марковић, 1996а: 68).

> „Невидљивим путем дакле, страни капитали завојевали су један део наших кућа, наших њива и т.д. И с тога, што су страни капитали учинили ово задевање код нас, ми морамо сваке године да зарадимо толико да можемо исплатити рад странаца [...] заједно са великим интересом. У противном случају: наше куће, њиве, ливаде, и т.д. продавале би се на добош“ (Марковић, 1996а: 68).

Србе од страног капитализма не може спасити развој домаћег капитализма. Јер и српски капитализам, сматра Марковић, као слаб и тек у повоју, нужно следи логику крупног капитала, од којег тако постаје зависган, што за последицу има директну зависност српских маса од домаћег капитала и коначно, индиректно, посредно, од страног (Марковић 6, 1996: 64). Једини којима, истина краткорочно, увоз страног капитала иде на руку, јесу управљачке структуре које, не водећи превише рачуна о народним потребама, настоје да увећају своја богатства (Марковић, 1996а: 69).

Марковић ће између осталог забележити и то да капиталистички развој треба избећи и због тога што примери „најиндустријалнијих" земаља сведоче да стално увећање материјалног богатства значи у исто време и стално осиромашење читавих друштвених слојева, што у Србији још увек није случај онолико колико је на Западу.

> „Ми желимо да се српски народ развија хармонично, да материјално благостање и просвета обухвате масу народа, да се слободне, образоване личности развију у нашем народу иљадама иљада; да развитак алата, машина, фабрика, зграда, развитак индустрије, примена техничког знања, замена човекове снаге производном снагом, да све то дође усљед увиђавности слободних личности и њиховом удруженом снагом да и код нас напредује народ, а не гомилица шпекуланата наших, а још више туђих: да се код нас неразвија жеђ за богатством и влашћу над другим људима, борба против свију, против свакога и свакога против свију, борба која даје појединима прилике да завладају силама природе и човечијим радом, па да не раде ништа но само да уживају што је ћифтинска економика на западу ставила као научну догму, као суштину човекове природе" (Марковић, 1996а: 78-79).

Тој борби, која, као што можемо видети, има не само социјални, већ и национални предзнак[16], (Перовић, 1995а: 141; Перовић 1995б: 194; Марковић, 1965а: 365; *Balcanica* V, 1974*; Уједињена омладина српска,* 1968: 473-494; *Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске књижености и културе*, 1992. *Црногорац,* 1983; *Јавност-Глас Јавности* 1975) Марковић се у потпуности посветио током 1871-1872. године, које се са пуним правом могу сматрати његовим најреволуционарнијим периодом који ће не само продубити јаз са

[16] Што ће бити од нарочите важности за потоња читања Марковићевих радова, пре свега за обликовање мисли Драгише Станојевића, о чему ће бити више речи у наставку истраживања.

либералима Владимира Јовановића, већ ће социјалисте, а са њима и Марковића довести у директни сукоб и са водећим носиоцима српских власти.

2.1.4. Крагујевачки период: промена тактике

Пошто је због свог рада био принуђен да се пресели у Нови Сад, Марковић је уточиште нашао у у дому Владимира Љотића где је писао своје капитално дело *Србију на Истоку* (Љотић, 1973) у којем ће по први пут свој спољашњи и унутрашњи политички програм изнети као јединствену целину.

Србија на Истоку, усмерена против либерала, оличених у бирократском, од народа, сматра Марковић, одрођеном апарату, без сумње је револуционарни текст. То је позив Србима на наставак оне револуције која је 1804. покренула не само процес националног ослобођења од Турака, већ је захватила и „саме појмове српског народа“ (Марковић 1972: 1) чиме је створила околности за суштинску, дубоку и свеобухватну измену живота. У овом тексту, Марковић прави јасан отклон од западноевропских социјалистичких струјања, сматрајући 1. да српски народ не познаје поделу на капиталисте и раднике као што је случај у Немачкој и Енглеској, већ да постоји управљачки слој који чине бирократија и круна (који се при томе налазе у често неуравнотеженом односу) и 2. револуцију не спроводи непостојеће индустријско радништво, већ „радништво“ схваћено знатно шире, као сељаштво, односно сам народ који се посматра као „сиротиња“ (Марковић, 1972).

Српски народ, закључује и у овом раду Марковић, сходно чињеници да је вековима живео и развијао се радикално другачије него народи у Западној Европи (нема аристократију, племство, привилеговани управљачки слој и идеју која рационализује ту чињеницу, нема развијен капитализам) има све предуслове да развије сопствену „српску“ и „словенску“ цивилизацију која ће бити антипод западној, а до које се може доћи тако што ће се, насупрот свему што је говорио и писао Маркс, а Интернационала прихватала као све мање упитну истину, „прескочити“ капиталистичка фаза развоја и тако напустити идеја економског детерминизма. Тиме, српско друштво може избећи и све оне штетне последице западноевропског капитализма који се у Србији, управо захваљујући бирократији јављају под формом својеврсног

„цивилизовања“, односно, увођења Србије и српског народа у ред „напредних“ народа Европе (Марковић, 1972: 132, 137, 139-140).

Након што је протеран и из Новог Сада, Марковић 1872. долази у Крагујевац, у стан свештеника Милоја Барјактаревића чији је зет Маша Којић био вероватно једини Србин активни учесник Париске комуне). Врло брзо обнавља старе везе и контакте и око себе окупља познате сараднике, међу којима су посебно важни официри Сава Грујић и Светозар Љочић (брат Ђуре Љочића уредника *Раденика* чија је сестра Драга била прва српска лекарка и супруга социјалисте и једног од оснивача Народне радикалне странке Раше Милошевића) који су у то време радили у Тополивници и били чланови Одбора крагујевачке „Друштвене штампарије“ који је прихватио да сарађује са Марковићем, па се почетком новембра месеца 1873. године појавио први број листа *Јавност*.[17]

„Формално, главни уредник 'Јавности' је био Димитрије Стојковић угледни крагујевачки пивар, а стварни Светозар Марковић” (Митровић, Андрић, 1978: 166). Већ у првој години излажења, *Јавност* је имала 1336 претплатника, колико није могао да обезбеди ниједан лист у тадашњој Србији. Међу претплатницима били су и Јован Ристић, његов саветник Данило Стефановић, министар правде Ђорђе Ценић, Илија Коларац и други (Митровић, Андрић, 1978).

Крагујевачки период рада Светозара Марковића донео је неколико новина у раду српских социјалиста који се у погледу решења унутрашњих питања све више окрећу ка критици дворског централизма, те идеји јачања самоуправних органа, што се одразило и на садржај социјалистичке литературе. У спољнополитичкој анализи све више доминирају текстови у вези са решавањем „Источног питања“ уз посебан нагласак на потребу сарадње са Бугарима, као и на потешкоће које се у том погледу јављају (*Јавност* 29. 3. 1874 и други бројеви). Исто важи и за *Глас Јавности* који се појавио 15. 7. 1874. пошто су власти коначно забраниле *Јавност* (*Глас Јавности* 14. 11. 1874 и други) као и за *Рад,* лист који је у то време издавао Марковићев блиски сарадник и пријатељ Пера Тодоровић (Марковић, 1996д: 152) те *Ослобођење* последњи лист Светозара Марковића. чији је први број изашао, 28. 12. 1874. односно 1. 1. 1875. године (Симеуновић, 2003; Марковић, 1997).

У овој фази свог рада, Марковић израђује и „нацрт програма радикалне партије“ који представља и формално сведочанство промене у начину деловања (Марковић, 1996в: 3-4). Он и

[17] Више о томе видети и: Спасић, Ж. (1975) *Јавност Светозара Марковића* Крагујевац, Светлост

даље остаје социјалиста, али у потпуности напушта идеју о могућности скорије социјалне промене у друштву и окреће се парламентарној борби на дуге стазе, у оквиру постојећих услова, по моделу немачке социјал-демократије. При томе, да не буде забуне, када кажемо „по моделу“ не мислимо на идеолошку крајњу подударност, пошто у том сегменту Марковић остаје веран својим идејама изнетим у *Србији на Истоку*, већ пре свега мислимо на политичку борбу, на идеју да се задати циљ може остварити путем гласачке кутије.

Како би се тај циљ остварио, сматра Марковић у овом документу, потребно је са једне стране будити свест широких народних маса, а са друге тражити сталне реформе које ће омогућити широким слојевима да учествују у одређењу државне политике. У том смислу, социјалистичка група, којој су се придружили и сељаци које је организовано водио Адам Богосављевић, као јака опозициона скупштинска целина посебан акценат ставља на освајање политичких слобода, као својеврсне увертире за коначно извојење социјалних, економских, слобода (Крестић, Љушић, 1991: 79-83).

Социјалистички карактер програма који ће постати и темељ на којем ће у априлу 1876. Пашић израдити свој радикални програм (Крестић, Љушић, 1991: 83) остао је дакле и даље на снази, уз јасно изражену свест о потреби избегавања капитализма, тако што би се, сузбијањем бирократије, успорила и сузбила пролетаризација маса. Марковић сматра да се тај циљ може постићи практичном борбом за увећање општинске, заједничке својине, кроз ограничавање приватног поседа и коначно, кроз јачање самоуправних капацитета унутар државе (Марковић, 1996в: 4, 208; Крестић, Љушић, 1991: 79-83).

О несумњивом социјалистичком карактеру Марковићеве крагујевачке фазе, сведочи и текст „Социајлизам или друштвено питање“ у којем он истиче да је главни циљ политичког ангажмана опозиције у Народној скупштини извођење „социјалне револуције“, односно „социјалне ликвидације“ (Марковић, 1996д: 142) под којом разуме „такав преврат у друштвеним одношајима, да се сами основи друштвеног строја мењају и даје се са свим други правац цивилизацији тога друштва“ (Марковић, 1996д: 142).

Та „ликвидација“ само је завршни чин дугорочног процеса, који тражи „поступан развитак“, „организаторски рад целих нараштаја“, „умни, морални развитак“ (Марковић, 1996д: 142). Коначно, поручује Марковић својим саборцима, да ни феудализам није оборен „од једанпут“ већ се рушио „полагано“ и то тако што се „нови облик својине већ у велико био развио у друштву и нови појмови о својини продрли у масу“ (Марковић, 1996д: 143). Моменат

„социјалне ликвидације“ као завршни чин једног дуготрајног процеса, јесте тренутак у којем се мора „прекршити између старог и новог“ (Марковић, 1996д: 144) и тај моменат „треба извршити радикално у корист народа“ (Марковић, 1996д: 144) ако се од њега жели начинити здрав темељ „новој друштвеној организацији“ (Марковић, 1996д: 145).

У програмском тексту *Јавности* од 8. 11. 1873. Марковић као циљ новог листа истиче „ширење просвете“, односно „распростирање знања по народу“ (Марковић, 1996в: 5) чиме се јасно ставља до знања да је циљ рад на ширењу идеја које доводе до унутрашњег преображаја, са крајњом намером да оне постану доминантне у друштву, однесу превагу у парламентарној утакмици и осигурају преображај у политичком простору (Марковић, 1996в: 6; Марковић, 1996д: 155). Како би остварила овај циљ, *Јавност* посебан акценат ставља на привлачење земљорадника, о чему сведоче текстови „Да се испита материјално стање земљорадника“ (Марковић, 1996в: 13-14) или „Да се испита социјално стање народа“ (Марковић, 1996в: 15).

У тексту „Ново лето“ објављеном у *Јавности* 2. 1. 1874. Марковић настоји да укаже на значај сељаштва и његову несразмерно малу заступљеност у политичком и свеукупном друштвеном животу, па констатује да су Србију „доста усрећивали правници и филозофи кечкеметске и шарошпаточке школе“ који, ако су и имали и имају знање, истовремено сведоче „своју моралну пустоћу, своје грубо незнање, управо своју варварску – мађарску – необразованост“ (Марковић, 1996в: 89). Зато он у тексту „Закон о народном благостању“ од 16. 1. 1874. у *Јавности* тражи да се сељаштву отворе врата за учествовање у дефинисању државних потреба и поручује да држава „није глобаџија, што само узимље глобу и арач од народа. То је азијатски појам о држави и он се данас одржао у Јевропи, само код Турака. Држава није само чувар 'поретка' [...] – да милијуни људи скапавају у сиротињи и глупости“ (Марковић, 1996в: 91).

Српска држава, пише Марковић у *Јавности* 1874. потпуно ослобођен од Марксовог могућег утицаја, треба да је задруга „у којој су сви чланови народа задругари“, а њен је главни задатак „да се брине како ће сваки појединац бити имућан и слободан – срећан (Марковић, 1996в: 91). У таквој држави, која није производ класног растакања, већ дубинске етичке промене, „цео народ треба да се брине о сваком свом члану“ (Марковић, 1996в: 92).

Само држава у којој је народ економски слободан, може се сматрати „својом“, поручиваће Марковић 1874. и писати да за његову опозициону групу мисао „српско ослобођење“, „садржи у себи све услове од којих зависи народни напредак, дакле и строј оне

државе у којој нам народ живи овде у Србији, и строј оне државе коју жели да оснује рушећи непријатељске државе које га окружују“ (Марковић, 1997: 5).

> „Наше ослобођење има један смисао: ослобођење народа од сваког притиска, од сваке невоље, од ропства материјалног и умног, као и од сваке тиранје – ма од куд долазила. За ту циљ, нама је нуждан известан друштвени и државни преображај у овој земљи у којој живимо; и известан преображај наших спољашњих односа“ (Марковић, 1997: 4).

Тај, толико жељени „преображај“ подразумева укидање бирократије и завођење самоуправног система који је, сматрао је Марковић, тек први корак ка коначној победи социјализма у Србији. Идеја да тој победи претходи борба за политичке слободе, представља заправо фундаменталну промену коју је са собом донео „крагујевачки период“ Марковићевог рада. Она неће само створити изузетно утицајну опозициону групу у Народној скупштини, већ ће и њеном водећем идеологу осигурати додатни притисак од стране носилаца власти.

2.1.5. Затвор и смрт у Трсту

Због свог политичког рада посредством скупштинске опозиције и „слободоумних и критичних натписа у 'Јавности' Светозар Марковић је ухапшен почетком јануара 1874. године и спроведен у истражни затвор у Крагујевцу“ (Митровић, Андрић, 1978: 173). Са њим је на суд изведен и Димитрије Стојковић.

> „Пресудом Окружног суда у Крагујевцу, Светозар Марковић је осуђен на 18, а Димитрије Стојковић на 9 месеци затвора (дани проведени у истражном затвору нису рачунати). Пошто су се они жалили на пресуду, Апелациони суд је Светозару смањио казну на 9, а Димитрију Сојковићу на 3 месеца. Касациони суд је ову пресуду потврдио 12 априла 1874. године, а већ 22. априла Светозар је упућен на издржавање казне у пожаревачки затвор“ (Митровић, Андрић, 1978: 177).

Истог месеца, Сава Грујић је отпуштен из војне службе (биће касније враћен и служиће у штабу код генерала Черњајева, као и Пера Тодоровић[18]), а *Јавност* је престала да излази. У затвор, Марковић је дошао болестан и слаб, па је убрзо писао Министарству правде и посебно министру Ђорђу Ценићу (стрицу Димитрија Ценића, који је, и поред родбинских веза у то време већ био у затвору) да му казну затвором замени новчаном казном, што је било одбијено. Иако у затвору Марковић није напуштао своју борбу, па тако у листу *Глас Јавности* који су покренули његови пријатељи „објављује своје чланке: Суд и Срез, Народна скупштина. Међутим у одбору Друштвене штампарије у Крагујевцу и редакцији листа долази ускоро до неслагања и расцепа па Светозареви сарадници напуштају редакцију, лист губи своју дотадашњу физиономију и преузимају га присталице режима: претплатници га напуштају. Лист престаје излазити с јесени 1874. године“ (Митровић, Андрић, 1978: 180).

Услед лошег здравља, све већег притиска власти и припрема за устанак у Босни и Херцеговини (Љотић, 1973), Марковић Србију напушта 20. 1. 1875. Прва станица била му је у Бечу, где ступа у контакт са члановима друштва Срба академаца „Зора“ одакле се по препоруци лекара премешта јужно, ка Далмацији ради опоравка односно ради ступања у контакт са Јованом Дречом и другим социјалистима који су у овим крајевима радили на припремању устанка (Љотић, 1973). Скрхан болом и уморан, 18. 2. 1875. Марковић долази у Трст и одседа у „Hotel de la Ville“.

За помоћ се обратио српској православној општини и ђакону Богољубу Топонарском од којег тражи да га смести у прикладнији објекат.

> „Међутим, Топонарски је увидео де је његово здравље такво да мора бити смештен у болницу и подвргнут лекарској нези и контроли. Двадесет првог фебруара (7. III) 1875. већ је био у Градској болници у Трсту. Лекари су констатовали да је његово здравствено стање критично. Топонарски пише Јеврему о тешком здравственом стању Светозаревом и Јеврем шаље новчану помоћ али не креће на пут, јер то није желео Светозар. У последњем тренутку и Светозар схвата да је стање његовог здравља критично и тражи да Јаврем дође. Тада је већ било касно – 26. фебруара 1875. године, односно 10. марта по новом календару, када је ђакон Богољуб Топонарски дошао да посети Светозара, нашао га је мртвог. Умро је у 4 часа. 'Нико није присуствовао његовој агонији.

[18] Више о томе видети у: Тодоровић П. (1938) *Дневник једног доборвољца,* Београд СКЗ; Тодоровић П. (2000) *Писма – личности и личност* Београд, ЈП „Службени гласник“ СРЈ; Тодоровић П. (1997) *Огледало, зраке из прошлости* Београд, БИГЗ

Нико није чуо његове последње речи', пише један његов биограф“ (Митровић, Андрић, 1978: 211).

Пре смрти, како је сведочио Топонарски, Марковић се причестио, а његово тело премештено је у православну капелу, где је боравило све док га млади ђакон, по Јевремовој молби, преко Беча није послао за Србију.

„Пријатељи Светозара Марковића у Бечу захтевали су да се изврши обдукција леша, јер су сматрали да је Марковић трован у Пожаревачком затвору. Међутим, бечка влада то није дозволила, већ је уместо у болницу, тело Светозара Марковића смештено у цркви, а затим послато у Србију.

Јеврем Марковић је тело Светозара Марковића сахранио у Јагодини 16. 3. 1875. године у 18 часова. Приликом сахране, окупио се велики број присталица Светозаревог покрета, што је поред одавања поште Светозару Марковићу имало и карактер антирежимске манифестације. Прочуло се, говорио је један савременик 'Донели су Светозара'. Никад нисам видео до тада толико света као на његовој сахрани. Цео простор око гробља био је покривен људима“ (Митровић, Андрић, 1978: 215).

Сахрана је обављена уз строги надзор полиције, „тако да је приликом спровода дошло и до инцидената (ометан је говорник који није могао заобићи, а да не каже коју 'преку' реч и на рачун тадашњег режима), а од посланика у Бечу је тражен извештај да ли је доиста тело Светозара у сандуку, или је то само једна манифестација 'комунаца'“ (Митровић, Андрић, 1978: 215-216).

Од Марковића се опростила читава ондашња српска омладина, поздравили су га и либерали, парастоси су служени широм Србије, а некрологе у име пријатеља су писали сви његови познаници, међу којима по својој лепоти, полету и снази предњаче они изашли из пера либерала Светозара Милетића и социјалисте Владимира Љотића.

Опраштајући се од саборца са којим не само да није често делио мишљење, већ се са њим и сукобљавао, Милетић је Марковићев социјализам представио као спој „идеализма мисли“ и „реализма радње“ (Милетић, 1976: 156). Марковићева вредност, нагласио је Милетић, огледала се најпре у потпуној спремности на жртву због својих уверења, а потом и у јединственом карактеру самих уверења која карактерише лакоћа подређивања „науке“ схваћене као метода

који до закључака доводи посредством изучавања материјалне реалности са „најидеалнијим потребама људског друштвеног живота“ (Милетић, 1976: 156) што је многим социјалистима, посебно оним на Западу Европе недостајало.[19]

У свом „Некрологу“, објављеном у *Раду,* Владимир Љотић ће о Марковићу писати не само као о учитељу, већ ће га сматрати личним, блиским пријатељем:

> „За живота Светозар нам је био она уза, која нас је везивала, и она жижа, у којој се наше заједничке мисли окупљаше, да што силније до израза дођу. Након смрти Светозареве, да се закунемо гробу његовом да начела, која је он у име свију нас уносио и бранио, нећемо изневерити, већ да ћемо сву снагу своју заложити, да их у животу остваримо. То захтева од нас време у коме живимо; то хоће гроб Светозарев; то нам је дужност да чинимо, ако смо икада поштено мислили радити“ (Марковић, 1996е: 78).

Марковић је „барјкатар“, онај који црта пут, први у реду чији „се барјак високо вије, светао као вазда“:

На њему је једна врпца жалосница више: у толико је приметнији. Радећи, да нам барјак никад самац не остане, ни да нам потавни, ми ћемо дићи светао спомен нашем пријатељу, који нас је толико волео и поштовао и кога смо толико волели и поштовали.
А тужан уздах: 'Вечан ти спомен друже Светозаре!' – нека значи: Ми ћемо радити, да нам заједничка мисао не пропадне.
Нашред! Мушки и јуначки напред!“ (Марковић, 1996е: 78).

Новински папир у којем је овај „Некролог“ штампан није се ни осушио, а сва заклињања на која је Љотић позивао, велике речи, надања и обећања да ће наследици умети да сачувају велико дело, дошла су на пробу која ће окупљене око Марковићевог одра одвести на различите путеве и тиме значајно разгранати српско социјалистичко дрво.

[19] У духу западноевропског материјализма, овакво Милетићево размишљање напашће Пера Тодоровић који ће писати да није могуће спајати идеализам и материјализам, сматрајући да се ту ради о методолошкој грешци.
О односу Милетића и Марковића видети више у: Милетић, С. (2001) *Сабрани списи 1-3,* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

2.2. *Светозар Марковић и основни принципи Марксове социјалистчке мисли*

Сукоб капиталиста и радника, капитализма и социјализма за Светозара Марковића имао је вредност сукоба „мртвог“ и „непроизводног“, (Марковић, 1996б: 15) са оним што је стварно и производно, са животом (Марковић, 1891а: 80). То је стални рат између оних који желе да осигурају услове за развој свих својих способности (Марковић, 1891а: 84; Марковић, 1893а: 31) са онима који су спремни да о тим условима говоре и мисле само декларативно, преводећи их из сфере реалности у домен теорије, одређујући их као политичке појмове који се, услед економског ропства као основног супстрата реалности, суштински не могу остварити чиме остају у домену „обмане“.

Заправо, „обмана“, сматра Марковић, није избор за којим либерали и капиталисти посежу бирајући оруђе којим ће уређивати свет. Она је нужност, последица чињенице да је капитал „скуп мртвачких ствари“ који „увећавајући“ се „својом сопственом снагом“ не оставља капиталисти превише могућности да на њих утиче (Марковић, 1912: 110). Капитал не доводи до оживљавања неживог, већ управо супротно, он осигурава умртвљење свега што увлачи у своју орбиту. То важи и за радништво, које са развојем индустријализације прераста у „просту машину“ (Марковић, 1912: 118) које се, Марксовим речником речено – отуђује.

Умртвљујући живот, капиталисти, као људи „без срца и без сажаљења“, усмерени искључиво ка профиту, сматра Марковић (Марковић, 1912: 120, 126), воде „скривену борбу“ против „хиљадама фамилија“ које се „остављају без зараде и море полаганом, гладном смрћу“ (Марковић, 1912: 118). Посматран искључиво као оруђе, део машине, радник у капитализму по Марковићевом суду добија само онолико колико му је потребно да преживи[20]: „Његова плата сведена је на најмању меру. Он добија толико колико тек може да живи – толика му је пијачна цена“ (Марковић, 1912: 119).

Отуда није ни чудно што за Марковића свет није потребно плашити „страшилом“ капитализма, као што то у случају комунизма чине, како пише поводом Париске комуне у тексту „Радничко питање“ 1871. они који о комунизму ништа не знају (Марковић, 1912: 108), већ пред јавност треба изнети просту истину о лажном карактеру „остварења“ идеала слободе,

[20] За Марковића тако свођење стварности на структуру, на „услове“, тако што се последично, укида слободна воља, етика, односно тако што се човек своди на некога ко опслужује економску нужност не представља истинску критику капитализма.

једнакости и братства које је још од 1789. либерализам неправедно преотео за себе, проглашавајући се за јединог његовог тумача и заштитника. Слободе које су народи, угледајући се на Француску револуцију, остварили (у већој или мањој мери) почеле су да служе „само појединим капиталистима, да подчине рад капиталу, да угуше слободу рада и да поврате монополију“ (Марковић 1972: 129-130).

Управо капитализам, а не социјализам јесте тај који, по Марковићевом суду, почива на отимању и пљачки (Марковић, 1891б: 73-74; Марковић, 1988б: 10-11). Нема „никакве науке под именом 'социјализам', 'комунизам' и т.д. која би проповедала пљачку и отимање – нити је и када било“, већ у том погледу, ствар стоји сасвим другачије: социјализам је последица пљачке и отимања, „зла у друштву“ које извире из чињенице да је „друштво поцепано у својим животним интересима. Једнима је пало у део богатство, изображење, власт и – нерад, а другима сиротиња, незнање, потчињеност и непрекидни, прекомерни посао“ (Марковић, 1995а: 106).

Ма колико се у социјализму могло наћи и нешто „претерано“, што „се не може постићи“, остаје неспорно то да се он се јавља као реакција на неправду и зло, а сам по себи нити је зло, нити га генерише као што то чини капитализам (Марковић, 1912: 109) који, позивајући се на вредност и нужност заштите приватне својине чини све да је укине ширим слојевима, како би је увећао власницима капитала. На тај начин, упрако капитализам, који се толико позива на „светост“ приватне својине постаје тај који на исту ставља тачку:

> „Својина основана на личној заради уништена је. Радник нема својине. Све што он заради, својина је капиталисте. Капиталиста једини је власник имања, сопственика. Чудновато је да они људи који највише вичу у одбрану 'својине' и 'породице' не увиђају да сама данашња капиталистичка производња уништава и својину и породицу – радникову.[21] Заједно с пропадањем радничке својине, пропада и радничка породица. Цела породица радничка отерана је у фабрике. Васпитавање деце у породици постало је немогуће у радничкој класи. Заједничко живљење у фабрици, од ране младости, прерано смешање полова и сиротиња, створили су страшно зло – проституцију, која заражава цео свет – од најнижих кругова до највиших својим отровом, телесним (разним болестима) и моралним“ (Марковић, 1912: 124-125).

[21] Радници, пише Марковић, улажу свој рад као једину својину коју имају у производњу нечега што у коначници не припада њима, већ постаје власништво капиталиста.
За себе, радник зарађује „беду, сиротињу, глад и срамоту своје породице. То је све последица поделе у друштву на раднике и капиталисте.“ (Марковић, 1912: 125)

Раднику, произвођачу којем „треба све“, капитализам не оставља ништа. Ту лагодну, али дубоко неетичку позицију у којој је капиталиста тај који „предлаже своје услове“ омогућава сазнање власника средстава за производњу „да радник мора да ради ако не жели да умире од глади“ (Марковић, 1891а: 66).

Однос, у којем произвођач који нема ништа повија главу пред експлоататором, сматра Марковић, добио је са грађанским либерализмом и своју пуну политичку интерпретацију која га настоји превести из једног извитопереног умртвљавајућег стања, у стање живота, проглашавајући га за својеврсни крај историје. Тако, политика постаје у потпуности подређена класним интересима владајућих слојева, а „сви закони који постоје у данашњим државама јевропским прављени су са гледишта капиталистичког“ (Марковић, 1891а: 73; Марковић, 1995в: 3; Марковић, 1996б: 167).

Како би остварио свој теоријски (а уједно и практични) идеал, тј. како би ставио тачку на историју, либерални капитализам потрудио се да понуди и своје одређење темељних појмова политичког промишљања, као што су правда, слобода, једнакост, негирајући при томе било какву могућност њиховог тумачења ван задатог оквира. Чинећи тако, сматра Марковић, либерализам је и формално престао да буде „слободарски“, постајући све више доктринаран, ограничавајући и рестриктиван према онима који одбијају да ове појмове одређују онако како то чине идеолози капитализма. Тако, је „слобода“ коју пропагира либерализам усмерена превасходно ка власницима капитала и тумачи се онако „како је корисна за капиталистичко газдинство, па при свем том, свугде где год је корисније било капиталисти да се тај принцип погази, капиталистичко законодавство газило је свој рођени принцип“. Из оваквог крајње условљеног разумевања слободе, закључује Марковић, исходи и неконзистентно разумевање демократије коју отуда назива „капиталистичком“, негирајући јој универзални карактер на који се њени тобожњи заступници позивају (Марковић, 1891а: 73-74).

Допустивши себи инструментализацију свих вредности на којима почива једна заједница, либерализам је, закључује Марковић, пошто је 1789. укинуо монархистичку, завео „нову тиранију над народом; тиранију новчане аристократије“ (Марковић, 1891а: 76) која је, истиче, суштински једнака тиранијама „азијских варвара“ чији је главни инструмент и извор власти био терор и пљачка:

„При данашњем економском поретку ми смо видили, да једна класа људи – мањина у народу – узимље један део производа од народа без икакве накнаде. Оваквим начином, разуме се, награде за производе и услуге људима, који припадају вишој класи, могу бити далеко веће но што њихов рад вреди“ (Марковић 1996б: 167).

Уместо да донесе слободу, либерална држава изградила је „машинерију“ засновану „на борби између појединих чланова и појединих класа у друштву“ (Марковић, 1995б: 8). У таквом политичком и „екномском поретку нема никаквог моралног основа. Ту је основно начело грабљење – само има извесне законске форме, у којима је грабљење законом допуштено“ (Марковић, 1996б: 167).

Због тога, ако се жели достићи „правична једнакост међу људима“, сматра Марковић, потребно је уништити не само економско-политички механизам капиталистичке државе, (Марковић, 1996д: 139) већ пре свега њен теоријски концепт у којем је садржана извитоперена капиталистичка етика која је током историје урушила и стару Грчку и Рим, као што прети да уништи и „цивилизацију европску“:

„Човеку су нужна извесна материјална средства, да одржи потпуно телесно здравље и снагу, али што преко тога прелази, то је неприродна, вештачки измајсторисана потреба. То је производ сујете лажне величине, која оће својом палатом, златним накитом, непотребним прошењем и другим дивљачким разметањем да покаже своје достојанство“ (Марковић, 1996б: 167-168).

Практично речено, Марковић заговара промену свести, схватање да су у либералном капитализму појмови попут слободе, правде, једнакости, „празан звук у ваздуху“ (Марковић, 1891а: 76) вредни само онолико колико су извор „упињања“ „потчињене класе да обори тај поредак“ (Марковић, 1995б: 10). Тако борба за социјализам постаје у Марковићевом читању, пре свега борба за редефинисање основних политичких и економских појмова, (Марковић, 1995б: 10) па тек онда борба за остварење материјалног благостања (Марковић 7, 1893: 44, 56; Марковић, 1996б: 18, 19, 20).

У том циљу, Марковић прихвата „научни“ социјализам, као онај који сматра да друштвене односе треба градити у складу са политичком и економском реалности која указује на обесправљеност широких слојева друштва, а не на проблематичној позицији либерала-

капиталиста према којој декларативно заговарање одређених идеала значи и њихово аутоматско остварење[22] (Марковић, 1891а: 85).

На шта тачно мисли када говори о „науци“ и „научним“ темељима социјализма, Марковић је објаснио у тексту „Бели терор“, у којем, између осталог, констатује да се „научним“ може подразумевати само оно знање које почива на прецизном изучавању и утврђивању „човекова осећања, човекове потребе“ и општих услова „за развитак“, како би се на основу истих изградила „морална начела по којима људи треба да живе и која треба да се остваре код људи“ (Марковић, 1891б: 99). Главни носилац овакве праксе у социјализму, сматра Марковић, јесте „сувремена радничка теорија у Европи“, оличена у социјал-демократији (Марковић, 1891б: 99) чији је утемељивач Карл Маркс.

Прихватајући „научни“ социјализам, Марковић раздваја живот који сагледава кроз неправду широких народних слојева од интерпретације, оличене у декларативном залагању либерала за слободу, једнакост, правду, истину од идеологије, сматрајући да је „истина“ оно што је могуће утврдити „науком“, односно политичком економијом, а не оно што остаје искључиво у домену филозофских образлагања.

Сматрајући не само да су либерали, а не социјалисти, ти који уместо истине нуде њену интерпретацију, већ и да је сваки покушај произвођења интерпретације у законитост погрешан, Марковић у тексту „Реални правац у науци и животу“, јасно истиче да нема идеалног и коначног облика друштва, па тиме не може бити ни идеалних, универзалних и коначних идеја којима би се друштва обликовала и према којима би се управљала.

> „Развитак друштвене организације по својој сложености и многострукости мора бити неограничен. За то је бесмислено кројити неку идеалну организацију као калуп за сва друштва. Друштвена наука може поставити само општа начела, на којима ваља дизати друштвену зграду. Каква ће бити та зграда, то зависи од материјала, а материјал је за друштво сам човек који се једнако мења“ (Марковић, 1892а: 208).

Обрачунавајући се са либералима, Марковић ће истаћи да не постоји разлог због којег би се савремено друштво морало и могло ограничити на приватно власништво као једини облик

[22] Због тога, у тексту „Социјализам и социјалисте“ Марковић ову позицију дефинише и као „предрасуду“ „буржоаских политичара“, чија је основна карактеристика недостатак реалности и вишак интерпретације (Марковић, 1893а: 26).

својине. Учинити то, значи подредити живот једној идеји која, сматрајући се за коначну, прераста у доктрину. Због тога, социјализам мора кренути сасвим другим путем и пред себе поставити практично питање „какав је облик својине најкориснији за све чланове друштва и после: на који начин ваља уредити радну снагу и право на својину, како ће се постићи и највећа множина материјалних добара, т.ј. највеће право својине и најшира слобода за сваку личност“ (Марковић, 1892а: 203-204).

На тако постављено питање, сматра Марковић, могуће је дати једнако практичан одговор, што, како пише у тексту „Социјализам и социјалисте“ значи да ни социјализам, као ни либерализам, али ни било која идеја, нема право на доктринарство. А управо доктринарност у социјалистичким редовима главни је кривац за дефетизам који се после пораза револуције 1848. ширио Западном Европом, између осталог, захваљујући и Карлу Марксу који је, свевши социјализам на само једну варијаблу, сумњао у могућност скорије измене друштвених односа (Марковић, 1893а: 26).

Тражећи одговор на питање одакле такво расположење међу социјалистима који су на примеру либерализма и сами могли запазити погубност доктринарнства, Марковић наводи да се често дешава да у сваком бављењу политичким идејама неретко појаве они који се најпре посвећују теорији, увере се у њену истину (Марковић, 1893а: 35) а тек онда пракси коју потом настоје да уподобе наученој „истини“.

Ове „социјалисте из књиге“ често не осећају суштину социјализма (Марковић, 1893а: 37) па својим „сувишним теоретисањем и доктринарством“ доводе до стварања „идеалних“ идеја, које су тешко остваривe, па су са становишта практичне измене стварности – погрешне (Марковић, 1893а: 57).

Одбацујући могућност стварања „идеалне“ идеје, Марковић још једном потврђује своју привржености „научном“ социјализму. У тексту „Бели терор“, бавећи се Париском комуном, у потпуности одбацује утопизам, који се због непостојања материјалних услова његовог остварења у пракси своди на „проповед“ неспособну да покрене на практичан рад, али врло близу могућности да прерасте у „моралисање“ које најчешће завршава са конзервацијом социјалистичких начела и опирање сваком даљем револуционарном промишљању и раду које последично значи уношење новог у већ постојећу идеју (Марковић, 1891б: 75).

Шта више, у тексту „Сувишно теоретисање шкоди“ из 1872. Марковић износи прилично смелу тезу да су социјалисти најпре критичари и „проповедници идеја“ те да, будући да

„друштвена је форма нешто ново, променљиво што се непрестано развија и усавршава са усавршавањем самог човека“, нису у стању „да до ситнице“ израде, „формулишу будућа друштва“ (Марковић, 1893а: 56; Марковић, 1996д: 114). А пошто не могу дати трајну форму будућности, социјалисти не могу ни прихватити универзални карактер политичких идеја и форми, без обзира да ли долазе са либералног или социјалистичког пола. Уместо готових идеја и система, Марковић од социјалиста тражи да спремају „земљиште за даљи развитак човека и друштва“ (Марковић, 1893а: 57).

Када носиоци идеје покажу да за то нису способни, када више не могу да буду „покретачи идеја“, као што се то, сматра, показало након пораза револуције 1848. потребно је, поручује Марковић на другом месту, да се повуку и прихвате улогу оних који су „рашчистили поље другима“ како би могли „с мирном савешћу казати: ми смо учинили све што смо могли и што смо требали да урадимо“ (Марковић, 1893а: 57). Уколико то не ураде, они нужно постају „доктринари“, неспособни да учине било шта корисно не за социјализам, већ за оне који путем социјализма настоје да се ослободе (Марковић, 1996д: 114).

Полазећи управо са тих позиција, Марковић ће градити свој социјализам. Ослањајући се пре свега на руско искуство, али уз нескривено поштовање према Карлу Марксу и симпатије за његову мисао, он ће настојати да створи онај идеолошки оквир за који је сматрао да треба да одговори не унапред задатим идејним формама, већ практичним потребама и могућностима народа за који се и ствара.

На том путу, можемо пратити и неколико битних разилажења са Карлом Марксом која се могу поделити у три категорије: однос према одређењу радништва, револуционарне свести и ситуације, однос према идеји економског детерминизма и коначно, према схватању социјализма као етичке идеје.

2.2.1. Револуционарна свест, ситуација и питање извршилаца

Иако не оспорава Марксову тезу да је, услед чињенице да „држава гуши њен развитак“ и „одржава народ у сиротињи и глупости зарад одржавања господства мањине“ радничка класа „данас у Европи најрадикалнија опозиција држави“ (Марковић, 1996б: 25), Светозар Марковић сматра да нема никаквог ваљаног разлога који би наводио на искључивост и свођење борбе за остварење социјалистичких идеала на радништво. Посебно то није могуће учинити на српском

примеру у којем је, почев од 1804. „сиротиња раја“ била та која је, као једини друштвени слој „рад кавзи“, покренуо исту ону револуцију пред којом се у његово време налази и Западна Европа. Као што капиталистичка држава у другој половини 19. века „гуши“ развитак радништва, тако су на његовом почетку „глобе и зулуми“ власти турске државе били „главна побуда Српској револуцији“ (Марковић, 1996б: 25).

Из ове блискости и коначно паралеле коју повлачи између српског сељачког и хајдучког искуства и искуства радништва Западне Европе, настала је код Марковића потреба да се српском народу укаже на могући допринос који својом борбом може дати „у револуцијонарном покрету радника на западу – у покрету који све више и више продире на југоистоку Европе, у словенске земље“ (Марковић, 1911: 9). Тако, задовољавајући ту, али и потребу да западноеврским саборцима објасни специфичност српске позиције, Марковић 1870. пише текст „Политички и економски положај радничког сталежа у Србији“ који је за наше истраживање значајан из више разлога. Најпре, то је један од најстаријих теоријских социјалистичких списа на српском језику, писан уз то за потребе Интернационале, а уједно, то је један од докумената у којима Марковић раднички покрет Западне Европе, обликован под идејним утицајем Карла Маркса, прихвата као свој, истичући у исто време и елементе његове некомпатибилности са српским искуством, потребама и могућностима (Марковић, 1965а).

Сматрајући у горе наведеном тексту, да је социјализам једина идеја која може морално подићи српски народ „који је заборавио да се бори за слободу“, а социјалисти једини који указују на правилан пут отпора нудећи не само борбу, већ и могући материјални опоравак, (Марковић, 1995б: 57) на самом почетку рада у којем покушава да јасно одреди положај српског радништва у оквирима европске социјалистичке мисли, , Марковић истиче да у Србији, за разлику од западноевропског искуства (Марковић, 1996а: 95) није могуће говорити о постојању једне јасно одређене радничке класе, него о „маси радничког народа српског“ за који истиче да „читав припада“ радничком сталежу који одређује колективним називом „сиромаштина“ (Марковић, 1911: 10). Слично, Марковић ће записати и у тексту „Бели терор“ 1871. у којем ће под појмом „радник“ разумети сваког човека који „својим радом зарађује свој хлеб. А таква је код нас огромна већина људи“ (Марковић, 1891б: 90-91).

Овакво, суштински немарксистичко одређење радништва (Марковић, 1912: 99) не као класе, већ као ширег друштвеног слоја којег карактеришу 1. сиромаштво под којим „ваља разумети оно стање кад човек нема неопходне материјалне намирнице, које су му нужне за

живот и здравље“ (Марковић, 1891б: 111-112) и 2. живот од сопственог (физичког) рада, дошло је као резултат са једне стране већ објашњене Марковићеве несклоности доктринарству и униформности социјалистичког мишљења, (Марковић, 1911: 93) односно, са друге стране као последица става да једино пракса може одређивати теоријски оквир (у чему се опет враћамо Марксу). Полазећи управо од те праксе, од става да се српски сељачки народ налази уракљен између императива бирократије да производњу подреди сопственим потребама и недовољне развијености индустрије, (Марковић, 1911: 10) Марковић и нема другу могућност до да западноевропско „радништво“ у српском случају пронађе у осиромашеним сељачким масама (Марковић, 1891а: 58, 60).

Како српска производња није у могућности да задовољи нарастајуће потребе управљачког слоја, који се отуда окреће увозу (Марковић, 1996б: 162, 163) развијајући у новој пракси „сталеж трговаца и капиталиста“ као водећи експлоататор у српском случају појављује се бирократија (Марковић, 1911: 10, 13) а не индустријски капитал, што је још једна специфичност српског искуства.[23] Отуда је сасвим логично то што Марковић и земљорадника који „запиње из све снаге, да заради плату својим старешинама“[24], сматра интегралним делом радништва, (Марковић, 1893а: 57) а српске побуне у Босни и Далмацији разуме не само као устанке Срба против страних завојевача (што они свакако јесу), већ и као сведочанство о тешком положају земљорадништва у експлоататорским царевинама (Марковић, 1911: 11).

Познавајући горе наведено, лакше можемо разумети да Марковић, када говори о „класама“, суштински не говори о истим категоријама као Маркс, чиме започиње коло интерпретација у које ће после 1875. бити и сам увучен. За разлику од Маркса и западноевропских социјалиста свог доба који класе везују за економски положај који им омогућава (односно онемогућава) и политички утицај, Марковић, не негирајући вредност Марксовог одређења, „класу“ дефинише знатно шире: 1. као ону која управља, а коју чине интелигенција и бирократија (али не и трговци који су само посредници, сервисери, а још мање капиталисти-индустријалци, којих у Србији ни нема) и 2. „прост народ“, као „класу“ „над којом се влада“ (Марковић, 1911: 14).

[23] Тиме као да је Србија у другој половини 19. века већ добро зашла у фазу у којој није класа та која ствара државу, већ држава образује сопствену класу, о којој је, говорећи о Европи хладноратовске ере, писао својевремено Жак Елил. Више о томе: Ellul J. (2015) *The political illusion* Eugene, Oregnon, USA WIPF and STOCK

[24] Дакле, управитељима, а не капиталисти, индустријалцу.

Од Маркса, Марковић ће преузети појам „пролетаријат“, али, чини нам се да се и ту ради о његовој немогућности да се језички јасније изрази[25], те отуда и овај термин у његовој интерпретацији добија нешто другачији, шири смисао. Наиме, под „пролетаријатом“, Марковић не подразумева (само) индустријско радништво, већ оне иначе сиромашне слојеве народа који се увећавају „с дана на дан“ (Марковић, 1911: 17) а који су у процесу бирократизације „додатно осиромашили“ (Марковић, 1911: 16): „Код нас је сав народ пуста сиротиња – пролетаријат“, писаће Марковић у тексту „Реалност у појезији“. (Марковић, 1912: 131) дајући додатну потврду наше горе изнете тезе о знатном појмовном проширењу Марксовог одређења појма.

Марксу Марковић у тексту „Међународна политика“ објављеном 4. 1. 1872. одаје пуно поштовање на томе што је међу првима јасно, на „научним“ основама уочио положај у којем се радништво налази, односно на томе што је, пошавши са тих позиција, настојао да укаже и на правац којим ће се западна друштва развијати, као и на могући смер који радништво може заузети спрам те чињенице (Марковић, 1996б: 3-5).

> „Раденици на западу јасно су истакли питање на среду: да ли мора раденички сталеж у народу да трпи експлоатацију мањине, и да ли он може да измени своје становиште, и да ли може да удеси своје живовање на таким начелима, да би свака експлоатација била немогућа. Најбољи је одговор на та истинска питања – интернацијонални савез радника“ (Марковић, 1911: 126).

Изражавајући наду да „неће дуго проћи, а интернационална пропаганда брзо ће се развити у Србији, и интернационална организација обухватиће и омладину трговачке и земљорадничке заједнице народа“ (Марковић, 1911: 27) Марковић у исто време поручује да за разлику од Запада „у српском народу друштвена питања још нису тако рашчишћена“, (Марковић, 1911: 26) да је раслојавање на пролетаријат и капиталисте тек у повоју те да ће, уколико српско друштво и крене путем на којем Западна Европа већ стоји, а који му није нужан, „раденички сталеж“ брзо почети да „корача ономе стању, у коме пропада и противу кога устаје цео раднички свет на западу“ (Марковић, 1911: 18).

Због тога, Марковић у тексту „Социјализам и социјалисте“ све наде у промене на српском простору полаже у сељаштво, чији положај, како наводи, није много бољи од положаја

[25] Више о вези језика и идеологија видети: Вранић Б. (2024) *Идеологија, од истине до тиранције,* Београд, CLIO, Факултет политичких наука

западноеврског и радништва уопште, што му додатно олакшава стављање знака једнакости између ова два друштвена слоја. „Обични сељак једва има толико угодности, колико обичан радник, а што се тиче образовања, он стоји још на нижем ступњу“ и неретко живи знатно краће од радника (Марковић, 1893а: 27; Марковић 1972: 24-25).

Окренувши се сељаштву, Марковић је све више пажње почео да посвећује задружном питању и тај тренд је нарочито видљив од 1872, после пропасти оснивања производних задруга међу радништвом и занатлијама у Београду, а посебно након преласка из престонице у Крагујевац 1873. Сматрајући да управо у задругама, у начину на који се унутар задружних заједница уређују економски и сваки други односи треба тражити модел за организовање будуће српске политичке заједнице, Марковић се у потпуности посветио истраживању улоге коју су задруге имале у развоју српског друштва, сводећи модерну српску историју на борбу између два базична принципа: задружног, као израза српског и шире словенског идентитета и бирократског, као страног, увеженог кроз процес „цивилизовања“ српског народа, на чему су, из сопствених потреба, инсистирале све београдске власти од времена потчињавања Правителствујушчег Совјета кнезу Милошу (Марковић 1972: 49-54) па до кнеза Милана Обреновића.

Ову своју позицију, Марковић је најбоље објаснио у капиталном раду *Србија на Истоку* који се, иако запостављен, уз *Начертаније* Илије Гаршанина, може са пуним правом сматрати најважнијим спољнополитичким документом деветнаестовековне Србије. Уједно то је и први званични српски социјалистички програм, али и документ без којег је немогуће јасно разумети српска двадесетовековна стремљења.

Одређујући историјски ток српске модерне као револуцију која тече, као процес који је започео 1804. али услед прекида започете борбе још увек није приведен крају, Марковић *Србију на Истоку* пише као документ чији је једини циљ да укаже на нужност наставка револуције, односно на доказивање да стицањем елементарне политичке самосталности од Турака (а и то само једном у делу народа) српски народ није добио и право да од борбе за своје пуно, социјално, ослобођење, одустане. Да би дошао до свог циља, он као главну поставку поставља међу српским либералима још за време Светоандрејске скупштине развијену тезу да „наша“ није и не може бити (само) она држава, која се „нашим“ именом зове, већ она која, ослањајући се на народне економске и политичке тековине, омогућава пуни народни просперитет

(Марковић, 1996б: 25). Уколико стоји на путу потпуног народног развоја, „наша“ држава се у историјском смислу јавља једнако душманском, колико је то и страна-окупаторска.

Поставивши овако основну премису, Марковић је поставио и поље за револуцију (Марковић, 1972: 33, 157, 160) чијег главног носиоца, види у сељаштву као репрезенту народних маса којем, представљајући положај који заузима најпре спрам турске окупационе управе, а потом и спрам бирократске монархије, у складу са својим разумевањем социјал-демократије, додељује улогу коју спрам капиталиста у Западној Европи има индустријско радништво (Марковић, 1972: 3-11, 31, 34).

У том односу подређености народних маса управи (а не капиталу у рукама индустријалаца) који доводи до тога да српски народ ни турску, али ни српску државу није до краја доживљавао као „своју“ (Марковић 1972: 12) Марковић проналази услов за извођење револуције. Разлог немогућности потпуног идентификовања са новонасталом државом, њеним темељима који, пренети са Запада, представљају наставак средњовековног, али и отоманског „цивилизовања“, односно потчињавања аутохтоног, словенског елемента који се сматра заосталим, непожељним, страним, некада „византијско-млетачким“ који је са Турцима нестао, (Марковић, 1972: 12) а почев од кнеза Милоша и Уставобранитеља, чиновничким принципом који нити познаје, нити много мари за задруге и општине као економске и политичке форме самоуправне власти којима српски народ дефинише свој друштвени поредак (Марковић, 1972: 15, 17, 21-22, 28-29, 30).

> „Аустриски и руски чиновници, људи полуобразовани, нису могли имати ни појма како се развија законитост код народа т.ј. како се развија поштовање јавног реда. Уредити саме друштвене одношаје, развити и усавршити правне појмове српског народа, створити ново друштво на старом патријархалном темељу – о томе они нису ни сањали. Они нису умели да разликују развитак законитости у народним појмовима од развитка, разних канцеларија и судских инстанција“ (Марковић, 1972: 61).

Право на револуцију српског радништва, односно сељаштва, Марковић проналази у два главна разлога: 1. у чињеници да је држава настала на борби из 1804. била резултат не воље бирократије, или кнезова, већ „сиротиње раје“, (Марковић, 1996а: 104) па је као таква „револуцијонарна мисао покорене раје“ (Марковић 1972: 38) и резултат „устанка народа“

(Марковић 1972: 66) који је дошао као последица револуције у уму српског народа, код кога се јавила жеља за стварањем српске народне државе и 2: чињеници да је, побунивши се против Турака, српски народ рано схватио да онај ко је лојалан онима који га уништавају, није достајан да буде слободан:

> „Када се један народ налази под притиском насилника, који не поштују права других људи, па ни саме законе на којима се оснива њихова владавина, онда нема другог пута да се народ ослободи него револуција: оделите буне спремају револуцију боље него ишта друго“ (Марковић, 1996а: 105).

Главни идеал којим се устаничка маса водила, био је, сматра Марковић, проширивање оних односа који су доминирали у задрузи и општини на шири географски простор који су у отоманској држави насељавали Срби. Како ти „одношаји“ имају „чисто народни тип“ (Марковић 1972: 30) то је било сасвим логично да и држава која се ствара буде баш таква, не бирократска, централизована по узору на западноевропске државе, већ заједница самоуправа, пре свега општина као политичке форме удруживања српског народа. На овакав исход, поред уврежених представа о томе како функционише друштвени живот, наводи, сматра Марковић, и објективна околност вишевековног недостатка сопствене државе што је за последицу имало најпре појаву, а потом и ширење егалитаризма (који за Марковића није ни идеалан ни потпун, али постоји) заснованог не само на темељу истине да је српски народ био роб, већ и на чињеници да није било Србина а да није био сељак, односно – радник политички и друштвено организован у општини (Марковић 1972: 39-40).

Ове околности, сматра Марковић, готово су предодредиле Србе за социјализам који су почели да остварују и пре него што су о социјалистичкој доктрини имали било какава сазнања. Пропаст устанка и касније формирање вазалне српске кнежевине после 1815, сматра Марковић, усмерили су историјске токове на другу страну. Српски народ остао је неослобођен, а његов социјалистички потенцијал почела је да гуши нагла бирократизација. Процес који је започео 1804. готово у потпуности је смењен политиком подређивања општих интереса потребама највишег слоја друштва, сабраног око Милоша Обреновића чија је држава „постала [...] са свим на други начин“, кроз договор носиоца власти са турском управом (Марковић, 1972: 66).

Напустивши револуционарне идеје, српски господари вођени примером Милоша Обреновића, окренули су леђа и егалитарним тенденцијама задруге и општине, ставивши у први план идеал јачања сопствене моћи који се могао остварити раскидом веза са сељачким масама и јачањем контаката са „пашиним конацима“[26] (Марковић, 1972: 72). Тако је, сматра Марковић, за разлику од прве, држава другог српског устанка свој легитимитет црпела не из народне воље (која је, ако не социјалистичка, а оно њој свакако блиска), већ из воље турске власти.

> „У овој борби, васпитавали су се они срамни српски државници, који су издавали непријатељима државне тајне и припреме за ослобођење, само да задобију власт над српским народом помоћу страних интрига: у овој борби васпитавали су се доцније оне журналисте које су проповедале јавно да се само под сенком султанског закриља може усрећити српски народ: ту су поникли они песници који су у стиховима и прози певали 'оду' султану“ (Марковић 1972: 72).

Одвојеност власти од народног живота, воље и стремљења, (Марковић, 1996б: 170) узроковала је појаву чиновништва, као експлоататорског слоја на који се власт једино могла ослањати и који је, са друге стране, управо захваљујући носиоцима власти задовољавао своје потребе (Марковић, 1972: 80, 131, 143; Марковић, 1891б: 140).

Ова сепарација која је, подредивши друштвени живот вољи и потреби мањине богатих (Марковић, 1891б: 143, 144) прекинула јединствену сељачку нит српског народа, објашњава Марковић, створила је и драстичне измене у економским односима, па главни носиоци сукобљених интереса више нису (само) управљачки слој као експлоататорски и сиромашне масе, као радници, (Марковић 1972: 103) већ се сада као актери јављају са једне стране све богатији и уређенији градови и у њима нове потребе и нови економски односи, док са друге остају све сиромашнија и запуштенија села која више нису у стању да подмире потребе вароши

[26] Своју теорију, Марковић развија до те мере да и успостављање српске монархије види не само као националну издају, већ и као непосредан доказ потпуног занемаривања народних традиција. Наследно право које је Милош Обреновић тражио не због народа, већ ради потврде личне величине и заштите права своје породице спрам интереса конкурената из управљачког врха, а које је прерасло у „народно право“, са чим суштински нема никакве везе, будући да је постало на уштрб народних права и појавило се на српској политичкој позорници управо захваљујући вољи турских господара, оних против којих је 1804. и покренута револуција. „Хатишериф и берат од 1830. г. били су смртни ударац за српску револуцију, Борба за ослобођење и јединство целог српског народа, па и сама мисао о томе, била је сасвим остављена. Место тога у Србији се започе уређење монархичне државе“ (Марковић, 1972: 83).

(Марковић, 1912: 99; Марковић, 1891б: 140, 141; Марковић, 1988а: 30; Марковић, 1972: 102-103):

> „Основи српског друштвеног уређења, који се могоше развити у сјајну оригиналну српску цивилизацију, беху претргани и остављени да угину у клици. И заиста: колико се више развијала српска држава, толико је више пропадала унутарња самосталност српског народа, а заједно са самосталношћу пропадала је узајамност у општини и задрузи, љубав и чистоћа породична, наравственост народа, простота живљења и презирање господства. У Србији се започела 'цивилизација' у оном правцу што се данас зове на западу; буржоазна (ћифтинска) цивилизација. Цивилизација без развитка мисли и осећања, без науке и морала, без усавршавања личности и друштвених одношаја – цивилизација, која се мери само бројем појединих богаташа и количином материјалних предмета, што они могу да изнесу на излог, пред страним светом; цивилизација, која се карактерише сјајношћу власника, богатством и нацифраношћу њихове околине, а у исто време, понизношћу и крајњом сиротињом већине народа“ (Марковић, 1972: 138 139-140).

Насупрот „лажним појмовима“ о „цивилизацији, држави и друштву“, који нису били ништа друго до просто пресликавање Србији страног, а српском народу непотребног западноевропског, капиталистичког искуства и праксе, остала је дакле да стоји сељачка, задружно-општинска, на солидарности заснована „оригинална“ „славенска и српска цивилизација“ (Марковић, 1972: 118) чији су главни заточници (п)остали радници, пролетери, у српском случају сељаци, широке, обесправљене и осиромашене народне масе.

Исцртавајући портрет српског револуционара, Марковић полази не од индустријског радника, већ од хајдучије за коју сматра да је била производ задружног морала и неправде која је у рукама турског окупатора постала закон и интегрални део свакодневнице. (Марковић, 1972: 33).

Револуционар, јесте рајин, обесправљени сељак, експлоатисан од стране свог господара, појединац који је, пошто је дошао до свести о сопственом идентитету и хтењима, постао активни судеоник историјских процеса (Марковић, 1972: 38) али је у исто време и део заједнице, који осећа њену нарав и потребе. Он можда и делује сам или у групи, али све што чини, чини у име заједнице и због ње.

Како та пробуђена свест није била само израз жеље да се живи у националној слободи, већ и у потпуно другачијем економском окружењу (Марковић се позива на песму *Почетак буне*

на дахије и стих „и да друга постане судија“) сасвим је јасно и да је изведена револуција морала имати дубоки, социјални карактер[27].

> „Превратт, што га је учинила револуција у српском народу, тако је огроман, да им данас управо не можемо ни да претставимо његов прави значај. Није то било само подељење турско-државног земљишта нити промена владе, већ је ту збрисана цела једна нерадна класа људи, која је живила са свим другим животом, говорила другим језиком, веровала је другу веру, а сматрала српски народ као своје имање“ (Марковић, 1972: 35).

Српски револуционар, поручује Марковић, је онај који, не одричући се још 1804. пробуђене свести, сматра да је потпуно способан да води рачуна о својим потребама, налазећи у том праву, односно у његовом задовољењу прави смисао идеје народног суверенитета. Настављајући борбу коју је својевремено покренула хајдучија, српски револуционар сељак-радник, се опире ставу српске бирократије о потреби „цивилизовања“, чиме се народни суверенитет суштински суспендује и из свести маса брише сазнање о томе да је управо револуција била та којом се дошло до ослобођења, док се сам народ претвара у „богаља“ којем требају „поједине личности као његови спаситељи“ (Марковић, 1972: 37).

Но, да не буде забуне, која се често може пронаћи у делу наше, превасходно либералне академске јавности, (Деспотовић, 2008) Марковићево опредељење за сељаштво као носиоца револуције и патријархалне задруге као установе у којима је формирана револуционарна свест, не значи враћање у прошлост, што коначно и он сам сведочи (Марковић, 1987а: 151) поручујући да се проблем који српски социјалисти имају са растакањем старих задруга манифестује не у њиховом нестанку, већ у чињеници да се он не одвија како би се унапредила производња, већ ради задовољења себичних потреба бирократије (Марковић, 1996б: 161).

Од старих, „патријархалних“ задруга Марковић заправо жели да преузме вредносни систем који је најзаслужнији за буђење револуционарне свести маса, (Марковић 1972: 26) док у исто време настоји да у њих унесе клицу политичке модерне, залажући се за увођење машина (Марковић, 1988а: 141) и укрупњавање земљишних поседа[28] (Марковић, 1996б: 160; Марковић

[27] О социјалној свести српског народа, сматра Марковић, највише сведоче народне песме о Марку Краљевићу. Његов лик, сматра Марковић, сведочи о потреби народа за готово личним заштитником.

[28] На чему ће му касније нарочито замерати творац модерног српског сељачког задругартва Михаило Аврамовић. За разлику од савремених критичара који су у Марковићевом задругарству видели корак у прошлост, Аврамовић види

1972: 107, 109; Марковић, 1988а: 141; Марковић, 1891а: 109-110). Тиме је, заправо, настојао да, искористивши капиталистички метод укрупњавања капитала и његовог сталног развоја кроз непрекидни ток индустријализације, створи предуслов за коначно укидање капитализма посредством другачијег система вредности за који је сматрао да може омогућити потчињавање достигнућа капиталистичког ума вишим циљевима.

Док су односи између мушкараца и жена, старијих и млађих, онакви какве познаје патријархална задруга, недемократски (Марковић, 1987а: 151) и суштински превазиђени,[29] (Марковић, 1996б: 21) Марковић поручује да је потребно радити на очувању онога што је у њима највредније, а то је значајан морални капитал (Марковић, 1996б: 22) какав на Западу који се без размишљања предао капитализму, не постоји (Марковић 1972: 26-27). Управо захваљујући моралу задруга (Марковић 1972: 26) који се под притиском бирократије све више ломи и потискује, у Србији рад никада није доживљаван као терет, за разлику од Запада, код чијег је радништва он „патња", „кућевна радост никаква", „пријатељска забава пијанчење", „уживање љубави разврат", а „на свршетку живота просјачење и гладна смрт" (Марковић, 1996б: 21).

> „У српском патријархалном друштву небеше никад ни проституције, ни пауперизма у којима труле хиљадама људи на западу: у српском народу весеље се никад непретвара у пијнство, од чега болује раднички свет на Западу, а љубав се никад непретвара у разврат. Породична веза и

нешто сасвим ново, због чега ће, коначно, и одрећи право да се сматра зачетником српске задружне идеје. Марковић је за Аврамовића пре свега социјалиста и као такав не разуме до краја природу села и сељачког ситносопственишта на којем, сматра, почива задругарство. Укидањем малих поседа у име великих, Марковић је, закључује Аврамовић, радио против села, а за корист сопствене идеје. Више о томе: Аврамовић М. (1924) Тридесет година задружнога рада 1894-1924, Београд, Земунска штампарија Главног савеза Српских земљорадничких задруга

За нешто другачију перспективу видети: Зиројевић С. (уред.) (1978) Светозар Марковић и сељаштво, Зобрник радова, 22-23. септембар 1977 Светозарево, Клуб самоуправљача „Светозар Марковић"

[29] Патријархалне задруге, као и друштво које би почивало на патријархалним односима, ма колико у њима била важна улога љубави међу члановима, Марковић одбацује као безалтернативни модел, констатујући да је погрешно стављати знак једнакости између демократије и патријархалних задружних односа. „Демократско је друштво по савременим појмовима оно где народ издаје законе како да се управља народом и државом, где је дакле влада народа, влада народа самог. Извршитељи закона не старају се о народу као о својој кући, већ раде онако како је сам народ нашао за добро. Управо: тип је демократског друштва – асоцијација, а патријархалног породица" (Марковић, 1972: 42).

Ова Марковићева теза показаће се нарочито значајном у каснијим интерпретацијама, у којима ће, као што ћемо и показати, она у различитим читањима Марковићевих радова, нестати.

општинска узајамност оградила је сваку личност од крајњих друштвених болести, којима подлеже раденички свет на западу“ (Марковић 1972: 25).

Уз то, за разлику од радника на Западу, српски радник је, (поново напомињемо да под овим појмом Марковић разумева сиромашне масе које живе од сопственог физичког рада) сам свој газда, којем је у највећој мери „осигуран кров и свакидањи леб, а у случају нужде помоћ и њему и породици. Братска љубав у српској задрузи и она узајамност у општини – то двоје васпитава карактер и поштење мушкиња и женскиња, а заједничка производња и помоћ у раду укида безкућништво“ (Марковић, 1996б: 21).

Због тога, закључује Марковић, задругарство не значи само удружење рада и материјалних средстава, што представља темељ „народне економије“ чију вредност он не да не поништава, већ напротив, на њој инсистира као на изразу српске готово урођене склоности социјализму, већ пре свега „удружену љубав и узајамност свију чланова“ (Марковић, 1996б: 21) задруге, чиме заправо, над материјалне односе унутар исте ставља доминантан етички, морални образац. Задруга је отуда пре свега „удружено веровање“ да „су сви чланови задруге обавезни да помажу један другог у свакој прилици, да сваки својом снагом користи свима у задрузи, а не њима да се користи“ (Марковић, 1996б: 21) па тек онда било какав механички склоп чији је примарни циљ старање о економском положају задругара.

Полазећи од ове тезе, Марковић поручује да није модел западноевропског економског и политичког развоја тај за којим Србија треба да крене, већ да је то „задруга српска“ која „ваља да је углед социјализма у нашем народу. А одношаји између задруга у општини, то ваља да је углед у одношајима наших садањих социјалаца; само такве задруге могу да служе као основ економске реформе у нашем друштву“ (Марковић, 1996б: 21).

Бранећи дакле свој став о погрешности насилне примене западноевроспских „цивилизованих“ по својој суштини капиталистичких економских и политичких модела у српском друштву, Марковић ће у први план истаћи став да сваки народ, сходно сопственом сензибилитету и историјском развоју обликује идеје и претвара их у политичке и економске институције и односе, потпуно ослобођен обавезе уклапања у било какве унапред одређене шаблоне, било да се ради о идеолошким, било да се ради о ширим, „цивилизацијским“ оквирима (Марковић, 1972: 118-119).

На том трагу, Марковић није пружао отпор само српским либералима, већ је и у оквиру социјалистичке идеолошке школе заузео специфичну позицију, дошавши у сукоб и са Марксовом идејом о нужности проласка кроз капиталистички „пургаторијум“. Одбацујући овај својеврсни економски детерминизам, Марковић, инсистирајући на постојању аутохтоне и аутономне српске и словенске „цивилизације“ изводи идеју о „прескакању“ капитализма којом се упркос похвалама изреченим на његов рачун, коначно одваја од Маркса и његове предодређености која је писцу *Србије на Истоку* деловала превише ригидно и условно остварив превасходно у делу Западе Европе, где је капитализам већ корумпирао све сфере живота.

Тај пут, ма колико га Маркс „строго научно“ описао, (Марковић, 1988а: 28) није био и српски. За његов прелазак, Срби нису имали ни исте почетне позиције – довољно развијену индустрију и разорене патријархалне заједнице, ни исте извршиоце - револуционаре, а пре свега и након свега, нису имали ни једнаке потребе, о чему је, коначно још 29. 7. 1871. писао и гласник немачке социјал-демократије *Volksstaat* који у једној вести о раду *Раденика* између осталог констатује и то да у Србији нема индустрије, те да је услед те чињенице „прилично исти однос између буржоазије и радника“ (Марковић, 1996ђ: 51).

2.2.2. Економски детерминизам: (не)нужност капитализма

О томе да Срби не морају ићи путем којим су пошли народи Западне Европе, писао је Марковић још у својим руским данима, 1868. у тексту „Шта треба да радимо“. Констатујући да је српско друштво подељено на класу управљача и народа, (дакле не капиталиста и радника, као на Западу, већ значајно шире) он посебно наглашава да „ми немамо ни најмање нужде да идемо тим путем“ којим су у развоју капитализма и отпора управљачким слојевима, били они племићки или грађански, пошли западноевропски народи (Марковић, 1987а: 154).

Објашњавајући своју позицију, Марковић ће, као што смо раније истакли, у више наврата писати да питање социјализма, као уосталом и других идеја не може бити сведено на једну формулу, на један образац, (Марковић, 1988б: 13; Марковић, 1996д: 114) те да за разлику од западних, српски социјалисти немају за циљ да сруше „капиталистичко газдинство, које у ствари и не постоји, већ да малу патријархалну својину преобратимо у заједничку и да тако

прескочимо целу једну историјску епоху економског развића – епоху капиталистичког газдинства“ (Марковић, 1893а: 66).

За остварење тог циља, који није ништа друго до „прескакање“ онога што је на Западу унапред одређено као „природни ток“ развоја (Марковић 1972: 137) – капитализма, нужно је потпуно усаглашавање социјалистичке са народном праксом, потребама и животом:

> „Са овога нашег специјалног положаја, излазе карактерне црте и особине наше радње, које људи, који не знају наше стање ни колико Шпанију, налазе као 'лудорије и детињарије'. С тога они не могу ни да појме, што ми тако много полажемо на образовање пропагандиста, на организацију произвођачких и других дружина, на образовање или бар обавештавање саме масе народа, а овамо водимо политичку борбу на смрт и живот са нашом бирократијом“ (Марковић, 1893а: 65).

При томе, треба бити начисто са тим да „скок“, тј. „прескакање“ о којем Марковић говори, представља, како сам каже, логични наставак развоја српског друштва, а никако дисконтинуитет, револуционарни заокрет или било шта томе слично. Револуционарни карактер промене за коју се залаже огледа се у чињеници да се тражи потпуни раскид са дисконтинуитетом узрокованим централизацијом и бирократизацијом државе и суштински повратак изворним српским и словенским формама управе. Тај заокрет, „скок“ то јесте, према томе, само у односу на капиталистичке, западноевропске „цивилизацијске“ форме уређења политичких и економских односа које је српска управа након слома револуције из 1804. пренела међу Србе, а који су у Србији тек у повоју.

Овом ставу, Марковић даје и теоријско објашњење. Он просто не прихвата да је западноевропски пут од феудализма преко апсолутистичке државе до капитализма „природни ток ствари“ који важи за читав свет, а којем би, отуда и Срби морали да се повинују. „Природни ток ствари“ само је идеолошка флоскула, објашњење стварности која са животом у Србији нема превише додирних тачака. А пошто је то већ тако, онда, последично, не може бити ни „скока“ који се тамо, где се утврђује постојање „природног тока ствари“, где је све детерминисано и унапред одређено, не допушта (Марковић, 1987а: 154).

Додатно теоријско образложење свог става, Маровић ће понудити и у тексту „Народна скупштина“ у којем, између осталог, констатује да у друштвима, као и у природи, нема скокова већ да је све што се изводи поступно. Сам чин извођења промене, поручује Марковић, ма колико

можда деловао као „скок“ и био радикалан, заправо представља завршну фазу дуготрајнијег процеса, често невидљивог или недовољно уочљивог за оне који појаве посматрају само површински, а који зависи од постојања „људи и средстава да се тај поредак оствари“ (Марковић, 1911: 105).

„Скок“ тражи предуслов за извођење што значи да ту не може бити говора о „скоку“ у односу на друштво које се мења, већ у односу на туђа искуства која се не желе доживети као универзална и тако применити на сопственом примеру. Промена, закључује Марковић, може бити „скок“ само оним елементима једног друштва који не схватају да се друштвени односи мењају и да у различитим временима не могу остати исти:

> „С тога, ми не мислимо никад да одједаред створимо нешто што у теорији замишљамо као најбоље. То није могуће. Но ми мислимо да најпре створимо оно стање, које је најбоље од свију оних која се могу код нас остварити, имајући у виду наш умни и материјални развитак“ (Марковић, 1911: 106).

Инсистирање на универзалном путу развоја, заједничко за либерале и социјал-демократе Западне Еворпе (при чему је однос међу њима близак односу између хришћана и муслимана), за Марковића је рецидив дубље, западноевропске антрополошке идеје о супериорности на основу које се одређује само један модел развоја света у свим сферама живота. Смена либерално-капиталистичке парадигме социјал-демократском, у том смислу, не мења ништа, пошто се западноевропски социјалисти према онима који су на рубу њихове цивилизације, односе суштински исто као и либерали, третирајући их као „негре изображене Европе“ (Марковић, 1987а: 88).

Ако, дакле, и постоји некакав „природни“ пут развоја српског друштва, то би био онај који води од западноевропске праксе која је и у времену када се о њој расправља, ствар прошлости. У том смислу, дајући пуно право Марксу који тврди да су коначно сазрели услови да се капитализам који се не може и не сме сматрати не само „последњом“ већ ни „природном формом“ (Марковић, 1988а: 28) смени социјализмом, Марковић поручује да инсистирање на капитализму у Србији која је, у свом мраку робовања под Турцима имала и „срећу“ која се огледа у изостанку крупних капиталиста, привилегованих класа и богатих индустријалица-експлоататора, значи повратак у прошлост, управо ремећење онога на чему се и у либералним и

у социјалистичким круговима највише инсистира – природног поретка који „захтева да се невраћамо оним путем којим је ишла стара Европа“ (Марковић, 1987а: 154-155).

Како би својим саборцима објаснио шта је то што западноевропски социјалисти желе, због чега то желе и коначно, због чега Срби треба да пођу путем другачијим од оног који се на Западу нуди као једини, Марковић пише „Друштвену и политичку борбу у Европи“, један од својих значајнијих радова, у којем их упозорава да ће, ако послушају било либерале, било социјал-демократе, и прихвате капитализам као нужност, поћи истим оним путем моралног и сваког другог растакања заједница, који је постао западноевропска свакодневница. „Како да не идемо тим путем?“, питање је које себи и публици поставља Марковић и даје одговор:

> „Очигледно треба најпре да изучимо како су дошли ти народи у данашње стање, па да се добро чувамо да не радимо то што су они радили. То ће нам у исто време осветлити пут којим треба да идемо, ако желимо себи напретка“ (Марковић, 1891а: 53).

Различит карактер западног социјализма објашњаваће и у тексту „Социјална револуција“ писаном 1873. у Крагујевцу. И овом приликом, Марковић не оспорава вредности „научног“ социјализма који развија Карл Маркс, али понавља да он не само да не може тренутно бити примењен на српском простору, већ, шта више, за тим нема ни потребе, тим пре што би такво понашање значило регресију и својеврсно насиље над досадашњим развојем српског друштва. Ниједна, па ни социјалистичка доктрина нема и не може имати универзални и апсолутни карактер, јер, када би тако било, то би нужно довело у питање и њен научни карактер који се таквим може потврдити само у корелацији са праксом (Марковић, 1988а: 17).

> „На Западу је нешто са свим друго. Капиталистичка производња образовала је велико фабричко газдинство, где је рад већ удружен и организован, оно већ даје материјалну основу за социјалну револуцију. Ове материјалне основе нема код нас ни у Банату ни у Бачкој и у Срему, где су српска производња и капитал најразвијенији, а у Србији, Граници, Далмацији, Босни и Херцеговини ни толико“ (Марковић, 1893а: 64).

Чињеницу да разлике постоје, да у Србији нема услова за увођење социјализма као на Западу, сматрао је Марковић, „предвиђају чак и неки 'страсни револуционари' са Запада“

(Марковић, 1893а: 64). Због тога он ће у расправи са српским бакуњистима 1872. поручивати да се српски социјалистички покрет може стварати само у Србији и међу Србима, у складу са карактеристикама српског друштва, док они који су изван Србије, могу стицати теоријска знања из социјализма, могу развијати своја интересовања, али не могу туђа искуства и рецепте преписивати српском друштву.

Слично ће поновити и у писму Милици Нинковић од 12. 7. 1871. у којем Маркса сматра „главом (по уму) данашње радничке партије, мислиоцем до крајности логичним у својим хегеловским законима друштвеног развитка“. Маркс, пише Марковић, анализирајући западноевропско искуство (превасходно енглеско, па потом и немачко) јасно увиђа да је „стварање пролетаријата неминовна последица капитализма и да је прва потреба социјалистичке борбе класна организација пролетаријата са првим задатком задобијања политичке моћи“. Па ипак све то скупа не значи да су Марксове (као уосталом и било које друге) идеје универзалне и апсолутно примењиве. Оне, пише Марковић, „нису за земље неиндустријске, где класне разлике нису тако велике, или се тек почињу оцртавати, као што је случај у Србији“, у којој „марксистичка теорија не даје никакве позитивне основе за решење друштвеног питања“ (Марковић, 1995б: 143).

Ову и друге сличне Марковићеве критике, спремно су дочекивали његови либерални и конзервативни опоненти, пре свих Владимир Јовановић и некадашњи сарадник и пријатељ Владан Ђорђевић са којима ће се, тврдећи да су противници идеје социјализма најчешће њени лоши инптерпретатори (Марковић, 1995а: 106) који су о идеји коју нападају чули „највише из девете рупе“ (Марковић, 1891б: 112), у више наврата обрачунавати.

Током жестоке расправе са Владаном Ђорђевићем из које ће настати већ спомињани текст „Радничко питање у Србији“ образлажући своју позицију, Марковић наглашава да то што Србија нема развијену индустрију и класично индустријско радништво о којем и о каквом говори Маркс, не значи да нема и услове за развој социјализма. И овом приликом, он ће истаћи да Марксова идеја није и не може бити универзална и једино прихватљива, те да социјализам у својој суштини није само ствар организације радништва и рада, већ комплетног уређења читавог друштва, те се као такав, дотиче свих слојева, тражећи корените реформе које по суштини задиру дубоко у питања етике и морала (Марковић, 1893а: 66).

Шта више, српски социјализам, поручује Марковић опонентима, своје упориште треба да проналазе у руском, пре свега код Николаја Чернишевског „који ставља питање на шире

земљиште, схвата социјалну борбу не само као борбу између пролетера и капиталиста, но као борбу између корисног и некорисног рада, и води врло много рачуна о ситним сопственицима, занатлијама и сељацима“ (Марковић, 1995б: 143). Такав социјализам није само шири по свом обиму, пошто он захвата све друштвене слојеве, већ је шири и по својим теоријским основама, будући да значајну улогу у образовању новог друштва даје питању моралног васпитања носилаца будућег друштва, „пропагандиста“ (Марковић, 1911: 105) чему је Маркс, сводећи социјализам на испуњење нужности условљене механичким разумевањем историје, посвећивао знатно мање пажње.

2.2.3. Социјализам, манифестација инстинкта друштвености

У тексту „Остварење социјализма“, Марковић 1872. јасно истиче да је противник „насилног наметања“ социјалистичких идеја друштву, јер, како истиче, „социјалистички строј“ као израз вере у снагу друштвености, не може се наметати већ, да би био учинковит, мора бити жељен (Марковић, 1893а: 66). Социјализам „не може постати друштвена система све дотле док партија социјалиста не постане морално снажна, снажна поверењем народа, да ће му она донети боље живовање“ (Марковић, 1893а: 67).

И мада није начелни противник револуција, које доживљава као покушај слабијег, потчињеног, обесправљеног, да се избори за равноправност у друштву, Марковић, по сопственом суду не схвата „оне социјалисте који мисле да утврде социјализам – бајонетима! Они хоће да сви чланови друштва раде, а овамо морају за одржање своје системе да држе једну народну класу. То су као и они либерали којима треба диктатура да утврде слободу“ (Марковић, 1893а: 67).

Насиље, сматра Марковић, може бити употребљено само у једној фази промене (а и тада ако не може бити избегнуто), „на обарање старог друштва, али организација новог друштва не може се остварити насиљем против воље већине“ (Марковић, 1893а: 68) већ се јавља као израз дубљег, моралног преображаја друштва које ће спровести „пропагандисти“ (Марковић, 1911: 105) као они који су, независно од политичког оквира, успели да преобразе себе саме и тиме стекну право за активно укључење у политичку борбу (Марковић, 1987а: 154; Марковић, 1893а: 32). Такав преображај, пошто не долази као дело једне класе која спрам својих потреба одређује координате будућег друштва, (чиме ствара предуслов за завођење диктатуре) (Марковић, 1893а:

67) задире у све поре живота, тражећи не стварање нових односа, већ пре свега инсистирајући на образовању бољег човека.

Питање морала и места етике у социјализму, једно је од најважнијих у идејном систему Светозара Марковића и представља тачку у којој је могуће одредити његов разлаз спрам мисли Карла Маркса. Јер, док Марковић, полазећи од патријархалнх задруга, као не само економских облика организације, већ и етичких, моралних заједница у чијем функционисању пресудну улогу играју солидарност, једнакост, љубав и поштовање, Маркс, своје закључке оставља стриктно у домену економије.

Зато и не чуди када Марковић констатује да је погрешно „мислити, да у опште, телесни рад и сиромаштина производи социјалисте“ (Марковић, 1893а: 34) о чему коначно, најбоље сведочи тешко стање радничког покрета, упркос чињеници да се у селима и градовима живи тешко и у потпуној зависности од капиталиста.

> „Са свим напротив; огромна већина радника у селу и вароши, тако је себична, као што само може бити животиња, што се зове човек. Сељаку је већином идеал, да стекне велику ваштину и да постане газда, а раднику по вароши већином је циљ, да постане капиталиста или бар мали буржоа“ (Марковић, 1893а: 34).

Објашњавајући како се постаје социјалиста, Марковић, за разлику од Маркса, у први план ставља нужност развоја „љубави и симпатија међу људима“:

> „Ми налазимо сваки час у друштву у свима слојевима људе који желе добра целом свету, који воле све људе, који никад нису осетили мучно чувство злобе, пакости и других волесних осећања. Таки су људи готов материјал за социјалисте. Они су као сува слама. Код њих треба само принети пламен науке, па да одмах букне идеја социјализма“ (Марковић, 1893а: 33).“

Социјалиста је, пише Марковић 1872. „човек који је кадар да сматра свој рад као део друштвеног рада, који се дакле одрекао 'присвајања' разуме се, не одрекао формално, већ одиста, који не осећа потребу да што 'присвоји' – што карактерише 'буржоа' па био он радник, па чак и пролетер“ (Марковић, 1893а: 32). То је човек високих моралних квалитета „који не тежи за богатством, ни за влашћу, који показује готовост да не експлоатише друге, а још више, који

показује толико нежности и осећања према другима, да је готов да дели – ма и с блиским људима – свој хлеб“ (Марковић, 1893а: 59). Социјалиста не жели за себе не само „материјална блага“, већ ни „почасти, славу, положај и т.д. у опште све оно чиме појединац може да уништи социјалну једнакост“ (Марковић, 1893а: 32).

Но, да не буде забуне, Марковић и даље остаје материјалиста и та чињеница га држи у сталној вези са Марксом (али и са Чернишевским и социјалистима уопште). Своје схватање значаја материјалистичког погледа на свет, он износи у спису *Реални правац у науци и животу* у којем јасно истиче да између појмова „реално“, „научно“ и „материјалистичко“ ставља знак једнакости, напомињући да бити „материјалиста“ значи не прихватати постојање било какве покретачке силе у човеку и друштву изван природних закона. Насупрот овом, Марковић смешта „ненаучни“, „богословски“ поглед на свет (Марковић, 1892а: 6) који настаје као последица повиновања идеји о постојању покретачке силе изван природе (Марковић, 1892а: 14).

И материјалистички и „богословски“ поглед на свет стварају своје схватање морала[30], при чему „богословско“ претходи материјалном и то не само у историјском већ и у филозофском смислу. Заправо, „богословски“, или како га Марковић назива „строги“ „хришћански“ морал представља „најстрашнију критику“ „искварености“ времена у којем се јавља. Бивајући најпре „чисто морални наук“ (Марковић, 1892а: 25) хришћанство је, „проповедајући једнакост људи пред Богом и узајамну љубав међу собом, милосрђе спрам грешника, милостињу сиротињи, одрицање од земних блага зарад награде у другом свету после смрти“ (Марковић, 1892а: 24) постало темељ каснијем критичком односу према социјалној и свакој другој друштвеној неправди.

Под удар те критике, коначно, са успоном материјалистичког схватања света, дошао је и сам хришћански морал. Оно што је обећавало и заговарало, хришћанство је, сматрали су просветитељи и заговорници „научног“ морала, пошто је добило политичку моћ, ставило у други план, потпуно се утопивши у игре за освајање политичке, земаљске власти, (Марковић, 1892а: 98) што је за последицу имало ишчезавање хришћанског као јавног морала, већ у „првим

[30] Марковић одлично запажа да греше они који изједачавају материјализам у области морала и науке и материјализам у свакодневном животу. „Материјалист у животу, то је човек који нема никаквих племенитих осећања, који живи само да годи свом трбуху и својим најгрубљим живодним жудњама. Научне 'идеалисте' као н. пр. богослови, често су у животу најгрубље материјалисте – ми то видимо сваки дан“ (Марковић, 1892а: 102-103).
Овај раскорак, сматра Марковић, најбоље демонстрира управо капитализам. Највећи део капиталиста заклања се „идеализмом“ у филозофији, теорији, док у практичном животу сведоче да су „материјалисте, и то често најгрубље и најразвратније.“ (Марковић, 1892а: 103)

временима хришћанства“ као државне религије (Марковић, 1892а: 99). Хришћанство је „изменило форме и церемоније, али није изменило одношаје угњетача и угњетених. Шта више, оно је устројавало правилну систему да одржи људе у умном у физичком ропству“[31] (Марковић, 1892а: 98).

Критикујући недопустив однос хришћана према сопственом схватању морала, а посматрајући и начин на који се либерали, капиталисти, као носиоци идеје „материјалистичког“ морала односе према принципима које су сами себи одредили као меру доброг, Марковић правилно запажа да бивање моралним не зависи од количине знања, још мање од богатства, већ од личне спремности да се делује у складу са оним принципима који појединца држе у хармонији са заједницом (Марковић, 1892а: 104).

Живот у хармонији са заједницом, на који човека наводи инстикт друштвености као осећај задовољства узрокованог „заједничким живљењем у друштву“ (Марковић, 1892а: 124) и представља природну наклоност „човека к човеку у једном друштву, која се добија инстинктивно, без учешћа човекове воље, просто природним избором у борби за опстанак“ (Марковић, 1892а: 117) основ је, сматра Марковић, на којем материјалисти граде свој морал. Као материјалиста, Марковић у потпуности одбацује било какав „ванприродни“ корен морала већ га смешта у урођене, природне инстинкте међу којима, поред инстинкта друштвености налази још и инстинкт глади, жеђи, сексуални и друге инстинкте који се међусобно укрштају и обликују морал стварајући тако сагласје између егоизма као израза љубави према себи и солидарности као љубави за своје окружење (Марковић, 1892а: 121, 124).

Неправде које у друштвима постоје, сматра Марковић, резултат су слабе развијености инстинкта друштвености, односно његовог сталног сукоба са читавим корпусом „против-друштвених инстинката“ попут „жудње за особитим јелима, пићем и другим телесним наслађама“ који „гуше свако морално осећање у човеку“ Управо те инстинкте, Марковић приписује капиталистима на Западу и српској бирократији, која, настојећи да их задовољи, урушава сваки идеал друштвености. Ти „људи инстинктивно, без особитог договора стварају читаву заверу против радне класе народа“ (Марковић, 1892а: 130-133).

[31] Нешто другачије мишљење Марковић има када је реч о Јужним Словенима, пре свега о Србима, чије је историјско искуство и овде одиграло важну улогу у стварању услова за прилично аутохтон развој односа цркве према друштву и обратно. У српском искуству, Црква се борила „упоредо са својим народом против општег непријатеља“ и заједно са њим подносила терет робовања (Марковић, 1892а: 99) док је на Западу она током читаве историје била искључиво један од носилаца притиска.

Разрешење кризе која је увек пре свега лична и која настаје сукобом побројаних инстинката, сматра Марковић, лежи не у метафизичким „богословским“ конструкцијама, већ у васпитању чији је главни циљ „образовање карактера“, односно развој људске потребе за другима, оличене у императиву да се „ради, говори и мисли морално“, како оно што човек чини не би наишло ни на најмањи отпор „у другим инстинктима“, сваки пут када се пожели „извршити неко морално дело“. Морални људи, пише на другом месту Марковић, „не осећају никакву борбу између једног инстинкта и другог“ (Марковић, 1892a: 127). Они „врше тако лако и неосетно сва 'велика', 'племенита' дела, као што други човек врши своје обичне свакидање послове – без напрезања и без унутрашње борбе. Управо код њих морална радња постаје инстинктивна као и код првобитног, природног човека“ (Марковић, 1892a: 127).

Морал, као и наука, код Марковића имају смисла само ако су делатни, ако практично служе и ако се њима, кроз проактиван приступ животу сведочи опредељеност човека за рад на добробит заједнице.[32] Онај морал који није потврђен делима, који је теоријски, сматра Марковић, суштински суспендује самог себе, а као пример истиче стоике код којих се врлина поштовала ради ње саме, а не ради добра „што га врлина доноси људима“. Такви људи који поштују врлину ради ње саме, поручује Марковић, постају у најбољем случају аскете, али не и „борци за срећу човечанства“ (Марковић, 1892a: 138).

Због тога, Марковић позива на стални контакт са заједницом, истичући да моралан човек „ради за опште добро, јер му само та радња доставља таку пријатност, која превазилази све друге личне угодности и пријатности“ (Марковић, 1892a: 128). На тај начин, рад за опште добро, представља „највиши ступањ до кога се може развити образовањем морални карактер човеков“ (Марковић, 1892a: 129).

Бивајући делатан, морал не само да развија човека, појединца, већ посредством личног развоја омогућава и развој друштва. Тако лично добро и лична срећа, као основ егоизма, прерастају у „опште добро“ и „општу“ односно „највећу“ и „најбољу срећу“ (Марковић, 1892a:

[32] О томе ће писати и у тексту „Млада Србадија“, допису послатом редакцији Уједињене омладине српске. 1870. Марковић сматра да је „наука“ само оно што има своју практичну примену, што је корисно широким слојевима друштва. При томе, суштина критике није усмерена ка „науци“ већ ка онима који се науком баве, а који одлучују шта са знањем до којег су дошли. Зато он са једне стране и налази оне који са знањем које су стекли „силазе у народ“, док са друге стране стоје „научни педанти, затворени у четири зида“ (Марковић, 1912: 175).
Док једни сматрају да наука постоји ради људи и отуда воде рачуна о народним потребама, „педанти“ сматрају да „'наука је ради науке' а не ради људи“, што у коначници доводи најпре до физичког подвајања, а потом и идејног, у смислу да су идеје „педанта“ дефинисане без икаквог осећаја за праксу, и отуда неупотребљиве (Марковић, 1912: 175).

142, 208; Марковић, 1996б: 22) као меру добра друштвене заједнице и постају политички идеал који се састоји у задовољењу „свију потреба човековог организма“ и осећању „пријатности које отуда проистиче“ (Марковић, 1892а: 142).

Полазећи од идеје да је крајњи циљ људског делања у друштву рад „за срећу човечанства“, (Марковић, 1892а: 145) односно, развој осећаја друштвености као темеља морала, Огист Конт је, сматра Марковић створио социологију из које исходи политика која настоји да оствари тај циљ, а која свој пуни израз добија у социјализму (Марковић , 1892а: 146). Тако, сматра Марковић, социјализам постаје она политичка формула која ствара „такву друштвену организацију, где би сваки човек имао највећа права и највећу слободу која се само може постићи“ (Марковић, 1892а: 198) са коначним циљем стварања „високо развијене личности“ способне за остварење „тако узвишене цељи“ као што је опште добро човечанства (Марковић, 1892а: 145).

Остварење тог циља, могуће је само под условом да друштво, посредством социјализма доведе у везу и склад моралну и умну снагу (Марковић, 1892а: 147). Како се ту ради о васпитном процесу, то социјализам престаје да буде само идеја која се одређује спрам економских односа и прераста у систем вредности који прожима читаву заједницу тражећи њену потпуну хармонизацију. Због тога, како пише у тексту „Школа и васпитање“ за социјалисте је од изузетне важности да познају и просветно питање, које је, сматра, од пресудног значаја за морални развој заједнице (Марковић, 1893а: 3-26).

Идеја да није економија та која управља историјом, (Марковић, 1891б: 82-83) већ да изнад ње као корективни фактор стоји етика, односно „инстинкт друштвености“, према којем се економија мора усаглашавати, Марковић је можда најлепше објаснио у тексту „Бољи људи“ штампаном 1873. У њему, нападајући критичаре социјализма који су „војску“ „социјалистичке партије“ налазили у лунпен-пролетаријату[33], (Марковић, 1891б: 32) поручује да се борци за промене могу регрутовати искључиво из редова „бољих људи“ (Марковић, 1893а: 61). Слично, Марковић је писао и неколико година раније, тачније 1870, констатујући да Бакуњин прави

[33] „Лунпене“ Марковић на другом месту назива „талогом“ друштва у који сврстава злочинце, просјаке и „јавно женскиње“ који јесу продукт капиталистичке „слободе“ али нису радништво, ни класа, и немају никакву свест о себи. То су људи, сматра Марковић, који ће, по потреби, бити ближи власницима капитала, уколико они процене да су им потребни, него борбеном радништву. За разлику од радничке класе, „лунпени“ не само да немају свест о свом „нечовечанском положају у друштву“ већ ни не желе да га стекну, чиме постају оруђе у рукама капитализма (Марковић, 1912: 128).

фундаменталну грешку када „материјал за социјалисте“ налази међу „изметцима друштва, као што су разбојници, лопови и у опште вагабунди“. То су чиреви на друштвеном телу, „од којих никад не може бити здраво месо. Из њих могу бити господа, аристократе, пандури, па чак и лакеји, али само не радници. А за социјализам иште се не само да човек живи својим радом, већ да удешава свој рад у заједници, како ће он сима члановима донети највећу хасну“ (Марковић, 1893а: 34).

Објашњавајући ко су „бољи људи“, Марковић наглашава да су то они који стоје изнад „мирних и поштених научењака“, изнад „солидних буржова“ па и „'паметних' социјалиста“, за које је сигуран да се „свом својом снагом и свом ватром свога убеђења“ неће „заузети“ за „ослобођење радне масе народа“ (Марковић, 1893а: 61).

Нешто више објашњења дао је Марковић још у *Раденику* од 4. 12. 1871. у тексту „Необични људи“ у којем носиоце социјализма види као појединце и групе код којих у потпуности превладава инстинкт друштвености. То су људи којима је од личног комфора ближа туђа немаштина, а туђе потребе од сопствених интереса, па сходно томе, читав свој живот, односно све своје активности, стављају у службу оних који су угрожени (Марковић, 1996а: 106-108).

„Необичан“ и „бољи“ човек, постаће на другом месту и „прави“, „образовани човек“, односно онај који подижући „друге људе, на ону умну и моралну висину на којој је и сам“, не допушта било какво употребљавање људи „за своје оруђе, да би могао задовољавати свој развраћени укус и своју таштину“ (Марковић, 1996б: 22) као што то чини на Западу капиталиста, а у Србији бирократа.

Социјалиста према томе није онај који разуме детерминистички карактер историјског процеса, па, сходно том сазнању, све карте ставља на економију као механизам посредством којег се предодређеност испуњава, већ је то онај који у себи развија инстинкт друштвености (Марковић, 1893а: 61) до те мере да у складу са њим почиње да делује у заједници, како би је учинио манифестацијом инстинкта којим се руководи. На тај начин, „савршенији људи“ стварају „савршенији државни и друштвени облик“ (Марковић, 1996б: 60).

Када такав „савршенији“ „државни и друштвени облик“ дође до свог краја, односно, пошто се у једном друштву развије потпуна слобода, која тражи социјални и морални предуслов, улази се у комунистичку, анархичну фазу развоја чији циљ није „уништење личне

слободе“, већ „уништење личног права услед крајњег развитка личне слободе“ (Марковић, 1892а: 196-197).

Ову фазу карактерише ступање на историјску сцену човека који као потпуно морално биће, код којег у сваком сегменту превладава инстинкт друштвености (Марковић, 1892а: 208-209), ствара заједницу вишег ступња правичности (Марковић, 1988б: 15) „но што је право рада“ (Марковић, 1996д: 123). У организационом смислу, темељ таквог друштва је општина схваћена као „једна породица“ у којој рад не вреди сам по себи, већ онолико колико омогућава стварање моралног човека (Марковић, 1891б: 73, 88). Такво друштво, Марковић назива „потпуним комунизмом“ (Марковић, 1996д: 123).

И мада је комунизам, како пише у тексту „Бели терор“ у исто време „начело економско и правно“ он је пре свега израз прихватања моралних начина, прихватања принципа „ради за другога“, а не „кради од другога“ па као такав, не долази као последица економског детерминизма, већ моралног преумљења. Отуда и не чуди што је за Марковића комунистичко начело „најузвишеније, морално начело, које се само може замислити. Сам хришћански морал, као што је изложен у Еванђељу, у основи је комунистичан“ (Марковић, 1891б: 72, 73).

Како се у комунистичком „државном и друштвеном облику“ врши не само промена економско-политичких односа, већ пре свега, као последица моралне промене појединца и група, потпуни преображај појмова на којима почива друштво (Марковић, 1892а: 105), морално измењен појединац који се у свом деловању руководи инстиктом друштвености у стари политички и економски поредак уноси радикално другачија схватања „економије“, „политике“, „естетике“, „педагогије“, „науке“ (Марковић, 1892а: 105) чиме се прави коначни и фундаментални раскид са старим светом који се мења.

Сам процес раскида, за Марковића има исту ону вредност коју код Маркса има концепт буђења „класне свести“. То је заправо срж сукоба радништва и капитализма, експлоатисаних и експлоататора, народа-сељаштва и чиновника-бирократа. Коначно, то је сукоб „новог“ које долази и „старог“ одвећ „преживелог“ (Марковић, 1892а: 105) са коначним циљем успостављања заједнице на начелима „моралне радње човекове“ (Марковић, 1892а: 111).

Како је „морална радња“ заснована „у самој природи његовој“ (Марковић, 1892а: 111) то кретање ка социјалистичком друштву, као манифестацији инстинкта друштвености није ништа друго до ослобађање човекове природе од стега које је држе у потчињеном стању.

2.3. Закључак

Градећи своју идеју у условима доминације либерализма и убрзаног цепања српског друштва на управљачки слој (око којег се образовала буржоазија) и широког слоја сиромашних, (подељеног између предоминантног сељаштва, занатлија и тек настајућег радништва) Светозар Марковић је своју идеју образовао строго водећи рачуна о овим спољашњим факторима.

И један и други, сваки на свој начин, ови фактори наводили су га на трагање за новим идеолошким оквиром. У том процесу, либерали, односно њихово приближавање двору и својеврсна конзервација сопственог идеолошког прогресивизма, навели су га да још у Русији прихвати социјализам као једини могући одговор на ту стагнацију, док су га, након судара са искуством Западне Европе, општи услови живота у Србији које је, поштујући „научни“ емпријски метод, (који је додатно упознао захваљујући Марксу) навели да створи социјализам по много чему различит од оног који се као све доминантнији јављао у Интернационали.

Светозар Марковић, више је него јасно, није беспоговорни следбеник Карла Маркса. Томе је највише допринело његово лично разумевање односа идеализма и реализма, односно његова невољност да се одрекне овог првог, на шта су га, као што смо видели, још од најранијих дана упућивали брат Јеврем и његов пријатељ Јован Драгашевић. При томе, једна ствар мора бити јасна. Под Марковићевим „идеализмом“ подразумевамо не метафизичке, посебно не религиозне конструкције и идеје, већ свест о томе да идеје, засноване на рационалном, материјалистичком погледу на свет имају капацитет да утичу на историјске токове које Марковић не доживљава као унапред одређене. У том смислу, суштину „идеја“ које су уткане у његово разумевање социјализма, Марковић проналази у особинама једног народа (које нису константне, како је то тврдио Владимир Јовановић, због чега се, коначно, Марковић и сукобљавао са либералима), односно у општим условима који диригују правце развоја једне заједнице.

Ово Марковићево опирање Марксу, могло би се, парадоксално, сматрати и марксистичким, у оној мери у којој и Маркс и Марковић своје идеје, по сопственим речима, темеље „на науци“, односно на покушају да сагледају услове живота у којима се социјализам ствара и развија. Невоља је само у томе, сматра Марковић, што Маркс своје закључке ствара на

основу посматрања значајно ограниченог простора, али и извора. Тако, Маркс барем онај којег Марковић познаје, а то свакако није „позни Маркс“ (који је у извесној мери променио своја становишта[34], што ће у жељи да истакне Марковићев наводни „марксизам“ потенцирати Хенрик Писарек, чинећи при томе кардиналну грешку, пошто је Маркс своју „позну“ идеју градио у годинама након Марковићеве смрти) самог себе ограничава на простор Западне Европе, а и на том простору на Енглеску идо извесне мере Немачку, и у њима, коначно, на конкретно радничко искуство из којег је покушао да дедукцијом дође до општег знања.

Овакав пут Марковићу, који је Маркса познавао суштински кроз изводе и то у доброј мери посредно, остаје, као што смо видели, потпуно неприхватљив. При томе, да не буде забуне, Марковић не тражи никакву „демократизацију“ Марксове мисли, пошто у времену када је он са њом полемисао, за тим није било никакве потребе. Маркс половином 19. века није исто што и Маркс са краја тог века, а посебно не оно што ће постати током прве половине 20. века. У Марковићево време, Маркс је само један од аутора који делују унутар Интернационале. Он има своје квалитете који га издвајају од других, али још увек га не чине јединим и неоспорним ауторитетом спрам којег би сви они који о себи воле да мисле као о социјалистима требали да се сравњавају. Он ће то постати тек пошто његове идеје победе унутар немачке социјал-демократије, када ће, како је то правилно запажао и Крста Цицварић, управо ова партија постати не само главни пропагатор његових идеја, већ ће бити и проносилац све његове славе и вредности.

Због тога, Марковић и нема потребу да тражи „демократизацију“ Маркса, јер би то у крајњем значило да он ипак спрам њега, односно спрам његове идеје, заузима специфичан став признавања некакве примарне вредности. Да је чинио тако, онда бисмо морали рећи да он у значајној мери исходи из Маркса, чију идеју „допуњује“, што Марковић свакако не ради.

Коначно, не треба заборавити да Марковића никада није напустио страх од преношења „страних“ идеја у Србију. Став да свака идеја, ако већ није аутохтоно српска (што је заправо било и немогуће створити) мора проћи кроз извесну проверу спрам услова живота, потреба и могућности народа у којем се јавља, (зато он у сукобу са младим српским бакуњистима и инсистира на томе да се програм српске социјалистичке странке мора писати у Србији, а не у

[34] Више о томе: Мусто М. (2024) *Позни Маркс*, Београд, Плато

иностранству) а коју је наследио од српских либерала, основна је карактеристика Марковићевог одређења према Карлу Марксу.

Марковић и Маркс су два социјалистичка аутора који делују у исто време, али на различитим колосецима који се додирују у оној мери у којој деле исти идејни оквир. Тај оквир Марковић је поставио знатно шире од Маркса, па тако, за разлику од писца *Капитала,* аутор *Србије на Истоку* сматра да ни једна идеја нема универзални карактер, већ да постоји општи плурализам хтења, могућности и мишљења.

Можда се корен таквом, сматрамо, исправном Марковићевом ставу може тражити управо у чињеници да за разлику од Маркса, он није био аутор који је био у позицији да одређује трендове у социјализму. Као свакако већа и значајнија фигура, Маркс није ни имао избора до да се бори за освајање врхова, што је у пракси значило оспоравање опонентима права да то заиста буду. Градећи своју идеју, знатно мање утицајан, у средини у којој се, уз то, услови за њен развој нису поклапали са оним што је писао и говорио Маркс, Марковић напокон и није имао други избор до да прихвати да уместо социјализма, постоје – социјализми.

Овај свој став, Марковић је објашњавао не догматски, теоријски, већ практично, стављајући акценат не на идеолошку подобност (кроз уклапање у унапред скројене дефиницијске витрине) већ на просту корист коју од конкретне идеје једна заједница може имати. Социјализам Карла Маркса, ма колико користан био за Запад Европе, за Србе је „преузак“, непримењив и отуда – некористан за друштво које тежи преображењу (Марковић 11, 1996: 289).

Дајући овом гледишту шири, теоријски оквир, Марковић ће констатовати да је недогматичност основ научног мишљења. Тамо где се мишљењу постављају границе, где се од човека тражи да своје ставове уподобљава задатим дефиницијама, сматра Марковић, почиње догма, вера и ту, па макар се иза такве појаве крили и социјалисти, почиње ненаучно мишљење. Да би био „научни“, социјализам мора да разуме стварност, а не да пројектује будућност. Управо ту је највећи допринос дао, по Марковићевом мишљењу Карл Маркс.

Ова Марковићева тврдња, ма колико није била оптерећујућа за време у којем је настала, биће својеврсни воденички точак о врату у времену у којем ће се његови „следбеници“, „ученици“, „наследници“ и „тумачи“ спрам њега одређивати. Јер једни ће јасно изнет став да Маркс није гушио „научни“ карактер своје идеје намерно занемаривати, настојећи да укажу на нужност догматског карактера мисли његових „наследника“ (не дакле њега самог), док ће други

на основу инсистирања на овој Марковићевој тези (са или без директног позивања на њега), тражити основ за оправдање сопствене политичке акције, односно за осуду оних који су, бивајући „догмати“, претварали Маркса у оно што он није био (што је било посебно изражено током Кауцки-Лењин спора). Оне социјалисте који свако своје деловање настоје да покрију догмом, Марковић просто означава као „социјалисте из књига“, налазећи у њима лоше практичаре.

Одбацивање догматизма за Марковића има вредност одбацивања „туторства“ које не допушта масама да се самостално изразе. Као што вођ не тражи у свакодневном животу (и због тога ратује са либералима), Марковић једнако одбацује и диктатуру, „вођство“, на теоријском нивоу, укључујући ту и сопствену идеолошку школу. Одбацивање туторства идеолошких догмата над животом, уједно је и одбацивање „старог“ у име „новог“, то је прихватање прогресивних кретања у развоју мисли и сазнања унутар једне идеје уз потпуно одбацивање сваког могућег конзервативизма који идеју уводи у фазу стагнације и коначно побуне најпре против својих спољашњих, а потом и против унутрашњих опонената, против себе саме.

Догматизам и конзервација знаци су обољења и као такви противни су „научном“ карактеру сазнања које опстаје само под условом сталног постављања питања. Логична последица овакве девалвације јесте проглашавање својеврсног „краја историје“ које су извршили како социајлисти, кроз бољшевизам, тако и либерали, кроз Фукујаму (Фукојама, 1997). Тај „крај“ заправо тражи атрофију мишљења, што је Марковићу било потпуно неприхватљиво и коначно – ненаучно.

Сходно томе, у коначници Марковић поручује да онај ко не може да покреће, треба да се склони, да побере ловорике као неко ко је прокрчио „поље другима“. Ко то није способан да учини, ко инсистира на само једној форми било које идеје и мишљења, само штети ономе што је сам прихватио да брани.

Полазећи од претпоставке постојања плурализма идеја и социјализама, уочавамо три базична елемента разлаза Маркса и Марковића: 1. раднички ексклузивизам (одређење класе), 2. економски детерминизам, 3. улога етике односно морала у стварању социјалистичког друштва.

Јасно је да Марковић даје значајно шире одређење радништва, које јесте немарксистичко, али, у складу са његовом тезом о плурализму идеја и социјализама, није несоцијалистичко. Марковић одређење радништва као класе поставља толико широко да у њу улазе и занатлије и сељаштво. Стварана у време сукоба са либералима, Марковићева је идеја имала само један циљ:

победу над опонентима. Отуда, можда баш захваљујући Марксу, код Марковића јасно уочавамо потребу за симплификацијом коју је, свевши историју на два сукобљена таобра извршио управо писац *Манифеста комунистичке партије* којег је својевремено баш Марковићева група превела на српски језик, а потом га узимала као основ свог тумачења стварности. Са једне стране су експлоататори, оличени у бирократији, као представници капиталиста, а са друге шриоко постављено радништво које на себе узима улогу пролетаријата.

У том смислу бисмо чак могли рећи да је Марковић на известан начин основну линију поделе сукобљених страна коју је Маркс довео до краја, покушао да прилагоди српским околностима, што га, ма колико се удаљавао од њега, у коначници ипак приближава писцу *Манифеста.*

Питање економског детерминизма је тачка у којој се Марковић у значајнијој мери али не у потпуности, удаљава од Маркса. Јер то што Марковић у потпуности одбацује Марксову идеју о нужности капитализма као фазе до социјализма не треба разумевати као прост производ „утопистичког“ промишљања о могућем друштву, већ је то последица примене управо оне „научне“ методе посматрања стварности, коју је, по тврдњама самог Марковића, у социјализам унео и до крајњих граница развио управо Маркс. Отуда и децидно Марковићево тврђење да питање „скока“ у социјализам, које је у свим каснијим фазама од стране марксиста доживљавано као проблематично, заправо није никакав дисконтинуитет ни са историјским процесима, ни са Марксовом методологијом, будући да представља не раскид са реалним условима живота, већ управо супротно, раскид са догматским свхатањем историјског тока, у складу са емпиријским посматрањем услова у којима се социјалистичка идеја ствара и развија.

У том смислу треба разумети Марковићеве похвале изречене на рачун Марксовог научног метода мишљења, док се само негирање Маркса мора свести на одбацивање закључка о нужности „капиталистичког пургаторијума“ до којег је Маркс дошао. То је коначно потпуно и логично ако се у обзир узму премисе од којих се у закључивању пошло (а које нису исте у Србији и у Енглеској у којој је боравио Маркс) али не и метода који је и у Марковићевом случају „научни“, односно емпиријски.

Једина позиција на којој Маркс и Марковић готово да немају додирних тачака јесте питање односа морала и економије у процесу стварања будуће социјалистичке заједнице. Питање морала, коначно, суштински је елемент Марковићевог схватања социјализма, будући да он сведочи о начину на који се доживљава свет и сагледава сопствена позиција у свету. У том

смислу Марковић у први план ставља и фабричким круговима супротставља задругу, која има примарно етичку функцију, а тек потом, из ње произашлу економску. Управо та околност, давала је Марковићу „право“ да, за разлику од Маркса, промишља о директном преласку из предсоцијализма у социјализам, а и у социјализму о даљим еволуцијама мисли.

Коначно, питање морала и његовог развоја довело је Марковића и до тезе о комунизму као не само анархистичној, већ коначној фази развоја друштвене заједнице. И мада је, као што смо констатовали, Марковић био противник било каквих идеја о крају еволуције мисли, можемо са пуним правом поставити питање, има ли у овој његовој идеји елемената за промишљање о томе да он ипак оставља простор за идеју о могућем крају историје, или се и ту допушта нова и стална измена најпре појмова, а онда и стварности коју ти реформисани појмови обликују?

Одговор на ово питање, не питајући Марковића, дала је социјалистичка историјска пракса и његови „наследници“ који су већ у првим годинама по Марковићевој смрти посведочили да процес развоја социјалистичке идеје – нема краја.

3. САБОРЦИ У СУКОБУ: ОД СОЦИЈАЛИЗМА ДО РАДИКАЛИЗМА И НАЦИОНАЛ-МАРКСИЗМА 1875-1903

3.1. Од опела до опела: временски раскорак и прилике у њему

Чини се да идеја Јасмине Милановић изнета у монографији *Апостоли радикализма* из 2013, да је Светозар Марковић постао угаони камен сопствене епохе и део туђих успеха, нигде није добила толику потврду колико у првим годинама након његове смрти када су се, на опелу свом учитељу и харизматичном вођи окупљени саборци, нашли у општем рату за марковићевско наслеђе. Период између 1875, када ће доћи до првих раслојавања унутар некада јединственог политичког блока, па све до почетка последње деценије 19. века, када ће из Народне радикалне странке због идеолошких неслагања изаћи врсни познавалац Маркса Драгиша Станојевић, биће време у којем ће једно од социјализма одвојено крило, баш на трагу Марковићевих идеја остварити успехе које ће писца *Србије на Истоку* (истина индиректно, пропуштено кроз неколико филтера) учинити „угаоним каменом“ сопствене епохе.

Проблеми за социјалистички покрет почели су непосредно по Марковићевој смрти у фебруару 1875, када организација упада у стагнацију. Период мировања трајаће све до августа исте године, када „обдарени“, „ретко плодан“, „сложен“ и „тајновити“. (Перовић, 1983: 6) Пера Тодоровић и Пера Велимировић покрећу лист *Старо Ослобођење* (Милановић, 2013: 140).

Стављајући под притиском оптужби за издају националног интереса које су долазиле из редова тада владајућих либерала у први план Марковићеву идеју о револуционарном карактеру националне борбе, а своје социјалистичке идеале у службу победе над непријатељем, Марковићеви сарадници постепено почињу са изменом свог приступа политици. У том процесу, најгласнији је Никола Пашић који, сматрајући да су наступиле нове околности, напушта идеју о могућем извођењу револуције унутар националног покрета у Босни и Херцеговини, заговарајући идеју о нужности извођења дуготрајне еволуције: „клин по клин“ (Милановић, 2013: 143).[35]

[35] Више о томе видети и: Крестић В. (уред.) (1997) Никола Пашић – живот и дело Зборник радова са научног скупа у САНУ, Београд 16. и 17. октобар 1995. и „Задужбини Никола Пашић“, Зајечар, 19. октобар 1995. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Заправо, о нужности еволуције и општег усаглашавања социјалистичке праксе са условима у којима се делује, наговестио је за Марковићева живота Пера Тодоровић чији значај у социјалистичком покрету почиње да расте 1873. када се посебно ангажовао у листу *Јавност* (Перовић, 1983: 21).

Као припадник млађе генерације социјалиста, у тексту „Живот и трулеж“ објављеном у јунско-јулском број *Рада* из 1874. Тодоровић наглашава између осталог и то да социјализам није никаква условљеност, нити предодређење које се мора догодити, али није ни анархизам који до својих циљева долази посредством крајње субјективних осећаја, процена и вере. Социјализам, бележи Тодоровић, има јасно дефинисане циљеве, изречене не спрам жеља, већ могућности, у складу са конкретним условима у времену у којем се делује (Тодоровић, 1986: 19).

Он у потпуности одбацује идеју да је суштина среће, па тиме и социјализма, у задовољењу материјалних потреба, поручујући да је то замка коју својим противницима поставља капитализам који, јачајући код човека нагон за новцем и лепим животом одржава своју власт. А пошто материјално добро није ни једини ни довољан циљ социјализма, он се не може свести на идеју отимања од једних, како би се дало другима, већ тражи установљење таквог поретка у којем ће до остварења материјалног добра доћи услед свести да оно не представља посебну вредност, већ предуслов развоја (Тодоровић, 1986: 21).

Размишљајући у исто време о томе на који начин се срећа, као главни циљ који социјализам треба да оствари, може задовољити, Тодоровић је спреман да ову идеју посматра искључиво као материјалистичку доктрину, лишену сваког права на погрешно закључивање до којег се долази сваки пут када се, због високо постављених циљева занемарују реални услови живота. Социјализам јесте механизам развоја и остварења „реалних човекових потреба“, али како је њихово утврђивање ствар не само имања и немања, већ етике и васпитања, односно образовања, то се ни социјализам не може лишити духовних принципа етике (Тодоровић, 1986: 21, 26).

Социјализам не тражи такмичење, ни међу људима и групама, али ни између различитих идеолошких концепција. Управо супротно, као израз солидарности, социјализам свим својим постојањем негира потребу за такмичењем. Они који се залажу за такмичење као највишу вредност, сматра Тодоровић, нападају оно што и сами проглашавају за највишу вредност своје идеје и праксе – срећу. Јер тамо где има такмичења, сматра Тодоровић, има и међусобних сукоба, а тамо где има сукоба, не може бити среће: „да ли се могу назвати срећним они људи

који вечито морају стајати на мртвој стражи, који вечито морају стрепети да им каква грабљива звер у човечијем облику не скочи на врат?“ (Тодоровић, 1986: 23).

Поручујући да солидарност није идеолошка ствар која се може просто накалемити на друштво, нити се људи на солидарност могу натерати „одозго“, Тодоровић истиче да се она мора градити уз доста стрпљења и сталну свест да ниједна идеја, као производ људског размишљања о животу, пошто већ не може живети изван оквира времена и простора, не може себи допустити стагнацију у развоју.

Баш у време када Тодоровић пише овај за наше истраживање значајан текст који у фокус социјалистичке идеје ставља не економију и законитости које исходе из економских односа (како је то чињено у добром делу западноеврског социјализма, посебно међу оним социјалистима који су се позивали на Маркса) већ солидарност, у Србију из париског казамата стиже за Драгишу Лапчевића, „непоправив идеалиста“ (Ценић, 1988в: 199) а за Драгољуба Јовановића, потоњег вођу левих земљорадника и творца „сељачког социјализма“ „српски Бабеф“, (Јовановић, 1975: 101) стари Марковићев сарадник и пријатељ Димитрије Ценић[36] „несумњиво једна од централних личности социјалистичког покрета у Србији осамдесетих година прошлог века“ (Перовић у Ценић, 1988в: 207).

У Србију, међу Марковића и његову крагујевачку групу, Ценић долази у моменту када се социјалистички покрет суочава са променама. Разочаран у Марковића који је, сматрао је, под утицајем брата Јеврема напустио „изворне концепције социјализма“ (Стојковић, 1995: 43) скупа са Јованом Алавантићем покушава у Шапцу да покрене *Народне новине* у којима би заступао онај социјалистички програм јавно прокламован на Скупштини Уједињене омладине српске у Вршцу 1871. Због рада који је наставио и поред полицијске забране, Ценић је недуго по доласку у Србију ухапшен, пресуђен на осам година робије и послат у Пожаревац[37] на издржавање казне, чиме је поново удаљен из политичког живота и борбе за социјалистчке идеје (Ценић, 1988в: 208; Стојковић, 1995: 43).

[36] У време Марковићевог одласка у Русију, односно у Швајцарку, Димитрије Ценић је на Великој школи. Током 1870, он одлази у Москву, а већ наредне године је у Београду где постаје Марковићев сарадник. Већ 1872. Ценић је протеран и одлази у Земун, одакле прелази у Нови Сад (Стојковић: 1995, 43). Током 1873, Димитрије Ценић живи у Паризу. (Ценић, 1988в: 11) Ухапшен је и утамничен под лажном отпужницом да је спремао атентат на кнеза Милана (Ценић, 1988в: 17- 18).

[37] Куриозум је да је у то време, министар правде био Ценићев стриц Ђорђе Ценић. Оно што је посебно вредно помена, јесте чињеница да Ценић од свог блиског рођака није тражио помиловање.
Више о томе видети у: Тодоровић Д. (1974) Суђење *Светозару Марковићу,* Београд, Рад

Можда управо захваљујући Ценићевом искуству, Никола Пашић ће своје саборце позвати на додатни опрез. Уместо револуције и рада који пркоси властима, он поручује да „треба чупкати, гуркати, вртити, чивије вадити“ (Милановић, 2013: 143). У лето 1875, неколико месеци по Марковићевој смрти, не без идеје да на тај начин симболички задобија подршку самог Светозара, будући радикалски вођа подршку ће тражити и од Марковићевог брата, официра Јеврема Марковића. Пруживши Пашићу подршку, Јеврем Марковић допустиће некадашњем следбенику Бакуњина да уцрта прву тачку на новом путу који ће социјалисте увести у радикалске воде (Пашић, 1995). Позиву који је упутио Пашић, потписник ће бити и Пера Тодоровић, потпуно сигуран да је посао који је покренула Пашићева група био заправо наставак онога што је у своје време радио Светозар Марковић (Перовић, 1983: 26-27).

Први изазов за настајућу, још увек социјалистичку, опозициону групу доћи ће у фебруару 1876. године, када су поводом годишњице Марковићеве смрти, а услед непризнавања победе коју су на локалним изборима остварили социјалисти, Пера Тодоровић, Пера Велимировић и њихових 12 сарадника, међу којима је и сарадник *Јавности* и *Гласа Јавности,* будући вођа „Самосталних радикала“ и републиканаца Јован Жујовић[38] (Ђурић, 2015: 393; Ђурић, 2004: 24) постали актери чувене афере са „црвеним барјаком“.

Коловође су оптужене за „издајничко предузеће против престола“ (Милановић, 2013: 145) али је коначна пресуда одложена до окончања рата који је био у току. Судски процес, и касније ангажовање Пере Тодоровића у војсци, створили су прилику, сматра Јасмина Миловановић, за додатни пораст утицаја Николе Пашића у социјалистичким редовима. Пошто је именован за

[38] Још као београдски ђак био је, као члан „Побратимства“ учесник Друге скупштине УОС одржане у Београду 1867. (Ђурић, 2004: 13) Социјализму се учио најпре од рођака Живојина Жујовића, преко кога се упознао са Љубеном Каравеловим, али је на његово опредељење пресудни утицај имао Марковићев *Раденик.* (Ђурић, 2004: 13) Школовао се у Швајцарској, у Цириху, где је једно време живео са Пером Тодоровићем. (Ђурић, 2004: 16) Посредством рођака Ристе Донића, једног од Бакуњинових коресподената за Србе, упознао чувеног руског анархисту (Ђурић, 2004: 15).
По доласку у Србију, управо са Тодоровићем ће 1874. планирати избављење Николаја Чернишевског из сибирског затвора. За ту прилику, Жујовић ће успео чак да набави лажни пасош којим је Тодоровић успео да стигне до Русије али је тамо откривен и враћен (Ђурић, 2004: 20).
Са Тодоровићем ће се поново наћи у Француској, где ће до 1880. студирати на Сорбони. Обојица ће тада пасти под утицај француских радикала и народњака Петра Лаврова (Ђурић, 2004: 24). Коначно, у Србију долази 1880. у време подела. Гравитирао је ка радикалима, али није био у рату са социјалистима, а и према напредњацима је био суздржан. Себе је доживљавао као интелектуалца који има јасан марковићевски став који је бранио спрам свих.
Иако је ценио Драгишу Станојевића, одбацивао је његове идеје о диктатури, као и Марксове тезе о „диктатури пролетаријаата“, стављајући у први план потребу потпуне демократизације „културних и материјалних добара друштва, како би она била доступна што већем броју његових чланова“ (Ђурић, 2004: 35). Ова његова склоност временом ће га удаљити од НРС и коначно постати темељ на којем ће самостални радикали почетком 20. века градити своју интерпретацију Светозара Марковића.

уредника *Старог Ослобођења* Пашић је коначно имао у својим рукама све инструменте за вођење организације.

Са ових позиција, у писму Миши Димитријевићу, сараднику Светозара Милетића, осим критике због тога што не жели да брани Тодоровића (Пашић, 1995: 4) Пашић ће направити и прву дистинкцију према социјалистичкој традицији, поручујући војвођанским либералима да организација на чије се чело поставио, иако се још увек зове социјалистичком, представља „радикалну странку“ (Милановић, 2013: 146). И мада та „странка“ још и даље инсистира на базичним принципима које јој је оставио Светозар Марковић као што су народни суверенитет, самоуправа, децентрализација и избегавање капиталистичког искуства Западне Европе, замена имена „социјалистичка“ за „радикална“ требала је да убеди јавност, међу којима су и војвођански либерали, да је она раскрстила са сваком идејом о насилној смени власти у Србији.

> „Програм радикалаца је прост и састоји се од прилике у овоме: Народ је суверен и по томе њему припадају сва права политичког па и економског уређења земље. Права политичка појединих грађана могу се најбоље очувати кад су општине, срез и округ, па и цела Србија, уређени на основу самоуправе. Економна слобода, тј. независност, може се најбоље уредити ако се усвоји пут удружења и ако се средства за подизање индустрије и земљорадње не дају једном лицу, но једној задрузи, која покаже несумњиво да је у стању да капиталом управља и радиност развије. Другим речима, ми хоћемо демократску слободу, децентрализацију, хоћемо да народ сачувамо, да не усвоји погрешке западног индустријског друштва, где се ствара пролетаријат и неизмерни богаташлук, но да се индустрија подигне на основи задружној. Затим не агитирамо да укинемо установе приватне својине, но да се земљорадници здруже и да обеделавају земљу машинама, јер без задруге не може се парна машина с коришћу потребити. На ком основу, тј. како да се здруже, то је питање месно, локално, и не да се по рецепту једном извршити“ (Милановић, 2013: 146).

Упркос свим настојањима, Пашић није успео да убеди либерале да бране оптужене социјалисте-радикале. Димитријевић је упорно понављао да Пашићева група не само да је противна политичким начелима која исповедају Милетићеви саборци у Новом Саду[39], већ ју је

[39] Више о томе: Марковић М. & Симеуновић Д. (уред.) (1997) Актуелност мисли Светозара Милетића Зборник радова са научног скупа у САНУ, Београд-Нови Сад 25. и 26. септембра 1995. године, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

.

оптужио и за „династијаштво“, односно за подршку Карађорђевићима у њиховом настојању да дођу на власт (Милановић, 2013: 146).

У истом тону писаће *Старо ослобођење* у тексту „Одговор на приговор“ 10. 4. 1876, констатујући да је покрет који настаје суштински социјалистички и да је једина измена она у домену тактике (Перовић, 1983: 39).

Начела која исповеда покрет не разликују се, пишу радикали, од захтева које је својевремено пред српско друштво поставио Светозар Марковић. Разлике које се могу уочити присутне су само на нивоу практичног извођења политике и остварењу циљева, у чему коначно нема ништа спорно, будући да то „чине све партије које оће да буду активни радници“ (Перовић, 1983: 41).

Позивајући се на специфичности средине у којој се развијају, радикали ће истаћи за нас једну важну тезу коју смо при томе срели и код Светозара Марковића: не постоји нити је могуће да постоји универзални, свуда применљиви социјализам. Уколико желе да помогну свом народу и остваре свој практичан циљ, социјалисти у свему морају полазити од чињеница, од народног искуства. Социјализам није шаблон, већ живот.

> „Ми се у нашим захтевима разликујемо од немачких социјалиста управо толико, у колико се разликују од њих француска, талијанска, ингелска и све друге социјалистичке партије. Дакле, разлика је само толика, колика је неопходна према разним условима и ступњу економског и политичког развитка на коме се налазе разни народи, разних земаља. [...] Што је у место назива: 'социјалистичка партија' код нас ушао у употребу назив 'радикална партија' то није било по нашој вољи, ни намери, то је било готово случајно. Тако су нас почели називати наши противници, па тако смо се овде онда назвали и ми. Управо на назив, на име, ми нисмо полагали ништа. Партије се цене по њином раду и правцу, а не по називима и именима“ (Перовић, 1983: 41).

Ову позицију ће током процеса поводом афере „Црвени барјак“ бранити и Пера Тодоровић чија је (само)одбрана постала својеврсно теоријско образложење социјализма у Србији. То је социјализам широких начелних поставки, чији је циљ једнако широк, знатно шири од онога што нуди раднички социјализам на западу. Он, како га је образложио Тодоровић, иде изван економије и тражи промену свих друштвених односа који нису (искључиво) последица кретања у економији, већ читавог низа других фактора који се јављају једнако важни (ако не и

важнији) као економија. Зато социјализам који исповеда Тодоровић тражи право на „закониту“ парламентарну борбу у којој проналази и значајан инклузивни капацитет. Основно начело српског социјализма, како је образложио Тодоровић, није „бунтовништво“ и „трзавице“, већ „друштвени напредак, друштвени развитак“. Социјалисти се, образложио је Тодоровић „старају да убеде народ у истинитост својих начела, а кад се народ једном тако убеди онда ће он наћи пут и начин како ће остварити оно што је по његовом уверењу добро и корисно за њега“ (Перовић, 1983: 35-36).[40]

О снази „ума и карактера“ младих социјалистичких нараштаја, о њиховој невољности да се предају онима који би да униште наслеђе Светозара Марковића, писао је у исто време у календару *Орао* и Јован Жујовић, један из плејаде социјалиста друге генерације који су својевремено, све до директног обрачуна два ауторитета 1872, лутали између Бакуњина и Марковића (Марковић, 1996е: 122).

Корен Марковићеве личне снаге, али и снаге српског социјалистичког покрета, Жујовић налази не у свести о тешком материјалном стању у којем се налази српски народ (која најпосле није упитна) већ у високој моралној свести и вољи да се та свест претвори у конкретну друштвену активност чији ће крајњи циљ бити дубински преображај целокупне заједнице (Марковић, 1996е: 125).

> „Светозар је имао добро срце; његове су очи виделе народне муке, његове су уши чуле народно јецање. Виђено и чувено тиштило је његову душу; народне невоље лежале су му на срцу, као тешки камен. Он није могао мирно да подноси такво стање, па је поставио себи задатак и да се спреми, иако ће народу бити од користи. Са великом енергијом бацио се на истраживање узрока народним патњама и средстава, како да се исте униште; брижљиво се одао на изучавање наука о друштву људском. Како је био бистрог ума, то му није било тешко, да пронађе и схвати који су прави извори зла, на који се начин они уклонити могу, какви су основи данашњег друштва, а какви треба да су основи друштва, па да у њему нема муке и невоље, да народу у њему буде добро и лепо; да се народ у њему може свестрано развијати и усавршавати. Када је тако сазнао истине и законе, који владају у друштвеним и осталим наукама, он сматраше да је дужан да те истине шири, распростире и у живот примењује“ (Марковић, 1996е: 122).

[40] Више о томе видети и у: Витковић Б. & Спасић Ж. (1976) *Црвени барјак 1876 I-II – грађа* Крагујевац, Историјски архив Шумадије

И док је Тодоровић са ланцима на рукама најбољу одбрану проналазио у нападу, а Жујовић указивао на морални капитал Марковићеве идеје и дела (Ковић, 2015б: 190), Никола Пашић, осећајући одговорност за даљи развој покрета на чије је чело избијао, а имајући испред себе и затворска искуства Светозара Марковића и Мите Ценића, пошао је другим путем. Свестан да му услед популарности коју има у широким народним слојевима „радикалско име“ омогућава куповину времена (Милановић, 2013: 148) како би у њега унео и нешто од француске традиције која није имала превише везе са оним о чему је у својим препуцавањима говорила српска власт и социјалистичка опозиција (Протић, 1990), Пашић га прихвата и позивајући се управо на Марковића и чињеницу да је још његова група третирана као таква (Милановић, 2013: 147) решава да оно постане једино којим ће се нова политичка организација звати.

Пашић у почетку као да одбацује могућност уласка у отворене сукобе са делом сабораца који су почели да негодују због настале промене. Ако у сукобе и улази, он то чини по, условно речено, периферним питањима, не залазећи у срж настајућег проблема. Међу таквима је био сукоб са Владимиром Љотићем, једним од најугледнијих, али на површини мало видљивих социјалиста Марковићеве групе који је започео не око економских, већ око питања везаних за будући однос настајуће групе са кнезом Петром Карђорђевићем[41].

У име сабораца, писмо Љотићу упутио је његов пријатељ и уредник *Раденика* Ђура Љочић[42]. На Љочићев допис који је, како у својим *Мемоарима* извештава Љотићева супруга Љубица, нестао у вихору времена, Владимир Љотић је одговорио 15. 7. 1876 (Љотић, 1973: 89).

Чудећи се заокрету у политици Марковићевих сабораца, Љотић не разуме њихову потребу да се допадну кнезу Милану (Љотић, 1973: 90), поручујући Љочићу да је ослањање на Обреновиће не само издаја борбе која је у току, а коју кнез Милан није желео, већ и напуштање социјалистичког уверења да спољнополитичког уједињења српског народа не може бити без претходно оствареног унутрашњег, економског, ослобођења. Мењајући своју политику, Пашићеви социјалисти, сматра Љотић, покидали су везе између спољашњег и унутрашњег ослобођења, практично раскрстили са наслеђем које им је оставио Светозар Марковић и стали на позиције својих противника из либералних редова (Љотић, 1973: 91).

[41] О везама социјалиста са кнезом Карађорђевићем видети више у: Мркоњић П. (1983) *Дневни записци једног усташа о бесанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године* Београд НИРО, Трибина

[42] Који ће и сам неколико година касније доћи под удар Пашића и његове групе. Разлог за то биће подршка коју је пружао групи Мите Ценића.

Устанак у Босни и Херцеговини и ангажман социјалиста у њему, постаће, испоставиће се, јабука раздора не само унутар социјалистичког круга, већ и између српских социјалиста и немачких социјалдемократа. У расправи која ће се повести око питања српског права на ове покрајине и уопште правца којим социјалистички покрет у Србији треба да крене, на историјску сцену 1875. ступају и до тада мало знани вршачки социјалисти Јаков-Јаша Томић и Лаза Нанчић (Томић, 2007а: 25).

Управо са позиција изједначавања националне и социјалне борбе као рата за две слободе које или долазе скупа или их нема, те бурне 1875 у којој значајно место имају и српски социјалисти[43], Јаша Томић и Лаза Нанчић доказивали су немачким социјал-демократама да српски народни покрет није продужена рука Русије и да српски социјалисти не прихватају тезу (која ће се јавити и током анексионе кризе, када ће Димитрије Туцовић фактички поновити Томићеву аргументацију, поново у спору са немачком социјал-демократијом) по којој ће српском народу бити боље уколико дође под управу индустријски развијенијих Германа. Немачку идеју, засновану на Марксовом економском детерминизму и радничком ексклузивизму, да ће бечка царевина, развијајући капитализам стварати и пролетаријат, неопходан за победу социјалистичких идеја, Томић и Нанчић нападали су из марковићевског угла, директно јој супротстављајући српско искуство као специфично и драстично различито од западноевропског (Нанчић, 1961а: 10).

И мада овај спор, први који су српски социјалисти водили са својим „истомишљеницима“, Томића није одвојио од социјализма, сукоб са „друговима“ од којих се очекивало више знања и разумевања, а који су, због његовог наводног „неразумевања“ социјалистичке идеје упорно одбијали да га таквим зову, наденувши му при томе назив „народњак“ (желећи да покажу не само да је производ руског мисаоног круга, већ и да је као такав нижи од немачких социјалиста [Томић, 2007а: 28]) несумњиво је постао прекретница у даљем идеолошком развоју не само младог Вршчанина, већ и српског социјализма уопште.

[43] А ако узмемо у обзир чињеницу да је Светозар Марковић са својим саборцима, међу којима је био и Васа Пелагић, учествовао 1871. у стварању „Дружине за ослобођење и уједињење српско“ на Цетињу, која је имала за задатак да покрене устанак у Босни и Херцеговини, да је тим поводом одржавао присне контакте са припадницима Бугарског централног револуционарног комитета, пре свих са Љубеном Каравеловим и Христом Ботевим, те да је, по растурању „Дружине“ у Крагујевцу 1873. основао „Одбор за српско ослобођење“, можемо слободно рећи да су српски социјалисти на устаничким пословима били ангажовани и готово четири године пре планућа пушке у Невесињу.
Више о томе: Војводић, М. (2000) *Србија и балканско питање (1875-1914)*, Нови Сад, Матица српска

Дошавши из Угарске, у којој је управо немачки социјализам узимао све више маха, оптерећен, како је сам писао, порастом утицаја Мађара и Јевреја у њему, Томић је постајао све отворенији за један драстично измењен приступ остварењу социјалистичких идеала који ће га привући Пашићевој политичкој групи, у којој је видео прелазну фазу до остварења оних циљева које је прокламовао још Светозар Марковић (Томић, 2007а: 27).

Да се период између 1875. и 1880. заиста може сматрати прекретницом у развоју социјалистичке идеје међу Србима, посведочиће најпре хапшење, а потом и ликвидација пуковника Јеврема Марковића који је у тзв. „Тополској буни“ 1876. оптужен за побуну у српској војсци са циљем довођења кнеза Карађорђевића на власт (Милановић, 2013: 154). Марковићево хапшење и коначна ликвидација 1878. додатно су покрет ставили у руке Николе Пашића.

Већ наредне 1877. године настављено је суђење Пери Велимировићу и Пери Тодоровићу за „Црвени барјак“. Бранећи се од оптужби за планирање рушења државног поретка, Тодоровић је упорно порицао повезивање социјализма са политичким насиљем, поручујући судијама да идеја коју брани „није ни аждаја, ни паклени казан. Социјализам је наука о друштву. Као и свака друга наука, тако је и социјализам добра и за човечанство корисна ствар. Бити социјалиста не значи бити разбојник и убица, паликућа и лопов, као што замишљају 'нишчи духом' и са њима државна тужба. Бити социјалиста, значи имати на друштво друге погледе но што их имају други људи, који нису социјалисте“ (Тодоровић, 1986: 187).

Буне и револуције, сматра Тодоровић, нису неспојиве са социјализмом, али му нису иманентне и не одређују га суштински. Оне нису „никакво начело социјалиста, ни нека особита политика социјалиста“ (Тодоровић, 1986: 210).

Као нарочито важну ствар, Тодоровић истиче да социјализам своје циљеве може у потпуности остварити и мирним путем. Као не само материјалистичка идеја која се брине о социјалном добру, већ превасходно као етички концепт, социјализам је „средство нове културе“ која тражи много дубље промене од спољашњих. Бити социјалиста, закључује Тодоровић, „не само што не значи бити потајни завереник, већ баш напротив, бити социјалиста значи бити човек који своје мисли и своја начела свуда казује јавно и отворено, дакле ради јавно, бори се јавно...“ (Тодоровић, 1986: 212).

Колико је ова одбрана оставила трага на судијама, питање је на које тешко можемо пронаћи одговор. Несумњиво јесте тек то да су оптужени осуђени на по три године робије, али су успели да непосредно пред одлазак на издржавање казне побегну за Аустро-Угарску

(Милановић, 2013: 158). У Новом Саду, Тодоровић покреће лист *Стража* у чему му значајно помажу Јаша Томић и за Маркса нарочито заинтересовани Лазар Пачу, који ће убрзо постати и један од издавача. Лист који се издавао за социјалистички и који се неретко позивао на Светозара Марковића чије ће радове уредно прештампавати (Перовић, 1983: 54) већ од првог дана ће се наћи у сукобу са Милетићевом *Заставом* али и са са *Народним гласником* који су у Темишвару заједно покренули Владимир Љотић и кнез Петар Карађорђевић (Крестић, 1980; Томић, 2007а). Први је нападан као либерални, а други као „династијашки" и отуда, од социјалиста третиран као „отпаднички".

Из Новог Сада, у предговору превода Тургењевљевог романа *Новина* Тодоровић ће 1877. све своје интелектуалне снаге ставити у службу доказивања научногкарактера социјализма. Овим текстом, Тодоровић у доброј мери трасира сопствени пут у радикализам, констатујући да се социјализам не може бавити пројекцијама будућности, јер он није „теорија будућности", већ „живо, практично начело садашњости, које има своју здраву политику, свој јасан опредељен програм" (Тодоровић, 1986: 96). Социјализам је, бележи Тодоровић „сав практичан" нужно променљив у складу са околностима у којима делује и отуда „научно дело" (Тодоровић, 1986: 97) које, да би задржало свој научни карактер, мора прихватити нужност идеолошког развоја.

Пошто је већ наредне 1878. *Стража* забрањена, а Тодоровић протеран из Новог Сада, будући идеолог Народне радикалне странке прелази најпре у Варадин, Пешту, Беч, да би се коначно скрасио у Паризу у којем се упознаје и са делима француских радикала, пре свих Клемансоа и Гамбете (Перовић, 1983: 63). Та чињеница, испоставиће се, биће од нарочитог значаја не само за његов, већ и за развој целокупног српског радикализма (Перовић, 1983: 84-85). Поред француских радикала, у Паризу, Тодоровић ће се упознати и са Петром Лавровим, водећим руским народњаком (Перовић, 1983: 93). Овај моменат биће једнако важан, тим пре што је у то време народњаштво као, испоставиће се, прелазна фаза од Чернишевског ка Плеханову[44] као првом декларисаном руском марксисти, ухватити јаког корена у руском омладинском покрету. Тим путем ће у развоју социјализма ка радикализму поћи и Пера Тодоровић (Перовић, 1983: 94).

Тодоровићеву париску промену пратиле су и промене као део припрема радикалске групе за предстојеће изборе који су одржани крајем 1878. године. И мада су били у мањини, радикали-

[44] Више о томе видети у: Плеханов Г. (1968) *Анархизам и социјализам,* Београд, Култура

социјалисти су поново ушли у скупштину која се састала почетком децембра у Нишу. Чим је парламент почео рад, Пашић, који је за то време израстао у неформалног вођу групе, улаже велике напоре како би се опозиционе групе окупиле око једног вођства. Третирајући либерале као своје главне такмаце, млада радикалска опозициона група повезаће се са младоконзервативцима који ће им омогућити да се оглашавају у њиховом гласилу *Виделo* (Милановић, 2013: 170).

У споменутом *Виделу* Пашић ће крајем новембра 1880. године штампати „Проглас пријатељима народа“, а два дана насније, најужи круг социјалистичких првака, Марковићевих сарадника и пријатеља организоваће тајни састанак. Том приликом, Пашић по први пут међу најближим сарадницима изражава „бојазан да под именом социјалиста не би доспели до власти, јер кнез не би, као што се то не би десило ни у другим монархијама, дозволио да се формира једна социјалистичка влада. У томе га је подржао и Васа Пелагић“, (Милановић 2013: 175, Бесаровић, 1951.) док је Димитрије Мита Ценић, који је баш те године изашао из пожаревачког затвора (Ценић, 1988в: 209) „био против и на крају остао усамљен у свом ставу. Име које је већ ухватило корена било је Радикална странка, па је оно на крају и усвојено“ (Милановић, 2013: 175).

Пошто његов предлог није усвојен, а плашећи се да би напуштање социјалистичког имена могло да доведе и до других промена, Димитрије Ценић, иако формално још увек близак Пашићу и његовој групи одлучује да ради самостално. Овим чином дошло је до новог расцепа међу Марковићевим „наследницима“, о чему сведочи и Ценићев програм „Српске социјалистичке странке“. За разлику од Пашићевог, овај програм намењен је „правим“ социјалистима, под којима, као што смо већ истакли, Ценић дефинише оне који се залажу за повратак на социјалистички програм из времена *Раденика* и *Србије на Истоку*, односно на програм који је претходио „крагујевачком“ из 1873 (Крестић, Љушић, 1991: 89).

У теоријском делу овог програма, тражи се „да се друштво организује у такву државу у којој ће народ бити извор и носиоц све власти и у којој ће свака личност имати једнака политичка права.“ Такође, Ценић уводи једну специфичност и разлику спрам Пашића па тражи да „сва средства за производњу буду заједничка својина општина“, да „сваки члан друштва ради према својим способностима, а ужива плодове рада према својим потребама“ што се постиже сталним указивањем на значај „начела једнакости“ као мере којом се успоставља равнотежа међу људима (Крестић, Љушић, 1991: 90).

Примећујући да је у радикалским редовима дошло до нове промене у погледу расподеле утицаја и ауторитета, Димитрије Ценић ће 1881. записати да са коначним останком самог Пашића на челу покрета, радикали у потпуности напуштају социјализам као револуционарну идеју и покрет из ње изникао и окрећу се „шпекулацији на власт“ (Ценић 1, 1988: 236. Ову коначну „издају“ Светозара Марковића, Ценић ће окарактерисати као „проституцију“ (Ценић, 1988а: 237, 245; Ценић, 1988б: 69-70).

Почетком јануара наредне 1881. (тачније 8. 1.) Пашић и његова група објављују први број свог званичног органа *Самоуправа* (Милановић, 2013: 176; Ценић, 1988а: 62). Како је сведочио Пера Тодоровић, назив листа дошао је са натписа чувеног црвеног барјака, што је требало да укаже не само на јасно идеолошко одређење, већ и на континуитет са социјалистичком прошлошћу. Од самог почетка у *Самоуправи* су штампани радови Светозара Марковића, а најављено је и штампање његових *Сабраних дела*, „уз стално наглашавање његовог утицаја на радикале као настављаче његовог дела“ (Милановић, 2013: 178).

У првом броју *Самоуправе,* радикална група ће донети и програм чији ће главни елементи бити освајање социјалне и националне слободе, на начин на који о њима још у *Србији на Истоку* говори и Светозар Марковић. Да би се тај циљ остварио, пише *Самоуправа,* потребно је радити на јачању материјалне, умне и моралне снаге народа, са посебним акцентом на материјално благостање и богатство које се узима као „главни основ за јачање целокупне народне снаге.“ (*Самоуправа,* 8. 1. 1881)

Програм радикалске групе је, како се истиче у тексту „Наш програм“ практичне природе. То је средњорочни програм који је могуће остварити, те као такав он није „идеалистичка, теоријска концепција“. То је програм „практичних реформа“ које треба „одмах“ спровести, како би се дошло до много већег циља. (*Самоуправа,* 8. 1. 1881).

Не хајући превише за замерке упућиване на рачун новог радикалског одређења, 11. јануара 1881. Пашић са својим најближим саборцима организује прву партијску скупштину, да би 20. јануара *Самоуправа* и званично објавила да је странка основана (Милановић, 2013: 185).

Објашњавајући нужност промене у одређењу политичких циљева, *Самоуправа* наглашава да новоформирана странка одустаје од свих програма који свој циљ виде у „далекој будућности“, већ да, полазећи од објективних услова у којима се развија, ствара програм „практични реформама“ (Милановић, 2013: 186) које без пројектовања пожељне будућности, имају за циљ да измене актуелне услове живота.

Међу тим „условима“ које треба променити, према писању *Самоуправе* у броју од 10. 1. 1881. јесте и све очигледнији продор страног капитала у Србију. Ову појаву, на коју је својевремено указивао и Светозар Марковић, *Самоуправа* сматра савременом методом окупације, којом у времену када „нема таквих освајачких ратова као што беху пређе. Данас нема Александра Мађедонског, Цезара, Бајазита, Наполеона I и. т. д.“, „инглеска, француска, немачка и руска индустрија“ воде „неумитан рат противу неразвијених народа“ (*Самоуправа,* 10. 1. 1881).

У исто време, реагујући на појаву *Самоуправе,* као опозиција радикалима, из групе „светозареваца“ који су учествовали у стварању радикално-социјалистичког покрета, а која се нешто раније, под вођством Мите Ценића суштински и одвојила од Пашића, коначно настаје и као јединствена целина се уобличава нова социјалистичка група (Ценић, 1988а: 20). Мита Ценић, који ће у радикалском листу од 14. 2. 1881. најпре објавити оглас о издавању књиге *Испод земље или: моја тамновања*, да би потом, 28. 3. исте године објавити и вест да је књига изашла из штампе и да се може купити, покренуће свој лист *Радник.* У свом „угледном“ броју од 2. 3. 1881. *Радник* ће и сам својој публици поручити да јој је „стари зналац“, чији се корени могу пратити све до 1871. Тако је и група око *Радника,* као и група око *Самоуправе* претендовала на исту годину оснивања[45] (Ценић, 1988а: 68; *Радник,* 2. 3. 1881).

Објашњавајући своју позицију, *Радник* ће констатовати да је истина да је 1873. дошло до промене у Марковићевој политици, али да она није довела до одрицања од „основне мисли“, која је била и остала – социјалистичка. Истрајавајући на истом курсу „основне мисли“ *Радник* се, по Ценићевом писању, определио не за остварење „крајњих идеала“ што би у условима у којима се лист јавља било „бесмислица“, већ за спремање за време које долази, а према којем Срби не би смели да остану пасивни. Како је био свестан да исто говоре и политички опоненти сабрани око Николе Пашића, *Радник* поручује да то пре свега значи моралну и умну обнову народа, поручујући у исто време да су радикали „политичке варалице“ који иако имају готово идентична начела, своје ставове граде на „непознавању друштвеног развитка“, одакле уместо ваљаних закључака о корацима које треба предузети изводе закључке као „свакојаке глупости“ (*Радник,* 2. 3. 1881).

[45] Отуда и занимљивост да је у првом броју свог листа, као годину излажења Ценић навео „трећа“, чиме је и званично указао на континуитет са „старим *Радеником*“.

Програм НРС *Радник* је од самог почетка окарактерисао не као наставак социјалистичке традиције, већ као раскид са наслеђем Светозара Марковића, док је у члановима радикалне групе препознавао „догматске следбенике немачког социјализма који су под утицајем Маркса апсолутизовали значај економског чиниоца у развоју социјализма“ (Перовић, 1983: 73).

Бранећи се од ових оптужби, *Самоуправа* је тврдила да *Радник* не само да теоријски припада „утопијском социјализму“ (Перовић, 1983: 73-74), већ је његов циљ да лажима (Пашић, 1995: 128), радећи у корист круне, од маса одвоји једину истинску народну и реформистичку странку (*Самоуправа,* 9. 4. 1881; 23. 4. 1881; 2. 5. 1881; 10. 10. 1881; 12. 11. 1881).

Реагујући на ово оспоравање, Ценић ће поново писати да је промене у својој политици Светозар Марковић спровео не својом вољом, већ вољом свог брата Јеврема (Ценић, 1988а: 233), који је након пропасти покушаја да се током 1872-73. подигне устанак у Босни и Херцеговини почео да мења лични приступ политици, а тиме и размишљања свог брата, који од револуционара све више постаје политички борац (Ценић, 1988а: 72). У почетку, сматрао је Ценић, Светозар Марковић је покушао да се одупре старијем брату, чак му се и извињавајући због тога што не може да прихвати његова политичка стремљења. Ипак, са временом, Јевремов притисак је постајао све већи, до те мере да је Светозар Марковић, пошто више није био у стању да се одупре, поклекао пред инсистирањем брата Јеврема (Ценић, 1988а: 73, 143, 233, 235-236).

Желећи да укаже на насилни карактер промене, а отуда и на морално недопустиво позивање радикала на старе социјалистичке традиције, Ценић ће у априлском броју *Радника* 1881. објавити текст „Политичке странке“. Значајан за наше истраживање због Ценићеве способности да у корпусу којем сам припада уочи три доминанта правца, овај текст биће и један од првих радова српских аутора, у којем се теоријски разлаже типологија политичких странака.

Желећи да истакне ваљаност идеала и праксе своје групе, Ценић све странке дели на две велике групе: прву у коју спадају оне које мисле да су „садање основице друштва крајње и да без њих друштво не може ни постојати“, одакле исходи став заступника ових начела да се те основе можда могу у извесној мери мењати, али да се њихови темељи нужно морају очувати (Ценић, 1988а: 198-199) и другу у којој су оне странке које сматрају да „садање основице друштва нису коначне, но да су оне само резултат потпуног развитка човештва: да ће оне пропасти у даљем напретку друштвеном и заметнути се другим основицама“ (Ценић, 1988а: 199).

Док једино социјалистичке странке смешта у другу групу, радикале, конзервативце и либерале без обзира на њихове евентуалне разлике, Ценић одређује као идеолошки блиске. Заправо, он не види неку нарочиту разлику између социјализму супротстављених идеологија. Третирајући их у генеаолошком кључу као једну идеју у развоју (или боље речено у дегенерацији), Ценић наглашава да пре сваког либерализма стоји радикализам, (Ценић, 1988а: 211) док на крају пута, као последица корумпирања либерализма, долази конзервативизам (Ценић, 1988а: 204).

Као најзначајније идеолошко усмерење у другој групи, Ценић сврстава комунизам који је први „изрекао једну велику истину: да садање друштвене основице нису крајње и да може бити бољих“ (Ценић, 1988а: 213). Комунистичка странка, под којом Ценић разумева најстарије организоване социјалисте који су својим радом обележили историју Прве Интернационале, „везује као нека алка два света: садањи и будући. Она са садањим раскрштава; што му спори једну основицу, а са будућим не иде, јер је иза њих застала“ (Ценић, 1988а: 214).

Из комунистичке традиције изникла социјал-демократија чији је један од водећих представника Карл Маркс, за Ценића је искључиво немачки производ. То је по немачким мерама „окресан социјализам“ (Ценић, 1988а: 214), идеја Западне Европе, производ индустријског и класног друштва која је све људске односе свела на економију са јединим циљем да код људи развија љубав према уживању. Социјал-демократија својом праксом урушава дух заједништва, од људи ствара егоисте и настоји да њихов егоизам оствари кроз конкретан економско-политички програм (Ценић, 1988а: 215).

Као трећу групу унутар радикалима, либералима и конзервативцима супротстављеног блока, Ценић истиче социјалисте, које још назива и „чистим социјалистима“ (Ценић, 1988а: 232). Илуструјући карактеристике овог подскупа Ценић наглашава његов општечовечански, интегративни карактер који укида класни ексклузивизам социјал-демократије и нужност подређивања друштвених односа питањима морала као израза вере да ће „у далекој будућности“ социјализам створити основ за морално превладавање „регула и закона“. Циљ социјализма тако постаје „претапање политике у морал“ (Ценић, 1988а: 219- 222). „Прави“ социјалисти, у које Ценић убраја и себе, не негирају значај економских односа, али их ни не стављају изнад људи. Морал је тај кога „социјализам признаје за јединог регулатора свију одношаја људи“ (Ценић, 1988а: 222). За разлику од социјал-демократа, социјалисти сматрају да промене у једном

друштву не могу доћи преко ноћи. Оне захтевају не прост рад на освајању власти, већ време, вољу и труд за дубљу промену карактера. (Ценић, 1988а: 227).

Ово Ценићево писање тражило је квалитетан одговор па је *Самоуправа* писање истог препустила свом најбољем марксисти, Лазару Пачуу који је почев од 7. 5. 1881, па све до 18. 6. 1881. објављивао серију текстова под насловом „Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије“ који су представљали право теоријско излагање радикалског социјализма и као такви заиста били најбољи напад-одбрана од *Радника.*

Своје излагање Пачу започиње констатацијом да Србија нема оригинално својих идеолошких школа, те да су све „начелне странке“, без обзира да ли се ради о либералима, конзервативцима или социјалистима, своја упоришта пронашле у иностранству. Сматрајући да је ово питање опште позната ствар коју не треба нарочито доказивати, Пачу напомиње да та чињеница не значи да су те идеје, пошто су прешле српску границу, остале исте својим „оригиналима“, већ су, управо супротно, остале у „органској свези са самом суштином друштва“ у којем су се појавиле. Отуда, закључује Пачу, те се идеје, њихов развој и могућност примене на појединачном простору, не могу разумети без разумевања суштине „самога друштва у коме су постале“ (*Самоуправа,* 7. 5. 1881).

Основни проблем човечанства, Пачу препознаје у напуштању идеала из 1789. односно у чињеници да је тај чин довео до потпуне доминације капитала над радом, чинећи живот радника, односно широких народних маса „бедним и јадним“ (*Самоуправа,* 4. 6. 1881).

У наставку расправе са Ценићем, штампане 6. 6. 1881. Пачу ће инсистирати на томе да „у историји свега човечанства економија долази на прво место“, док политика и „политичка дела“ као дела промишљања о животу који дефинише економија, долазе „на друго место“ (*Самоуправа*, 6. 6. 1881). Пачу пуну пажњу посвећује истраживању социјалистичке партије, истичући да је њен главни представник Крал Маркс са чијом појавом (односно са појавом његовог разумевања социјал-демократије) долази време „кад су производне снаге толико развијене, да је потпуно могуће да се супротност у друштву уништи. Класи која је на влади, класи ненародној, то никако не иде у рачун. Отуда једино класа потчињена, класа радничка може кренути човештво у напред, т.ј. да се униште класе. И одиста, њезино схватање човечијих одношаја далеко је савршеније, напредније, племенитије, по друштво и човештво корисније, но схватање либерализма“ (*Самоуправа*, 9. 6. 1881).

Капиталистичка, модерна држава, пише Пачу у наставку од 11. 6. 1881. „ма какав био њен облик“ у својој суштини је машина која користи власницима капитала. Као таква, она не „потире“ само раднике, већ и саме капиталисте који, ма колики притисак на њих вршен, пошто су везани за новчана средства, не могу бити носиоци промена. За разлику од њих, носиоци промена могу бити, понавља Пачу, само радници и то тако што ће у своје руке узети „својину производне снаге“ (*Самоуправа*, 11. 6. 1881).

Ту промену омогућиће историјске нужности, пошто се створе материјални услови за то. Појава научног социјализма, сведочанство је, сматра Пачу, да се дошло до момента у којем је промена могућа. Смисао те промене, поручује Пачу, огледа се у укидању либералне анархије у производњи која почива на вољи неколицине капиталиста чиме ће се створити услови за окончање борбе „за опстанак између људи“, чиме ће „се човек издвојити у извесном смислу, коначно од осталих животиња, изаћи из животињских услова за живот у истински човечанске.“ Тиме „ослобађање човештва“ постаје „историјски позив пролетаријата“ на који је упутио Карл Маркс чији ставови о социјализму, за разлику од оних које износи Ценић, јесу једини који занимају радикале (*Самоуправа*, 11. 6. 1881).

Шта подразумева под „ослобађањем човештва“, Пачу је писао у наставку расправе, штампане у броју од 16. 6. 1881. Том приликом, он ће констатовати да „социјализам хоће да створи једнаке услове за све чланове друштва, хоће да уништи класе у опште, хоће да заснује чисто човечански живот“ (*Самоуправа*, 16. 6. 1881). При томе, „човечански живот“, као ни могућност његовог остварења, Пачу, за разлику од Марковића, али и Ценића, не доводи у везу са моралом, већ их у потпуности подређује економији. Шта више, он децидно истиче да „једнаке друштвене услове“ „нема да реши морал“, већ то може „решити једино и једино ће решити производња, економија.“ Свако другачије мишљење, које иде за тим да се одбацује Марксов социјализам није само „утопија“, већ је, сматра Пачу, у специфичним српским условима, „полицијски социјализам“ који за рачун конкретних властодржаца настоји да по сваку цену помогне опстанак грађанског друштва (*Самоуправа*, 16. 6. 1881).

Пошто је утврдио да је једино Марксов социјализам тај који може донети потребну промену друштвених односа, Пачу се потрудио да пронађе одговор на питање у вези са „практичним програмом социјалиста“ у Србији, тврдећи да је његов циљ „организација радничке класе, класе потчињених“, под којом подразумева стварање „моћне силе која ће да изврши друштвени преврат“ (*Самоуправа*, 16. 6. 1881).

Последњи наставак расправе, штампан 18. 6. 1881. био је резервисан за објашњавање природе српског социјалистичког програма, истицање његових карактеристика и специфичности насталих на темељу карактеристика српског друштва. То друштво, пише Пачу, за разлику од западноевроспког, је „примитивно“; у њему је производња „савршено неразвијена, скоро ређи на ступњу азијатске културе“ (*Самоуправа*, 18. 6. 1881).

„Примитивни“ карактер српског друштва, објашњава даље Пачу, није нешто што треба схватити пежоративно, већ као просту чињеницу која налаже другачији правац рада од оног који је могућ на западу Европе. У српском друштву нема класних супротности, већ се ту ради о сукобу бирократије (државе) и народа, а не класа. „По томе, код нас социјализам не може бити мисаони рефлекс друштвене супротности као што је на западу“ (*Самоуправа*, 18. 6. 1881).

То што Србија нема развијен капитализам, не значи да нема и услова за социјализам. Питање је „какав облик социјализам мора код нас узети“, а не да ли има потребе за њим. „Шта може бити задатак социјализма у Србији, у земљи примитивне кулутре“, пита се Пачу и одговара: „Ништа друго до ово: развитак и организација производње, али без класних супротности, као темељ материјалне независности и широки демократски основ државе“ (*Самоуправа*, 18. 6. 1881).

Управо овај, по Пачуу, социјалистички циљ, жели да оствари НРС. На истим позицијама био је и Марковићев „стари 'Раденик'“, за разлику од „новог“ који, пише Пачу, сведочи „мало познавања стварних одношаја у друштву“, велику количину „незнања о економској суштини друштва и економском програму странака“ (*Самоуправа*, 18. 6. 1881). Ставови Ценићевог листа и уопште читаве његове групе, сачињени су из „заблуда“ и „незнања“. Све што *Радник* пише о немачкој социјал-демократији и последично о Карлу Марксу, за Пачуа је „лаж“.

Истим епитетима, Пачу ће оценити и теоријске основе Ценићевог социјализма чија је темељна погрешка у слободи давања предности „идејама“ над „околностима“. „Признајемо“, пише Пачу, „да идеја може бити јака, али само онда када је рефлекс стварних одношаја у друштву, тј. материјалних чињеница: напротив, идеја без таквог темеља не може бити од икаквог пресудног утицаја на развој друштва.“ (*Самоуправа*, 18.6.1881) Због стављања „идеје“ изнад материјалних околности, Ценић ће бити проглашен за „метафизичара“ и „идеалисту“ који као свој једини циљ има поништавање „епохалних радова“ Карла Маркса (*Самоуправа*, 18. 6. 1881).

Пачу позива Ценића и редакцију *Радника* да „пређе из маште на факта“, да одбаци идеју о моралу као примерној вредности и покретачком фактору у политици и да понуди макар један доказ о примату етике у социјализму над економијом и материјалним условима живота. Чињеница да је то немогуће, за Пачуа је мотив више да Ценића прогласи „метафизичарем“, „богословом“ и коначно, „комичарем“ јер за „начело и проповед“ социјализам не узима никакво начело љубави или солидарности, на чему инсистира Ценић, већ „мржњу“ за коју, како бележи, и сам пролетаријат зна да ће му „дати снагу“ да испуни своју историјску мисију. Позивање на љубав, сматра Пачу, није само теоријски погрешно, већ и у практичном смислу онемогућава извођење преко потребне друштвене промене. Због тога, Пачу у коначници поручује Ценићу да је „стари 'Радник'“ заступао „с најдубљим знањем и појимањем модерни, савремени социјализам“, док „нови 'Радник'“ није „ништа друго до пародија утописта“ (*Самоуправа,* 18. 6. 1881).

У првом августовском броју 1881. *Самоуправа* доноси и Марковићев текст „Пред омладинску скупштину“, чиме је желела да укаже не толико на самог Марковића, колико да радикалска настојања повеже са Марковићевим тежњама да Уједињеној омладини српској стави до знања да у условима у којима делује мора пред себе поставити не широки теоријски оквир који нема нарочито значење и смисао, већ конкретне задатке и на њих дати конкретне одговоре (Перовић, 1983: 82).

Марковића ће се *Самоуправа* сетити и почетком октобра 1881. када ће, током још једне у низу расправа вођених са *Радником,* записати и то да Ценић и његова група греше у својој оцени да радикали немају никакво право да се сматрају изданком социјализма, тврдећи да је управо писац *Србије на Истоку* још 1873. израдио програм радикалне групе и сам јој том приликом дао име. Због тога, пише *Самоуправа*, Ценићева група греши када не увиђа да између радикалског програма објављеног у првом броју *Самоуправе* и Марковићевог програма из 1873. нема никакве разлике (*Самоуправа* 8. 10. 1881).

На страницама *Самоуправе,* Марковић ће бити и 3. 12. 1881. у краћој вести да су надлежне власти одобриле Статуте Народне радикалне странке: „Партија која је из народа поникла, коју су разгранали и оживели Светозар и Адам, прикупила се на основу принципа народне самоуправе и народног суверенитета и приступила је уређењу своме. Статути њене организације, потврђени су“ (*Самоуправа* 3. 12. 1881).

У циљу мобилисања јавности за нову странку, *Самоуправа* ће у броју од 1. 1. 1882. објавити за наше истраживање значајан текст „Може ли социјалиста бити члан радикалне странке“. Иако усмерен ка широј публици, текст је превасходно упућен оним следбеницима Светозара Марковића, окупљеним око *Радника* али и онима који то нису, са јасним циљем да их позове да се прикључе организацији у настајању. Језгровит и сажет, овај текст представља синтезу радикалског читања социјализма, сведочећи о начину на који су Пашић и његова група разумевали Марковићево наслеђе.

И овом приликом, *Самоуправа* ће нагласити да су социјалисти још од свог оснивања били свесни да нови покрет чији су део мора ићи сопственим путем, другачијим од оног на којем су западноевропски саборци (*Самоуправа*, 1. 1. 1882).

Уместо да чека развој капитализма, како би испратила западноевропске социјалистичке догме, српска „социјалистичка дружина“ је „сишла“ у „народне редове“ и почела да ради на унапређењу народног положаја, свесна да у Србији нема услова за извођење револуције. Из тих околности, социјалисти су дошли до свог практичног програма коме су сами дали „радикално“ име из којег је настала радикална странка „којој је задатак да се свуда бори против тираније; да обавештава раднике и сељаке који се муче; да ради да они буду равноправни са онима који не раде ништа, а уживају туђу зараду, указујући прстом на живе примере како нашу земљу одржава сељак и радник, да их обучава да у општини имају исто права колико и најбогатији; да имају права да учествују у управи општинској, срескоj и државној, јер те су установе ради њих и они их одржавају. (*Самоуправа*, 1. 1. 1882).

Социјалистички и радикалски програм, објашњава *Самоуправа,* спаја и чињеница да су и један и други израз околности у којима настају, а не производ било чијих хтења. Као такви, они нису „за дуга и дуга времена“, већ се могу мењати онако како се мењају „народне потребе и прилике“. Због тога, и стари социјалисти и радикали подједнако стално воде рачуна о променама „прилика и потреба“ како би своје програме прилагодили времену, водећи увек рачуна о томе да не напусте саму срж својих начела (*Самоуправа*, 1. 1. 1882).

Изводећи закључак, *Самоуправа* ће у броју од 5. 1. 1882. нагласити да нема никаквих препрека које би социјалистима онемогућиле да буду део радикалног покрета:

> „Па не само да може бити члан, но управо, социјалисте су и зачеле ту странку у народу, и правоме социјалисти и човеку који хоће практички да учини што за овај јадан народ и нема

другога места до да стане у редове радикалне странке, јер само тако могу одговорити својим дужностима која имају спрам народа и својим начелима, којима су посветили свој живот. У великој народној радикалној странци, која је стала на практично земљиште, могу социјалисте радити и помоћи народу, а изван те странке, ако што неки мисле и супрот те странке, не може се ништа стварно народу помоћи“ (*Самоуправа*, 5. 1. 1882).

Док је Пашићева група ишла ка својој коначној институционализацији, након девет месеци излажења, Ценићев *Радник* је престао да постоји. За то време, светлост дана угледало је укупно 180 бројева листа (Ценић, 1988а: 77). По гашењу *Радника* Ценић покреће лист *Борба* који ће кроз призму „правог социјализма“ који је све више личио на руско народњаштво наставити са критиком западноевропског социјализма (Ценић, 1988а: 81).

Најбоље теоријско објашњење своје позиције, *Борба* ће дати током 1882. и 1883. у бројевима 70-77, у тексту „Социјализам и дневна политичка борба“ у којем ће, кроз праву малу студију непознати аутор, у жељи да покаже због чега и на који начин социјалисти треба да уђу у политичку арену понудити и размишљање о нужности и границама измене идеја услед контакта са стварношћу. Тиме је, коначно, *Борба* желела да подвуче црту између социјалиста за које је сматрала да су остали доследни својој основној мисли и радикала који су, конституишући се коначно у Крагујевцу, формализовали своје одвајање од сопственог основа.

Своју студију, непотписани аутор започиње ставом да све идеје, пошто настану као „чиста мисао која готово никакве везе нема са реалним животом“, проносе фанатици „изузеци од правила, живахне и племените природе, људи који вечито воде туђу бригу, а своју невољу трпе, мислиоци који за своја уверења на губилиште иду“. На том, почетном нивоу сваке идеје, нема сукоба са праксом „и стога је то најсветлије доба у историји сваке социјалне идеје“. Додир са стварношћу нужно мења идеју која на тај начин губи „од оне величанствености, која је кадра да електрише човека“. Свака идеја „улазећи у практику живота, мора много да изгуби од своје старе етичности и доследности, до онога што је у нашим очима баш и чини узвишеном и величанственом“ (*Борба*, 70: 1882).

„Крњење“ идеја у контакту са праксом, пише *Борба* не треба схватати апсолутно трагично и отуда што за овакву праксу основ постоји у самој објективној слици стварности. Оно није нужно, ни искључиво, последица слабих веровања онога ко идеје брани, нити нелогичности унутар ње саме, већ се одиграва и као последица недовољне умне и моралне развијености саме

заједнице у којој се идеја јавља. Посебно је то случај са идејама које имају хумани карактер, које, попут социјализма теже коренитим реформама не само на нивоу економије, већ читавог друштва и човека у њему, а које се јављају у друштву у којем доминирају „капитал и сила, лаж и интрига“ (*Борба*, 70: 1882).

Па ипак, у политици ова чињеница не значи и нужно негирање сваке вредности идеје, пошто је за политичку заједницу од посебног значаја да идеја буде не само морално исправна и способна да у теоријском смислу обликује стварност, већ и корисна. Уколико она таква није, уколико нема способност да практично оствари сопствени теоријски основ, она је само „пуст облак“. Отуда, закључује аутор, прилагођавање идеје пракси није ствар избора, већ обавеза која са једне стране потврђује постојање нераскидивог ланца промене, а са друге сведочи о сталној могућности корпуције. Са једне стране треба предложити „нешто што је за данашњи живот“ корисно, а са друге, увек се мора пазити „да тај 'практични' предлог у суштини својој одговара оном основном начелу“ које идеју и чини оним што она јесте (*Борба*, 70: 1882).

„Чим човек зађе у испитивање и истраживање начина за побољшање појединих ситница у свакидањем практичном животу, он врло лако може сасвим и да заборави на опште принципе који су му од пре били све и сва.“ Ако у том процесу упорно инсистира на идејама, наглашавајући значај очувања њихове чистоте спрам праксе, лако може отићи у „другу крајност“. „Једини излаз из те мучне дилеме јесте непрестано проматрање и озбиљно испитивање реалног живота и – у исто време – дубока и свестрана студија општих принципа по којима се креће и развија друштвени живот“ (*Борба*, 70: 1882). Такав приступ омогућава, сматра *Борба*, искључиво савремена наука и на њој изграђена политичка теорија – социјализам.

Полазећи од ових претпоставки, аутор поставља питање у каквом су односу социјалистичка теорија и пракса? Пре одговора на исто, важно је, поручује, прецизно одредити три ствари: 1. Шта је суштина социјализма, односно који је главни циљ од којег социјалисти никада, без обзира на захтеве праксе, не смеју одустати; 2. Који је циљ дневне политичке борбе и како социјализму та борба може бити од користи: 3. Треба ли социјалиста да се укључује у дневну политичку борбу (*Борба*, 71: 1882).

За разлику од анархиста који у ступању у политичку борбу виде проблем јер сматрају да се у њој не може очувати почетни идеал, социјалисти, поручује аутор, сматрају да је улазак у политичку арену (овај период аутор дефинише као „прелазни период“, после којег долази „потпуно остварење основних социјалистичких принципа“ [*Борба*, 71: 1882]) не само израз

практичне нужности, већ и теоријска консеквенца прихватања материјалистичког, „научног“ погледа на свет. Практична борба је нужност до које доводи раскид са метафизичком идејом револуције коју, жртвујући стваран живот ради очувања моралних капацитета свог теоријског основа, граде анархисти.

Одвојивши тако анархисте од социјалиста, *Борба* констатује да поделе постоје и унутар самог социјалистичког круга који се дели на две мислеће групе: прву, која сматра да за остварење потребних измена нису нужне политичке реформе, већ да се борба води искључиво у домену економије и другу која сматра да су промене споре, дуготрајне, те да се пре измена у економији спроводи читав низ мањих реформи у домену политичког система. „Социјалном преображају“, сматра ова група, којој, по речима *Борбе,* припадају и српски социјалисти, „мора претходити остварење политичког радикализма, тј. претходно ваља радикално преустројити сувремену политичку организацију, и тек онда може бити говора о економско-друштвеним реформама“ (*Борба,* 73: 1883).

Коначно, унутар ове две групе, аутор препознаје још једну поделу, на револуционаре, који се користе оним што им је у датом тренутку дато на располагање од стране система који се обара и „идеалисте револуционаре“ који „неће да се мешају у дневну политику“, већ покушавају да речима и моралним порукама покрену промену (*Борба,* 74: 1883).

Сматрајући да не постоји ни најмањи изговор за неулажење социјалиста у дневнополитичке сукобе, *Борба* ће као могућност разрешења кризе коју узрокује било страх од корупције, било корупција сама, понудити идеју о позиционирању политичке моћи у руке народа као контролора и корективног фактора који, пошто у својим рукама држи целокупну државну власт постаје тај који бира, контролише и коначно разрешава дужности све „извршенике јавних послова“ (*Борба* 76, 1883).

Оптерећени сукобом са доскорашњим саборцима, послови око организовања радикалне странке биће формално завршени 1882, када ће у Крагујевцу бити уприличена прва велика Земаљска конференција. Пашић тада и формално као лозинку покрета истиче идеју о суверенитету „гуњца и опанка“ (Милановић, 2013: 207) што ће постати њена главна крилатица чак и у временима када, као дворска и странка власти, НРС буде спроводила политику драстично различиту од оне са којом се појавила на политичкој сцени. Том приликом, он ће се позвати на Марковића, тврдећи да у свом „вјерују“ радикали излажу све „главније тачке оног програма који је пок. Светозар писао“ (Пашић, 1995: 133).

Слично је поновио и један од главних идеолога странке Пера Тодоровић, који је у свом говору окупљенима, истакао „да стварање радикалне организације види као резултат борбе оног покрета који се зачео са Светозарем Марковићем“ (Милановић, 2013: 207).

У време оснивања Народне радикалне странке у Србији, тачније током 1880, Лаза Нанчић и Јаша Томић ће покушати да у оквирима Милетићеве Српске народне слободумне странке (у наставку СНСС) оснује „нову омладину“ чијој ће вери у националне идеале које је делила са либералима, придодати, по предлогу који је УОС 1871. поднео Светозар Марковић и бригу за „социјално-економска“ питања (Томић, 2007а: 30; Нанчић, 1961а: 13).

Оснивачка скупштина одржана је почетком августа у „Српском народном позоришту”, када је као један од главних говорника требао да се појави и Пера Тодоровић кога је у томе спречила угарска полиција (Нанчић, 1961а: 27, Вулетић, 2007). Прилично напета ситуација између „старих“ чланова Милетићеве странке који су у појави „нове омладине“ видели почетак сукоба са оним идејама које су оптуживали да су 1871. растуриле УОС, довешће до сукоба на страначком скупу у Новом Саду 1881, када је Милетић забранио Јаши Томићу да говори (Томић, 2007а: 30; Нанчић, 1961а: 17).

Расправа која је тим поводом искрсла значајна је за нас јер нам у раду *Политичко стање Срба у Угарској* Томић између осталог сведочи и о начину на који разумева социјализам. Попут Марковића и Мите Ценића, а за разлику од Маркса, али и Лазе Пачуа и Пере Тодоровића у српском случају, социјализам за Томића није идеја на коју монопол има индустријско радништво. Шта више, социјализам је еуфемизам за задругу и задружни живот. Отуда, социјализам није рушилачка идеја нити идеја која фаворизује једну социјалну структуру у односу на друге (Томић, 2007а: 251).

Социјализам није ни утопија, ослобођена било каквих оквира, реалних знања о чињеницама и одговорности према тој спознаји. Он не обећава потпуно решење свих проблема човечанства, већ помаже да се до бољег живота дође (Томић, 2007а: 254). Већа је утопија нападати социјалисте и занемаривати сиромаштво и експлоатацију широких маса, на чију се појаву, као својеврсна реакција социјализам јавља (Томић, 2007а: 374).

Друга скупштина „нове омладине“ одржана у Бечкереку имала је јасне социјалистичке намере (Нанчић, 1961а: 19, 21) и означила је, писаће Нанчић, победу над „лажним либерализмом“, створивши услове за „зближење социјализма са народом“ (Нанчић, 1961а: 145). Куда „нова омладина“ треба да иде, писао је Нанчић у текстовима „Омладина и социјализам“,

као и у тексту „После омладинске скупштине“, у којима тражи стварање социјалистичке републике, по узору на идеал који је у својим текстовима објављиваним у Ценићевој штампи, нудио у то време можда један од српских најбољих познавалаца Маркса, Драгиша Станојевић[46] (Нанчић, 1961а: 71).

Одвојен од либерала, неповерљив према мађарским социјалистима, Томић ће се убрзо окренути радикалима (*Споменица Јаше Томића,* 1923: 15). Од тада ће почети његов својеврсни журналистички а касније и политички рат против социјалиста Мите Ценића у којем, сматрамо, не треба нужно тражити лично одрицање од традиција српског социјализма и Светозара Марковића (коначно, ове традиције су по мишљењу радикала којима је Томић пришао пренете на НРС [Томић, 2007а: 37, 38]) већ раздвајање од онога што је у Угарској разумевано као социјализам. Својеврсну поврду ове тезе даће и сам Јаша Томић који ће 1904. између осталог записати да је после свих идеолошких ломова кроз које је прошао убеђен да је социјализам идеја ка којој као јединој и коначној правди стреми:

> „Ја тврдо верујем да социјализам неће остати на папиру. Људи ће се уздићи до његове висине. И зар може бити икога ко не види да ток људског друштва струји према социјализму? Машине, справе, алати, све се јаче усавршавају. Оне ће једном олакшати човеку у његовом послу и помоћи да лакше живи“ (Томић, 2007а: 513).

Радикализам је за Томића био не сам себи циљ, већ средство којим се до коначног циља долази. Главна мета ка којој се Томић устремио био је – социјализам „за који се треба залагати, али тек пошто се остваре радикална начела“ (Томић, 2007а: 38, 40).

И мада свој социјализам назива „научним“ (Томић, 2007а: 509) и „комунистичким“, Томић поручује да у њему не треба повлачити паралеле са оним о чему мисли и пише Маркс, већ да се у циљу његовог разумевања треба окренути ка српском задружном искуству и оним идеалима социјалне правде који су још од Марковићевог времена дефинисани на принципима колективизма и егалитаризма (Томић, 2007а: 509). Сличног става је Лаза Нанчић, који, указујући на везу између радикализма и социјализма, бележи између осталог и то да Светозар Марковић није био „занесењак“ већ је „ширио мисли научног социјализма“. При томе, и Нанчић јасно

[46] О чему ће бити више речи касније.
О „новој омладини“ више видети у: Вранешевић Б. (1974) *Улога и значај првих вршачких социјалиста у политичком животу Војводине,* Вршац, Књижевна омладина Вршац

истиче да се ту не ради о усаглашавању са немачким социјализмом, већ о потреби да се на научним методама и знањима заснује идеја која, управо захваљујући тој чињеници мора тражити сопствени пут (Томић, 2007б: 118).

Том и таквом социјализму, сматрао је Томић, својим економским програмом, пут крчи Народна радикална странка[47]. Томић је уверен да ће коначни биланс политичке борбе НРС бити управо успостављање социјалистчког друштва, што, ако се узме у обзир теза да социјализам није унапред задата догма, већ жива идеја, нераздвојна од кретања маса и развоја историјских околности, није никакво ишчашење, већ логична последица развоја друштвених токова. Економске мере које НРС спроводи су не само (тренутно) довољне већ и нужне за постављање добрих темеља за даљи рад на путу ка социјалистичкој заједници. „Тренутни" карактер радикалских економских мера за Томића је био доказ више „научног" карактера њиховог социјализма који не полази од онога што би требало бити, већ се у одређењу својих циљева руководи искључиво објективним могућностима (Томић, 2007а: 510).[48]

То што објективне могућности, сматра Томић, радикали не узимају као крајњу инстанцу, већ препреку преко које треба прећи да би се створило праведније друштво, чини их прогресивном странком и опозицијом не само према конзервативцима, већ и према либераима (Томић, 2007а: 509).

Сличног је мишљења био и Лаза Нанчић, чије читање социјализма је за нас значајно највише због изричитог одбацивања марксистичког детерминизма и радничког ексклузивизма. Нанчић не мисли да је социјализам дат, већ задат, он није склон да га своди на једну класу (Нанчић, 1961а: 85) и, коначно, сматра недовољно прецизном теорију по којој је могућност појаве и развоја социјализма повезана са степеном развоја капитализма. Он „види земље у којима је раднички покрет врло развијен, иако индустријски далеко заостају за неким земљама у којима је индустрија на високом нивоу, а социјалистичка мисао тек у повоју" (Нанчић, 1961а: 14).

Одговарајући радикалима, Нанчић ће још у *Раднику* током 1881. у својим дописима „из Аустрије" истицати да греше оне који попут Лазе Пачуа сматрају да социјалисти морају у свему да се слажу са Марксом и Енгелсом. То нарочито важи за њихову идеју о историји као

[47] О томе више видети у: Јаковић Д. (1951) *О политичким странкама у Србији XIX века,* Београд
[48] Више о томе видети и у: Раденић А. (1973) *Из историје Србије и Војводине 1834-1914* Нови Сад, Београд Матица српска – Историјски институт; Ракић Л. (1975) *Радикална странка у Војводини (до почетка 20. века)* Нови Сад Институт за изучавање историје Војводине; Ракић Л. (1986) *Јаша Томић (1856-1922)* Нови Сад, Матица српска.

манифестацији сталног класног рата. Уз то, пише Нанчић, погрешан је и њихов закључак да је социјализам могућ само у индустријски високоразвијеним друштвима, одакле су радикали закључивали да је он, посебно у оном облику како је о њему говорио Мита Ценић, у Србији немогућ (Нанчић, 1961а: 122).

Позивајући се на Светозара Марковића, Нанчић ће оспорити идеју о нужности капиталистичког „пургаторијума“, сматрајући да је идеја о обавезности постојања (високоразвијеног) капитализма за појаву социјализма не само „тесногруда“, (Нанчић, 1961а: 123) већ и „блесаста“ (Нанчић, 1961а: 122). Тој „ускости“ и погрешности „Маркс-Енгелсоваца“ (Нанчић, 1961а: 123), пише Нанчић, можда најбоље сведочи различит степен развоја социјализма у Енглеској и Немачкој. Доследно примењујући „Маркс-Енгелс“ теорију, објашњава Нанчић, очекивано је да енглески социјализам буде знатно развијенији од немачког (пошто је тамо развијенији и капитализам), али ствар у пракси стоји сасвим другачије (Нанчић, 1961а: 122).

Грешка коју Маркс и Енгелс праве, последица је тезе по којој су „одношаји“, а не и људи, ти који образују реалност (Нанчић, 1961а: 175). Уместо тога, Начић истиче тезу о „узајамном деловању“ ових фактора, наглашавајући да „одношаји упливишу на људе“ исто колико „и ови на одношаје“ (Нанчић, 1961а: 126). Социјализам, закључиће Нанчић, „обухвата све гране људског живота“, одакле следи да његова појава и тамо где једна „грана“ живота – економија, није на највишем ступњу развоја, није ни немогућа ни нелогична (Нанчић, 1961а: 123).

Уверен да Народна радикална странка, баш као и он сам, као свој коначни циљ пред себе поставља социјализам, Томић 1883. улази у редакцију *Самоуправе,* док Лаза Нанчић покреће лист *Српство* у којем, са позиција Драгише Станојевића[49]настоји да идеал националног уједињења споји са социјалистичким (Нанчић, 1961а: 22). И даље упорно инсистирајући да се програм СНСС допуни „питањем хлеба“ (Нанчић, 1961а: 26) Нанчић показује све веће интересовање за стварање велике српске социјалистичке државе.

Указујући на вредности ставова Драгише Станојевића, *Српство* ће се из броја у број, уз све израженији национални сентимент, а упркос неслагањима са појединим елементима „научног социјализма“, нескривене симпатије исказивати и према Карлу Марксу. Тако у 11. броју листа, пишући о Марксовој смрти, редакција[50] „оснивача научног социјализма“ велича као

[49] Које су грађене у раскораку између Светозара Марковића и Карла Маркса, а о којима ће бити више речи касније.
[50] Нешто касније, Нанчић ће писати и текст „Живот и научни рад Карла Маркса“.

„познатог и уваженог“ мислиоца „у читавом образованом свету свију народности без разлике, нарочито код радничког народа, чији је он врли заступник у науци“ (Нанчић, 1961б: 35). Он је „велики ђеније“ и „многонапаћени представник и поборник будућег света, света мира и братске љубави“, „великан“ који је за живота „подигао себи самом такав споменик, којег не може оборити ни сила власника ни пакост људска“ (Нанчић, 1961б: 35).

Управо у години смрти оснивача „научног социјализма“, на дневни ред историје, барем када се ради о Србији, доћи ће и коначна смрт радикалских надања у могућност извођења револуције. На позорницу српске политичке драме ступила је побуна народа Тимочке Крајине против краља Милана у којој ће значајну улогу имати и радикалски прваци. Њен колапс ставиће и формално тачку на сва револуционарна радикалска надања. Пашићевим бекством у Бугарску, где ће се срести и коначно измирити са Владимиром Љотићем, Томићевим одласком у Немачку и Тодоровићевим утамничењем на Калемегдану које ће га најпре довести до личног разочарења у Пашића[51], идеолошког раскида са радикализмом и најпосле, формалног Тодоровићевог искључења из странке до којег ће доћи 1886 (Милановић, 2013: 276; Перовић, 1983: 143-144) непосредно пошто је краљ Милан објавио амнестију радикала осуђених због буне у Тимоку, (Перовић, 1983: 128) радикална странка ће поћи потпуно новим, мирнијим и двору ближим путем.

У јеку ових ломова, којима је Српско-бугарски рат (1885.) дао додатну горчину, Никола Марковић, један од утемељивача у новосадској *Застави*, поводом десетогодишњице Марковићеве смрти пише да аутор *Србије на Истоку* иза себе није оставио ништа онако како је затекао. Он је као „метеорска појава, која је изненадила свет“ урадио „скоро више него што је у човечијој моћи“ (Марковић, 1996е: 162).

[51] Након повратка из Немачке, 1884, Јаша Томић ће се оженити Милицом, ћерком Светозара Милетића, што ће му омогућити потпуно преузимање *Заставе* у своје руке. Промена курса листа наговестила је промену курса СНСС, што се није допадало њеном либералном крилу. Док су радикали све више залазили у унутрашње поделе, 1887. Томићева група радикал-социјалиста планира збор за измену „Бечкеречког програма“ ССНС, са идејом да се дође до равнитеже између некдашње „нове омладине“ и старих либерала. Када се Михаило Полит-Десанчић побунио против ових покушаја, до тада латентни сукоб постао је јавно расуло. Овај спор завршиће се 1891. Томићевом победом коју ће формализовати променом имена странке: „Српска народна слободоумна странка“ постаје „Српска радикална странка“. По окончању Великог рата, ова странка, која је од тада активно сарађивала са НРС и званично ће прићи Пашићевој организацији. До смрти, Томић ће бити њен први човек за Војводину, а његов најближи сарадник др Жарко Миладиновић из Руме (у чијој кући је проглашено присаједињење Срема Војводини) био је члан Главног одбора НРС и Министар пошта и телеграфа Краљвине СХС.
Више о томе видети и: Љубомирка Кркљуш Љ. (2004) *Историја политичких и правних институција Војводине,* Нови Сад, Правни факултет, Дејан Микавица Д. & Васин Г. (2016) *Јаша Томић* Нови Сад, РТВ, Прометеј

„Светозар је за Србију оно, што је Светозар Милетић за овострано Српство; обојица су они учили народ да сазна своје право и своју моћ и обојица су они позивали свесније чланове народа, да се збију, у једну, начелну странку и тако је Милетић оснивач српске народне слободоумне странке у Угарској, а Марковић народне радикалне странке у Србији; обојица су они осим разних путева били једне тежње и обојица су они били људи велике и одлучне воље, части и јаки карактери и печени у 'науци' својој. Српска историја најновијег доба, овенчаће имена двају Светозара као два стуба новијега народног живота народа нам у овим крајевима и у Србији“ (Марковић, 1996е: 163).

Званичне српске власти браниле су обележевање десетогодишњице Марковићеве смрти, па је Београд уценио своје стипендисте, чланове бечке „Зоре“, рекавши им да ће, ако у обележавању буду учествовали или је на било који начин буду подржавали, изгубити државно покровитељство за своје студије. Но, то све није дало много резултата, па су „Бечлије“ не само подржавале, већ и предњачиле у организовању самог догађаја (Марковић, 1996е: 167).

Овај јубилеј Никола Марковић је искористио да у време унутарпартијског трвења још једном истакне како је управо НРС та која је, наставши у последњој, трећој фази развоја српског социјализма (прва је „припремна“ обележена стицањем знања и то пре свега оног са Истока; друга је фаза политичке борбе и њу карактерише рад у *Раденику,* док је трећа фаза „правог рада“ обележена скупштинским активизмом и свешћу о немогућности извођења социјалних промена без претходног освајања политичких слобода (Марковић, 1996е: 168)) прави изданак воље Светозара Марковића.

Иако уверен „да се живот и рад једног човека не да парчати и делити, пошто сваки део хвата један у другога и не може се управо определити, где му је почетак, а где свршетак, као што се опет зна, да је потоњи његов рад последица онога, који је овоме претходио“ Марковић ће отворено напасти све оне који се позивају на његовог презимењака, а не приступају редовима НРС у којој он и даље види чувара вредности „научног социјализма“ међу Србима (Марковић, 1996е: 168).

Образлажући свој став, Марковић не спори чињеницу да је аутор *Србије на Истоку* прва знања о социјализму стекао међу Русима, а пре свих од Чернишевског који га је научио „да за потпуну срећу једнога народа није довољна само политичка слобода, већ је нужно да је тај народ и материјално осигурано или што је то исто, да је и економски слободан...“ али у исто време наглашава и то да је, тек по одласку у Цирих, Марковић дошао у контекст са „новом

науком“ и прихватио је као своју. Одбијање дела некадашњих сабораца да прихвате ту чињеницу, сматра Мрковић, условило је унутарсоцијалистичке сукобе и отпадање дела сарадника од оног што разуме као главни правац развоја Марковићеве мисли (Марковић, 1976: 195)[52].

Да је до новог лома унутар партије дошло, констатоваће нешто касније и Стојан Протић, који ће 1887. бележити да Пашићево инсистирање на договору са либералима који су у то време били гласна опозиција напредњацима на Двору, није могуће одвојити од личне амбиције челника НРС. Већ тада, свега шест година по оснивању странке, Стојан Протић ће тужно констатовати да је у радикалским редовима „преовладао дух партизанства, демагогије и политичког ћара“ (Милановић, 2013: 279) док ће Пера Тодоровић са жаљењем, као основну карактеристику НРС истаћи „политичку превртљивост и људску недоследност“ њеног руководства и доброг дела чланства (Перовић, 1983: 151).

Док су радикали, ако је веровати Стојану Протићу, улазили у нови круг цепања, Димитрије Ценић, почев од друге половине 80-их година 19. века, све већу пажњу поклања анализи развоја капитализма на српском простору. Тако он у свом *Часу* 1887, две године пошто је Драгиша Станојевић објавио свој капитални рад *Интереси Српства* у којем ће се јавно заложити за примену марксизма у практичној борби против даљег ширења капитализма међу Србима[53] (Станојевић, 1885), наглашава да ће капиталистичка економија нужно довести и до растакања народа, до негирања сваке идеје о колективном добру и свођења заједнице на појединачне интересе (Ценић, 1988а: 110).

И мада констатује да се српско и западноевропско искуство не могу изједначити, Ценић бележи и то да су српски радници једнако експлоатисани као и њихови другови у другим деловима Европе: они немају заштиту, на њих се не обраћа пажња, њима политичке елите нису наклоњене. Док је само неколико година раније одбацивао било какву идеју о немачкој социјал-демократији као могућем изласку из кризе, у овој фази, Ценић коначно мења своје мишљење, ограничавајући га искључиво на простор Западне Европе. За Србију, којом и даље доминира сељаштво и аграрна политика, Ценић и даље препоручује стару Марковићеву идеју о „прескакању“ као најпогоднијем решењу (Ценић, 1988а: 101, 109).

[52] Више о томе видети и: Вулетић В. (1964) *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи,* Нови Сад, Матица српска

[53] О чему ће бити више речи касније.

Након договора са Јованом Ристићем, НРС ће 1887. по први пут ући у Владу (Милановић, 2013: 284). И мада су радикали заслужни за доношење демократског Устава 1888, од уласка НРС у владу почеће и формално одрицање од сопствене „револуционарне“ прошлости. Радикали ће настојати да се покажу као једини „народни заступник који држи и до традиције и до словенских корена, али и до православне вере“ (Милановић, 2013: 292).

Можда баш због тога, Светозара Марковића и Адама Богосављевића Пашић ће се сетити на скупу у Зајечару, одржаном крајем септембра и почетком октобра 1891. Позивајући се на њих, указујући на заједничко географско порекло које деле, Пашић ће настојати да изгради јединство унутар радикалских редова дубоко пољуљаних све израженијом променом политичког курса (Милановић, 2013: 322).

Током првих 10 година постојања НРС, Пашић ће се заправо често сећати Светозара Марковића, увек узимајући на себе обавезу да изнова и изнова објашњава „апсурдност“ оптужби за издају политичких идеала заједничког учитеља. Користећи се истом аналогијом коју је примењивао и Димитрије Ценић (уз ту разлику да је Ценић „касног“ Марковића одбацивао управо због онога због чега га су га радикали прихватали), он ће често наглашавати да је и сам оснивач *Раденика* истицао да програм који је објављен у овом, али и у другим листовима које је уређивао, има привремени карактер.

Схватајући и сам да ниједна политичка идеја не може допустити себи да стагнира, тврдећи да је она увек везана за простор и време у којем настаје, да може имати свој почетак, али јој се не може одредити јасан крај, Марковић је и сам, тврдио је Пашић, социјалистички програм штампан у *Јавности* прогласио „практичним“. Тај програм, који је имао да задовољи тренутне, односно актуелне потребе широких народних слојева, исписан у последњој, „крагујевачкој“ фази Марковићевог рада, постаће и основ на којем ће, како је сам сведочио, Пашић исписати програм Народне радикалне странке (Пашић, 1995: 43) Промене које су на Марковићевом програму изнетом у *Јавности* извршили радикали, поручивао је Пашић, представљале су само даљу разраду Марковићевих теза, све у складу са условима које је са собом донело ново време.

И радикалску склоност ка компромисима, Пашић је умео да правда Марковићем, сталним инсистирањем на „разради“ у складу са временом. Наиме, чињеница да су радикали за потребе нове странке „преузели“ Марковићев „крагујевачки“ програм, Пашићу је, сматрао је, давала за право и да потоње оријентације своје странке види као привремене, тактичке, потпуно зависне

од времена и простора и отуда, сматрали су поједини чланови Главног одбора превише отворене за договор са политичким опонентима, било да се ради о напредњацима, било да се ради о либералима.

Оваква Пашићева политика, довела је током последње деценије 19. века до великог сукоба унутар НРС. Упоређујући Николу Пашића и Светозара Марковића, један од њихових најближих сарадника, Паја Михајловић убележиће и то да је за разлику од идеалисте и посвећеника Марковића, Пашић био пре свега усмерен не на могућност практичног остварења страначког циља, већ на лично богаћење. Сваку своју политичку и неполитичку акцију, Пашић, за разлику од Марковића кога је, када му је то одговарало, призивао у помоћ није мотивисао општим добром и политичким начелима, већ искључиво жељом „да дође до новца на сваки начин“ (Милановић, 2013: 409).

Потпуно разочарење Михајловић ће доживети пошто радикалски *Одјек* 1890. о Марковићевим идејама буде говорио као о заблудама (Михајловић, 2010), на шта ће реаговати Драгиша Станојевић који у својој брошури *Глуво доба у радикалној странци* објављеној 1891. поручује да су Пашић и његови саборци из странке протерали све, па на крају и самог Светозара Марковића (Скерлић, 1922: 232). Када је неколико година касније (1895). обележавано две деценије од Марковићеве смрти, *Одјек* не да није учествовао у томе, већ га није ни споменуо на својим страницама (Скерлић, 1922: 232).

Једно од ретких позивања радикала на Светозара Марковића у то доба (Скерлић га у својој студији о Марковићу сматра и последњим [Скерлић, 1922: 230]) дошло је од Ђоке Анђелковића у тексту „Мисли о извршењу привредног програма радикалне странке“ у којем он корен идеолошког радикализма налази у Марковићевом тексту „Наше обмане“[54] са којим је почело издвајање радикалне омладине из либералних кругова. Тај процес окончан је, сматра Анђелковић, коначно 1880. када је почело издвајање радикалне омладине из много шире либералне, у организовану политичку групацију, која је добила и свој „радикалски“ програм (Марковић, 1996е: 178). Марковићеве „здраве мисли и истинити погледи“, сматра Анђелковић, требали су „да се даље развијају дубљом и јачом анализом наших прилика“, што је, коначно, он и сам чинио, као што се то „види из његових почетних чланака“ (Марковић, 1996е: 180).

[54] Анђелковић овде прави грешку, пошто такав текст не постоји. Он мисли на „Српске обмане“.

Од Светозара Марковића, бележи Анђелковић, НРС је преузела и спојила два своја фундаментална идеала: хлеб и слободу, које је повезала борбом (Марковић, 1996е: 182) за реформе „у смислу државне организације рада“, развоја и јачања „удруживања са обраћањем пажње задружној својини“ и „очување задруга и ликвидацију сељачких дугова“ (Скерлић, 1922: 231).

Патолошко стање унутар радикалских редова додатно је расло па није ни чудо што је из страха да би могло доћи до потпуног раскола, скупштинско заседање заказано за половину новембра 1891, одржано тек на Светог Стефана, 9. 1. 1892. Са власти, радикали ће коначно пасти половином 1892 (Милановић, 2013: 334-335). У опозицији странка ће остати све до 1896, али ће њена друга управа овај пут трајати знатно краће, пошто ће већ наредне године бити смењени од стране Владана Ђорђевића, који ће на премијерској функцији остати све до 1900. (Милановић, 2013: 399).

Нови успон радикала на власти почеће по обарању владе Владана Ђорђевића 1901. и то захваљујући настојању краља Александра да их, увођењем у реконструисану владу што чвршће привеже за себе. У таквом „освајању“ власти, Михајловић ће поново препознати најпре Пашићев, а потом и опортунизам читаве НРС, иначе потпуно неспојив са идеалима Светозара Марковића (Милановић, 2013: 431-434).

Коначно, иста запажања о сопственом политичком учинку имао је и сам Пашић. Наиме 1902. у раду *Моја политичка исповест* Пашић констатује да су „у зачетку наше странке“ у радикалске редове улазили „само они, који су се решили били на све могуће беде и невоље, који су се решили били да проповедају правду и слободу, без обзира шта ће отуда по њих потећи. У њене редове ступали су млади интелигентни људи, који су не само сматрали већ су веровали да се народу може помоћи само ако се оде у његову средину, јер су онда веровали да се у исто време не може служити и народу и бити у редовима бирократије [...] Но, та су времена давно прошла“ (Милановић, 2013: 437-438). И Младен Миловановић је умео често да запише и изјави да Пашића на челу државе и партије држи „лиферантско-предузетничка струја“, која у његовој славољубивости тражи сопствену корист (Милановић, 2013: 461).

Ова напредњачко-радикалска фузија коју ће Паја Михајловић видети као (дотадшњи) врхунац радикалског опортунизма и напуштања свих идеала у које се странка заклињала током протекле две деценије довешће на историјску сцену младу унутарстраначку опозицију на чијем челу се налазио Љуба Давидовић. Млади радикали прилазе опозиционо настројеном Стојану

Протићу са молбом да од Пашића преузме кормило партије (Милановић, 2013: 439), али су, пошто је Протић овај предлог одбацио, решили да на изборе заказане за јул 1901. изађу самостално. Тако на трагу раскола унутар странке и позива омладине да се НРС врати својим марковићевским коренима, настаје „Самостална радикална странка“ (СРС) чији су главни представници били Марковићеви поштоваоци Љуба Давидовић, Љуба Стојановић који је на судском процесу бранио Драгишу Станојевића, Марковићев познаник и ученик, припадник млађе генерације српских социјалиста Јован Жујовић и други (Милановић, 2013: 439).

Одвојени од странке за коју су сматрали да се удаљила од Марковића и сопствених идеала, самосталци су „се држали програма из 1881. и Устава из 1889. године. Самосталци су не само Скупштини, већ и опозиционој штампи дали потпуно нов тон успевајући да на новинским ступцима добију рат против краља Александра. Када се 28. 4. 1901. појавио *Дневник*, орган радикала и напредњака, борба самосталних радикала против њих још више се заоштрила[55] (Милановић, 2013: 440-441).

У таквим околностима, догодиће се 1903. и велике петоаприлске демонстрације трговачке и великошколске омладине у којима ће значајно место имати Димитрије Туцовић, Радован Драговић и Драгиша Лапчевић (Милановић, 2013: 451). Биће то први велики јавни иступ нове генерације српских социјалиста, који ће, истичући да настављају борбу коју је по Марковићевој смрти тек повео Димитрије Ценић, са почетком 20. века градити један сасвим другачији социјализам – марксистички.

И мада су Пашићеви радикали по смени династија заузели позиције власти, половином 1904. самосталци ће успети да остваре тесну већину у националном парламенту. Мандат је поверен Љубомиру Стојановићу, а његова влада две године касније биће потресена опструкцијом унутар парламента. Због тога ће самосталци бити принуђени да траже подршку за наставак своје владе. Како у томе нису успели, сменио их је најпре Сава Грујић, а потом и Никола Пашић (Милановић, 2013: 465).

Од тада, па све до избијања Великог рата, српску политичку сцену обележиће владавина Николе Пашића и НРС. У зависности од потреба, она ће пактирати чак и самосталцима, али не и са Српском социјал-демократском странком (ССДС) која је управо у повременим договорима

[55] Значајан допринос „младим“ радикалима даће и Јован Жујовић. Он се, наиме, након турбулентних односа са Обреновићима и протеривања из Србије, у земљу вратио баш те 1901. Чврсто решен да ради на остваривању политичких концепција у које је веровао још од ране младости. (Ђурић, 2004: 45)

прве две групације тражила не само тактички простор за свој развој већ и доказ више да су обе странке идеолошки далеко од узора на који се позивају.

3.2. Има ли социјализма без Маркса?

И мада бројни аутори сматрају да је Светозар Марковић био пропагатор Марксових идеја[56], чињенице сведоче да су тек Пашићеви радикали (пре свих Лаза Пачу) током прве половине 80-их година 19. века највише радили на афирмацији идеја „научног социјализма" међу Србима. Чинећи то у контексту борбе против Димитрија Ценића и његове групе „правих социјалиста", радикали (изузев Лазе Пачуа) нису имали за циљ да Марксове идеје учине претерано блиским Србима, колико да укажу на то да им, пошто већ не могу да буду онакви социјалисти какви су западноевропски, социјализам о каквом је говорио Ценић није ни потребан. Отуда и позив Марковићевим следбеницима који желе да остану социјалисти да, уместо што се држе Ценића чији „чисти" социјализам води у нестанак (јер нема ни разлога да постоји такав какав јесте), прилазе радикалима који, ослањањем на Маркса, стварају организацију, која ће, како су веровали и говорили Јаша Томић и Драгиша Станојевић, бити кадра да створи услове за појаву социјализма саобразног времену измењених економских односа (Ценић, 1988а: 155).

Па ипак, грешили бисмо ако бисмо тврдили да је идеологија раног радикализма „марксистичка" само из тактичких разлога. Напротив, траг интерпретације Маркса који је толико видљив код Пачуа и посебно Драгише Станојевића, а који ће писца *Интереса Српства* 1885. коначно и довести у чланство НРС (о чему ће вити више речи у наставку истраживања) видљив је у напуштању идеје о „прескакању" из фазе некапитализма (раног капитализма) у социјализам посредством развоја самоуправног система и прихватању историјског тока као категорије која не допушта „скокове" ослобођене условљености, као и у одбацивању тезе о идеалној држави као федерацији самоуправа, односно у потпуној негацији старе социјалистичке тезе по којој је једина успешна борба за остварење идеала социјализма она која се води против државе, или тече паралално са интересима званичне власти.

[56] Видети први део нашег истраживања.

Истражујући феномен радикалског везивања за Маркса, Латинка Перовић највише сличности проналази са Петром Лавровим који је и сам прошао сличан еволуциони процес. Поникао у револуционарним круговима око Николаја Чернишевског и Александра Херцена, у својој зрелој фази, он ће постепено напуштати идеје руског народњаштва, да би све до појаве Плеханова као првог руског марксисте био, на руском простору, Марксу најближи аутор (Перовић у Ценић, 1988а: 150).

Блискост Пашићеве групе са Марксом не треба према томе никако бркати са идејом да су радикали били марксисти. За разлику од неколико деценија млађе Српске социјал-демократске партије[57], НРС је инсистирала на немогућности потпуне примене западног искуства на српски случај (Ценић, 1988а: 155). Радикали одбацују свођење социјализма на радничку класу, негирајући истовремено и идеју о потпуној предоминацији економије над другим сферама живота (Ценић, 1988а: 165). На том путу, они остају усмерени на Марковића иако су, како запажа Латинка Перовић, суштински крчили пут уласку западноевропског социјализма на српски простор (Перовић у Ценић, 1988а: 156).

За разлику од радикала који су о свом познавању Маркса говорили без устручавања, „тешко је рећи не само шта је од Марксових радова било познато Ценићу, него и да ли их је уопште читао“. Латинка Перовић је уверена да су Ценићу ближи руски и француски извори са којима се упознавао непосредно, док је знања о писцу *Капитала* градио посредно, на основу интерпретације која је долазила од радикала[58] и Драгише Станојевића[59] (Ценић, 1988а: 157-158).

Бранећи „чистом социјализму“ право на постојање, Ценић оптужује радикале да „су они, ослањајући се на Маркса, истицали примат економије над политиком“.

> „Код нас већина наших социјалиста, васпитана у духу немачког социјализма, политичко-економског или социјалдемократизма – убеђена је, да се социјализам даје распростирати једино међ фабричким радницима. Пошав од једне сасвим погрешке такве, да су политичко-економски одношаји основни или главни одношаји међу људима, и заборављајући на све остале – они су увели да другима и не треба социјализам до радничкој класи. Како те пролетерске радничке класе нема код нас, јер су сељаци малосопственици, то су нашли за потребно да се лате других умеренијих начела, како би лакше продрли. Но ми не делимо то мишљење и држимо да је

[57] У наставку текста ССДП.
[58] Објављивљане пре свега у *Самоуправи.*
[59] Кроз његове одговоре у *Раднику* и касније у *Интересима српства.*

> социјализам подједнако могућно распростирати свуда, ако је само једнако образовање људи, па били они фабрички радници или земљоделци. Узевши да је социјализам чисто човечанска ствар, као што и јесте, она мора бити и драга и приступачна свима... Радничка класа може само послужити као згодни материјал, да се дело што пре у извесној земљи оствари...“ (Ценић, 1988а: 167-168).

Основ „човечанског“, односно „чистог“ социјализма, поручивао је Ценић радикалима, није економија, посебно не она којом се управља са врха власти и која све карте ставља на радничку класу, већ морални препород до којег се долази васпитањем. Суштина овако замишљеног социјализма лежи у праведној расподели која се не може успоставити принудом, већ договором, слободном вољом. „То је готово цела Ценићева концепција социјализма, чија је средњишња тачка потцењивање и потискивање економије у други план“ (Перовић у Ценић, 1988а: 168).

Са овако постављених позиција, Ценићева група отворено ће се, као што смо видели, сукобити са радикалском групом Николе Пашића. Пошто су се и једна и друга сукобљена страна подједнако позивале на Светозара Марковића, без дубље, унутрашње анализе овог спора који је трајао између 1881. и 1887. и који ће врхунац достићи у прве две године свог трајања, није могуће разумети све „тенденције у развоју покрета Светозара Марковића после његове смрти“ (Ценић, 1988а:11).

Своје везе са Марковићем Ценић ће истаћи већ у првом броју *Радника* објављеном 2. 3. 1881. У програмском тексту „Читаоцима“, Ценић у први план ставља оне елементе који његову групу разликују од радикалске коју погрдно назива „великим сарадницима Светозара Марковића“. Допуштајући радикалима за право чак и то да мисле да су се околности у Србији за шест година, колико је од Марковићеве смрти, толико промениле колико сами истичу, Ценић јасно наглашава да чак ни под новонасталим условима нема потребе да се одбацује „основна мисао“ социјализма, а управо то је било оно што су Пашић и његова група радили (*Радник,* 2. 3. 1881.).

Ако су се околности и промениле, поручује Ценић, оне свакако не могу бити теже од оних у којима је Светозар Марковић 1871. започео свој рад. Чињеница да Марковић тада није одступио од својих идеја, већ да се управо супротно, напео до својих крајњих могућности како

би их реализовао, Ценићу је довољан доказ да се изазову „практичности“, на коју позивају радикали, не треба препуштати ни 10 година касније (*Радник,* 2. 3. 1881).

У радикалској „практичности“ Ценић проналази опортунизам и спремност да се по сваку цену дође до компромиса са друштвом које треба мењати:

> „Ми кад исповедамо извесна начела, пре свега ако нисмо лицемери, убеђени смо у истинитост њихову; а кад их држимо за истинита, дужност је наша да их верно, непреобучена, већ гола, нага, дамо народу из ког смо и сами поникли. Свако друго поступање даје права да се сматра за обману и политичку шпекулацију“ (Ценић, 1988а: 194).

Након што су радикали одговорили, Ценић је писао наставак, па тако у тексту „Начелна питања“ истиче да Пашићева група „стоји на ровитом земљишту“ (Ценић, 1988а: 237) те да њено чланство не повезују политчка начела већ интерес – освајање власти ради ње саме (Ценић, 1988а: 238).

Радикалске вође се, сходно свом опортунизму, само сакривају иза социјализма, кад год пожеле да „убирају“ политичке поене (Ценић, 1988а: 239). Разлог томе лежи у природи социјализма који је, за разлику од радикализма распростањенији и што коначно, више одговара српском менталитету.

> „Да људи исповедају у души једна начела, а пред светом друга, и може и не може бити – такве људе називају политичким швиндлерима. Али да једна политичка странка као прекрсти себе, и тиме не само да промени име, но и начела, правац, средства и све – то је заиста у свету непознато, и једино је Србија, друга источних народа који све 'сос рачун, сос мера' раде, једино је она могла такав јединствени пример у свету показати. То показује да је код нас још врло далеко до истинског политичког морала“ (Ценић, 1988а: 240).

Ценић, као ни његови саборци, што смо утврдили из досадашњег тога истраживања, није противник идеје о развоју једне идеје. Коначно ова појава је логична последица потребе да се одговори новим импулсима живота. Ипак, то никако не значи напуштање социјализма у име радикализма. У томе нема никаквог „напретка“, већ управо супротно. То је потпуна сепарација, одлазак на пут без повратка, коначни раскид са сопственим исходиштем. (Ценић, 1988а: 244).

Право да се социјалистима сматрају, Ценић ће оспоравати радикалима и у тексту „Наше странке“ штампаном у *Раднику* у неколико наставака у бројевима 26, 28, 29, 31, од 6, 8, 9. и 12. 5. 1881. Сматрајући да радикали ни себи, а ни другима не могу више да објасне шта заправо јесту, Ценић ће их оптужити да су „одметници социјалистички“ (Ценић, 1988а: 247).

Указујући на разлоге због којих српски социјалисти, баштиници идеја Светозара Марковића не могу бити уз Маркса, Ценић ће током маја и јуна 1881. у неколико наставака објавити у *Раднику* текст „Друштвене реформе“. У њему Ценић, ослоњен на *Србију на Истоку,* основ друштвеног раслојавања поставља на знатно широј основи од Маркса. Уместо о класама, Ценић констатује поделу на обесправљену сиротињу и бирократију која је у време обнове српске државности на себе преузела функције некадашњег феудалног племства (Ценић, 1988а: 267).

Док код Маркса постоји јасно одређење који део народа чини пролетаријат, код Ценића, као уосталом и код Марковића, таквог одређења нема, па вођа „правих социјалиста“ под пролетаријатом подразумева „колективну сиротињу“, сам српски народ кога ће описати и као „живинче, привезано за земљу од које се није смело маћи да потражи боље“ (Ценић, 1988а: 266). Побуном против Турака, српски народ, сматра Ценић, није устао само против страног окупатора, већ и против сваке идеје о експлоатацији, што је постало залог образовања нове политичке доктрине унутар ослобођене државе. Уместо нове доктрине, Срби су, пише Ценић ослањајући се на Марковића, потпали под власт једнокрвних израбљивача, капетана, начелника, једном речју чиновника који су „вршећи своју службу наставили тамо где су су њихови претходници стали“ (Ценић, 1988а: 267).

Увидевши прилично рано да српску националну слободу експлоатишу и гуше управљачки слојеви, (Ценић, 1988б: 7) либерали су били ти који су први покушали да пруже отпор. Међутим, та борба, сматра Ценић, била је кратког маха и дала је само половичне резултате. Разлоге за то, Ценић не налази само у проблематичним карактерима вођа српског либерализма који су после 1868. постали део израбљивачког слоја, већ и у природи самог либерализма који је брзо одустао од свог револуционарног замаха, постајући конзервативан (Ценић, 1988а: 268).

Због тога је и дошло до нове побуне и појаве новог, радикалног, социјалистичког покрета, који се након краћег временског периода, са смрћу Светозара Марковића, почео раслојавати. Радикале који су настали из Марковићевог круга, Ценић и овом приликом оптужује

да су по својој суштини ближи либералима него социјалистима на које се позивају. Њихова највећа кривица је у прихватању тезе о нужном очувању постојећег поретка. Ту више нема места за темељне промене и једино што се допушта јесу спорадичне реформе ради олакшања тешког положаја у којем се народне масе налазе. „Радикали гледају тај ужас својим рођеним очима, па борећи се да траже излаза, или не знајући како да се помогну – и они удружују свој глас са либералцима и кажу: 'Тако мора бити довека...'“ (Ценић, 1988а: 271).

Верујући у стални прогрес друштва, Ценић сматра и да политичке идеје морају ићи у корак са чињеницом да ниједан поредак није данас исти као што је био јуче. Отуда он закључује да су они који инсистирају на трагању времену неподложном темељу друштвеног поретка главни кривци за трагедије човечанства, јер не могу да схвате да се у времену мењају не само околности у којима се живи, већ и људи сами. Није, према томе, ни чудо што поред свих тих „усрећитеља човечанства, пролазе живе сени беде и невоље...“ (Ценић, 1988а: 271).

Угледани у даљину, а тражећи основ том погледу у прошлости која се узима као константа, ти „реформатори“ у највећем броју случајева пре или касније одустају од својих намера и постају људи „договора“. За разлику од њих, „прави реформатори“, сматра Ценић, увек су творци нове вредности. Они су покретачи промена, људи идеје који се не само својим знањем, већ и својом вољом опиру спољашњим импулсима на којима либерали и радикали, проглашавајући их вечним, истрајавају.

То што социјалисти траже „нове вредности“, што су као реформатори окренути ка будућности и не прихватају фаталистички ограничења времена у којем живе, још увек не значи да су утописти. Заправо, социјализам се по својој суштини опире оном утопизму, на којем, када желе да критикују своје неистомишљенике са левице, инсистирају либерали (Ценић, 1988а: 277). Социјалисти, сматра Ценић, не превиђају ограничења, већ напротив, они од њих и полазе, само што у њима не виде препреку коју није могуће прескочити, већ средство којим се кроти и оштри људски ум. Појединац снагом свог ума може мењати ствари око себе, укључујући и оне за које се верује да су „природне“, односно коначне, дате, сталне, „објективне“. Иако рационалиста и позитивиста, Ценић је против оних који разумом настоје да униште веру у ум који, бивајући главни покретач делања (Ценић, 1988а: 284) стоји изнад економије.

Истичући значај који различита ограничења имају у процесу развоја социјализма, Ценић ће нагласити и то да су либерали, а не социјалисти ти који заговарају начела универзалности

рецепата промене. Отуда и настојање српских либерала и конзервативаца да друштво уреде на начин на који су уређена друштва Западне Европе.

Са друге стране, „чисти социјалисти“ сматрају да решења криза унутар различитих друштава зависе превасходно од економског, политичког и моралног развоја средине за чију кризу се решење тражи. Ово последње се, сматра Ценић, све више занемарује, али је више него јасно да управо у недостатку моралних-етичких принципа лежи проблем међуљудских односа. Уз то, ни морал сам по себи нема универзални карактер, пошто се моралне норме формирају унутар заједница, у складу са њиховим схватањем света (Ценић, 1988а: 294).

У расподели између немачког и француског социјализма, Ценић истиче да је Србима свакако ближа француска традиција. Окренута ка моралу, самоуправама, селу, за разлику од германског који у први план истиче индустријско радништво, фабрике и класне сукобе, (Ценић, 1988а: 306) она више одговара степену развоја у којем се Србија налази. Тога су били коначно свесни и радикали, који се, по Ценићу, на Маркса позивају не толико да би били социјалисти, већ управо супротно. Јер, утврђујући да у Србији ипак нема радничке класе као што је има на Западу (и то пре свега у Енглеској и у доброј мери у Немачкој), за који Маркс пише, то су представници ове школе мишљења „нашли за потребно да се лате других умерених начела, како би лакше продрли“ (Ценић, 1988а: 306).

Осим што су „лативши“ се „умерених начела“ у коначници напустили и социјализам и тиме прешли на страну сопствених непријатеља, либерала и конзервативаца, радикали су, самим својим позивањем на Маркса као јединог исправног социјалисту, у својој политици пошли од „једне сасвим погрешне букве, да су политичко-економски одношаји основни или главни одношаји међу људима, а заборављајући на све остале – они су узели да другима и не треба социјализам, до радничкој класи“ (Ценић, 1988а: 306). Тиме, сматра Ценић, они су се у потпуности одвојили од Марковића који је питање проблема у друштву посматрао „интегрално“ (Ценић, 1988б: 58).

Пошто будућа социјалистичка држава има „интегрални“ карактер и не припада искључиво једној класи и не штити само партикуларне интересе, њене установе морају „бити такве које ће дати бољитак свима члановима; оне морају бити такве да изврше потпунице своју сврху“ (Ценић, 1988а: 310). Истина, Ценић не даје било какво објашњење како та држава треба да изгледа, али истиче да ће њен главни задатак бити стварање заједнице једнаких и праведних,

полазећи не од партикуларних интереса, већ од заједничког именитеља за све њене елементе. (Ценић, 1988б: 51, 310).

Овај јасно изречен марковићевски став, по којем социјализам није ствар једне класе, већ читаве заједнице, одакле Ценић закључује да будуће друштво мора бити грађено на ширим основама које допушта нивелацију односа међу различитим друштвеним групама, значајан је и због тога што ће, када се након готово пола века буде поново јавио, овај пут у радовима аутора блиских фашизму (о чему ће бити речи у наставку истраживања), „омогућити“ именовање Марковића за „антиципатора“ специфично југословенског националног социјализма.

Сукоби са радикалима неће јењавати, па ће им се Ценић директно обратити текстом „Не на мене грбава веро“ штампаном у *Раднику* крајем јуна 1881. Одговарајући на радикалске опаске да је „чисти социјализам“ утопијски и „идеалистички“, те да Ценић није никакав реалиста, већ више „богослов“ који негира вредност Маркса и Енгелса (Ценић, 1988б: 19) Ценић ће, упркос свом ставу о Марковићевим метаморфозама, јасно поручити радикалима да у свом позивању на немачки социјализам немају никакво право да се ослањају на заједничког учитеља. „О јадни Марковићу, где си да се помолиш из гроба, да видиш ко те и како те брани“ (Ценић, 1988б: 19).

Заправо, та „одбрана“ Марковићева од стране радикала није ништа друго до заштита сопственог пада, сматра Ценић и поручује да је отуда потпуно логично то што су Пачу и Пашић похрлили да га представе, ако не марксистом, а оно свкаако Марксу блиским мислиоцем. (Ценић, 1988б: 25).

Одговарајући на оптужбе да је „богослов“ (у чему заправо налазимо стару Марковићеву идеју о „реалном“ и „богословском“ мишљењу изнету у раду *Реални правац у науци и животу*[60]) Ценић ће у тексту провокативног назива „Богослов и доктор“ који је у неколико наставака штампан у *Раднику,* а потом издат и као засебна брошура 1881. (Ценић, 1988б: 37) поново у први план истаћи став да није економија та која управља делом, већ је то ум – дух и воља.

Марксова грешка, поновиће и овом приликом Ценић, које се у свом схватању социјализма држе и радикали, садржана је управо у идеји о апсолутној доминацији економије, као и у везивању социјализма за радничку класу. „Ми не пристајемо нити то признају и порврђују факта, да је радничко питање и социјализам једно и исто“ (Ценић, 1988б: 49).

[60] О чему је већ било речи у првом делу нашег истраживања.

Социјализам се, пише Ценић и овом приликом, „не тиче једне класе, већ свију које друштво састављају“ (Ценић, 1988б: 50).

Исмевајући радикалску опаску да је „богослов“ Ценић поручује радикалским „докторима“ да су ове истине о којој он говори свесни и они сами, али да су, будући да су опортунисти, решили да је изокрену како би оправдали сопствени идеолошки заокрет који не разумеју до краја (Ценић , 1988б: 65).

> „Не буди речено, али ми мислимо да је томе криво ево шта: код нас фабричких радника нема: дакле, кад би се социјализам узео као радничко питање, значи да се он као такав не би могао у Србији пропагирати, но да српски социјализам мора узети неке особити облик налик на радикализам. Елем, на крају крајева, излази да је задаћа таквом писању била да оправда ренегатство оних социјалиста који су прешли у радикализам“ (Ценић, 1988б: 50).

Да би социјализам могао бити интегративан (Ценић, 1988б: 94), а не „честичан“ како га чита Маркс (Ценић, 1988б: 53) да би могао довољно снаге за превазилажење партикуларних интереса у име целине, од пресудне важности је не економско благостање, већ морални препород (Ценић, 1988б: 86) који једини може омогућити људима да „доспу на ту висину, да могу савршено собом управљати“ (Ценић, 1988б: 52). Социјализам тако, закључује Ценић, надвисује просту материјалну структуру и постаје морална стварност (Ценић, 1988б: 53, 54). Једини „нови поредак“ који је могуће створити јесте онај који почива не на отимању ради прерасподеле богатства, већ на „новом моралу“ који позива на уједињавање (Ценић, 1988б: 53).

О „моралу социјалиста“ Ценић ће писати и нешто касније у тексту „Основи социјализма“ објављеном у *Борби* крајем јануара 1882. године. Том приликом он изнова истиче да је морал, а не економија, основ социјализма.

> „Кад би се социјализам сводио искључиво на питање о ослобођењу радника испод ига капитала и кад социјализам не би обухватао целокупни друштвени живот, тј. уређење друштва у свима односима на извесном начелу, онда бисмо се могли о социјализму у Србији мало и разговарати (што бисмо опет дошли до истог закључка, до којег и с оним питањем – то нећемо да узимамо у рачун)“ (Ценић, 1988б: 85).

Социјалистичко друштво будућности, закључује на другом месту Ценић, „неће бити докторова фабрика основана на Марксовој науци“ већ „задруга образованих и честитих људи у којој никакве сопствености неће бити“. Отуда, поручује Ценић, неће бити ни оних економских односа на којима Маркс и Енгелс заснивају своје теорије, што коначно доводи до тога да ће и саме ове теорије постати – сувишне.

„Социјалистичко друштво не зна за касте, стога и социјалисте који њему теже не смеју за касте разабирати. Социјалиста може викати и с правом на чланове буржоазије, бирократије и њине заступнике; али пређе ли ко од њих у социјализам, он је припао човештву, а не касти. Макар когод био и радник и изданак радничке класе, само његово занимање не чини њега одма социјалистом, јер брани ли он садањи поредак, он је пре буржоа, бирократа и ма шта друго но социјалиста“ (Ценић, 1988б: 53).

Опаске о томе да „чисти социјализам“ заправо и „није социјализам“. (Ценић, 1988б: 66) Ценић је одбацивао и напоменом да радикалска група око *Самоуправе* није могла боље увредити Марковића од проглашавања свог гласила за наследника *Радника.* За разлику од радикала који су, ради сопственог напретка, издали уверења, Марковић је својим животом посведочио оданост социјалистичкој идеји коју је сам стварао. Да ништа друго није, та чињеница је, сматрао је Ценић, сасвим довољан аргумент у прилог његовој тези да су радикали ти који су решили да одустану од заједничке борбе (Ценићб, 1988: 68).

За разлику од Пашића и људи око њега, Марковић, поручује Ценић, није био човек кога би политичка моћ или пак страх од лишавања слободе могли одвојити од идејних начела која је заступао.

„Онда кад је слобода и лична сигурност у Србији била мање ујамчена но сад, после рата, Светозар је смеоно и поносно на суду говорио – да је социјалиста, и да ће остати док је, социјалиста. По своме јавном раду ви још мање смете казати за њ: 'наш драги покојник'. Он није пактирао с владама, он не би никад написао ону прокламацију 'пријатељима народа', он не би никад, никад дао свој потпис на 'Самоуправу'. Да нешто сад устане и види какво је стање ствари у Србији, да види ко га присваја, он би поново писао због вас 'Бели Терор'. Да је вама покојни Светозар драг, ви не бисте данас били радикалци: да га поштујете, ви не бисте социјализам сматрали као узгредну ствар, још мање бисте жешће и гадније него некад 'Видовдан'. 'Исток' и 'Јединство' војевали против њега. Светозару је пре 10 година био уместан

социјализам, а вама данас није; Светозар је онда издавао социјалистички лист, а ви данас за социјалистички лист велите да нема смисла, нема *raison d'etre*“ (Ценић 2, 1988: 68-69).

Из расправе са радикалима, изникао је још један прилично значајан Ценићев рад „Социјализам у Србији“ који је објављиван у *Борби* током читавог априла 1882. У њему Ценић систематизује своје схватање социјализма не као догме која се просто прихвата, већ као идеје која је у сталном кретању, баш као и друштва и људи у њима. Он се слаже са радикалима да социјалисти морају водити рачуна о приликама „у којима раде и сав свој рад морају удешавати према тим приликама“ (Ценић, 1988б: 93) али одбија да прихвати да ти услови упућују искључиво на Маркса, односно на радикализам (Ценић, 1988б: 93).

Одбацујући Маркса, Ценић ће, позивајући се на Марковића, тврдити да смена капитализма социјализмом у Србији не мора и коначно, не може доћи оружаним, револуционарним, већ путем моралне обнове и реорганизације друштва на праведнијим основама које ће бити усклађене са „народним“ животом, а не са интересима бирократије или страног капитала (Ценић, 1988б: 99-108).

У том смислу, социјалисти „не траже ништа ново“, већ испуњење вековног требања. Главна одредница социјализма није економија већ „хармонија“ три облика „народнога живота“, економског, духовног и политичког, која се остварује посредством демократизоване државе. (Ценић, 1988б: 108-116).

Инсистирајући на „хармонији“ Ценић коначно одбацује као универзалну Марксову идеју о класним поделама (Ценић, 1988б: 285, 293, 300, 360) сматрајући је у Србији потпуно непримењивом. Сходно томе, он, као и Марковић, своје одређење „радништва“ поставља на много широј основи од Маркса:

> „Ми смо сви одреда сиротиња. Код нас грдна већина народа није сасвим без својине, као нпр. у Инглеској. Сваки наш сељак има своју кућицу и своје парче земље, али опет зато он ни мало боље не живи од инглиског фабричког радника (ако не и горе). И стога главни задатак социјализма код нас мора бити овај: да се државним средствима подиже и усавршује производња, а на првом месту земљорадња“ (Ценић, 1988б: 102).

Економски детерминизам Ценић одбацује у тексту „Социјализам у Србији“. Посебно критикујући тезу о нужности развоја капитализма као предуслова појаве социјализма, тврдиће да поред економије „у развоју људског друштва“ учествују „и људи, чланови тог друштва“ са својом вољом која настаје као резултат деловања читавог низа фактора, међу којима је економски само један у низу (Ценић, 1988б: 103).

Овај став близак је Марковићу и директно супротстављен Марксу, што Ценић децидно наглашава:

> „Макар неки народ био на најнижем ступњу културе, ако је сам тај народ толико развијен, да може да усвоји идеје социјалистичке, онда ту већ има услова и за остварење социјализма. Другим речима, социјализам се код нас може остварити, али само се мора разликовати од западног социјализма, утолико уколико се ми културно и политички разликујемо од развијенијих западних народа“ (Ценић, 1988б: 104).

Закључујући своју расправу са радикалима, Ценић ће управо њих, а не „измењене околности“ огласити за највећи разлог због којег је угрожен развој социјализма међу Србима. Својим економизмом у који су уплели и социјалистичко учење, радикали су постали ти који су оспорили могућност другачијег погледа на стварност. Прогласивши по Марксовом обрасцу свако, њима различито тумачење света за „идеализам“, дали су му нижу вредност и чинили све да га омрзну у масама и коначно одбаце (Ценић, 1988б: 301).

У тим ходницима, од неслагања, до измирења, поновног одвајања и коначног „спајања“ са Марковићем кретао се и Драгиша Станојевић, који се са пуним правом може сматрати првим правим познаваоцем и пропагатором Маркса на српском простору.

3.3. *Маркс је коначно добио право: Драгиша Станојевић и Србија између идеализма и „економизма“*

Ако бисмо трагали за најнеобичнијом фигуром на српском социјалистичком небу, онда би међу онима који највише сијају нужно био и Драгиша Станојевић кога Милош Јовановић у предговору Станојевићевим *Изабраним списима* издатим 1957. од стране Историјског архива покрајинског одбора Савеза комуниста Србије за Војводину, уз Светозара Марковића и Васу

Пелагића сматра „најауторитативнијим тумачем напредне друштвене мисли“ (Станојевић, 1957: 5).

Две године старији од Светозара Марковића (рођен је 1844.) из угледне устаничке породице, блиске Карађорђевићима и касније са њима у крвној вези, Станојевић ће врло брзо постати професор на Великој школи, немачки доктор наука и касније један од најоригиналнијих тумача Маркса кога је у свом раду *Интереси Српства* читао са националних позиција, дајући писцу *Капитала* по први, а испоставиће се и једини пут изразито српски национални предзнак.

Драгиша Станојевић се од свог првог до последњег дана проведеног у политичкој арени, изјашњавао као социјалиста и републиканац, по чему је такође био међу пионирима у српској политичкој историји.

Више је него интересантна чињеница да је упркос свом доприносу социјалистичкој мисли међу Србима, Станојевић остао готово потпуно заборављен. О њему се мало писало и на њега се потоње генерације социјалиста, укључујући чак и марксисте са почетка 20. века нису позивале, нити су га спомињале као свог претходника (ако им већ није могао бити узор). Тек нешто више је у предговору Станојевићевим *Изабраним списима* забележио Милош Јовановић који га је тезом да су Станојевићеве идеје у доброј мери своју историјску потврду добиле неколико деценија по његовој смрти (1918), у коначници ипак прогласио за својеврсног претечу оног социјализма који је као једини могући утврдио након 1945. (Станојевић, 1957: 6). Како би додатно појачао своју аргументацију, Јовановић ће га, констатацијом да је био „протагонист демократије за сељачке и пролетерске масе“ која се, уз то, не опире „систему стеге“ (Станојевић, 1957: 5-6) која код Станојевића има вредност диктатуре, довести у везу и са аргументацијом коју је, у прилог „диктатури пролетаријата“ у сукобу са Кауцким заступао Лењин.

Међу Станојевићевим идејама које је могуће јасно уочити код Марковића и његових истомишљеника је и теза према којој недостатак аристократије у српском дрштву, не треба да разумети као „недостатак“ спрам других „културних“ народа, већ управо супротно. Посматрајући туђа искуства са племством, Срби могу упознати „какве покоре је код осталих народа аристократија починила“, што им је више него довољно да раде на стварању таквог модела друштвене организације која ће спречити њену појаву (Станојевић, 1957: 78). Та идеја биће заправо темељ Марковићеве идеје о могућности „прескакања“ из предкапитализма у социјализам коју је, као што смо већ напоменули, делио са Николајем Чернишевским, Александром Херценом и читавом плејадом руских социјал-револуционара. Отуда би основано

могли питати да ли је Чернишевски био заједнички именитељ Станојевићу и Марковићу, пре него што је то Станојевић евентуално био великошколској омладини.

Међу Великошколцима са којима је Станојевић прилично рано успоставио стабилне контакте налазили су се и Марковићеви пријатељи и каснији верни сарадници Павле-Паја Михајловић и Владимир Љотић (Станојевић, 1957: 14) са којим ће, покушати да оснује и великошколску „дружину“. Овај захтев који су министру унутрашњих дела Николи Христићу Станојевић и Љотић заједно поднели одбијен уз савет „да о томе више не говоре, јер би им то могло шкодити“ (Станојевић, 1957: 18-19). Убиство кнеза Михаила довешће Станојевића, као члана „карађорђевске“ породице пред суд где му је на терет стављена оптужба да је „пролетерски агитатор“ који је „својом личношћу умножио раденичку странку“ чији је циљ био да по успешно извршеном атентату, а уз помоћ дела ученика Велике Школе изврши преврат и на власт доведе Карађорђевиће. Колико је ова оптужба била претерана, показало се касније (Станојевић, 1957: 13), но за нас је то мање значајно од чињенице да је Станојевић препознат као „радикалац“ и то ни мање ни више него као активни пропагатор републиканизма и „радикализма“, односно социјализма, што га са пуним правом чини првим „свесним“ социјалистом међу Србима, за разлику од Живојина Жујовића који је у том смислу био неодређен у својој кретњи од социјалисте до либерала и натраг. Станојевић је ослобођен оптужби, али му је сугерисано да за њега било добро да напусти Србију, те он скупа са оцем Јеремијом одлази у Аустрију (Станојевић, 1957: 21).

Недуго по напуштању Србије, Станојевић ће почети своју политичку сарадњу са социјалистичким кругом у којем се, више не као великошколац, већ академац, уз то социјалистички потпуно освешћен, нашао и Светозар Марковић. Ту се још увек не може говорити о њиховој директној сарадњи, пошто ће их спајати рад у листу *Народни пријатељ* у којем ће обојица писати 1870. Свој допринос развоју социјалистичких идеја у овој фази живота и рада, Станојевић ће дати и сарадњом у социјалистички јасно одређеним листовима попут *Братства* и *Граничара,* а неће се устезати да своја лева републиканска уверења брани и у *Земунском гласнику* (Станојевић, 1957: 24).

Блискост социјалистичким идеалима створиће код Марковића и у то време још увек либерала Станојевића (Лукић, 2020: 20), који тражи „апсолутну економску и политичку слободу народа да одлучује у унутрашњој и спољној политици, чиме је требало да буде гарантована равнотежа између постојећих 'разних воља' у држави“.(Лукић, 2020: 19), још једну заједничку

тачку: отпор према намесничком режиму створеном по атентату на кнеза Михаила. Посебно, Станојевић се, баш као и Марковић устремио на ангажовање београдских либерала у овој влади, а пре свих на рад Владимира Јовановића кога ће оптуживати да је издао „ствар напредног покрета“, те да се ставио „у службу реакционарној намесничкој влади“ (Станојевић, 1957: 25).

Живећи у изгнанству у Земуну (све до 1875) Станојевић ће са пуном пажњом пратити рад социјалиста у Србији, а посебно писање Светозара Марковића. Тако ће у *Панчевцу* прочитати и у неколико наставака публикован Марковићев рад *Друштвена и политичка борба у Европи.* Осећајући да је Марковић исувише наклоњен Марксу, а преко њега и „диктаторском комунизму“ који се опире његовим демократским, француским узорима, Станојевић ће покренути јавну дискусију која ће бити разрешена измирењем и Станојевићевим јавним извињењем Марковићу.

Тек након разрешења овог спора, Станојевић и Марковић ће успоставити директну и присну сарадњу која ће трајати све до Марковићеве смрти. Пошто је на известан начин прихватио Марковића за вођу српских социјалиста, Станојевић ће га свесрдно помагати у напорима да Уједињеној омладини српској да социјалистички тон. Своје разлоге за ову подршку, Станојевић ће објашњавати у текстовима „Вођама опозиције“, „Чему се спрема Србија, а шта се приправљa на Западу“, „Ђацима четврте године правног факултета београдског“, „Династијашима“ и другим (Станојевић, 1957: 25-26). Коначно, уз поменуте Владимира Љотића и Пају Михахјловића, Станојевић ће, уз још 14 некадашњих Великошколаца и чланова Уједињене омладине српске, потписати и Марковићев предлог за измену идеолошких начела ове организације (Станојевић, 1957: 27).

Све до Марковићеве смрти, Станојевићев рад биће у потпуности у складу са општим принципима Марковићеве групе, те у том периоду код Станојевића није могуће приметити значајнија разилажења. Она ће наступити тек након Марковићеве смрти и то као последица разлаза између његових сарадника када ће у мору различитих социјалистичких и радикалских читања Марковићевих дела и њиховог смештања у нове токове, Станојевић понудити и своје.

Управо у време ових борби, у коју ће се, као што смо навели у првом делу свог истаживања, укључити на самом њеном почетку 1881. Станојевић се 1882. коначно из изгнанства враћа у Србију (Станојевић, 1957: 40). Као доктор наука и врсни познавалац економских прилика, који је уз то још 1868. ослобођен оптужби за покушај револуције, добија упослење као секретар Министарства финансија што ће, испоставиће се бити од великог значаја

за његов даљи рад. Наиме, на том месту он почиње обимно научно изучавање финансија тадашње Србије, са посебним акцентом на њену пореску политику. Критички настројен према све жешћем продору капитализма, а уз то и национално јасно одређен, Станојевић ће почети са прикупљањем грађе из које ће 1885. настати његово капитално и за своје време прилично јединствено дело *Интереси Српства* у којем, указујући на вредност коју Маркс може имати у борби српског народа за национално ослобођење и уједињење, врши његово својеврсно посрбљавање.

За сво то време, Станојевић сарађује у листовима *Рад* и *Радник*. У серији текстова, Станојевић ће јавно оптуживати радикале за издају Марковићевих идеала, упорно одбијајући не само да им призна да су његови „наследници", већ и да њихово позивање на Маркса као јединог правог социјалисту у исто време значи и то да се Ценићева група, пошто је своје узоре тражила у Марковићу, те у француским и руским социјалистима, не може сматрати социјалистичком (Станојевић, 1957: 43).

Текст „Социјалистичка странка у Србији", објављен управо у Ценићевом *Раднику* 1881, у којем Станојевић, обрачунавајући се са радикалима, децидно истиче „да Светозар, да је жив, не би данас био с вама, но против вас" (Станојевић, 1976а: 181), најбоље илуструје његову тадашњу позицију. Шта више, Станојевић јасно наглашава да би Марковић отворено устао против својих некадашњих сарадника, а од његовог гнева не би их спасило ни то што су годинама заједнички сарађивали (Станојевић, 1976а: 184).

Станојевић, као и Димитрије Ценић, одбацује тезу да су се од Марковићевог до њиховог времена околности промениле, односно он то прихвата, али наглашава да та промена иде у корист Марковићу (односно његовом латентном марксизму који Станојевић код Марковића препознаје) а не радикалима у којима он, за разлику од порука коју шаље *Самоуправа* види потпуно отпадање од социјализма (Станојевић, 1976а: 184).

Да читава ствар буде још интересантнија, Станојевић наглашава да је Марковић још за свога живота, 1872, „један радикализам већ уништио" (Станојевић, 1976а: 181), мислећи ту на расправу коју је са њим и сам водио. На тај начин, Станојевић заправо поручује да је Марковић био у праву када је заговарао социјализам другачији од оног на којем су инсистирали француски мислиоци и аутори, чиме га додатно сврстава на онај пол који је ближи Марксу. Ово је за нас нарочито занимљиво отуда што су управо Маркса користили радикали да би објаснили нижи квалитет Ценићевог социјализма. Овај се заплет може објаснити идејом да је Станојевић

сматрао да су радикали у свом „марксизму“ више него непоштени, да га користе за тренутне циљеве, док суштински ни сами нису заговорници онога о чему говоре, у чему је коначно био и у праву. Расправу са радикалима Станојевић ће наставити и у тексту „Око за око, зуб за зуб“ у којем ће Пашића и његову групу окривити и за светогрђе. „Гроб Светозара Марковића раскопан је и оскврњен, сандук у коме бораве уморне кости неуморнога радника обијен је, а погана рука отпадничка зграбила је мртвачки покров његов да њиме сакрије своје отпадништво“ (Станојевић, 1976б: 186-187).

Радикали су, поручује Станојевић, не политички борци, идеалисти, већ „грамзивци“, који „сити, напојени и бесни, блатом свога издајништва бацају се на гладне, жедне и намучене, на живе и мртве“: они су „нељуди“ који „на разлоге, истином поткрепљене и на братске разговоре, одговарају личним грдњама и подлим клеветама“; „издајници“ који су „начела своја срамно изневерили, убеђења своја на уста отпадничког органа свога гадно испљували“. Они су ниткови „који полицијске преметачине држе над посмртним хартијама Светозара Марковића не би ли у њима нашли заклона и оправдања издајништву своме“, „кукавице“ које Марковића „праве одговорним за злочинство свога отпадништва, који Марковићу подмећу свој данашњи језуитски радикализам, Марковићу, кога цела омладина, цео народ српски, па и сам пролетаријат западне Европе познаје као социјалисту, као чистог социјалисту, - тим подлацима, јавно, пред светом, пљујем у лице“ (Станојевић, 1976а: 187).

Настојећи да се, по сваку цену, иако и сами свесни свог „злочина“, утврде као Марковићеви наследници, радикали, као „отпадници“ прештампавају његова дела „у којима сваки листак, свака врста осуђује и жигоше неверство ваше“, не хајући за то што „тело његово“ изнето „пред народ“ осуђује њихово издајство социјалистичке идеје (Станојевић 1976б: 187). Радикалима недостаје осећај срамоте, а када се Марковићем заклањају приликом израде нацрта сопствене странке, они заправо настоје да га искористе „у кукавичкој борби“ против „онога за шта је Светозар јуначки војевао до последњег издисаја свога и за шта дела његова и данас војују, против социјализма и социјалиста“ (Станојевић, 1976б: 188).

Станојевић посебно наглашава да Марковићев улазак у парламентарну борбу није значио и раскид са социјализмом, а још мање се може тумачити на начин на који то чине радикали:

> „Док свеколика радња и свеколики списи Свеозареви сведоче јасно и непобитно, да никада и ни под којим условима Светозар не би био кадар да дође у сукоб са социјалистичком странком

> српском и са новом, социјализмом задахнутом омладином нашом, ви сте они који сте, више но икоја српска партија у данашње доба, јавно и тајно војевали и против нове социјалистичке странке, и против нове омладине српске, служећи се најгрднијим средствима, очајничким средствима опадања, подметања и лагања. И ви, окаљани отпадници, имадосте куражи и образа Светозара правити одговорним за те срамне нитковлуке ваше“ (Станојевић, 1976б: 188).

Због тога, Станојевић позива радикале да уместо што се крију иза Марковића, његова дела изнесу на светло дана, ставе их пред себе и крену у дубоку анализу сопствених идеја у контексту његових, како би они сами, али и они којима се обраћају могли да увиде у којој мери су заиста блиски његовим идејама.

Коментаришући Станојевићев ангажман у Ценићевим листовима, у својој монографији о Пери Тодоровићу Латинка Перовић запажа да је он био нарочито погубан за *Самоуправу* и НРС. Станојевић је био близак Марковићу, доктор права и одличан познавалац социјализма. Као такав био је редак у групи која се окупљала око Димитрија Ценића. Он је то са своје стране знао и користио. Зато и није чудно што је на његове коментаре одговарао управо Пера Тодоровић као главни идеолог странке у настанку. Са друге стране, као и Станојевић, Тодоровић је такође био близак Марковићу, па чак и знатно ближи пошто је, како је сам писао у расправама са Станојевићем, био и у непосредном физичком окружењу Марковићевом у време док је Станојевић живео и школовао се у Немачкој. Ту чињеницу Тодоровић је нарочито експлоатисао, трудећи се да покаже како је био непосредни сведок заокрета на којем је инсистирао и Димитрије Ценић, а који се, сматрао је (за разлику од Ценића), догодио на изричит захтев самог Марковића, а не његовог брата, 1873. године (Перовић, 1983: 77).

Одговарајући тако на замерке које је упућивао Станојевић, Тодоровић ће у пар наврата дати и неколико за питање идентитета радикалне странке важних изјава, попут оне да су радикализам у време када је Станојевић живео ван Србије, још 1873. створили сами социјалисти „и људи из народа који су убеђени били да треба пре свега узјамчити народу суверенитет у свима државним пословима, и слободу за све грађане једнаку“ (Перовић, 1983: 77).

Реплицирајући Станојевићу на нападе за издају сопствених принципа, Тодоровић ће понављати да странка социјалистичке идеале (све више дефинисане под Марксовим утицајем) и даље види као своје, те да у практичној политици настоји да избори тренутно оствариве циљеве који ће јој помоћи да дође до коначног (Перовић, 1983: 80).

„Главни задатак народне радикалне странке састоји се у овоме времену да народу извојује исто демократски устав који ће целокупну управну систему упростити и коме ће се положити темељ за народну самоуправу. Да извојује устав у коме ће се слобода и имање сваког држављанина гарантовати и учврстити. Да се извојује устав који ће целокупну управну систему упростити и ојевтинити и народу дати могућност да увек до свог права дође.

Од 'Јавности' па до сада, ми смо томе тежили и томе ћемо тежити све непрестано, докле народ 'не постане прави господар у границама своје суверене воље'.... То је програм који изражава опште потребе и самим тим омогућује најшире окупљање – 'на пољу уставноме могу радити и социјалисте и републиканци који признају државу као народу потребну установу, и који не јуре за другим циљевима, којима би слободне демократске установе противне биле'“ (Перовић, 1983: 78).

Радикална странка, објашњаваће Тодоровић, себе посматра као практичну политичку организацију, па њен „радикалски“ програм отуда и није ништа друго до социјализам у српској пракси. Програм странке који је усвојен 1881. за Тодоровића није никакав теоријски концепт, најмање догматског карактера. То је практични програм који се може мењати, то је „програм парктичних реформама, који странка износи с тврдом намером да одмах приступи њиховом остварењу и да их изведе у што краћем року“ (Перовић, 1983: 79).

Након пропасти Тимочке буне, масовног страдања радикалских првака на Краљевици и катастрофе изашле из српског пораза на Сливници (током Српско-бугарског рата 1885.) Станојевић ће почети да се приближава радикалима. Коначно у Народну радикалну странку ће се учланити 1886 (Станојевић, 1957: 42).

Овај чин, који ће га довести под удар доскорашњих сабораца из Ценићеве социјалистичке групе, (Станојевић, 1957: 43) Станојевићу, иначе прилично осетљивом на српски национални интерес који је након Сливнице свакако био угрожен, био је најбоље решење у времену када није могао да пронађе заједнички језик са малом групом социјалиста, која је у свом одбацивању радикалских критика била готово принуђена да се опире и свакој идеји о прихватању Марксовог учења, којем је Станојевић, бавећи се стручном обрадом и истраживањем српских финансија и свеукупног економског живота, постајао све ближи. Прихватајући радикалску тезу да се само марксисти могу сматрати истинским социјалистима, те да пошто за марксизам у Србији нема

услова, па отуда нема ни места социјалистима, Ценићева група би признала да радикали имају право, што би за последицу имало и њихово самоукидање.

Због тога, Станојевић покушава да пронађе средње решење. Он прилази радикалима, упорно одбијајући да се повинује њиховом „уском оквиру реформи“, тражећи од странке да пронађе нова решења, да прихвати идеје „новог социјализма“ о којем је, током расправа са Ценићем говорио Лаза Пачу, а чији је и сам постао заговорник (Станојевић, 1957: 43). У средишту „новог социјализма“ који ће Станојевић називати још и „економизам“ односно „србизам“ налазио се Карл Маркс.

Када радикали 1890. буду коначно дошли на власт, Станојевић ће, упркос сталном покушају да странци да другачији идеолошки тон од оног који је заузела, постати комесар Народне банке (Станојевић, 1957: 45). Међутим, испоставиће се да се ни у редовима НРС неће задржати дуго. Увидевши да је странка пуна каријериста, те да је позивање на Маркса било ипак искључиво практично корисно, Станојевић се у НРС изоловао, држао се страначке левице. (Антић, 2022: 250; Лукић, 2020: 24; Станојевић, 1957: 45).

За разлику од начина на који је зрели Пашић, утврђен у најпре страначкој, а потом и државној власти и моћи, тумачио бит српског народа, зрели Станојевић остаје на трагу који је прихватио још у младим данима, па сматра да је српски народ по својој суштини револуционаран и слободуман. То је народ који је не водећи толико рачуна о стабилности власти „обарао тиране и спољне и унутрашње“ (Станојевић, 1957: 45). Сходно томе, његово политичко вођство нема ни право ни слободу да од тог курса одустане. Због тога ће Станојевић постати нарочито критичан у време радикалског освајања власти. Чинећи управо супротно од онога што би већина чинила, он у моменту када са врха власти добија прилику да у потпуности измени сопствени живот, 1891. оштро критикује радикалски Устав, позивајући се при томе на читаву плејаду својих социјалистичких узора, међу којима су и Чернишевски, Маркс и Енгелс (Станојевић, 1957: 46).[61]

Као резултат спора са радикалима, 1891. пише *Писмо народу српском* којим је, позивајући Скупштину да независно од намера Николе Пашића заведе „народну диктатуру“ против владавине „неодговорне бирократије“ (Милановић, 2013: 317; Лукић, 2020: 25; Антић, 2022: 250), означио и коначни раскид са НРС (Станојевић, 1957: 46). Због оваквих ставова, он ће

[61] Вишт о томе видети и у: *Српски устави од 1835. до 1990.* (2004) Београд, Граматик

западати у све дубље и оштрије сукобе са врхом НРС, који ће га крајем фебруара 1891. и званично искључити из партијске организације (Милановић, 2013: 317).

Оптужен за „клевете“ изречене на рачун доскорашњих сабораца, проглашен за опасност по српску демократију, Станојевић је поново изведен пред Суд на којем је у брзометном процесу на којем га је заступао Љуба Живковић, потоњи (од 1901. до 1905.) шеф самосталних радикала, (Станојевић, 1957: 47) пресуђен и послат у Пожаревац на издржавање казне. На робији пише свој последњи спис *Глуво доба у Радикалној странци* у коме критикује рад и понашање чланова странке. Овај спис је означио и крај његовог политичког ангажовања (Милановић, 2013: 317).

Искључивање Драгише Станојевића из странке навело је старог социјалистичког борца, блиског и интимног пријатеља Светозара Марковића и једног од утемељивача НРС, Пају Михајловића, да размисли о почецима покрета, о Светозару Марковићу, борби за покретање *Раденика.*

Понуткан Марковићевом и Станојевићевом судбином, Михајловић ће записати да је идеал младих социјалиста био не просто освајање власти, већ посвећени рад на њеном чувању од оних искушења пред која је своју странку, услед императива задовољења личних интереса, изнова и изнова стављао Никола Пашић (Милановић, 2013: 434). За остварење тог „светог“ циља, Светозареви саборци-наследници, борили су се све док организација није толико порасла, док се није осилила толико да више нису осећали било коју потребу да се за идеале које су прокламовали боре (Милановић, 2013: 432).

Како бисмо лакше разумели како је Станојевић разумео социјализам, те како је његово схватање социјализма утицало на читање и интерпретацију Марковићеве идеје у контексту његовог односа према Карлу Марксу, истраживање ћемо, сходно горе изнетој хронологији поделити на три фазе: Прва траје до Марковићеве смрти 1875, и у њој централно место заузима расправа коју је Станојевић са Марковићем водио управо у вези са његовим схватањем Карла Маркса. Друга фаза траје од 1881. до 1885. и она је у потпуности обележена сукобом који се разбуктао између социјалистичке групе Мите Ценића и радикала Николе Пашића. Централно место у овој фази имају текстови које је Станојевић писао у Ценићевим листовима, у којима, нападајући радикале за издају, износи не само разлоге због којих се Пашићева група не може сматрати марковићевском, већ и сопствено виђење могућег развоја Марковићеве идеје у времену у којем пише. Трећа, последња фаза почиње 1885. а завршава 1891. Током овог

периода, Станојевић приступа Народној радикалној странци, у њој покушава да учини својеврсни унутрашњи идејни пуч како би радикале усмерио „натраг“ ка социјализму, пре свих ка Марксу, пише своје капитално дело *Интереси Српства* које уз *Србију на Истоку* до данас представља једини целокупни идеолошки и државни програм српског социјализма и коначно, разилази се са радикалима, одлази у Пожаревац на робију и повлачи се из политике.

Осим што прати горенаречену хронологију, ова класификација значајна је и са аспекта Станојевићевог социјалистичког развоја. У првој фази, Станојевић је у потпуности посвећен својим француским узорима и управо са тих позиција супротставиће се Марковићу кога ће, читајући његов рад *Друштвена и политичка борба у Европи* оптужити за „диктаторски комунизам“ под којим ће подразумевати марксизам. Полемика која ће том приликом избити, прва је у српском народу која за предмет има Маркса, односно његово читање од стране идеолошки блиског супарника. У другој фази, Станојевић више није стриктно против Маркса, већ, под утицајем сукоба са радикалима, и њега сврстава у ред оних мислилаца које треба познавати, али му још увек не даје прворазредни значај. Та чињеница у значајној мери обликовала је и Станојевићево *post festum* читање Марковића. У последњој фази, Станојевић је у потпуности ослоњен на Маркса и чита га са искључиво српских националних позиција. Док је у прве две фазе у свом читању значајно окренут и ка Марковићу, па је готово све што говори у вези са њим, у последњој фази коју можемо са пуним правом назвати чисто марксистичкој, Марковић коначно нестаје, што не значи да га се Станојевић одриче. Заправо, они се сусрећу на готово дијаболични начин, пошто Станојевић у својој последњој фази идеолошког развоја прихвата Маркса онаквог каквог је, у време критике, проналазио код Марковића. Чињеница да је од Маркса прихватио све оно што му је, током расправе са Марковићем узимао за зло, условила је да је у овој фази свог интелектуалног развоја, Станојевић направио највећи отклон од свог пријатеља и сабораца.

3.3.1. Прва фаза: сукоб са Марковићем и измирење

Током шездесетих и седамдесетих година 19. века Драгиша Станојевић настојао је да стекне што више знања о социјализму. То је време у којем он као републиканац, али још увек не и социјалиста[62] (Скерлић, 1922: 45) како у писму Владимиру Јовановићу писаном из Цириха 4. 7. 1870. бележи Светозар Марковић, (Марковић, 1987б: 171) своју склоност ка егалитаризму и колективизму, изниклу из задружних традиција народа којем је солидарност била главни предуслов опстанка под притиском турске државе, покушао јасније да дефинише и смести у тада актуелне социјалистичке оквире. Чинећи то, Станојевић је све више правио отклон од свог „либералног републиканизма“ како га је својевремено карактерисао Светозар Марковић (Марковић, 1987б: 148) приближавајући се, посебно након полемике са Марковићем, социјалистичком кругу.

Трудећи се да своју позицију изниклу из француског републиканизма и социјализма одвоји од социјал-демократских трендова који су се сукобљавали у Интернационали, а поготово од Маркса, Станојевић противнике на Западу доминантног либерализма дели у две велике групе: „свесне радикалце“ и „загрејане радикалце“, које још назива и „радикалним фанатицима“, „црвењацима“, „окрвављеним радикалцима“ (Станојевић, 1957: 76) у које ће, током свог упознавања са Марковићевим идејама, све до закључења полемике са њим, сврставати и аутора *Србије на Истоку.*

И мада ове две групе као заједнички именитељ имају непријатељство према актуелним режимима, оне се налазе у стању латентног сукоба, јер док прва покушава да реформама и на дуже стазе оствари свој циљ, друга „црвењачка“ у којој све важнију улогу по Станојевићевом суду игра Карл Макрс настоји да проблеме реши насилном револуцијом и завођењем својеврсне диктатуре управљане из једног центра који би лако могао бити Интернационала. Оваква политика је краткорочна, она се, без могућности да суштински утиче на промене унутар једног друштва, задржава готово искључиво на његовој површини (Станојевић, 1957: 76).

Као француски ђак и заступник идеје да је своја начела српски народ стварао кроз сукоб са државом, а не ослањајући се на њу, млади Станојевић одбацује сваку идеју о могућности

[62] Исто ће закључити и Светозар Милетић у августу 1870, па ће у тексту „Српска слободњачка странка“ објављеном у Застави, записати да су и Марковић и Станојевић једнако лоше расположени према београдским либералима, при чему први заговара социјализам, а други републиканизам. (Марковић, 1987б: 256)

коренитих промена уз ослонац на апарат принуде. Таква промена, сматра, није могућа из два разлога: први је тај што капиталистичка, либерална држава има сопствена правила и тешко је помислити да би их мењала како би омогућила сопственим изазивачима да се против ње побуне, а други се открива у чињеници да су социјалисти, поготово „црвењаци“ у мањини, што значи или да би руковођење револуцијом морали поверити још мањој групи унутар сопствених редова, или би се морали искључиво ослањати на капиталистичку државу која ће их, ма колико изгледало другачије, на крају ипак поразити и то тако што ће преживети, чак и по цену да „црвењацима“ омогући узимање формалне власти у руке.

Због тога, Станојевић у тексту „Индивидуални комунизам“ из 1870. заговара социјализам драстично различит од оног који тражи Маркс. Уместо освајња власти као главне мете, он тражи промену свести, уместо ослањања на апарат принуде, захтева од социјалиста да се окрену ка широким народим масама, да продру у њих како би кроз заједничку комуникацију дефинисали опште циљеве борбе и потом кренули у њихову реализацију. У споменутом тексту Станојевић одлази и корак даље, па тако отворено критикује капиталиситчку државу сматрајући да је она, бивајући одвојена од широких народних слојева окоштала, конзервативна и последично невољна да призна примат „науке“ над својом вољом (Станојевић, 1957: 161). Подразумевајући под „науком“ „закон прогресивног развитка“ чија се суштина открива у завођењу стања апсолутне једнакости као јединог лека за отклањање „болесног“ стања капитализма, Станојевић још једном наглашава да социјалисти који улазе у политичку арену, треба да разумеју не само да се у остварењу својих циљева морају дистанцирати од државе, већ да морају инсистирати на њеном рушењу (Станојевић, 1957: 161).

„Ваљану“ државу, Станојевић одређује као успостављање система апсолутне политичке и економске једнакости као предуслов разумевања и заузимања објективних, неутралних ставова, једнако обавезујућих за све чланове заједнице[63] (Станојевић, 1957: 121). Ово питање, објашњавања на другом месту значајно је и отуда што оно није у домену избора, већ нужности. У људској природи је јасно уписана тежња за једнакошћу и њој се подређује свака људска акција(Станојевић, 1957: 135).

[63] Станојевић као да трага за могућом формулом друштвеног уговора. Он покушава као тему држави да наметне „научно“, односно „објективно“ добро као тачку из које полазе сви односи међу различитим актерима и елементима унутар једне државе.

Сходно томе, држава је без могућности да се понаша другачије, дужна да обезбеди услове за једнакост који претходе њиховом законском ујамчењу. Само на тај начин она може бити у складу са објективним природним својствима које, види и као „науку“, односно као „закон прогресивног развитка“ и избећи „болесно“ стање у које запада сваки пут када та својства негира, када се уздиже изнад њих и коначно, конзервира све до тачке у којој промишља да се, увођењем племства, уместо корак напред, врати корак у натраг.

Када западне у „болесно стање“, када се конзервира и одбије да прихвати „закон прогресивног развитка“ као мерило свог сагласја са људском природом, држава запада у револуције. На тај начин, поручује Станојевић, револуција постаје најбоље мерило степена „оболења“ једне државе. „Све државе у прошлости и садашњости које нису биле потпуно засноване на принципу једнакости биле су и јесу болесне“, сматра Станојевић и додаје да револуција, не значи друго до потрагу друштва (дела друштва) за равнотежом воља, односно за једнакошћу (Станојевић, 1957: 124). Тако схваћена, револуција подразумева својеврсно укидање државе, ради повратка на сцену оних објективних елемената стварности ради којих се држава успоставља и којима је, нужношћу усаглашавања са њима, потчињена.

Ова своја схватања, Станојевић ће након читања Марковићевог рада *Друштвена и политичка борба у Европи* штампаног у *Панчевцу* у бројевима од 45 до 52 током јуна 1870. (за који ће касније убележити да је био уједно и прва „расправа социјалистична“ икада писана на српском језику, [Станојевић, 1957: 249]) супротставити закључку да аутор поменутог текста отворено заступа „црвењаштво“ које не само да је у Србији немогуће, већ је због својих нераскидивих веза са диктатуром и насиљем заокруженим у етатизам (Антић, 2022: 186) без јасних ограничења, штетно чак и тамо где је практично изводљиво.

Уз ову критику која је од прворазредног значаја за Станојевићево разумевање Марковићевог односа према мисли Карла Маркса и обликовање његових ставова спрам истог, Станојевић упућује и неколико начелних критика Марковићевог схватања појмова као што су „слобода“, „демократија“ и други, који исходе из њиховог различитог тумачења појма „либерализам“ (Станојевић, 1957: 234, 239).

За Марковића, још од времена одласка у Русију и сусрета са тамошњим социјалистима, „либерализам“ подразумева не било чије хтење, пројекцију, већ реалан поредак који је у време вођења полемике постојао на Западу, а који има своју економску и политичку идеолошку компоненту. Као такав, либерализам није оно што његови дисиденти замишљају, већ конкретна

идеја у којој појмови око којих су полемичари ломили копља имају суштински лажни и „утопијски“ карактер. Станојевић пак, са друге стране, чини управо оно што је за Марковића још од руских дана неприхватљиво - он тренутни политички модел који је за Марковића реални либерализам са којим треба рачунати, именује лажним, проглашавајући га за „анархију“ у којој конце вуку богати. Таквом „либерализму“ супротставља тезу о могућности постојања другачијег либерализма, реформисаног, социјално одговорног и знатно ближег оним идејама које као социјалистичке брани и сам Марковић.

Заправо, Станојевић и Марковић заступају у највећој мери потпуно идентичне ставове, при чему, за разлику од Станојевића који, критикујући либерале још увек делује унутар либералног круга, Марковић, који је по повратку из Русије и ступања Владимира Јовановића у Намесничку владу коначно раскрстио са својим либерализмом, наступа изван круга којем је Станојевић још увек припадао. Отуда и не чуди то што Марковић са жаљењем констатује да Станојевић, и поред свег свог интелекта није друго до интелектуалац заробљен у фразе, немоћан за „значајније деловање“ (Антић, 2022: 186).

Полемишући са Марковићевим закључком о томе да у либерализму не може бити слободе, да је реч о обичној „утопији“, Станојевић закључује да је Марковић, бивајући „црвењак“, начелни противник слободе као такве.

> „Тако дакле! За вас је слобода штампе, слобода лична, слобода удружења само 'утопија'... То ви јамачно кажете из учитовсти према вашем диктаторском комунисти Марксу!“ (Станојевић, 1957: 241) Отуда му сасвим логично изгледа то што се у свом идеолошком опредељењу везао за Маркса који као и његов српски следбеник, слободу види искључиво као слободу „за неке“ – конкретно, за оне који одређују њену садржину не по мерилима општег интереса већ сопственог разумевања стварности“ (Станојевић, 1957: 244).

Оптужујући Марковића да, везујући се за „диктатора“ Маркса, а бивајући у мањини спрам других идеолошких школа у Србији, и сам настоји да организује „један комунистички комитет“ којем би потом поверио стварање „диктатуре социјалистичке“ поручује да таква држава и такав социјализам не би трајали дуго (Станојевић, 1957: 242-243). Ипак, главна замерка коју Станојевић упућује Марковићу, јесте„препозната“ идеја да се социјалистички идеали могу и морају остварити искључиво уз ослонац на државу (Станојевић, 1957: 245).

Полазећи од своје горе наведене тезе о немогућности растакања капиталистичког поретка посредством капиталистичке државе, (она је „послушно средство капитала“ [Станојевић, 1957: 245]) Станојевић још једном извлачи закључак да би такав рад Марковића као и „вашег Маркса“ нужно морао довести не до радничке, већ до диктатуре једне политичке клике“ (Станојевић, 1957: 244).

У таквом поретку, слобода би постајала само за једну групу, класу која прераста у државу, а управо то је за Станојевића неприхватљиво. Због тога он у први план истиче начело суверености општина сматрајући да једино кроз њега, слободним преузимањем власти где год је то могуће, социјалисти могу покренути акцију измене најпре друштвених односа и свести, а тек потом и државе (Станојевић, 1957: 244-245).

Није прошло много времена, а Марковић је одговорио Станојевићу, тврдећи да је полемика дошла као резултат неразумевања између једног социјалисте који напада либерални режим, и либерала који, иако увиђа да поредак који жели да „заштити“ није оно што би и сам желео да јесте, још увек није спреман да му окрене леђа, већ критику допушта искључиво као добронамерни покушај да се кроз указивање на „недостатке“ истог он унапреди (Марковић, 1987б: 93, 142). Станојевића Марковић оптужује да је „ђенијални социјалиста“ који без знања напада Интернационалу, „буржоа-социјалиста“ који у суштини не разуме шта социјалисти желе, који не познаје „језгро социјалистичке доктрине“ (Марковић, 1987б: 143-144).

Полазећи према томе са дијаметрално супротних позиција, оних које се налазе изван либералног круга којем Станојевић припада, Марковић констатује да га никакве либералне идеје о могућности поправљања либералних режима Запада не обавезују. Отуда и његов став о либерализму као „утопији“ који се, за разлику од онога што је Станојевић тврдио, не односи на одбацивање слободе, већ на могућност њеног остварења у условима конкретног режима који има своје политичке али и економске поставке, а који је за себе сам узео име „либерализам“ (Марковић, 1987б: 100).

Станојевић је, а не он, сматра Марковић, тај који греши када мисли да је могуће остварити идеју слободе у једном режиму који одржава приватну својину и подстиче жудњу за капиталом. „Сви закони који постоје у данашњим државама јевропским, прављени су са гледишта капиталистичког“ (Марковић, 1987б: 104) одговара Марковић, напомињући да је отуда потпуно погрешно мислити да би такав систем омогућио, због доброте или било из било ког другог разлога, да се реформише до самоукидања. Због тога, он понавља да је либерализам,

са својим схватањем шта слобода и једнакост јесу „утопија, т. ј. нешто противно људским потребама, дакле што се неможе никада остварити“ (Марковић, 1987б: 100).

Либерализам, био он онакав какав јесте, или каквим би Станојевић волео да буде, не може, пише Марковић, гарантовати никакву слободу, јер би то значило његово самоурушавање. „Утопистично“ је мишљење да либерализам може да гарантује паралелни развој економске и политичке слободе, пошто у процесу економског ослобођења, што је у либерализму (не без разлога) у другом плану, долази и до пораста потражње за политичким слободама, што Станојевић, сматра Марковић, не схвата. Свођењем либерализма само на политичке слободе, што му је, како сматра Марковић, требало да би правдао свој напад на социјалисте, и одрицање од нужности увођења економских слобода о којима пречесто говори, а које не могу бити остварене у либералном поретку, Станојевић је начинио *salto mortale* (Марковић, 1987б: 142, 147) који је довео до њиховог потпуног неразумевања, иако идеје које бране имају немало заједничких тачака.

Бранећи се од оптужби за „диктаторски комунизам“ и „црвењаштво“, Марковић ће поручити Станојевићу да социјалистичку „партију“ не чине насилници, рушитељи, палитељи, већ „сви људи који оће да живе својим радом, а којим' данашњи поредак одузимље плодове рада“ (Марковић, 1987б: 116). Истини на вољу, поручује Марковић под јасним Марксовим утицајем, та „маса народа“ која „стоји“ уз „ову партију“ у већини је још увек несвесна својих могућности, својих права и интереса, „али са развитком капиталистичког газдинства и апсолутне власти, која је с њим нераздвојно скопчана“ ова маса ће све више осећати тежину либералног „друштвеног и политичког поретка“, што ће коначно довести до тога да ће све више људи ступати „у редове социјално-демократске партије“ (Марковић, 1987б: 116).

Одговарајући на Станојевићеве констатације о постојању „диктаторског комунизма“, Марковић ће истаћи да такав социјализам више не постоји, а да су, када је и постојао, његови заговорници били Бабеф и Морели, а не Маркс (Марковић, 1987б: 142). Марксов социјализам, поручује Марковић, значајно се разликује од претходних, то је „нова школа“ коју Станојевић „не разуме“ и отуда олако напада и критикује без основа (Марковић, 1987б: 143). Како би показао у којој мери Станојевић греши, Марковић посебан акценат ставља на Бакуњина који је, иако заговорник „крајње децентрализације“ (Марковић, 1987б: 143) у Станојевићевој интерпретацији постао један од родоначелника „диктаторског комунизма“.

Како „диктаторски комунизам“ не постоји, то, поручује Марковић, ни он никада није заговарао „тиранију и диктатуру ради остварења социјализма“ (Марковић, 1987б: 143). Заправо, Марковић, како сам поручује, бавећи се политичким борбама у Западној Европи, није никада ни предлагао ништа, нити је било коју меру узимао као „своју“, већ је говорио шта хоће и како раде радници на Западу (Марковић, 1987б: 143).

Слажући се са Станојевићем да прво треба створити услове које би држава требало да јемчи законима, а не обратно, пошто закони воде рачуна само о ономе што у држави већ постоји, Марковић поручује свом саговорнику да је погрешно протумачио и захтеве социјалиста процењујући да они своју агенду желе да остваре ослањајући се искључиво на државу (Марковић, 1987б: 138). Једини који су то и чинили, пише Марковић, били су Прудон и Луј-Блан, „али од државе која је постала револуцијом и која је прогласила социјалистичко начело: право на рад; данашње социјалисте пре свега желе да униште данашњу државу, дакле и не чекају ништа од ње“ (Марковић, 1987б: 144).

Не образлажући даље свој став по овом питању, Марковић ће се осврнути и на Станојевићеву идеју о „суверености општина“ као могућем разрешењу кризе. У њој Марковић, који ће се, парадоксално, по повратку у Србију окренути управо овој методи борбе, препознаје оно што је Станојевић и сам нападао – ослањање на капиталистичку државу од које ће се нужно очекивати да промени законски оквир тако да ту „сувереност“ уопште омогући. Та идеја, поручује на другом месту, није ништа друго, до настојање да се капитализам обори њим самим (Марковић, 1987б: 147).

Коначно, идеја о „суверености општина“, закључује Марковић, није ништа ново у социјалистичком свету, пошто је о њима говорио још и Бакуњин али и читав низ француских социјалиста чији су планови на том пољу и пропали због недостатка воље капиталистичке либералне државе да њиховим творцима изађу у сусрет (Марковић, 1987б: 144).

Мирећи се коначно у августу 1870. са Марковићем, (срели су се у једној земунској кафани и у разговору разрешили све своје спорове [Станојевић, 1957: 302]) Станојевић ће јавно истаћи да је грешио када је оснивача *Раденика* оптуживао за „диктаторски социјализам“.

У *Панчевцу* од броја 66 до броја 69, Станојевић ће изнети своје импресије о сусрету са Марковићем. Без икакве срџбе, он ће нагласити да му је било довољно само неколико размењених реченица, да коначно схвати да је погрешио, али и више од тога: да схвати да у

његовом познавању социјализма има превише недостатака које је потом решио да надокнади још посвећенијем ишчитавањем идеолошки блиске литературе:

> „Јест, у тренутку кад се с њиме руковах, ја се разруковах и раскрстих с мојим радикалством, осетих грдне празнине у мојој докторској глави и уклоних се у Минхен, где сам пуне три године (1871-3) кушао да на богатој овдашњој библиотеци те празнине колико толико попуним. За све то, ја се не кајем. Светозар, у оном сукобу са мном, силно је упливисао на будући научни правац којим сам пошао, и ја сам му на томе захвалан“ (Станојевић, 1957: 302).

Оно што је за нас нарочито важно јесте чињеница да Станојевић није прихватио Марковићев став о непостојању „диктаторског комунизма“ уопште, већ се сложио са тим да писац *Србије на Истоку* није његов заговорник, чиме је увео јасну разделну линију између њега и Маркса. Чињеница да је и сам Марковић Станојевићу потврдио да Маркс „није његов“ нити да је заговорник било којих решења о којима говори, већ да их преноси у форми извештаја о политичким борбама на Западу, зближила је двојицу полемичара од којих је један, радећи у Србији пошао путем „суверености самоуправа“ за које је сматрао да на Западу не могу бити благородне, а други га, живећи у Земуну, у томе следио.

Напокон, ова расправа која је на трагу одвајања Марковића од Маркса учинила Станојевића Марковићевим саборцем, значајна је и за истраживање либерализма, тим пре што се у њеној сржи налази спор не око тога шта је социјализам, већ управо либерализам.

3.3.2. Друга фаза: прихватање Маркса и одбрана Марковића од марксизма

Пошто се измирио са Марковићем и прихватио његове аргументе у погледу сопственог односа према Марксу, Станојевић је поткрај 1870. пришао социјалистичкој групи унутар Уједињене омладине српске. Уз Марковића и његову групу остаће све до Марковићеве смрти, чврсто бранећи њене погледе на то како социјалистичка борба у Србији треба да се води. Живећи између Земуна, Новог Сада, Цириха и Париза, Станојевић не пише пуно, али зато много чита и изучава европску социјалистиччку литературу.

Недуго по Марковићевој смрти, у Минхену уписује докторске студије које свршава три године касније, у време појаве Пашићеве групе и њених првих сукоба са оним делом

Марковићевих „наследника“ који нису прихватили радикалске погледе на даљи развој социјалистичке идеје. Стајући на страну ових других, окупљених око Мите Ценића, сарађује са његовим листовима у којима чврсто подржава Светозара Марковића одбијајући радикалске критике да српски социјалисти, одбацујући Маркса, немају право на тај идеолошки предзнак.

У већ споменутом предговору Станојевићевим *Изабраним списима* Милош Јовановић истиче да се ширина Станојевићевог духа и његов највећи идеолошки напредак најбоље запажају управо у овој фази, у радовима насталим након 1881, што и није толико чудно уколико знамо да испред себе више немамо младог академца који напушта свој либерализам и прихвата социјализам, већ зрелог доктора наука у потпуности посвећеног економији и социологији. Уједно, то је и фаза Станојевићевог постепеног окретања од Марковића ка Марксу која долази услед јасно одређеног става да социјализам у измењеним околностима диригованим даљим развојем капитализма (који Марковић није дочекао) више не може почивати на трагању за „најбољом формом друштвеном“, већ на строгој, „научној“ (економској) анализи „данашњег друштвеног стања“ (Станојевић, 1957: 37) коју нуди управо Маркс.

За разлику од Марковића који је, упркос познавању Маркса и похвалама које је изрицао на његов рачун, инсистирао на могућности кретања у правцу супротном од оног који је диригован развојем капитализма на Западу, почев од 1881-1882, Станојевићев социјализам долази у све тешњу везу са развојем капитализма. Он од њега зависи, али, за разлику од Марксовог, још увек није судбински везан за њега.

Отуда не чуди то што се Станојевић, током читаве ове фазе свог идеолошког развоја није одвојио од Марковића, нити је, за разлику од Пашићеве радикалске групе, сматрао Марковића за било каквог „претечу“ марксистичког социјализма. Он зна да је Марковић Маркса хвалио у домену његове дијагнозе стања у Западној Европи, али у исто време уочава и то да је током времена које је провео ван Србије и о којем је имао само посредна знања дошло до суштинских промена у друштвеним односима, (јављају се исти они односи на које је анализирајући стање у Западној Еворпи указивао Маркс[64]) што је значило и обавезу измене практичног начина деловања српских социјалиста.

Па ипак, за разлику од радикалске групе, Станојевић је прилично опрезан у припремању искорака који ће направити када је књигом *Интереси Српства* коначно прихватио Маркса за

[64] Због чега га је, коначно, Марковић и хвалио.

свој идеолошки узор. За разлику од радикала, он показује знатну дозу опрезности, па се у почетку ограничава на деловање, не дајући му јасан теоријски оквир. Својим доскорашњим саборцима пребацује брзоплетост, неосновану трансформацију и коначно – издају социјализма. (Станојевић, 1957: 303)

Тврдећи да радикали немају „никакво право“ када тврде „како настављате дело Марковићево“, доказујући да је радикалска „нужна еволуција“ заправо „уништење, престанак“ социјализма (Станојевић, 1957: 303), Станојевић у исто време истиче да сам чин прихватања „радикалског имена“, ма колико био практичне природе, није био нужно и израз опортунизма. У овом заокрету и радикалској вери да ће променом имена успети да постигну оно што нису као социјалисти, Станојевић најпре види утопију. Из те утопије, односно из сазнања да је новоодабрани пут ипак неблагородан, родила се брига за личне и партијске интересе. Свака „начелна“ странка, сматра Станојевић, пошто увиди да од спровођења сопствених начела мора одустати, почиње да се корумпира, правдајући сваку нову промену „тактичношћу“ на којој, тобоже, не инсистира сама, већ је диригују опште околности. „Ако бисте хтели да останете верни својим начелима и своме поштењу“, поручује Станојевић радикалима, „ви се ни 24 сата не би скрасили на министарским столицама“ (Станојевић, 1957: 293).

Радикалско „кривудање и шеврдање“, бележи на другом месту Станојевић, „нема смисла“, те отуда исто важи и за радикалско позивање „на 'политичку мудрост', 'партијску тактичност' и остале парламентарне уједурме“ (Станојевић, 1957: 293) којима група Николе Пашића у новим околностима и под новим разумевањем сопствене улоге настоји да оствари лични интерес.

Током ове фазе у којој уочавамо два велика питања: право на „наследство“ над Марковићевом идејом и место и положај Маркса у српском социјализму, Марковић од учитеља и сабораца постаје оруђе којим две зарађене стране покушавају да избаце из строја свог супарника. У њој, Станојевић, наговештавајући сопствени заокрет, настоји и на сопственом примеру да покаже радикалима, како промењене околности могу да доведу до измена у теоријским гледиштима, али не нужно и до одустајања од социјализма ради прихватања идеја либералног демократизма.

Водећи расправу око тога ко има право да се Марковићевим сматра, односно да ли су „објективни“ услови морали довести до смене социјализма радикализмом или су налагали измене унутар социјалистичког корупса, што је сматрао неминовним, Станојевић је значајну

пажњу посветио испитивању места које Маркс има у процесима које је наслућивао, а који траже другачији социјалистички одговор на спољашње импулсе.

Тако, у тексту „Социјализам“ он поручује радикалима, али и својим саборцима, да српски социјалисти јесу у обавези да прате развој идеје коју бране, али да то никако не значи да имају право на њену измену како би задовољили своје тренутне потребе. Управо то је, сматра Станојевић, оно што чине радикали који су свој „монархо-релиђиозни радикализам“ олако „прогласили за нужну, природну еволуцију социјализма“ и „продужење рада покојнога Светозара“ што он не само да није, већ никако не може бити (Станојевић, 1957: 292).

Дајући предност критици уместо „педантном“ (доктринарном) (Станојевић, 1957: 304) слеђењу било ауторитета било његовог колективном вољом одређеног тумачења, Станојевић је током расправе са радикалима упорно одбацивао оптужбе да социјалисти негирају Маркса и његовом учењу негирају сваку вредност. Истичући да ни Марковић није негирао доприносе које је Маркс дао социјалистичкој мисли, он, као еклектик, поручује *Самоуправи* да је први предуслов развоја социјализма потпуно одбацивање идеје „непогрешивости“ ауторитета, било да се ради о узорима који се читају, било да се ради о самом читању, односно о посредном тумачењу. Неспремност да схвате предност сумње, довела је радикале, сматра Станојевић, у зависност од два ауторитета: Пашића, који им је објашњавао шта треба да читају они који се желе сматрати социјалистима (а што, тобоже, социајлисти не чине), односно Маркса чије се поставке сматрају догматски: као универзалне и апсолутно истините (Станојевић, 1957: 318).

Указујући радикалима на везу између критике и ауторитета (нема тог ауторитета који се не може и не треба преиспитивати, јер коначно, ауторитети то и постају тек након што прођу нове и нове провере, а не услед њиховог слепог прихватања као „непогрешивих“) Станојевић ће више пута нагласити да је и сам прешао пут од некога ко се Марксу, без размишљања „дивио“ до некога ко се „дрзнуо“ да помисли „о могућности критике тога научника“ (Станојевић, 1957: 319), без нужног одбацивања његове мисли.

Поручујући радикалима да одбаце догматски приступ Марксу за који је сматрао да није идеолошке природе већ пуки инструмент у практичној борби против Ценића и његове групе, Станојевић их позива да се запитају може ли Марксов социјализам „баш у свему да издржи оштар поглед критике, а да не жмирне“ (Станојевић, 1957: 319).

Како радикали нису одступали од своје тезе да се једино Марксови следбеници могу сматрати социјалистима, а то група Димитрија Ценића по њиховом суду није, (радикали су,

критиковао их је Станојевић, посегли искључиво за Немцима, док „Французи и Руси, о другима и да не говоримо, за њ' као и да не постоје“ (Станојевић, 1957: 327)) Станојевић са резигнацијом пише да „догматични“ радикали одбијају да мисле, јер сматрају „да је свако даље обрађивање“ Марксове идеје „бесмислица“, да све што се Марксовим учењем „не слаже, престаје бити саставни део модернога социјализма, који је потпуније израђен, обрађен, свршен, запечаћен“ (Станојевић, 1957: 319).

Трудећи се да покаже да је могуће бити и за Марковића и за Маркса, а не напуштати при томе социјалистички корпус, Станојевић ће записати и то да је највећа Марксова заслуга у томе што је „с политичком економијом у руци“ показао да су „економски захтеви социјализма“ не само „оствариви, већ и да су неизбежни“ (Станојевић, 1957: 328). Показујући пак да нема ауторитета који не подлеже критици, Станојевић као највећу замерку истиче да се у свом материјализму и детерминизму Маркс није у довољној мери бавио оним питањима „на која је тешко применити научну методу“ (Станојевић, 1957: 329).

Уз то, Станојевић попут Марковића деценију раније, јасно запажа и да је Марксов социјализам ограничен и дубоко условљен простором у којем његов творац дела. Та чињеница додатно оптерећује радикалски „догматички“ приступ Марксовом социјализму који, уз своју неспорну универзалну вредност, има и читав низ партикуларних специфичности:

> „Има ваљда више од тријест година како Маркс у Инглеској живи, а своје велико дело написао је он живећи животом инглеског народа, посматрајући и анализирајући организам инглескога друштва, примајући утиске из инглеског поретка друштвенога“ (Станојевић, 1957: 329).

Марксово је дело, закључује Станојевић, „продукт инглскога духа“ (Станојевић, 1957: 329) и као такво оно може бити корисно, али се не може узети као безрезервни узор радничком покрету широм Европе и Света.

Оно што се кроз практични развој капитализма у Марксовом социјализму показало као исправно и корисно за српске социјалисте у деценији након Марковићеве смрти, пише Станојевић у тексту „Социјализам“ објављеном у *Раднику* јесте идеја да, за разлику од времена у којем је Марковић сматрао да „будуће друштво“, може настати мимо главних економских токова, уз ослањање на етички успон појединца, његово образовање и вољу, јесте теза да оно

сада „мора бити управ онакво како то захтевају сви реални, а нарочито економски услови данашњег друштва“ (Станојевић, 1957: 305).

Ослањањем на политичку економију, као јединог тумача „прецизне стварности“ способног да понуди исправне „закључке о даљем развоју истог организма“ (Станојевић, 1957: 305) социјализам, поручује Станојевић у Марксовом маниру, добија свој „научни“ карактер. Он се опире људској „ћуди“ чиме прераста „из утопије у реалност“ (Станојевић, 1957: 305). „Научни“ социјализам, за разлику од „идеалистичног“ који све карте полаже на нејасни идеал нужне победе љубави и братства међу људима „прозире општу природу будућега друштва. (Станојевић, 1957: 305, 316).

Нови, „научни“ поглед на стару идеју, закључује Станојевић у тексту чији се значај огледа у чињеници да је у њему социјализам по први пут одређен као „продужење политичке економије“ (Станојевић, 1957: 305) „се не бакће више око тога, да човештво усрећи пронађењем најбоље форме друштвене, већ оне, која се неизбежно из данашње развија“ (Станојевић, 1957: 305). Социјализам није лутање по могућностима, већ „даје човештву компас у руке, који ће му драгоцен бити, кад његово друштво буде усколебано таласима социјалне револуције“ (Станојевић, 1957: 305-306).

Позивајући своје истомишљенике да и сами размисле о правцу у којем се српски социјализам после Марковићеве смрти може и мора развијати, Станојевић скреће пажњу да су њихови истомишљеници широм Европе, укључујући и оне који нису били блиски Марксу, током времена схватили нужност стављања економије у средиште својих начела (Станојевић, 1957: 305).

Наглашавајући да у прихватању „научног социјализма“ од стране српских социјалиста не би било ништа противно главном циљу који је прокламован још у Марковићево време Станојевић истиче да тај чин не би могао бити ни потврда радикалских оптужби да у Србији нема социјалиста, тим пре што се ту ради не о напуштању главног курса, већ о истинској еволуцији у складу са променом околности у којима се делује.

Истичући које су се то „околности“ „промениле“, Станојевић ће посебан нагласак ставити на продор капитализма у српско друштво, о чему је као великој претњи својевремено писао и Светозар Марковић (Станојевић, 1957: 307, 389). Оно где се Станојевић, упркос промени која је наступила и даље слаже са Марковићем, јесте став да социјализам у Србији не може бити ствар искључиво једне групе која сходно својим потребама уређује односе и правила

игре (то би био „диктаторски комунизам“), већ нужно „обухвата свеколике људске одношаје људи“ (Станојевић, 1957: 328).

Срби, сматра Станојевић, нису класно раслојени као народи Западне Европе, већ су у целости „једноставан народ раднички“ (Станојевић, 1957: 389). Та чињеница даје им предност у односу на народе Западне Европе, јер, гледајући њих, српски народ може да бира „је ли вољан да претрпи судбину западног пролетаријата“ (Станојевић, 1957: 389). Из ове констатације, попут Марковића пре њега, Станојевић закључује да је, за разлику од народа Запада који су подлегли капитализму, српски народ на историјској прекретници. Он сам има прилику да бира да ли ће постати пролетер и тако поћи „трагом западних народа, или трагом, на који га упућује његова народна установа; задруга“ (Станојевић, 1957: 389).

Но, за разлику од Марковића, који је решење налазио у теоријама руских народњака и идеји да се јачањем самоуправа и рада појединаца на индивидуалном развоју може избећи капитализам, Станојевић сматра да долази време у којем ће једини излаз бити управо учење Карла Маркса. Ту промену, објашњава Станојевић, диригује сам развој Србије, односно чињеница да су, вољом Београда, у годинама након смрти писца *Србије на Истоку* пропуштене прилике да се капитализам избегне.

Развој Србије, сматра Станојевић, онако како га замишља и спроводи Београд, иде на руку иностраном капиталу, чиме Србија постаје зависна од страног новца, што за последицу има не само ограничења на спољнополитичком, већ и на унутрашњем плану кроз процес пролетаризације маса (Станојевић, 1957: 389). У томе, Станојевић види нешто више од претње - звоно на устанак, знак за буђење. (Станојевић, 1957: 389).

Отуда, Станојевић предлаже „корените економске реформе“ и организацију „друштвене производње друштвеним силама“ (Станојевић, 1957: 390). Напуштајући идеју о индивидуалном раду појединаца на себи као могућем решењу, одустајући од идеје самоуправног и задружног организовања мимо државне структуре (што је у расправи са Марковићем 1870. заговарао, а Марковић одбацивао у оној мери у којој је сматрао да тај рецепт Станојевић приписује Западној Европи, а прихватао као могуће решење српског проблема), зрели Станојевић улази у трећу фазу свог социјалистичког развоја.

У овој фази којом доминира Маркс, и то баш онакав каквог је 1870. нападао да се превише ослања на државу и да тражи „диктатуру“, не обраћајући при томе више пажњу на Светозара Марковића, (али и не трудећи се да га прогласи „несоцијалистом“ и „претечом“

сопствене мисли) Станојевић пише свој капитални рад *Интереси Српства.* У њему, и даље сматрајући да је „догматично“ придржавање праваца западноевросног читања социјалистичке литературе дубоко погрешно, на велика врата, сходно специфичностима простора на којем живи, уводи идеју о замени термина „социјализам“ терминима „економизам“ и „србизам“.

3.3.3. Трећа фаза: национални марксизам као српски интерес

О потреби измене карактера српског социјализма Станојевић је први пут опширно и темељно писао у Ценићевом *Раднику* још 1881. када је у тексту „Република и социјализам“ забележио да посматрање друштвених појава и процеса „из даљине“ и закључивање на основу истих има своје и добре и лоше стране (Станојевић, 1957: 263). Добре се, сматра Станојевић, огледају у „самосталнијем“ и „целокупнијем“ погледу који нуди чињеница да је посматрач слободан од различитих спољашњих утицаја који оптерећују оне који исте тумаче „изнутра“, док ће као мане навести чињеницу да „независни посматрач“ прилике које анализира ипак не живи, што значи да их суштински и не познаје до краја. Удаљени посматрач „не живи животом народа којега проучава, те с тога лако многе крупне ситнице из народнога делања и кретања може да превиди. Он се налази дакле у положају веома незгодном за анализу предмета своје студије, што му се можда у неколико накнађава удесним становиштем за опште прегледе, за синтезу; рекох можда, јер синтеза без претходне анализе врло је непоуздан алат научни“ (Станојевић, 1957: 263).

Затечен чињеницом да се Србија у коју се вратио значајно променила у односу на ону из које је отишао, Станојевић престаје да трага за равнотежом између личне воље и објективних природних датости, подређујући људско делање у историји „гвозденим социјалним законитостима“ (Станојевић, 1957: 265). Потпуно условљена законима по којима се одвија процес друштвеног развоја, воља престаје да постоји као лична, односно као воља мањих самоуправних заједница, и постаје део „потреба друштвених“, тј. државе којој се поверава старање о остварењу идеала, апсолутне једнакости (Станојевић, 1957: 278).

Упркос овој фундаменталној промени која је у пракси значила постепено стављање економије на прво место, Станојевић и даље као своју задржава стару Марковићеву тезу о могућности, сада више не „прескакања“ капитализма, већ његовог сасецања у корену. У настојању да пронађе равнотежу између онога што се одређује као „скок у природи“ о чему је

говорио Марковић и „гвоздених социјалних законитости“ које је прихватио од Маркса, можда се најбоље очитује Станојевићева жеља да направи својеврстан мост којим би стари српски социјализам могао да пође у сусрет „научном“.

Да би „скокови“ о којима је мислио Марковић били могући, сматра Станојевић, било је, упркос сваком уважавању економије, од прворазредног значаја ставити вољу на прво место, високо изнад „гвоздених социјалних законитости“ што се у пракси показало као неостваривo. Разлог неуспеха, Станојевић налази у два фактора: у неразумевању да оно што се дефинише као „скок“ није ништа друго до „нагомилане латентне чињенице“ које у једном моменту постају манифестне – видљиве, односно у њиховом погрешном интерпретирању (Станојевић, 1957: 278). „Скокови“ не могу бити никаква лична воља која делује мање или више слободна од друштвених процеса, већ су то токови кретања друштва који на дужи период остају неприметни, мање важни, све док их, „гвоздени социјални закони“ не поставе на дневни ред историје.

Како би пластичније описао своју позицију, ове „скокове“ Станојевић, слично Марковићевој идеји по којој су истимогући само у односу на догматски приступ идејама, пореди са трудноћом и порођајем као радикалним разрешењем вишемесечне епикризе:

> „Девет месеци носи мајка у утроби чедо своје. До пре једног часа, све је још било мирно и нормално. Но, сви су услови већ ту, да дете остави тело материно. Најмањи узрок физиолошки кадар је онда произвести револуцију порођаја. На једанпут, и напрасно, појаве се болови, нови грађанин планете ове, насилно крчи себи пут напред, не хајући за грозне муке мајчине и исто за неколико тренутака, он је већ учинио 'скок' из једног света у други“ (Станојевић, 1957: 278).

Идеја о „скоку“ из капитализма који све више улази у Србију, у социјализам односно „економистичку“ фазу развоја (Станојевић, 1957: 42), као резултат деловања не личног напора појединаца и мањих група, већ „нагомиланих латентних чинилаца“ којима суштински управља економија, биће носећи стуб Станојевићевих *Интереса Српства,* једне је од најинтересантнијих књига написаних у целокупној модерној српској политичкој историји. Она је не само марксистичког, већ и националистичког, „великосрпског“ карактера, а њена главна теза своди се на нужност употребе марксизма у служби стварања предуслова за остварење идеала уједињења српског народа у Велику Србију, јединствену државу која ће се простирати од Видина до Јадранског мора, од Солуна до Љубљане (Станојевић, 1885: 23).

Србија, сматра Станојевић, ако жели да опстане, мора бити модерна држава „са свима главним условима за модерну цивилизацију умну и економску“ (Станојевић, 1885: 21). Како српска држава, као ни државе у њеном окружењу, нема сопствене квалитетне инструменте којима би се могла заштити од страног капитала, који ће са повлачењем Турске (за Станојевића то је неминовност) „револуционисати колонијалну политику Европе“, (Станојевић, 1885: 20) она је, ако жели да се спасе, принуђена да прихвати ону социјалистичку концепцију која на Западу већ ратује са капитализмом. Уколико пак то одбије „онда ће за неколико деценија мирна, цивилна, културна поплава извршити оно што насилна, војничка, азијатска поплава није кадра била да учини за толико векова; садање мале народности балканске, ако остану скрштених руку, ишчезнуће, најпре, економски и културно, па за тим и политички, а балканско полуострво постаће Нова Европа – космополитска, интернационална“ (Станојевић, 1885: 21).

Указујући на неактуелност младићких ставова које је бранио у расправи са Марковићем 1870, Станојевић поручује да је у процесу обуздавања капитализма најпре потребно одустати од опозиционог става према држави као таквој (Станојевић, 1885, 30), како би се „народна привреда“ укључила у државни план, односно како би држава, а не самоуправе (које су се у међувремену показале недораслим том циљу), стварала „економистичке“, односно социјалистичке организације (Станојевић, 1885: 10).

Указујући на нужност ове трансформације, Станојевић у значајној мери готово преписује странице Марковићеве *Србије на Истоку.* Иако се на овај Марковићев рад не позива, па нас отуда оставља пред сталном обавезом испитивања исправности нашег наслућивања, Станојевић на идентичан начин говори о улози и значају задруга у стварању модерне српске државе, настале на развалинама отоманске царевине. Он, баш и као Марковић (али не и либерали, и у томе је специфичност Марковићеве идеје коју видимо и код Станојевића) одбацује тезу по којој су народна епика и духовно наслеђе били од пресудног значаја за стварање српског отпора. (Станојевић, 1885: 27)

Задруге као економске јединице српског живота под Турцима, сматра Станојевић, готово преписујући *Србију на Истоку*, биле су те које су образовале народни карактер који је сходно природи саме задруге био колективистички и егалитаристички. Невоља са задругама, сматра, поново на Марковићевом трагу Станојевић, настала је у време после српске револуције из 1804, када, у процесу стварања државе, српске власти нису показале довољно спремности да у новом времену очувају било шта од онога што им је задруга дала, већ су, угледајући се на „напредне“

народе, преузели готово све форме друштвеног организовања и међуљудских односа Запада. Чинећи тако, модерна српска држава градећи се на либерализму и индивидуализму, дошла је у сукоб са сопственим традицијама и народом (Станојевић, 1885: 29) који је учен да се развија мимо државе, да би коначно и своју државу почео (пошто је до ње дошао) да доживљава као непријатеља.

Невоља је у томе што је растакање задруга довело до растакања колективистичког духа, па је породично зјаедништво које је могло бити основ новог поретка дошло под удар индивидуализма, након чега се у српско друштво бележи продор капитализма. Пошто је уништио задруге и разбио српски народ „на атоме“ капитализам је понудио своје незадружне методе „окупљања“ делова некадашње целине (Станојевић, 1885: 176).

Немар државе према задругама које су у прво време по повлачењу Турака „спречавале“ да се у Србију „пресади западни капитализам“, (Станојевић, 1885: 176) а који је у *Србији на Истоку* приметио и Марковић, довео је до њиховог распадања у чему Станојевић види неминовни процес који се није могао зауставити. Такав расплет условила је не толико воља (односно недостатак исте) државних управљача, (која је за Марковића била од прворазредног значаја) колико логика развоја производних односа.

„У економском и социјалном додиру с модерним друшвомнаша породична задруга пропада. То мора тако бити, јер је капиталистичка природа модерног друштва јача од природе општинске и задружне својине, а капиталистички облик производње савршенији од патријархалних облика њених“ (Станојевић, 1885: 116). Пред таквим искушењем иза којег стоји читава машинерија, старе патријархалне задруге „не би од пропасти спасли ни заштитни закони, ни заштитна царина“ (Станојевић, 1885: 31).

Најстрашнија последица растакања патријархалних задруга, које је наступило током друге половине 70-их година 19. века, у периоду које Станојевић одређује као доба „чекања“,[65] уочљива је на појави и развоју индивидуализма који је довео и до дубљег растакања српског друштва, што је омогућило бржи продор капитала. Због тога се у даљем развоју српске државе,

[65] Током овог периода који је по Станојевићу трајао све до 1880. капитализам се ослањао на своје „агенте“, у првом реду на трговце, а од тада ће његови главни носиоци бити власт и чиновништво који ће, из сопствених разлога, поћи путем „који води модерном капитализму и модерном бескућништву, повлачећи за собом и српско друштво“ (Станојевић, 1885: 178).

уколико се жели опстати, мора ићи обратним путем, од расцепканости ка колективизму, за шта је, по Станојевићу, најпогоднији рецепт који нуди Маркс (Станојевић, 1885: 32).

Поћи „обрнутим“ путем значи, ако до краја следимо ток Станојевићевих мисли, ићи у натраг, ка базичним вредностима које је српски народ стекао својим животом у задругама. Чињеница да су те вредности упркос капиталистичком продору у српско друштво успеле да се очувају, за Станојевића, као и деценију и по пре њега за Марковића, не значи недостатак, није мана, већ предност спрам Западне Европе која се, захваљујући Марксу, њима тек поново, после дугогодишњег притиска капитализма и индивидуализма, учи. Заправо, за разлику од човека Запада који је инфантилан, незрео, Србин захваљујући задругама и животу у њима „не мора да сазрева, а то је једна огромна добит морална" (Станојевић, 1885: 31).

Шта више, Станојевић је убеђен, баш као и Марковић у *Србији на Истоку* да Срби имају боље предуслове за развој социјализма од западних народа, јер „теже је једном народу идеју једну разумљивом учинити, но је помоћу народа извршити, кад ту идеју народ појима“ (Станојевић, 1885: 31). Свестан да се старо, патријархално, породично задругарство о којем је на исти начин писао, мислио и говорио Светозар Марковић не може одржати у новим условима, Станојевић акценат ставља на „новој“ задружној организацији, скројеној „према захтевима и духу времена, према данашњим потребама народним“ (Станојевић, 1885: 31).

За разлику од промена о којима је писао Марковић, Станојевићеве „нове“ задруге нису остављене на расположење породицама, појединцима, самоуправним сеоским заједницама, општинама, већ су директно створене од стране државе, која се о њима стара, која их помаже и која, у договору са задругарима конципира економску политику која ће се водити. Те задруге (по много чему ближе онима које су након 1945. стварале комунистичке власти) треба да окупљају „на хиљаде задругара“ који ће радити „десетине хиљада хектара“ колективне земље. Држава ће поспешивати удруживање и унапређивати њихов рад тако што ће им давати повољне кредите и друге позајмице. Бригу о овим пословима водиће Главни државни фонд за организацију производње.

> „Разуме се да би те задруге стајале под најозбиљнијом контролом државном, средством државних инспектора или сталних комисија, које би мотриле и настојавале најстрожије, да се у задрузи све врши тачно по наређењима законским, нарочито да се тековином задруге поступа онако како је закон прописао“ (Станојевић, 1885: 37).

Ако на Западу и постоје услови за смањење утицаја државе на економске односе у друштву, у Србији, услед великог сиромаштва, подела на узан круг оних који се богате и напредују ослањајући се на инострани капитал и широки круг оних који сиромаше или пак не напредују, али и услед грамзивости великих сила које на Балкан гледају као на плен, такав приступ економији није могућ. Државно организовање економије за Србију није никакав терет, ограничавање слобода, већ ред, који стоји насупрот потпуном хаосу – анархији (Станојевић, 1885: 40). Коначно, то је, каже на другом месту Станојевић, „подизање и организовање Српства“ (Станојевић, 1885: 85) његово спремање за велику историјску мисију на чијем се почетку налази борба против „навале“ иностраног капитала.

Противнике социјализма Станојевић сматра готово непријатељима српске државе. Идеје по којима је страни капитал добродошао, под условом да њиме управљају „Србенде“, разуме као ограничене незнањем да капитализам има своју логику и да његове српске „газде“ могу једино бити извршиоци туђе воље (Станојевић, 1885: 181-182, 183). Ову погрешну веру, Станојевић назива „родољубиво готованство“, сматрајући је самообманом према којој се од странаца очекује тек толико да уложе сопствени новац, како би га потом, скупа са интересима, препустили Србима на управљање, да га без икаквих услова „национализују“ (Станојевић, 1885: 45-46, 55, 121).

Пошто „просјачење“ „на своом рођеном огњишту“ урушава колективни дух српског народа, а преко њега и српску државу, Станојевић као најважнији политички циљ српских „економиста“ одређује рад на „отварању очију“ народа кога још назива и „земљораднички пролетаријат“, који удаљен од „центра науке, просвете и свести“, бивајући заробљен не само економски, већ посредством капитала „и морално и умно“, није у позицији ни да спозна „своје легитимне интересе“ (Станојевић, 1885: 111, 178).

Нешто ближи Марковићу Станојевић остаје када истиче да се реорганизација рада у Србији може извршити мирним путем, (Станојевић, 1885: 180-181) за разлику од западних друштва, где су капиталистички односи узели више маха (Станојевић, 1885: 151).

За њега, као и за Марковића, српско друштво „није поцепано“ на два „крвничка табора“, тако да ни капитализам још увек није у значајној мери овладао њиме, што га у фундаменту и даље чини ако не социјалистичким, а оно свакако некапиталистичким (Станојевић, 1885: 151). Отуда Станојевић, као Марковић, појам „радништва“ и „пролетаријата“ дефинише знатно шире

од Маркса, истичући да се у својим списима примерно обраћа „земљорадничком пролетаријату“ позивајући га, попут Маркса, да дође до своје „свести“(Станојевић, 1885: 151).

Раставши се од идеје о „суверним општинама“, стављајући судбину народа и његово економско-политичко организовање на старање држави, Станојевић ће у *Интересима Српства* раскрстити и са својим инсистирањем на демократији. Он није њен противник, али за разлику од времена расправе са Светозарем Марковићем, више није ни критичар идеје „диктаторског комунизма“. У складу са тезом о драстично измењеним условима живота и развоја српске државе и народа, те идејом да му је изнад свега пречи интерес „аграрног пролетаријата“ који ће, уколико држава не успостави ред у економији бити прегажен од стране иностраног капитала, Станојевић је спреман и на ограничење слободе.

Шта више, у условима опште отуђености чиновништва од сопственог народа, извесне рестрикције су преко потребне. Како зрели Станојевић, за разлику од времена када је припадао групи Светозара Марковића, не верује безрезервно у алтруизам и његову могућност да коренито мења друштвене односе, идеја о притиску на чиновништво ради његовог покоравања вољи државе делује сасвим логична. Станојевић тражи потпуни суверенитет народа („земљорадничког пролетаријата“) изражен кроз предоминантни утицај парламента који у овој варијанти добија обличје Конвента, попут оног револуционарног који се јавио у Француској. „Пред општом вољом, сваки капу доле“, поручује Станојевић (Станојевић, 1885: 152).

У погледу рада на стварању сопствене организације, Станојевић поручује носиоцима будућег „економизма“ у које је сврставао не само социјалисте већ и радикале спремне да раде на сопственом освешћењу, да траже простор за економске стручњаке, познаваоце научног социјализма који ће се у свом раду водити хладним разумом и знањем, а не осећајем. Потребно је науком и научним приступом који је начелно одредио Маркс, одговорити на навалу капитализма. „Крајње је време да се ти људи организују као активна партија и да дело своје неуморном агитацијом у народу отпочну“ (Станојевић, 1885: 159).

Пошто овај Станојевићев текст није наишао на жељени пријем унутар пре свега Народне радикалне странке, до стварања „економистичке“ странке никада није дошло, а сам Станојевић ушао је, као што смо видели, у нови круг неспоразума са својим радикалским саборцима. Решење за обуздавање продирућег капитализма није пронађено, а Станојевићева упозорења у погледу даљег растакања српског друштва и његовог свођења на две класе, постаће инструмент

којим ће се, крајем 19. и почетком 20. века руководити нове генерације социјалиста, поново се, тражећи своја идеолошка упоришта, одређујући (и) спрам Марковићевог разумевања Маркса.

3.4. Смена генерација на прелому векова: у потрази за идејом и партијом

Из јавног живота, болесни и од борбе са радикалима уморни Димитрије Ценић повући ће се 1887. Своју одлуку он ће саопштити редакцији *Нових београдских новина,* чији ће новинар и сарадник бити. У исто време, Ценићев саборац и познавалац бројних руских револуционарних социјалиста Андра Банковић, скупа са Костом Јовановићем и Драгишом Лапчевићем (Ђорђевић, 1984: 82) покреће „Занатлијско друштво". У оквиру овог друштва, свој живот започеће и лист *Српски занатлија* са чијих ће се стубаца преносити социјалистичке идеје и то оне које су почињале са Марковићем, а завршавале са преводима делова Марксовог *Капитала* (Младеновић, 1940: 145) чиме ће и формално бити начињен нови искорак у правцу упознавања шире јавности са новим тенденцијама у социјалистичкој теорији и пракси.

Теоретичар „чистог социјализма", Димитрије Ценић умреће већ наредне, по радикалском Уставу чувене 1888. године и неће доживети да види објављивање прве књиге сабраних дела Светозара Марковића чије издавање је покренула социјализмом одушевљена група великошколаца, међу којима су у „Одбору за издавање целокупних дела покојног Светозара Марковића" најактивнији били потоњи вођи и сарадници самосталних радикала Јаша Продановић, Милорад Митровић, Настас Петровић, Миленко Вукићевић, Андра Филиповић, Богдан Јанковић (Скерлић, 1922: 228).

Коментаришући напоре овог одбора да изда Марковићеве списе, социјалиста, а касније бољшевик, Веселин Маслеша ће у својој студији о Марковићу[66] истаћи да је он имао већи значај, од простог издавања књига.

> „Он је везан за један политички покрет који се у то доба јавио међу извесним радикалним клубовима, као реакција на службену политику Радикалне странке која је баш у то време учествовала са осталим странкама и са краљем Миланом у изради новог устава, што га је краљ Милан 'поклонио српском народу' пред своју абдикацију. Овај покрет бацио је паролу 'враћања

[66] О којој ће бити више речи касније.

Светозару'. У духу те пароле било је и издање целокупних дела Светозара Марковића у који је ушло петнаест великошколаца, међу којима су били и Марко Николић, Јаша Продановић, Милорад Митровић, Настас Петровић и други тада истакнути омладинци, који се нису слагали са службеном политиком вођства Рдикалне странке. То је била, уствари, клица будућих самосталаца“ (Маслеша, 1946: 86).

Те исте године када је Димитрије Ценић сахрањен на београдском гробљу[67], начињени су, приметиће знатно касније Јован Скерлић, први кораци ка формирању нове, према Пашићу критичне омладинске и Марковићу одане радикалске организације. Наиме, реагујући на радикалску хвалу „демократским“ карактером донетог Устава, млади симпатизери Пашићеве странке окупљени у клубу социјалиста великошколаца[68], окупљени око горенаведеног „Одбора“, послаће својој странци протестни акт у којем проблематизују право радикала да се куну у слободу коју, како је одређено уставном идејом, осигурава круна. Позивајући се на Светозара Марковића, великошколска омладина ће у свом обраћању Пашићу поручити радикалима да не излазе у сусрет крању Милану, да му не допусте да на било који начин утиче на политички живот заједнице, упозоравајући их да ни под једним условом не одустану од „остварења демократског програма“ (Скерлић, 1922: 229).

Из овог документа неколико година касније изашао је и за наше истраживање значајан чланак Јована Скерлића „Светозар Марковић и Омладина“ који је великошколској социјалистичкој омладини требао да послужи као путоказ за будућност. Идући путем критике коју је својевремено УОС упутио Марковић, нова омладина критикује „млитавост, попустљивост и опортунизам радикалне странке“ од које се тражи „враћање идеалима Светозара Марковића, демократској ортодоксији, потпуном, интегралном демократском програму 'од корица до корица'“ (Скерлић, 1922: 229).

Почетком 1889. „Одбор за издавање целокупних дела покојног Светозара Марковића“ одржао је забаву са намером да се скупи новац за наставак издавања. Без помоћи странке која се издавала за Марковићевог наследника, без богатих појединаца којима социјализам ионако није био на срцу, лична пожртвованост и оданост идејама писца *Србије на Истоку* стављени су на тежак испит. То је наслутио и млади Јаша Продановић који је приликом отварања забаве

[67] Тужна је судбина његових земних остатака. Они су у каснијим годинама ископани и премештени на необележено место, тако да ми данас и не знамо где Димитрије Ценић почива.
[68] Клуб је оформљен 1887, а међу истакнутим члановима био је и Јаша Продановић.

истакао да су иза Марковића, за разлику од оних који се издају за његове, остала чиста начела којих се омладина и даље држи. Милорад Митровић том приликом пише и песму у којој поручује да Светозар Марковић за „своја дела“ није тражио награду, али да је омладина дужна да му, истрајавајући на његовим идејама, ту награду да у виду издавања његових сабраних дела (Скерлић, 1922: 229).

Смрт Димитрија Ценића (1888), Станојевићево нешто раније извршено коначно напуштање социјалистичког (Ценићевог) табора (али не и социјализма, што је онима који су се социјалистима сматрали било једнако страшно и није му се узимало као олакшавајућа околност) и чињеница да су радикали фактички успели да за себе „привежу“ Светозара Марковића, довели су српски социјализам до ивице опстанка. Са друге стране, а управо то је оно што ће, испставиће се, удахнути нови живот српском социјализму, у исто време почињу да јачају, у почетку стидљиво, а потом све интензивније, социјалистичке групе паралелно међу школарцима и академцима по београдским гимназијама и на Великој Школи и радницима и занатлијама у читавом низу организација чији ће се путеви, ма колико били кидани, готово непрестано и на смену укрштати и раздвајати. Почетком последње деценије 19. века, већ постојећим меандрима прикључиће се и један сасвим нови ток, чија ће снага тек почети да нараста – (Станојевићевог утицаја потпуно лишен) марксизам који ће почетком 20. века, чудним сплетом околности постати (готово) једина форма социјализма међу Србима.

Током 1889-1890. мања група социјалиста, ученика Велике Школе, у којој су били Јаша Продановић, Милорад Митровић, Богдан Јанковић, Настас Петровић, Илија Илић, Димитрије Војновић, Јосиф Јаношевић и други, тражећи могућност да изађе из изолације која је претила да јој у потпуности угрози рад, тражила је да се пропаганда ограниичи на теоријско расправљање социјалних питања, а да практични рад остане у оквиру радикалне странке (Скерлић, 1922: 229-230). Како би заступала своје ставове, ова група покренула је лист *Народна мисао* у којем је једну од водећих улога имао управо Јаша Продановић (Скерлић, 1922: 230).

Друга група, у којој је значајно место припадало Драгиши Лапчевићу која је сматрала да је немогуће борити се за социјализам унутар НРС, ступиће у „Занатлијско-раднички савез“ и учествоваће у издавању листа *Занатлијски савез* који ће се у трагању за сопственим идеолошким упориштима, као и *Народна мисао* позивати на Светозара Марковића. Управо ова група, у чије ће име Драгиша Лапчевић и Живојин Балугџић послати поздравно писмо Другој Интернационали (Јешић 1984: 17) 1889. основаће „Друштво Светозара Марковића“

(Димитријевић, 1982: 55) које је, како је записао и Јован Скерлић, као свој циљ прокламовало останак на Марковићевим позицијама и усмеравање омладине ка том правцу, али ван оквира постојеће НРС (Скерлић, 1922: 230).

Већ наредне, 1890. године, из ове групе издвајају се радници и стварају „Радничко јединство“, у којем врло брзо долази до продора Марксових идеја. Ни ово удружење, чијим настанком се из „Друштва Светозара Марковића“ (Димитријевић, 1982: 55) заправо образује „Занатлијско удружење“[69] као заједница значајно шире постављених темеља, није било нарочито дугог века (Младеновић, 1940: 145).

Сматрајући да је рад „Занатлијског удружења“ постављен на широким основама и без изгледа да се укључи у политичку борбу, у то време изузетно активни Васа Пелагић покреће идеју за прерастање удружења у страначку организацију (Јешић, 1984: 16). Након полемике са Драгишом Лапчевићем који је сматрао да је Пелагићев предлог преурањен, током 1892. ушло се у процес реализације ове идеје. Испоставиће се ипак, да је потоњи челник српске социјал-демократије био у праву. Најдаље што је ова група у свом организовању стигла, било је јавно прихватање Друге Интернационале као свог идеолошког исходишта, па и то без свођења социјализма на само једно могуће и прихватљиво читање – марксистичко. Како би се заштитиле, власти најпре Пелагића проглашавају душевно оболелим, а потом га затварају у лудницу, одакле га спашавају београдски студенти. Убрзо потом, Пелагић је поново ухапшен и под стражом спроведен до Саборне Цркве у Београду, где је јавно рашчињен (Димитријевић, 1982: 57).

Две године након Лапчевићевог и Пелагићевог покушаја да се „Занатлијски савез“ произведе у странку, ово питање ће поново доћи на разматрање. Након исписивања програма будуће странке, група ствара и први „Одбор за вођство“ (Димитријевић, 1982: 58) али до коначне реализације ове идеје ипак није дошло (Младеновић, 1940: 146; Скерлић, 1922: 230).

Коначно, у просторијама „Занатлијског савеза“ 1894. настаје прилично масован „Клуб великошколаца социјалиста“ (Димитријевић, 1982: 58) у којем се нашао и на чије ће чело касније и доћи млади Јован Скерлић (Милојевић, 1937: 19). Недовољно идеолошки укорењен, слабо да би се и једино свестан да са радикалима не жели и не може, „Занталијски савез“ који су заједнички основали београдски радници и ситне занатлије и калфе подржаће врло брзо по свом оснивању либерале. Та чињеница као последицу ће проузроковати издвајање дела чланова,

[69] Подједнако се користи и назв „Занатлијски савез“.

махом радника, и образовање „Занатлијско-радничког савеза“ који ће покренути свој орган *Занатлијски савез.* У овом листу чија ће редакција нарочито вредновати и ценити изолованог и у свом социјалистичком развоју добровољно усамљеног Васу Пелагића, као сарадници са искуством и на почетку каријере, сусрешће се два потоња оснивача Српске социјал-демократске странке: Драгиша Лапчевић и Јован Скерлић (Младеновић, 1940: 145-146).

Распуштање „Друштва Светозара Марковића“, обустављање издавање Марковићевих сабраних дела и предаја посла књижару Љубомиру Јоксимовићу који је овај посао окончао 1893 (Скерлић, 1922: 230), државни удар који је крајем исте године извршио краљ Александар и повратак бившег краља Милана у Србију 1894. социјалистичке идеје на тешку пробу. Појачани притисак на социјалистички настројене омладинце, (Младеновић, 1940: 144) учинио је да се целокупни активни део покрета свео на неколико десетина појадинаца, међу којима су и даље били Јаша Продановић, Јован Скерлић, Коста Јовановић, Драгиша Лапчевић, четири фигуре које ће, свака на свој начин обележити развој социјалистичког покрета у времену које је долазило. Сви они, како бележи Младеновић, баштинили су социјалистичке идеје „из доба Светозарева“ (Младеновић, 1940: 147).

Утврђивање младог краља Александра на престолу, по писању Драгише Лапчевића, донело је и појачане притиске на „Занатлијско-раднички савез“. Заплењивана је штампа, прогањани претплатници, што је довело до потпуног пада њиховог броја. Страх је захватио и само руководство организације, толико да је, како се сећао Лапчевић, било тешко пронаћи било кога ко уопште жели да се прихвати места уредника *Занатлијског савеза* (Младеновић, 1940: 147). Нешто другачију перспективу социјализму давао је Васа Пелагић који ће током те 1894. са много вере писати о социјализму као „крупној сили“ која „мало помало све већма сузбија и савлађује и ону страховиту силу на свету што се зове капитализам, коме се клањају наоружани државници и божјим именом заогрнути богомољци“ (Пелагић, 1971: 195). За разлику од Лапчевића, Пелагић је у потпуности сигуран да „већ нема у свету силе која би могла зауставити валовиту струју социјализма“, као што ниједан озбиљан мислилац не пориче „правичност и умешност његову“ (Пелагић1971: 195). Социјализам је „валовита струја“ која „бурно оживљава и одушевљава читаве милионе синова и кћери људских“ (Пелагић, 1971: 222).

Те исте године, Пелагић ће објавити и своју можда најзначајнију књигу *Социјализам или основни преображај друштва*. У овом раду у којем покушава да изнесе теоријске принципе различитих социјалистичких школа, укаже на специфичности српског социјализма и коначно

стави тачку на причу о томе да ли је у Србији социјализам уопште могућ, Пелагић стоји на средини пута између социјализма Мите Ценића и марксистичког детерминизма, тврдећи да је истина то да социјализам као смена капитализма долази „по законима нужности“, напомињући истовремено да се у тим законима препознају и законитости културног развитка (Пелагић, 1971: 195). Он поручује да социјализам јесте огледало прогреса, али да то никако не значи његову нужност. Он је задат, а не дат без било каквих појединачних и колективних напора. Пре било какве револуционарне смене „установа“ долази смена „умовања“ јер „уређење друштвеног организма“ зависи најпре од „човековог и друштвеног довијања, умовања“ (Пелагић, 1971: 205).

Као што ни у овом раду социјализам неће свести на једну класу, већ га види као последицу историјског сукоба „угњетачких глобаџија“ и „сиротиње“, (Пелагић, 1971: 209) Пелагић разликује неколико типова социјализма: патријархално-задружни, антички, богословски, утопијски, државни, револуционарни, комунистички, анархистички и коначно научни који долази као јединство свих претходних и сматра га оним ка којем треба тежити (Пелагић, 1971: 212-213). Као такав и сам „научни“ социјализам је по својој суштини еклектичан, јер сажима различите социјалистчке тенденције. Та чињеница, сматра Пелагић, сведочи да не постоји и да не може постојати један социјализам „за читав свет“, већ да се социјалисти у свом деловању морају поводити за условима, могућностима и потребама народа у коме се делује. То, напомиње Пелагић, не значи да је могуће остати социјалиста, а одступити од основног начела социјализма – заједничарења, али у исто време не значи и да је могуће пронаћи један метод социјалистичке борбе којем сваки социјалиста треба да се потчини. Социјалисти „разних народа удешавају своје пословање и своје програме и захтеве према законима своје државе и према свести и најпречим потребама народа“ (Пелагић, 1971: 215).

Ове разлике, чије најпре признање, а потом и узимање као темеља за идеолошку градњу социјализма Пелагића чине блиским Марковићу, образују „засебне“ или „покрајинске“ социјалистичке програме (Пелагић, 1971: 218). У таквој подели, специфичност српског социјализма, објашњава Пелагић, огледа се у чињеници да је у Србији, без обзира чак и на међусобне поделе, „по природи својој“ читав народ социјалист (Пелагић, 1971: 219). Та чињеница која долази као последица друштвеног развоја под Турцима иако се може сматрати и предношћу, представља у исто време и недостатак, јер оно што се на било који начин подразумева и узима као општа ствар, тешко долази као конкретна појава на историјску сцену. Отуда, поручује Пелагић, за развој социјализма међу Србима потребни су „свесни и одважни

наставници и водиоци“ (Пелагић, 1971: 219) свесни чињенице да „предности“ које српско друштво нуди, то могу постати само под условом да се искористе.

Расправљајући о томе да ли је социјализам у Србији могућ, Пелагић ће употребити прилично једноставну аналогију по којој, чињеница да га има, сама по себи сведочи и о постојању услова (Пелагић, 1971: 231). Пошто је социјализам по својој суштини реактивна идеја, последица експлоатације мањине над већином, сасвим је јасно, поручује Пелагић, да су разлике које без сумње постоје у погледу Србије и Западне Европе ствар не темеља српског и западноевропских друштава, већ општег степена развоја (Пелагић, 1971: 225). Чињеница да је принцип исти, а да су разлике нијансе, поручује Пелагић, ствара теоријски оквир који социјализам чини постојећим, па отуда и могућим, у Србији, као и у Немачкој, Енглеској, Русији или било којој другој европској држави.

Поучен не толико теоријским знањем које је Пелагић желео да му пренесе, колико околностима у којима су се занатлије и радници крајем 19. века остављени без политичке подршке на милост и немилост продирућем капитализму нашли, српски „радни народ“ је са стубаца *Занатлијског савеза* још од 1892/93. указивао на потребу покретања економске борбе занатлија и уопште на нужност стварања „удружења које ће водити рачуна о 'интересима радне класе'“ (Младеновић, 1940: 168). На тај начин, борећи се не толико за остварење теоријског идеала, нити за велику етичку промену појединаца и заједнице, већ превасходно за конкретне циљеве којима би се задовољиле темељне потребе најугроженијег дела становништва Краљевине Србије, *Занатлијски савез* покренуо је процес образовања оних економских форми удруживања које ће касније прерасти у синдикате и кооперативе, на чијем ће темељу 1903. изнићи и Српска социјал-демократска странка.

Упркос чињеници да се у редакцији *Занатлијског савеза* није одустајало од идеја Светозара Марковића, који је проглашаван за „неумрлог борца“ (Скерлић, 1922: 231) по први пут се „тада у Србији прекида са традицијама руског и идеалистичког социјализма седамдесетих година и отпочиње се проповедање сувереног марксистичког социјализма, какав је прихваћен у целој Европи“ (Скерлић, 1922: 231).

Разапињући се, баш као и свој лист, између Светозара Марковића и Карла Маркса, „Занатлијско-раднички савез“ ће 1895. обележити 20 година Марковићеве смрти. Том приликом Живојин Балугџић ће издати брошуру *После двадесет година,* док ће у пригодном тексту „Великан Светозар Марковић“, штампаном у *Занатлијском савезу,* Марковић бити назван

„Аристидом некористољубља“, „Соломоном мудрости“ и „Хусом пожртвовања“ (Скерлић, 1922: 231-232).

Неколико месеци касније, социјалистички прваци Васа Пелагић, Милорад Поповић, Живојин Балугџић, Андра Банковић и Драгиша Лапчевић, уз помоћ младог Јована Скерлића покренуће лист *Социјал-демократ* први идејама Маркса и Енгелса (Димитријевић, 1982: 75) близак лист у Србији (Димитријевић, 1987: 33). Његов уникатни марксистички карактер исходи из чињенице да је то био први лист који је инсистирао на потреби самосталног политичког деловања радничке класе, независно од ширих народних маса, од онога што је до тада, по узору на Марковићево одређење класе, сматрано као „сиротиња“, односно као једна класа.

У свом првом броју *Социјал демократ* 23. 4. 1895. пише да је циљ листа „да се пролетаријат ослободи, да се целом радном народу права повећају, а благостање ојача. Лист се види као „орган међународног савеза свију пролетера и спремаће, са свим осталим братским органима, услове за потпун преображај друштва“ (*Социјал демократ*, 23. 4. 1895).

Како би овај циљ био остварен, *Социјал демократ* ће, по писању његове редакције, помагати организовање радника и њихово долажење „до свести о себи као једном особитом сталежу друштвеном. Прибрати их и васпитавати их политички и тиме их оспособити да сами изађу на браник својих права, изнети им и износити им непрестано какви захтеви имају само да поправе положај њихов и да им даду могућности да као људи живе и развијају се“ (*Социјал демократ*, 23. 4. 1895).

На путу јачања свести о нужности самосталног деловања радништва, лист ће се, по сопственом сведочанству ослањати на Маркса и Енгелса, али неће бити искључив пошто ће се ослањати на „буржоаске захтеве“ који могу помоћи остварење радничких интереса (*Социјал демократ*, 23. 4. 1895).

Своју привржености Марксу и Енгелсу, редакција ће посведочити и у 16. броју листа, када ће донети некролог поводом Енгелсове смрти. У њему, Марксов сарадник и идеолог социјализма се назива „велики учитељ и претеча“ новог друштва благостања, док је Маркс „неумрли“ идеолог. Енгелсова смрт је „тренутак великог бола и узбуђења“ а губитак који је настао тим чином је толико велики да је „задесио“ читав пролетаријат.

Енглес, пише редакција, „стоји с Карлом Марксом на челу модерног радничког покрета“, а њихове заслуге и живот нераздвојно су скопчане с историјом међународне социјалне демократије:

„Њихови списи основаше научни темељ великој згради социјализма, из њихових дела произашло је чисто познање и свест, која дели модерну социјалну демократију од утописких снова. Они беху обојица учитељи радничке класе, којој су октрили унутрашњи склоп ствари, а обојица беху неумрони борци за права Радног Народа, они нам наоштрише мач и научише нас како га треба употребити. Маркс и Енгелс, духовне су вође међународног пролетаријата, они изучише његов унутарњи живот и тачно га претставише, као нико пре њих. И када до сада живи Енгелс у гроб се спушта, то га жале сви радници свију земаља и у овој тузи не раздвајају их ни земље ни језици (*Социјал демократ* 6. 8. 1895).

Марксистички карактер листа видљив је и из текстова „Наш и радикалски програм“, „Стручна радничка удружења“, „Шта треба сељаку“, „Радници и право удруживања“, „Радничко удруживање“, „Земљорадничко питање“, „Занатлија и социјализам“, „Социјализам и војска“, „Раднички фонд“, „Писма радницима“ и другим, при чему посебну специфичност представљају настојања да се марксистичко опредељење доведе у везу са дубљим традицијама социјализма на српском простору, са нарочитим освртом на село. У ширењу Маркс-Енгелсовог схватања социјализма, посебно ће се истаћи Драгиша Лапчевић који ће, пошто је до Маркса стигао посредством социјализма Светозара Марковића, покушавати да укаже на предности које немачко разумевање социјализма има за Србију на прелому из 19. у 20. век (Јешић, 1984: 15).

По виђењу редакције *Социјал-демократа* која је деловала и као својеврсни тајни „одбор за вођство покрета“ (Димитријевић, 1982: 75) Светозар Марковић није био „само“ борац „за ослобођење целога народа“, већ и „гласник“ социјално-демократских идеја у Србији (Скерлић, 1922: 233), идеја „научног социјализма“ на којима почива „модерни раднички покрет“ (*Социјал демократ* 6. 8. 1895). Овај занимљив покушај спајања српског немарксистичког социјализма, са све јаснијим тенденцијама развоја марксистичког разумевања социјалистичке идеје био је последица настојања да се покрету да и формална, партијска структура, што, сматрало се, није остваривo без претходног буђења класне свести за шта је у српском случају Марковић био апсолутно нужан (*Социјал демократ,* 23. 4. 1895).

У том смислу, лист доноси и текст „Наши захтеви“, замишљен као део ширег пројекта образовања „радничког фронта“ са циљем сједињавања „Одбора за вођство покрета“ са постојећим синдикалним организацијама са коначним циљем стварања „међуструковне

радничке централе за Србију“ (Димитријевић, 1982: 77). Са истим циљем, организовања радника и утврђивањем класне свести, лист доноси и превод Марксовог текста „Класинска борба“ (Димитријевић, 1987: 35).

Као последица оваквог начина размишљања и још више деловања, већ наредне 1896. године лист је дошао под удар полиције и био коначно забрањен. Исте те године настају и прве струковне синдикалне организације (Вукомановић, 1987: 34).

Забрана *Социјал демократа* у многоме је отежала рад српских социјалиста на измаку 19. века. Без сталног органа који би им, са једне стране, омогућавао редовно оглашавање, а са друге допринео сталном раду на сопственом идеолошком развоју, били су принуђени да се, у свом организационом и практичном раду врате корак у натраг, плаћајући при томе цех својој опредељености за марковићевски, односно за марксистички социјализам.

У то време, најбројнију групу међу социјалистима на Великој Школи чинила је група која је обновила рад „Клуба великошколаца социјалиста“ на чијем се челу (као председник) налазио Јован Скерлић (Вукомановић, 1987: 37). Образовани под утицајем најпре Васе Пелагића, а потом и Светозара Марковића, ови омладинци „слабо су познавали марксизам. Зато су прихватали и многа схватања старих српских социјалиста“ и долазили у честе сукобе са марксистички оријентисаним социјалистима окупљеним око старијих и искуснијих Милорада Поповића[70], Драгутина Николића – Кауцког и Андре Банковића (Вукомановић, 1987: 43).

Милорад Поповић чије прве марксистичке радове Сергије Димитријевић налази још у 1895, када потоњи супарник Радована Драговића и сарадник Јована Скерлића у опозицији унутар Српске социјал-демократске странке почиње интензивније да се бави идејама „класног“ социјализма (Вукомановић, 1987: 41). Поповићев текст „Писмо нашим радницима“ штампан у *Социјал-демократу* а писан 1895. „у Митровици, у Срему“ биће заправо један од најстаријих српских социјалистичких радова у којима се тражи „одељено“ тј. самостално политичко деловање радничке класе (Вукомановић 1987: 42).

Пошто ће отићи на школовање у иностранство, Милорад Поповић ће добити прилику да се додатно образује у марксистичком духу. Током 1896. он је у у Паризу, а потом у Будимпешти где ће, што због историје развоја западне социјал-демократије на коју се угледао, што због чињенице да су, оставши без некога ко би им могао бити вођа (Ценић је мртав, а Пелагић,

[70] Више о томе видети и: Кнежевић Р. (2018) *Милорад Поповић и група Ново време 1904-1905* Београд, Анархистичка библиотека

самоизолован и стално на удару полиције) и без могућности скоријег образовања партије, свој рад темељили на директној акцији, на синдикалном и ширем удруживању. У угарској престоници, Поповић ће, са циљем јачања марксистичког утицаја у српским социјалистичким круговима, 1901. покренути *Народни глас*, први социјалистички лист штампан ћирилицом у овом граду (Вукомановић, 1987: 38, 56).

На истом је трагу и Драгутин Николић-Кауцки, који се, пишући против инсистирања немарксиста на ширем социјалистичком уједињењу, 1895. у раду „О задацима социјалиста“ „супротставља учешћу сељака у првој фази формирања социјалистичког радничког покрета“ (Вукомановић, 1987: 41) страхујући да би се на тај начин угрозила класна чистота покрета и последично онемогућила победа радничких идеја.

Ова располућеност нарочито је дошла до изражаја у обликовању „Правила“ „Радничког друштва у Београду“ на чијем је представљању 1897. Јован Скерлић, полазећи од старих, марковићевских теза о потреби широког дефинисања „радништва“ на српском простору, у први план стављао оно што су марксисти оцењивали као „нужност“ „међукласне“ сарадње. У друштво које је као свој задатак имало не само економско унапређење положаја радника, већ рад на културном и сваком другом напретку обесправљених у Србији, сматрао је Скерлић, морају бити примљени сви они који поштују друштвене одредбе, без обзира на то да ли су индустријски радници или не (Вукомановић, 1987: 36).

Свега четири године касније, под утицајем из Швајцарске у Београд придошлог Радована Драговића, настаје „Београдско радничко друштво“ које у својим правилницимаза разлику од „Радничког друштва“ децидно истиче да његови чланови могу бити искључиво радници, односно индустријски радници као једини који, сходно „научном социјализму“ одговарају задатом појму „пролетаријата“. Ово, назовимо га Драговићево друштво има изражен марксистички карактер и у први план ставља борбу за буђење „класинске“ свести српског радништва. Ту борбу, која пре свега подразумева сужавање одређења појма „радништво“ и „пролетаријат“, друштво које ће 1895. године свечано обележити годишњицу Марковићеве смрти, сматраће предусловом остварења оних циљева о којима је говорила и супарничка радничка организација (Вукомановић, 1987: 36).

У пролеће 1897. светло дана угледаће и први број *Радничких новина* гласила које је замишљено као наставак *Социјал демократа.* Лист је био социјал-демократске оријентације, доста широко постављених циљева, замишљен као орган социјалистичког покрета, а не једне

одређене социјалистичке школе. О тој ширини можда најбоље сведоче *Радnички календар,* први тог типа у Србији, као и првомајски спис који у себи сажима неколико у то време у Србији присутних тенденција развоја социјализма: марковићевску, пелагићевску и марксистичку[71] (Вукомановић, 1987: 45; Димитријевић, 1982: 82).

На корицама списа у којем Јован Скерлић на уједињење позива „сиротињу“, а не марксистички прецизно одређену „радничку класу“ (Димитријевић, 1982: 82) нашао се, према фотографији из Петрограда (или Цириха) од стране Уроша Предића (највероватније) изображен лик Светозара Марковића (Вукомановић, 1987: 240) чиме се јасно хтело указати на то ко се (још увек) сматра првим учитељем идеје, (Скерлић, 1922: 58) док су у унутрашњости своје место нашли радови у којима је Маркс величан као творац „правог социјализма“ (Комадинић, 1987, 240), али и текстови о Васи Пелагићу, као и пригодни текстови перјаница немачког марксизма Пола Лафарга, Виктора Адлера, Лудвига Бавела, Вилхелма Либкнехта и других истакнутих чланова Интернационале (Комадинић, 1987: 242).

Крајем јануара 1899. у пожаревачком затвору умро је Васа Пелагић. Последњи који га је непосредно пред смрт посетио био је Јован Скерлић (Младеновић, 1940: 245). Чињеница да је Скерлић био последњи социјалиста који је видео живог Пелагића није ни мало случајна. Како у својој студији о Скерлићу запажа Вукосава Милојевић, Пелагић није био само први узор Јована Скерлића (Милојевић, 1937: 17) већ и лични пријатељ Скерлићевог оца Милоша у чију кућу је редовно долазио (Младеновић, 1940: 145). Разговори које су стари Скерлић и Пелагић водили, били су заправо прва школа социјализма у којој је млади Јован Скерлић стекао основна знања о идеји којој ће посветити свој живот. (Милојевић, 1937: 17).

Са завидним познавањем социјализма (Милојевић 1937, 17), стеченим захваљујући породичном пријатељству са Васом Пелагићем (Младеновић, 1940: 146), Јован Скерлић 1893. уписује Прву београдску гимназију (Младеновић, 1940: 60). Склоност гимназијалца Скерлића социјализму, сматра Вукосава Милојевић, није никакав изузетак и никаква посебност, пошто је, да ли због склоности омладине да се везује за идеје које претендују на измену свести, да ли због потребе да се буде опозиција не само либерализму и напредњаштву већ и радикализму које је све више (ако је веровати и самим радикалима) показивало своју опортуну страну, омладина

[71] Поздравни текст написаће Јован Скерлић и у њему ће се обратити не само радницима, већ и занатлијама и земљорадницима, позивајући их да сви скупа ступе „под заставу Првог маја“. (Димитријевић, 1987: 45).

лако прихватала социјалистичке идеје. Ако не до краја и у потпуности их разумејући, а оно свакако као израз моде.

Међу наставницима који су у то време у овој школи радили, налазио се један од чланова редакције која је издавала Марковићева изабрана дела, некадашњи челник клуба великошколаца социјалиста, Јаша Продановић (Младеновић, 1940: 98), који је захваљујући најпре свом омладинском раду, а потом и чињеници да је 1894. најпре одбио да поздрави државни удар, а потом био и протеран из наставе, стекао нарочити углед код школске омладине (Младеновић, 1940: 98). У то време Скерлић сарађује у *Геџи,* шаљивом листу народњачко-социјалистичког усмерења, чији је најпре један од „најплоднијих сарадника“ (Младеновић, 1940: 170) а потом и уредник (Младеновић, 1940: 144). Значајнији траг, Скерлић оставља и у сличним листовима као што су *Муња, Стрела, Зврчка, Грбоња, Тенфон, Сатир, Шаљивчина* (Милојевић, 1937: 27, 28).

Пошто се у гимназији упознао са Марковићевим радовима објављеним у његовим изабраним списима 1893. Скерлић све више почиње да напушта Пелагићево читање социјализма (Младеновић, 1940: 149). Разлог томе Живомир Младеновић не налази толико у Марковићевом социјализму, колико у његовој окренутости ка демократији, опозицији према Обреновићима, инсистирању на раду у народу, са народом и за народ (Младеновић, 1940: 150) и изнад свега у Марковићевом односу према животу и начину на који је тај однос спроводио у лично искуство.

> „Док је Пелагић својим бунтовним списима потстрекивао и куражио на акцију, Светозар Марковић, иако мртав, зрачио је на омладину и примером личне жртве и својим списима који су сви били посвећени нашим приликама, и у којима је било много више мирноће и на изглед научног тона но у Пелагићевим списима. Пелагићу се дивило, али се Марковићу веровало; први је служио као пример истрајне и пожртвоване борбе и смелости, али је други више научно импоновао и давао идеје“ (Младеновић, 1940: 149).

Према мишљењу Вукосаве Милојевић Светозар Марковић није био само један од најстаријих, већ и најважнији Скерлићев учитељ социјализма, без кога није могуће правилно сагледати целокупни његов политички рад:

> „Светозар Марковић је био један од првих и најсудбоносносјих учитеља. Он је такорећи дао правац целом Скерлићевом животу. Јер, са малим изменама, он ће пронети кроз цео живот идеје

које је тада стекао. Ако је доцније нешто мало и скретао са тога пута, који му је још у првој младости био обележен, то је било привремено“ (Милојевић, 1937: 41).

На Велику Школу Скерлић стиже 1895, (Младеновић, 1940: 191) где се исте године, пишући о женском питању директно позива на Марковићеве радове писане на ту тему (Милојевић, 1937: 37). Сарађујући у *Социјал демократу*, Скерлић ће, временом, по мишљењу Живомира Младеновића постати отворенији и за Марксово читање социјализма које је било у значајној мери заступљено на страницама листа (Младеновић, 1940: 235). За разлику од „старог“ социјализма који је почивао превасходно на „доброј вољи“ и „одушевљености“ и који му је као такав био близак, „нови“ је, према Скерлићевом писању, тражио више „разумевања“ и „одређености“, једном речју, имао је „научни“ карактер (Младеновић, 1940: 235). Управо та „научност“ младог Скерлића ће доста нагло и привући у Марксову орбиту.

Скерлићева занесеност Марксом, сматра Живомир Младеновић, није била дугог века, па он већ на четвртој години студија почиње да се удаљава од њега. Није му се допадала догматичност и искључивост марксизма. Он одбацује детерминизам као предуслов остварења социјалистичких идеја (на уштрб слободе и одговорности) и поново се враћа сопственим и шире српским социјалистичким коренима, трагајући за демократском варијантом идеје коју је исповедао (Младеновић, 1940: 240).

Вративши се Марковићевом социјалистичком кругу (Младеновић, 1940: 246, 257), ступа у контакт са „светозаревцем“ Јованом Жујовићем (Младеновић, 1940: 246) са којим, водећи рачуна да не постане „слепи“ Марковићев поклоник, већ да га разумева у складу са временом у којем се обојица налазе (Младеновић, 1940: 247, 268). Скерлић ће немачки утицај на сопствено мисаоно обликовање све више почети да смењује знатно ширим француским (Младеновић, 1940: 267-268; 273-277) на које су у сукобу са радикалима сећали како Димитрије Ценић тако, у својој раној фази, и Драгиша Станојевић.

Тако су се, у последњим годинама 19. века, код Скерлића почела преплитати три велика идеолошка и мисаона тога. Код Марковића и Пелагића (Милојевић, 1937: 19) и даље га плене „чиста и несебична вера, племенито одушевљење и готовост на личну жртву у корист друштвене целине“ (Младеновић, 1940: 268) и још више идеја о Марковићу као човеку Запада, о чему је у часопису *Звезда* пишући о приповеткама Лазе К. Лазаревића и сам сведочио, констатујући да је „ђенијални Светозар Марковић“ у „загушљиву духовну атмосферу у наш

лењи и крмељиви исток“ унео здраву и свежу струју „европскога реализма“ (Милојевић, 1937: 92).

Код Маркса и Енгелса, како пише у тексту „Главу горе“ у *Радничким новинама,* хвали борбеност и свест да се без познавања научних чињеница (али ослобођених догматизма и детерминизма) не може обликовати боља будућност (Младеновић, 1940: 270), док од француских аутора прихвата еклектички приступ у практичном извођењу социјалистичке идеје, настао као последица темељења сопствене идеје на начелима морала и љубави, пре него логике и разума (Младеновић, 1940: 272; Ковић, 2015в: 547, 552-553, 557, 565, 568, 571; Милојевић, 1937: 51, 62, 68, 85).

Као социјалиста који наде полаже не у задовољење материјалних потреба одређене класе, који се опире догматизму и свакој формим искључивости у идеји која истиче да се бори за равноправнсот, али зато све наде полаже у лично напредовање, развој личности, у васпитање и морал схваћен као не религиозну творевину, већ последицу јасног одвајања добра и зла уз посредство знања и науке, Скерлић 1899. одлази у Лозану на докторске студије (Милојевић, 1937: 65).

У Швајцарску он долази са свешћу да је човек, уколико жели да промени свет обавезан да прво реформише себе, а не установе, како су то говорили Маркс и његови следбеници. Само ауторефорсмисан човек, а то није онај који је дошао до класне свести, већ онај који на темељу морала развија дубље разумевање стварности, може се упустити у политичку борбу са циљем измене света (Младеновић, 1940: 271).

> „Колико нас има, пише он, у овом наказном друштву, што ствара подлаце, који смо успели да се отргнемо од прљаве средине, од ниских наива срамних предрасуда, колико је нас који смо у стању да останемо поносно на ногама, док се сви око нас ваљају у блату? Колико нас је код којих је дух био слободан и душа тако чиста, да се пригрли светли и велики идеал: ослобођење целога човечанства“ (Младеновић, 1940: 271).

Са идејом да се социјализам не може свести на једну класу, нити на смену институција без суштинске промене свести, у *Радничком листу* 1901. Скерлић, из иностранства, објављује текст „Страни радници“ у којем у први план ставља „радни народ“, а не класу (Димитријевић, 1987: 54). У истом маниру, по повратку у Србију исте године, пише чланак „Више светлости“ у

којем негира идеју класног ексклузивизма и идеји о „владајућој класи“ супротставља идеју народа: „Социјализам тражи да сваки ужива плодове свога рада и да оно што је производ свију људи припада свима“ (Димитријевић 1987: 55).

Вративши се у Србију као доктор наука, Скерлић се запошљава у Гимназији Краља Александра, а четири године касније прелази на Велику Школу, односно на Универзитет, где остаје све до смрти 1914 (Милојевић, 1937: 91, 92). Дошавши на универзитет, Скерлић је брзо постао „идол универзитетске омладине“ (Ковић, 2015а: 10). Нарочито велики углед Скерлић је имао међу, иначе лево оријантисаним националистима из Младе Босне (Ковић, 201г: 227) којима је посветио текст „Нови омладински листови и наш нови нараштај“. Коначно сведочанство о том утицају дали су Гаврило Принцип и Трифко Грабеж који су носили венце на његовом погребу (Парежанин, 2013: 119-121).

Уочавајући промене у идеологији НРС, Скерлић ће још 1904. писати о туробној будућности демократије у Србији. Пошто је сменом династија дошла на влас, НРС је, по Скерлићевом суду, „престајала бити одсутно демократска странка малих људи, народа, сељака, занатлија, малих трговаца“, израстајући у слушкињу капитала и носилаца моћи (Антонић, 2015: 63-64).

> „Она је све више и више постајала једна гломазна, безизлазна и бледа 'национална' странка за све и свакога, у коју је цео свет ушао јер ништа више није значила, и којој је од некадашњег радикализма остало само име. Место ових некадшњих мушких гласова за радикалну демократизацију државе, она једнолико понавља похабане и пресниве фразе, које сваки може да каже, јер ништа не значе и ни на шта не обавезују.“ (Антонић, 2015: 63-64)

Због тога ће он, и као наставник и професор, наставити своју стару борбу за социјализам, која се почетком 20. века, захваљујући деловању Радована Драговића, почела водити на сасвим другим основама: потреба да се, у сукобу са радикалима пронађе сопствени идеолошки израз, допуњена је све заоштренијим односима унутар самог социјалистчког круга, у којем су свој успон започели Марксом одушевљени гимназисти и великошколци родом из Ужица.

Осећајући да се за свега неколико година, колико је био на школовању у иностранству, у српском социјализму догодио значајан преокрет који је Марковића све више гурао у заборав[72] (Скерлић, 1922: 232-233) Скерлић у тексту „Уништење естетике или демократизација уметности“ објављеном у *Босанској вили*, истичући значај који Марковић има за српску књижевност напомиње да младе генерације не треба да забораве да је својим радом писац *Србије на Истоку* вршио и врши исту ону фунцкију коју је у своје време на себе преузео Доситеј Обрадовић, да у складу са доминантним вредностима Западне Европе измени слику свести Србије (Милојевић, 1937: 179, 181, 191, 221).

Пошто је због неслагања са марксистима унутар социјалистичког покрета напустио Српску социјал демократску странку, у раду *Омладина и њена књижевност* (1906) Скерлић ће Марковића прогласити за зачетника не само политичког, већ шире гледано, културног, духовног покрета. Исто ће поновити и 1907. у *Босанској вили* поредећи Марковићев рад са „апостолском проповеди“ која доноси „нове и здраве идеје“ (Милојевић, 1937: 194). Марковићев утицај видљив је и у тексту „Србија, њена култура и њена књижевност“ који је Скерлић објавио у *Босанској вили* 1910. у којем, попут запажања изражених у *Србији на Истоку* пише о српској народној револуцији из 1804. која је изродила слободу у којој су се Срби школовали за слободу и створили своју, народну и националну, државу (Ковић, 2015а: 9).

Своје најзначајније дело посвећено првом српском социјалисти Скерлић ће објавити 1910. године и оно ће постати темељ на основу којег је могуће анализирати начин на који је Скерлић доживљавао Марковића, због кога је, иако је био начелно мирне нарави, био склон да уђе у отворене сукобе, о чему између осталог сведочи и спор са Марковићу не претерано склоним Стеваном Сремцем (Милојевић, 1937: 119, 179).

Све до почетка 20. века, солидаристичке идеје које су искључивале класни ексклузивизам и почивале на интегративним начелима у чијем темељу су била питања морала, а не економије, проналазиле су лакше пут до присталица (Димитријевић, 1987: 48) о чему између осталог сведочи и неуспели покушај Драгише Лапчевића (и његово потоње окретање самосталцима као јединој активној политичкој странци која је показивала више разумевања за социјалистичке

[72] Ова околност, сматра Вукосава Милојевић, тешко је погађала Скерлића који не само да је примао „најдубље и најтрајније утицаје“ од Марковића већ се трудио да својим животом „копира“ Марковићев (Миливојевић, 1937: 212).

идеје) и Милорада Поповића да 1900. оснују социјалистичку партију на марксистичким основама (Миленковић, 1984: 21).

Тек са уласком Ужичанина Радована Драговића, а потом и Димитрија Туцовића у политичку арену, српски социјализам добија потпуне марксистичке обрисе (Димитријевић, 1984: 69). На том путу, Драговићу и Туцовићу, као трећој генерацији социјалиста активних након смрти Мите Ценића (прва је генерација Јаше Продановића, друга Јована Скерлића) која није показивала превише симпатија за своје претходнике, међу првима ће се испречити управо Јован Скерлић. Стављајући на свој штит Светозара Марковића, за разлику од Драгише Лапчевића који ће под утицајем млађе генерације коначно прихватити Маркса (и тако доћи у сукоб са четвртом генерацијом бошљевичке оријентације) Скерлић ће постати не само обновитељ Марковићевих идеала у ери развоја марксизма, већ, на доста чудан начин и (невољни) савезник марксиста у борби за доказивање да једино учење Карла Маркса има право да се сматра социјалистичким.

3.5. Закључак

Први спорови око тога чији је Светозар Марковић, а чији су главни актери били социјалистичка група Димитрија Ценића и радикали-социјалисти Николе Пашића одвијаће се у условима изостанка неприкосновеног вође покрета и стављања националног питања на дневни ред историје. Ове две околности, уз више него очигледну борбу за превласт унутар некада јединственог блока, значајно ће утицати на настале спорове, пошто су обе стране, сматрајући да је Марковићева прерана смрт његову идеју оставила недовршеном, свака на свој начин и сходно сопственом разумевању момента у којем су се нашле, покушале да исту доведу до њеног краја.

У тим настојањима, која суштински представљају дисконтинуитет спрам извора и само једну, односно две, међусобно сукобљене, могуће интерпретације онога што ће тим чином постати у извесном смислу канон, добили смо и прва учитавања, која се у случају Мите Ценића огледају у потреби оправдања сопственог повратка корак уназад, уз претпоставку да је главни „кривац“ за „издају“ идеје био не Светозар, већ Јеврем Марковић, што је налагало даље развијање „старе“ идеје у новим условима. Та потреба створила је идеју блиску, али у извесним својим елементима различиту од оне коју су заступали најпре социјалисти-радикали, а потом „само“ радикали, окупљени око Николе Пашића. Ова група, за разлику од Ценића, није сматрала

да је потребно било какво „враћање“ већ су своју идеју о могућем развоју Марковићеве идеје, према сопственим потребама, темељили на програму „радикалне групе“ из 1873. чијим су се заштитником и наследником прогласили. Управо као такви, сматрајући да за то имају пуно право, радикали су овај програм у неколико наврата допуњавали, све док 1881. нису коначно дошли до свог првог формално партијског програма.

Тај програм, за који је Пашићева група тврдила да је једини прави изданак свих радикалских програма од 1873, био је донет, како се тврдило, у складу са измењеним околностима које су се темељиле са једне стране у драстичном и драматичном продору капитализма у Србију, односно у чињеници да је устанком у Босни и Херцеговини и потоњим српско-турским ратовима, национално питање дошло на дневни ред.

Док је ова друга околност радикале све више гурала ка двору и смештању своје борбе у оквире парламентаризма, друга их је постепено од Марковића окретала ка Карлу Марксу. Као што су (попут либерала пре њих) социјалисте окупљене око Мите Ценића оптуживали за својеврсну издају националног идеала, а све да би у сукобу са истима изборили примарну позицију у растуреној социјалистичкој „војсци“ која се поново сабирала, радикали су из истих разлога употребљавали и Карла Маркса.

Потпуно је погрешно тврдити да је НРС била марксистичка странка, иако би исто тако било погрешно констатовати да у њој није било ванредних познавалаца Маркса. Странка је, желећи да се обрачуна са Ценићем, Маркса просто користила као изговор због којег Ценићева, немарксистичка група не може бити „научна“, па отуда ни социјалистичка. Ценић, поручивали су радикали, позивајући се на Маркса, не разуме измењене околности, а његов „богословски“ социјализам, заостао неколико деценија за оним што је Србији нужно, потпуно је некористан, па отуда и непотребан за Србију у другој половини 19. века.

Било како било, чињеница која стоји јесте да је Марковић и у својој касној фази указивао на значај морала, истичући да је он и значајнији од просте економије, на шта је упућивао Маркс. Нападајући овај став који су, са пуним правом препознали код Ценића (који је сматрао да се Марковић у својој крагујевачкој фази одрекао методологије борбе, али не и свести о улози етике у стварању социјалистичког друштва), радикали су се, хтели то или не, у значајној мери померили и од самог Марковића. То померање посведочиће, на сасвим специфичан начин, својим ступањем у НРС и Драгиша Станојевић који је управо на вери да се ту ради о марксистичкој странци, а пошто се и сам одвојио од марковићевског социјализма, свим срцем

подржао Пашића. Коначно, то померање сведочи и чињеница да је након ни две пуне деценије од Марковићеве смрти НРС у доброј мери запоставила свог „учитеља“ што је поново посведочио Станојевић који је, пошто је схватио да радикали не само да нису марковићевци, већ нису ни марксисти, исту странку напустио, односно из ње био истеран.

Бранећи своју позицију, Ценић ће наставити да разлаже Марковићеву тезу о непостојању универзалне и коначне социјалистичке идеје, за разлику од радикала који ће социјализам настојати да сведу на Маркса као меру која је, по њиховом суду довољна да дискредитује Ценића као социјалисту.

Сукоб радикала и Ценића има значајан марковићевски (а што не рећи и марксистички) карактер, будући да су се обе стране у својим обртима позивале не на догматизам, већ на „науку“, односно на емпиријска посматрања. Наиме ни Ценићева ни Пашићева група нису покушавале да своје политичке ставове одбране идејом о теоријској исправности, већ ставовима о њиховој политичкој оправданости која у оба случаја долази на основу „правилног“ сагледавања „измењених околности“ у односу на оне у којима је деловао Марковић. Разлика је у томе што су „посматрајући“ исти предмет, две стране (што се може видети из расправе коју је Ценићева група водила са Лазом Пачуом или пак серијала текстова у Ценићевој *Борби* у којима се констатује да реалност увек круни идеју, али да то није разлог да се од исте страхује, већ мотив више да се инсистира на реалном сагледавању стварности као најбољој брани урушавања идеје) изводиле два значајно сукобљена закључка, али остаје као чињеница то да је обе стране суштински спајала одбојност према слепом повиновању спољашњим ауторитетима (иако су једни друге отпуживали управо за тај кримен).

То марковићевско али и марксистичко стално осврtање на реалност, довело је, коначно Јашу Томића у непосредну везу и са Ценићем, са којим је делио став о етичком карактеру социјализма али и са радикалима са којима га је спојила како идеја о нужној припреми терена за победу социјализма (што је у српском случају могуће само у капитализму, будући да је капитализам већ захватио српско друштво), тако и чињеница да су социјалисти-марксисти у Угарској ставове писца *Капитала* користили ради задовољења интереса сопствених владајућих кругова. Отуда није ни (превише) чудно то што Томић у јеку сукоба Ценић-Пашић иако отворено ратује против првог, неретко износи ставове који су му значајно ближи, позивајући се при томе као и Ценић на Марковића. Томић ће се супротстављати Марксу онда када се на њега позивају угарски социјалисти, али ће му бити близак сваки пут када га буде потребљавао Лаза

Пачу или пак Драгиша Станојевић. Значајно ближи Марковићу од Томића биће Лаза Нанчић. Он задржава идеју о етичком смислу социјализма, хвалећи у некрологу 1883. Маркса на исти онај начин на који је то у својим радовима чинио Марковић.

Чини нам се ипак да у самом радикалском превирању има и нечег вишег, воље за моћи, о чему сведочи њихова рана мимикрија коју је Пашић правдао потребом да се социјалистички карактер странке сакрије од оних који би је, да није тако, сасекли у корену. Па чак и ту је могуће пронаћи елемент марковићевског размишљања. Наиме, ова радикалска идеја да спољашње реформе као израз „научног“ проматрања реалности не морају (и коначно неће) угрозити унутрашњу логику покрета у доброј мери сећа на Марковићеву идеју по којој је могуће модернизовати, поново у складу са реалношћу, задруге, а не изменити њихову унутрашњу логику, блиску патријархалним заједницама. Док се у случају радикала то коначно показало као немогуће, у случају задруга, ако је судити по ономе што је дошло иза Марковића (а што би нас могло увести у оно од чега настојимо да побегнемо – у учитавање) та се идеја показала једнако јаловом.

Ако бисмо горе наведено ставили у корелацију са идејом Квентина Скниера о проблемима у које могу упасти историчари и тумачи идеја као што су стално трагање за јединственом, целовитом идејом, што долази као последица немогућности правилног сагледавања различитих, могуће и међусобно сукобљених фаза у развоју одређене идеје и „откривања“ одређених ставова, најчешће потребних истраживачу ради несметаног учитавања одређеног концепта или система вредности у мисли онога чији се рад истражује, те коначно стварање „агената“ (антиципатора) одређене идеје у времену када се иста није могла појавити или барем није била релевантна у оној мери у којој је то потребно истраживачу. Skinner, 2012) лако можемо видети да готово да нема аутора који није направио макар један од евидентираних пропуста.

Са сигурношћу можемо рећи да и социјалисти и радикали, као сарадници Светозара Марковића и непосредни учесници догађаја које су мање-више заједно обликовали, немају посебно изражену потребу за трагањем за јединственом, целовитом идејом свог учитеља и саборца. Оно где се ове тенденције могу препознати откривају се у потреби Мите Ценића за „повратком“ и последично трагањем за копчом са смештањем „правог“ Марковића у временски оквир сопственог деловања. Оно што спаја и једне и друге јесте претварање Марковића у својеврсног антиципатора сопствене идеје, што је, по логици ствари знатно изражаније код

радикала који у промени коју Ценић критикује и одбацује заправо налазе промене које су сами током времена у којем Марковића више није било, предузели.

Што се пак тиче замке оличене у насилном стварању доктрине од разбацаних и необавезних назнака о нечему што се лако претвара у идеју, ни Ценић ни Пашић, односно њихове сукобљене групе, нису упале у њу, што је, коначно, потпуно логично, ако знамо да су и једни и други свако на свој начин и у различитим омерима били заправо стваралаци идеје око чијег „наслеђа“ су се и сукобили.

Ако пак говоримо о три фундаментална елемента Марковићевог односа према мисли Карла Маркса, у времену сукоба социјалиста и радикала, онда морамо констатовати да су и радикали и социјалисти, баш као и Марковић, питање радништва као класе схватали значајно шире од онога што је нудио Карл Маркс. Па ипак, како овде говоримо о учитавању нових вредности и значења у Марковићеву идеју, вредно је споменути да су, за разлику од Ценића, који је и даље инсистирао на социјалистичким и тероијским разлозима прихватања и одржања овако широке дефиниције (на којој инсистира и Драгиша Станојевић), радикали је прихватају искључиво из практичних разлога: националних са једне и сопственог напуштања старих позиција са друге стране. Одређење народа као радништва Ценићу је требало ради мобилизације маса за националну и социјалну револуцију, а Пашићу ради позитивног исхода борбе за национално уједињење (социјална револуција остаје у другом плану) и коначне констатације да нису класе већ народи ти који су истински политички субјекти на историјској сцени. Отуда процењујући радикале, Ценић, управо ослоњен на Марковића и констатује да се у њиховом случају ради о конзервативном духу унутар некада заједничке идеје.

Својом констатацијом о радништву као „колективној сиротињи“, о социјализму као идеји која се „распростире свуда“, односно тези о социјализму као „општој ствари“ која се тиче свих друштвених слојева и свих сфера живота, а не само једне класе и економских односа, Ценић је у потпуности остао на Марковићевом путу.

Када пак говоримо о питању економског детерминизма, онда можемо констатовати да су социјалисти Димитрија Ценића истрајавали на марковићевској позицији да капиталистички пургаторијум није неопходан за остварење социјализма, док су, са друге стране, све више се удаљавајући од социјализма, радикали Николе Пашића нагињали ка Марксу, доживљавајући своју странку као ону чији је основни циљ да припреми терен за победу социјализма. Такав доживљај радикалне странке је био општеприхваћен у њој, све до последње деценије 19. века, а

код појединих њених чланова, као што је Јаша Томић и значајно касније. Како тема нашег истраживања није политичка биографија Јаше Томића, то ћемо питање искреног његовог веровања у ову мисију радиклизма оставити по страни. Специфичну позицију заузима Драгиша Станојевић који, иако у својој зрелој фази, у којој издаје *Интересе Српства* (1885) Марксу припада у потпуности, није склон да прихвати идеју о нужности капиталистичког пургаторијума као коначну теоријску истину. Он просто констатује да је, за разлику од Марковићевог времена капитализам у Србији узео корен, а како је његову природу Маркс правилно схватио то му се, као најлогичнији избор учинило прихватање његовог учења као средства којим се штетни утицај капитализма може спречити. Уз то, не треба скернути са ума да је у овој фази Станојевић, како се нама чини, пре свега националиста и да за њега Маркс вреди не онолико колико је социјалиста и колико се уклапа у теоријске светоназоре, већ просто онолико колико је користан за припремање Србије и српског народа за борбу која треба да га доведе до коначног националног ослобођења и уједињења.

Говорећи о месту морала у стварању социјалистичког друштва, можемо са пуним правом констатовати да је група Мите Ценића у потпуности на марковићевским позицијама. То између осталог сведочи идеја о прерастању (социјалистичке) политике у морал као финалном стадијуму њеног развоја (у чему Ценић неодољиво сећа на Марковићево промишљање о комунизму као коначном распелту историје). За радикале, чини нам се, то се не може рећи. Они су у том погледу прошли кроз краткорочни еволутивни ток који је коначно свршен стварањем странке 1881. Истина, радикали су до краја остали верни идеји о неопходности моралне обнове, али је она била подређена економији.

Коначним поразом који је Ценић претпрео, социјалистичка струја пашће у сенку доминантне радикалске и тако ће остати све до краја 19. века када ће се одвијати два паралелна, а често и испреплетана процеса: 1. јачање марксистичке позиције унутар социјалистичких кругова и 2. повратак Светозара Марковића на политичку сцену. Својеврсни расплет овог тока који ће донети нова читања и тумачења значаја Марковићевог односа према Марксу, пролазиће кроз различите меандре, а постати видљив тек почетком 20. века, у међусобним сукобима између социјал-демократа (при чему ни они нису били јединствени) као марксиста и самосталних радикала који су своју опозицију према Пашићевом радикализму и марксизму градили управо на трагу Светозара Марковића.

4. „НАСЛЕДНИЦИ“ У СУКОБУ: МАРКСИСТИ, РЕВИЗИОНИСТИ, ДИСИДЕНТИ 1903-1918.

4. 1. *Од смене династија до смене држава: временски раскорак и прилике у њему*

Након пада према социјалистима прилично нерасположене Владе Владана Ђорђевића 1900. године и уласка у нестабилне године које ће резултирати падом Обреновића три године касније, биће створени услови за нешто лакши рад социјалистичких групација (Хасанагић: XXV; Богдановић, 1898: 10).

Као први весник промене, у години пада Ђорђевићеве владе, светлост дана угледаће лист *Нада*, први српски социјалистички лист у 20. веку. На његовом челу наћи ће се у тадашњим, прилично малим, затвореним и неповезаним социјалистичким круговима познати политички борац Коста Јовановић (Димитријевић, 1982: 85). У редакцији листа који ће одрицати апсолутну вредност немачке социјал-демократије и заступати ставове ближе француском левом наслеђу, поред Јовановића, као иницијатори његовог покретања своје ће место наћи и у то време под Марковићевим утицајем формирани докторанд у Лозани Јован Скерлић и др Милорад Поповић који ће већ у то доба имати значајан социјалистички стаж остварен међу француским радништвом.

Као одговор на рад ових група, Радован Драговић, млади Ужичанин-марксиста, покреће 1901. *Раднички лист,* са чијих страница се по први пут у историји политичких идеја међу Србима говори о нужности „одељеног“ рада социјалиста, тј. о буђењу и развоју марксистички дефинисане класне свести (сведене на индустријско радништво) као главном предуслову остварења социјализма (Драговић, 1954: 21).

Решен да свој рад не задржи само на теоријском разматрању односа марксизма и немарксистичког социјализма, Драговић ће у марту исте године дати значајан допринос и оснивању „Београдског радничког друштва“, у којем српски марксисти по први пут, као организована група, покушавају да се наметну као руководство (Димитријевић, 1982: 87). Управо из овог друштва, развиће се две године касније Српска социјал-демократска странка.

Као организација која је и даље окупљала различите социјалистичке групе, „Београдско радничко друштво“ обновило је 1902. рад *Радничких новина* које ће постати и његов главни орган. У овој години, пошто је Драговић постао уредник листа, на место секретара друштва

долази још један Ужичанин, Драговићев следбеник и ученик, Димитрије Туцовић (Димитријевић, 1982: 88).

Управо са страница *Радничких новина,* Драговић ће уочи београдских избора 1902. покренути широку кампању за апстиненцију. Тада је испред самосталних радикала који су за себе тврдили да су настављачи ране Народне радикалне странке, (Ковић, 2015б: 188, 189) из оне фазе њеног развоја која је претходила договору и фузији, у преговоре са социјалистичким групама ушао левици близак Јаша Продановић (Драговић, 1954: 195). И мада се Јаша Продановић упорно позивао на Светозара Марковића и социјалистичке корен, социјалисти, окупљени око *Радничких новина* решили су, у највећој мери, да остану ван биралишта. Први и важнији разлог, како га је објашњавао Радован Драговић, била је управо брига за очување класног идентитета покрета, док је други произлазио из тезе да се самосталци, као странка грађанске левице ипак нису показали довољно спремним на преко потребне реформе у српском дрштву. Они, по размишљању социјалиста-марксиста „нису показали као прави демократи, као одлучни свесни пријатељи народа и његових слобода (Драговић, 1954: 196).

Када је у Београд из Ужица стигао коначно и Димитрије Туцовић, догађаји су се додатно убрзали, а активности на стварању „оделите“ односно „класне“, заправо марксистичке социјалистичке групе добиле су на замаху. Двојица марксиста Ужичана усредсређују све своје снаге на стварање централног руководећег органа чији би задатак био да српске социјалисте окупи и даље, свакако у марксистичком правцу, усмери њихов рад (Димитријевић, 1978: 58).

Заправо, са овим процесом који је тражио појачану централизацију, започело се већ 1901. када марксистичка група оснива „Фонд Светозара Марковића“[73] чији је задатак био да услед идеолошке неусаглашености међу социјалистима делује као културна организација, на значајно ширем фону од оног који је омогућавало политичко организовање. То што је овај фонд „крштен“ Марковићевим именом, највише, сматрамо, говори о значају који је први српски социјалиста још увек имао у широким социјалистичким круговима, укључујући и марксистичке. Управо из овог Фонда двојица Ужичана издвојиће 1902. „Централни одбор“ на чијем челу је управо Драговић. Овај одбор своју последњу седницу одржао је у марту 1903, уочи великих

[73] Годину дана касније, Димитрије Туцовић и Триша Кацлеровић обнављају рад клуба великошколске социјалистичке омладине који је својевремено основао Јован Скерлић. Но, за разлику од „старог“, „нови“ клуб имао је изричито марксистички идеолошки предзнак.

демонстрација у Београду, (Димитријевић, 1978: 62) да би потом и он дао допринос стварању Српске социјал-демократске странке на њеном оснивачком конгресу 1903.

Већ од првих дана постојања, живот Централног одбора био је оптерећен унутрашњим сукобима између различитих социјалистичких струја, које би се, Драговићевим речником речено, могле поделити на „класну“, марксистичку, која свој смисао види у свођењу социјализма на ствар једне класе, (Драговић 1954, 55) и „малограђанску“, или „стару“, чији су носиоци били немарксистички социјалисти (Димитријевић, 1978: 65). Врло брзо, на челу прве групе као њен несумњиви вођа утврдио се управо Радован Драговић, док је једна од најутицајнијих фигура у другој групи био Јован Скерлић (Драговић, 1954: 53).

Док је Драговић инсистирао на централизацији покрета, (Сергије Димитријевић у томе види корен демократског централизма који ће бити примењиван у КПЈ, те отуда је склон и да настајућу партију види као својеврсну претечу комунистичкој [Димитријевић, 1978: 99]) Скерлић је, поручујући да на тај начин марксистичка струја заправо настоји да догматизује прилично шарену групу, сматрао да српски социјализам мора бити демократскији и то не само у погледу свог унутрашњег устројства, већ и спремности на сарадњу са ширим друштвеним слојевима. Старо питање, има ли у Србији услова за реализацију западноевропског социјализма, на које је одговор својевремено понудио и Светозар Марковић, прерасло је почетком 20. века из споредног, неодређујућег или пак корисног са позиција међусобног разрачунавања, у фундаментално теоријско питање од чијег одговора је зависио правац којим ће у будућности поћи српски социјализам.

Колико је Светозар Марковић био значајан за младе српске социјалисте, потоње марксисте, сведочи између осталог и чињеница да су београдски радници, организовани у „Београдско радничко друштво“, решили да те 1902. обележе годишњицу његове смрти. У одбору који је спремао обележавање, посебно се истицао његов секретар Димитрије Туцовић, који је 24. фебруара на „Светозаревој вечери“ одржао и свечани говор, да би потом, истим поводом, нешто касније, говорио и у Јагодини (Туцовић, 1981а: 11).

У говору у Београду, који уједно представља и први забележени Туцовићев јавни наступ на којем је говорио и о Марковићу, будући вођа српских марксиста истаћи ће да је писац *Србије на Истоку* био, попут његових руских узора „велики омладински учитељ“, замерајући му при томе што се у свом сусрету са Марксом није више ослонио на творца немачке социјал-демократије. Марковићева главна преокупација, нагласиће тада Туцовић став који ће у

наредним годинама постати основ са којег је посматрао улогу Светозара Марковића у историји српског социјализма, није била да развија социјализам међу радницима[74], већ да „спасе занатлије и сељаке од неминовне пропасти која им прети од крупнога капитала и којој морају подлећи као економски и технички слабији“ (Туцовић, 1981а: 13).

Пошто је Марковић, рекао је у свом београдском говору Туцовић, правилно разумео тежину положаја у којем су се српске експлоатисане масе нашле (Туцовић, 1981а: 14), не треба се чудити томе што се и у захтевима модерне социјал-демократије у Србији може пронаћи читав низ захтева које је пред државу постављао и Марковић (Туцовић, 1981а: 13). Па ипак, проблем који су социјал-демократи имали са овим „неустрашивим борцем“, како га је окарактерисао током говора у Јагодини, (Туцовић, 1981а: 16) налазио се у ако не погрешној, а оно свакако неадекватној медицини коју је приписивао српском друштву ради опоравка.

У време Драговићевог и Туцовићевог ангажмана, свој политички активизам започеће још један Ужичанин и Туцовићев рођак Крста Цицварић. Он ће отићи на крајњи леви пол и постати први српски анархо-синдикалиста. Деловао је често изоловано, недовољно повезан са другим блиским групама, настојећи да са социјал-демократама одржава минимум контаката, будући да је сматрао да социјал-демократија не помаже остварењу класних идеала радништва, (за шта се „декларативно“ изјашњавала) већ да својим реформизмом чини управо супротно. Цицварић тражи радикализацију како теорије, тако и праксе, сматрајући да су социјал-демократи у свом реформизму, ма колико настојали да се одвоје од Марковића, свођењем Маркса на борца за „унапређење“ положаја радништва кроз парламенте, ипак постали његови наследници.

Подељени између оних који су ослањајући се управо на Марковића и друге немарксистичке учитеље социјализма и даље инсистирали на немарксистичкој медицини за српско друштво и оних који су сматрали да једино раднички „научни“ социјализам може осигурати победу левих идеја, српски социјалисти учествоваће на великим београдским демонстрацијама када ће своје незадовољство 23. 3. 1903. исказати преко 5000 радника (Димитријевић, 1982: 91). Ове демонстрације биће преломни моменат у раду Централног одбора који ће, понуткан тешким инцидентима који су их обележили, почети убрзано да ради на организовању Главног радничког савеза (ГРС) који је створен 15. 4. 1903. (Богдановић, 1989: 10).

[74] Више о томе: Ковачевић И. (1975) *Димитрије Туцовић и други социјалисти о економској политици српске владе 1903-1904,* Београд, Рад

У моменту стварања ГРС још увек није имао јасно дефинисану идеолошку подлогу, и у њему су се сукобљавале две јасно видљиве струје: „стари“ (Јован Скерлић, Коста Јовановић, Милорад Поповић) и „млади“ (Триша Кацлеровић, Радован Драговић, Димитрије Туцовић) (Богдановић, 1989: 11). Ради коначног одређења правца кретања ГРС донео је одлуку да организује Конгрес, који је, након вишемесечних припрема, заказан за 20. 7. 1903. (Димитријевић, 1978: 91). Крајем јуна и током јула, упркос све већим сукобима око могућег правца који ће се заузети, *Радничке новине* пишу теоријске радове о јединству партије, а доносе чак и нацрт Статута и Програма будуће организације (Димитријевић, 1978: 93).

Главни предмет расправа вођених преко *Радничких новина* (чији рад је обновљен 13. 6. 1903. [Богдановић, 1989: 139]) био је питање „класинске свести“, односно указивање на нужност издвајања индустријског радништва из ширих друштвених, експлоатисаних, слојева и његовог политичког самоодређења као предуслова остварења задатих социјалистичких циљева. Само онај социјалистички покрет који разуме законитости развоја производних односа и у њему јасно одреди улогу радничке класе онако како је то учинио Карл Маркс, поручиће *Радничке новине* 1. 3. 1903, може себе сматрати „научним“. Уколико своје ставове темељи на „веровањима“ и „идејама“ о најбољем поретку, он не само да је „утопистички“, већ је унапред осуђен на нестајање (Богдановић, 1989).

Након вишемесечних припрема и расправа око усаглашавања страначког програма, Оснивачки конгрес ССДС коначно је одржан у августу 1903. У програму странке, чији ће први председник постати Драгиша Лапчевић, који заправо представља препис „Ерфуртског програма“ немачке социјал-демократије (Драговић, 1954: 79), јасно се повлачи разделна линија између „старог“ и „новог“ социјализма. Основ за ову поделу марксистичко руководство налази у тези да је продором капитализма у Србију, током друге половине 19. века, дошло до коначног растакања ситносопственишта, а тиме и до широке пролетаризације маса и стварања основа за издвајање радништва из широког слоја обесправљених). Радничка класа престаје да буде „сиротиња“, како су то писали и мислили српски социјалисти 19. века; она добија своје сепаратне циљеве и тежње које не зависе од „услова“ унутар Србије, већ од општих „услова“, односно законитости развоја људског друштва, на начин на који их је дефинисао Маркс (*Српска социјалдемократска странка, чланска карта*: 1904).

Обраћајући се учесницима Конгреса, Драгиша Лапчевић неће пропустити прилику да истакне и то да новонастајући покрет уноси битне разлике у односу на дело Светозара

Марковића које је било оптерећено временом у којем је настајало, односно друштвеним условима који су дириговали Марковићеву свест (Богдановић, 1989: 142). Једна од највећих разлика, констатоваће Лапчевић на другом месту, огледа се у чињеници да нова странка све своје снаге усмерава на буђење класне свести која треба да доведе до њене самосталне политичке акције:

> „Члан социјалдемократске странке не може узимати учешћа у другим странкама и групама, не може их ни на који начин помагати, не може им ни у коме виду ићи на руку, не може с њима правити компромисе, не може за њих гласати. Још нешто више: члан Социјалдемократске странке ништа од тога не сме чинити. Као члан Социјалдемократске странке он има све остале странке за своје противнике и дужност му је не да их помаже, већ против њих да се бори“, пише Лапчевић (Димитријевић, 1987: 69).

Одговарајући на ове констатације, Коста Јовановић ће, као представнк „старих“ већ тада јасније увидети хетерогеност радништва и скренути пажњу на то да ту чињеницу треба уважавати и у процесу конституисања странке. То се није посебно свидело Радовану Драговићу који је поручивао да ће странка стварати само удружења градског радништва (Богдановић, 1989: 144, 145).

Чињеница да је за званични програм Српске социјал-демократске странке изгласан за српске потребе прилагођен „Ерфрутски програм“ немачке социјал-демократије, (за први Статут је узет „модификован статут СПД усвојен у Мајнцу 1900.“ [Богдановић, 1989: 142]) као и чињеница да је из страха од „секташења“ унутар синдиката страначко руководство предност дало политичкој борби чији је ток усмеравала у правцу даљег ширења марксизма, само су продубиле идеолошке јазове. За Скерлића, Поповића, и њихове истомишљенике, био је то пораз не само на личном нивоу, већ и својеврсна капитулација читаве партије. То што је српска партија, уместо да направи свој програм, фактички преписала немачки, значило је не само да се може сумњати у његову остваривост на српском простору, већ и неоспорни „доказ“ суштинског недостатка знања српских марксиста о социјализму као погледу на свет (Богдановић, 1989: 141).

Оцењујући домете оснивачког конгреса ССДС Мира Богдановић сматра да ту још увек нема говора о победи Драговићеве струје коју назива „ортодоксном“ (Богдановић, 1989: 153). ССДС је заправо била носилац политике једног дела радничког покрета, али не и целине. Уз то,

представници обе струје, нашли су се у управи, (и не само то, већ су били и на кандидатским изборним листама те године, при чему је „стари“ Коста Јовановић био и носилац листе за Београд [Богдановић, 1989: 156]) што је нарочито тешко пало „ортодоксним“ марксистима, па је Димитрије Туцовић решио да подршку затражи ни мање ни више него од Кауцког. У септембру 1903. он пише писмо једном од најугледнијих немачких социјал-демократа у којем тражи да објасни којим правцем треба ићи, а читава акција завршава по Туцовића неповољно, будући да је Кауцки дао одговор довољно широк да задовољи обе стране (Богдановић, 1989: 155).

Да новоформираној странци, (чија појава није у значајној мери утицала на хетерогени раднички покрет [Богдановић 1989, 181]) оптерећеној „победом“ њене марксистичке струје, на шта су опозиционари окупљени око Милорада Поповића и Јована Скерлића гледали као на својеврстан пуч и наметање воље, неће бити лако да живи и развија се, показао је други Конгрес одржан од 28. до 30. 3. 1904 (Димитријевић, 1982: 96) на којем је, тек после доста расправа и чињенице да је Коста Јовановић отишао у иностранство на школовање, Драговић дошао до уредничке позиције у *Радничким новинама* (Богдановић, 1989: 186).

Сабравши бројне функције, Драговић је покренуо опсежну акцију која је за циљ имала буђење „класинске“ свести унутар ССДС. Потреба да се немачка социјал-демократска пракса инаугурише као српска, сматра Мира Богдановић, довела је до унутрањег преструктурирања странке, њеног идеолошког „чишћења“ од утицаја „старих“ и коначно, до „затварања“ *Радничких новина* за Скерлића и Поповића (Богдановић, 1989: 189, 195).

Оставши без могућности изражавања сопственог става, Скерлић и Поповић покренули су своје гласило *Свест,* чији се први број појавио 6. 3. 1904, а већ у другом броју Поповић који се тада налазио у Будимпешти, објављује текст „Синдикати и радничка партија“ (Богдановић, 1989: 195) у којем се отворено супроставља Драговићевом „догматизму“. (Богдановић 1989, 197). Уместо да се радничком покрету намеће воља са врха партијске организације, потребно је, сматра Поповић, слушати шта само радништво има да каже о својим циљевима и борби коју води, како би се те поруке преточиле у страначки програм.

> „Код нас се пошло с репа готово“, пише Поповић на другом месту. „Уместо да се најпре синдикати учврсте, ојачају и број организованих радника да се увећа; уместо да се радник најпре упути у економску борбу, па затим у политичку, која се из економске рађа, код нас одмах ударило у најобимнију политичку акцију. Политичка акција претпоставља међутим велики број

организованих, способних радника, а до ових се без стручне организације не може доћи“ (Богдановић, 1989: 199).

Због одбијања да прихвати њихово читање социјализма, група окупљена око Димитрија Туцовића и Радована Драговића напашће уредништво *Свести* оптужујући их за „штетности“ његових идеја „по раднички покрет“, (Димитријевић, 1978: 115) док ће Скерлићу Драговићева група поручивати да ће у свом развоју и поћи путем „изопачења“ којим је пошао и Светозар Марковић (Богдановић, 1989: 184).

Реагујући на ове нападе, Милорад Поповић ће у тексту „Нека се чује и друга страна“ поручити да се са оснивањем странке преурањило, да она није идеолошки довољно чиста и да главну реч у њој не воде радници, већ „лумппролетаријат интелигенције“ (Поповић, 1966: 334). Последица те чињенице, сматра Поповић, видљива је и у њеној унутрашњој структури: неспособно да се бави радничким пословима, руководство је клатно померило ка политичкој акцији, остављајући економску по страни, уз то потпуно је потчинивши сопственим потребама.

Као марксиста који при томе агитује за јачање синдикалне организације и давање акцента економској борби радништва, Поповић сматра да једино синдикати имају снагу да остваре победу, задобију радничко поверење и стекну респект код противника.

„Једини пут да се досадање падање наднице спречи и борба за побољшање са успехом поведе, то је организација радника на синдикалном терену. Сви дакле радници и то само радници једне индустријске гране, у целој Србији, требају да се организују у један синдикат, да истакну своје захтеве и борбу поведу“ (Димитријевић, 1987: 57).

Објашњавајући своју критику која је почивала на ставу да је новоформирана странка, упркос свом заклињању у марксизам заправо ближа „старим“ социјалистима од којих „бежи“, Поповић ће поручити да у својим зачецима, социјалистичка радничка акција не може имати политички, већ искључиво економски карактер. Инсистирајући на томе да српска партија, пошто се већ позива на немачко искуство, треба и да следи ток развоја западног социјализма (Поповић, 1966: 336) Поповић наглашава да политичка акција коју је ССДС (управо идући правцем супротним од немачког) ставила на прво место, долази тек касније, када се у борбеном радништву довољно развије и учврсти економско-социјална свест. Због тога он политичкој

борби претпоставља синдикалну, сматрајући у исто време да би таква акција из ССДС нужно отерала оне који се представљају као радници, а заправо то нису (Поповић, 1966: 335).

Овакво устројство странке, закључује Поповић, једино је које може осигурати победу српском радништву, тим пре што српска социјалистичка пракса учи да су сви ранији покушаји класне борбе и пропали захваљујући чињеници да су покрет водили не радници, већ ђаци „и по који занатлија“ (Поповић, 1966: 335). Иста судбина, убеђен је Поповић, очекује и ССДС уколико не промени своје расположење прма економској борби. Не буде ли разумела да се политички циљеви дефинишу из синдикалне акције, странка ће постати власништво интелигенције и ђака, чиме не само да се неће даље развијати у правцу мкарксистичког социјализма, већ ће се вратити на премарксистичке позиције Марковићеве и епохе његових „наследника“ (Поповић, 1966: 335).

Ова Поповићева полемика, за наше истражвиање је значајна из два разлога: први је тај што се у својој расправи са страначким колегама, Поповић позива управо на Маркса, што указује на још једну у низу могућности читања Марксових дела. Поповићу је наиме јасно због чега је структура покрета у прошлости била суштински не-радничка и не-економска, али не разуме зашто је она таква на почетку 20. века, уколико се већ са партијског врха говори да је у међувремену дошло до промена унутар друштвене структуре и појаве самосвесног радништва. Други, за нас интересантнији, јесте чињеница да овом критиком Поповић у суштини износи и критику рада српских социјалиста Марковићеве епохе, третирајући их као не-социјалисте, као мислиоце који у свом одређењу будућности не разумеју оне којима ту будућност намењују.

Разрачунавајући се са Поповићевим оптужбама, *Радничке новине* ће писати у тексту „20. јули“ 1904. да новонастала странка Марковића сматра зачетником социјализма који је „услед објективних услова“ и субјективног промишљања прешао у радикализам те као такав не представља никакав директни узор ССДС.

„Објективни услови“, сматрају *Радничке новине*, наводили су Марковића да одустане од идеје о општечовечанском карактеру социјализма, док га је, по свему судећи, његово погрешно промишљање о могућностима сузбијања капитализма, уместо ка марксизму одвело радикализму као сељачко-демократском покрету. У том смислу, Марковићу, а касније и радикалима, сматра непознати аутор текста, помогао је управо дефицит класне радничке свести, којом је превладала идеја о социјализму као покрету који повезује све оне које муче „беда и очајање“ (*Раднички календар,* 1904).

Марковић ће бити у фокусу *Радничких новина* и у фебруару 1904. године, када ће се, поводом његове годишњице, писати да је највећи значај борбе коју је водио писац *Србије на Истоку* у томе што је њом „широм отворио врата модерном знању и науци и новим идејама“ (*Радничке новине* 27. 2. 1904). Према томе, Марковића треба поштовати као аутора који је омогућио појаву „научног“ социјализма, што не значи да је и сам био проносилац Марксовог учења. Он је „отац доцнијих слободумних покрета у Србији“, „први раднички борац у Србији и први који је социјалистичке идеје почео да шири у Србији“ (*Радничке новине* 27. 2. 1904).

Марковића ће се у свом тексту „Покушаји за оснивање партије“ у октобру 1904. дотаћи и Драгиша Лапчевић. Он ће том приликом у страначким *Радничким новинама* записати и то да је главни Марковићев проблем на путу стварања социјалистичке радничке организације био недостатак „довољно слободног пролетаријата“, под којим, у духу марксистичког авангардизма, Лапчевић подразумева мали број „класно свесног радништва“ које зна шта и како жели да постигне, те се отуда, услед своје способности, намеће ширим радничким слојевима као политичко вођство. Исти је проблем, пише Лапчевић, имао и Димитрије Ценић, а ништа другачије није било ни почетком 20. века, све до уласка Радована Драговића у политичку арену, чиме је коначно дошло до стварања прве класне радничке политичке организације међу Србима – ССДС. (*Радничке новине* 24. 10. 1904).

Појава листа *Ново време* који је доживео свега осам излазака (Димитријевић, 1982: 90-91; Богдановић, 1989: 233) а на чијем челу су се нашли Поповић и Скерлић, додатно је погоршала односе унутар странке (Димитријевић, 1978: 136). Током новонастале расправе са марксистима у сопственим редовима, Скерлић је истицао оно што ће бити мантра и каснијих критичара марксистичке школе мишљења: да у Србији нема, за „научни“ социјализам, потребног индустријског радништва, да оно што има није довољно развијено, нема јасну свест и свакако није способно да преузме власт, те да је српском радништву потребна подршка и других слојева друштва који такође трпе тежак притисак буржоазије (Димитријевић, 1978: 148).

У јеку ових расправа, 24. 11. 1904. Туцовић пише и у *Радничким новинама* објављује рад „Синдикати и партија“ у којем расправља о унутрашњој критици. Како би поткрепио своје ставове, позива се на Лењинову књижицу *Шта да се ради* чије делове преводи на српски језик. То је уједно и први превод Лењина на српски, прво упознавање ширих социјалистичких слојева са његовим радом (Димитријевић, 1978: 154).

Пошто се Јован Скерлић и Милорад Поповић нису слагали са лењинистичком концепцијом демократског централизма, већ су наставили са критиком на рачун страначког руководства које су оптуживали за непознавање социјализма, српских прилика и коначно диктаторске склоности, 25. 12. 1904. страначка управа донела је одлуку о њиховом искључењу из ССДП (Димитријевић, 1978: 156).

Одлука о удаљењу Скерлића и Поповића из ССДС званично је потврђена на Трећем Конгресу одржаном почетком јуна наредне, 1905. године, у Крагујевцу (Димитријевић, 1978: 160). Образлажући своју одлуку, централна управа ССДС прогласиће Скерлића за носиоца иживљених реформистичких и некласних „полусоцијалистичких" идеја које наносе штету радничком покрету, али зато чувају капитализам.

Истрајавајући на својој марксистичкој исправности, челници ССДС критиковали су сваку идеју међукласне сарадње која је, полазећи од тезе да социјализам надилази економске односе и као такав не припада једној класи, негирала Марксову идеју о класном ексклузивизму индустријског радништва. О овом проблему у свом реферату на поменутој Конференцији писао је и Вељa Стојановић у тексту „Дисциплина и тактика". Стојановић напада „старе" социјалистичке традиције, сматрајући да „научни" социјализам (управо једини социјализам) не допушта било какво шире сагледавање проблема савременог друштва мимо класног (*Српска социјалдемократиска партија 1,* 1966: 421-426).

Посматрајући ове сукобе са стране, истичући при томе да они сведоче не само о немогућности успостављања социјал-демократије по немачком шаблону међу Србима, већ и о суштинском ревизионистичком карактеру марксизма организоване социјал-демократије, за шта је, можда парадоксално, кривио самог Маркса, Крста Цицварић у августу 1905. покреће анархо-синдикалистички лист *Хлеб и слобода* (Димитријевић, 1978: 179-180; Боаров, Баровић, 2012). Слабо организовани, стално на удару полиције и цензуре, нимало опрезни у свом писању и агресивним наступима према опонентима (синдикалисти су поручивали да ССДП својим парламентаризмом служи капиталистима, препоручујући им „да се не ослањају на партије, већ да воде револуционарну борбу и предузимају директне акције кроз своје синдикате" [Кнежевић, 2018б: 4) Цицварић и његови анархо-синдикалисти имали су недовољно добар учинак.

Удаљење Скерлића и Поповића из ССДС, те сламање синдикалистичке опозиције, представљају, по мишљењу Ебида Хасанагића, угаони камен у развоју марксистичке мисли у Србији (Хасанагић, 1966: XXV). Потреба за самосвешћу, на коју је посебно указивао Радован

Драговић, сматра Хасанагић, стварала је све израженију линију раздора између политичког пролетаријата и остатка друштва, што је јачало и идеју о немогућности међукласне сарадње и било каквог договора са „класним непријатељем“. Идеја о социјализму као „општечовечанској“ ствари, постепено се смењује идејом о социјализму као решењу које доноси једна класа за, превасходно, сопствене потребе. Отуда је за овакав пролетаријат, чији је Хасанагић бранилац, Јован Скерлић морао бити „малограђански реформиста“ (Хасанагић,1966: XXVI) који не разуме да су се околности драстично измениле и омогућиле радништву да према остатку света иступа као његов непомирљиви противник.

Додатно олакшање страначко језгро могло је осетити након што је 11. 8. 1905. преминуо Милорад Поповић. Свега неколико месеци касније, 25. 12. 1905, смрт ће однети и Радована Драговића кога ће Главни раднички савет Србије у свом допису, тим поводом послатом Међународном синдикалном савезу, назвати „први организатор и најбољи учитељ“ „класног“ социјализма у Србији (Хасанагић,1966: XXV) чији је примарни циљ био стварање „оделите“ односно марксистичке радничке организације (Димитријевић, 1987: 52).

Након Драговићеве смрти, Туцовић ће наставити да ради на остварењу циљева које је прокламовао његов „учитељ“. Отуда ће и он ући у расправу са Јованом Скерлићем којем у тексту „Српском Јулијану“, замера то што је по напуштању ССДС пришао радикалима самосталцима. Чињеница да није оформио сопствену социјалистичку групу, нити је остао издвојен као самостални мислећи интелектуалац, за Туцовића је била доказ више да је угледни професор „скучен у политичким идејама дозлабога, изопачених појмова о политичком моралу“ та да својом појавом представља „политичку ненормалност“ (Туцовић, 1981а: 157). Отуда, писао је Туцовић, није ни чудо што један отпадник (као што је то био Јулијан Апостата) прилази самосталним радикалима, са којима га спаја практична и неначелна идеологија „буржоаског социјализма“ (Туцовић, 1981а: 158).

Са своје стране, Скерлић је поручивао да Туцовић, лишен свих „научних и политичких уверења“, баш као и његова странка нема никакву „моралну способност“ расуђивања, јер је испред живота и потреба народа поставио догматизам и крутост која гуши унутарпартијске слободе и заводи потпуну послушност централној управи (Туцовић, 1981а: 159-163).

Одговарајући на ове нападе, Туцовић је поручивао да ССДС није догматска странка и да се у њој Маркс не прихвата без промишљања. Аргументујући своју одбрану, Туцовић ће истаћи да ни Маркс није сматрао да је „марксизам последња реч науке“, да је дошао до „апсолутне

истине“ (Туцовић, 1981а: 161) па да нема потребе да тако о њему мисле и његови српски следбеници.

Расправу са Скерлићем, Туцовић заправо не види као унутарсоцијалистичку „јер г. др Скерлић није показао до сада ни моралне, ни теоријске, ни политичке, нити икакве способности да ма какав социјалистчки правац представља“ (Туцовић, 1981а: 159). Скерлић је „лажна социјалистичка интелигенција“ (Туцовић, 1981а: 160) која за рачун противника социјал-демократије води рат против бранилаца интереса радничке класе.

Да у партији која је упорно покушавала да се наметне целокупном покрету који је исказивао неповерење према челницима ССДС и није се безрезервно слагала са његовим идеолошким стремљењима (Богдановић, 1989: 13) није ишло све онако како је група око Туцовића сматрала да треба, сведочи и један допис из децембра 1905, у којем са жаљењем и резигнацијом констатује да у редовима ССДС владају не очекивана и потребна слога и идејно јединство, већ „немарност и индифирентност“ (Богдановић, 1989: 18).

Лични антагонизми, опште међусобно неслагање, у комбинацији са чињеницом да, како у априлу 1906, пише Туцовић, Главна партијска управа (ГПУ) нема никакву моћ „да одређује правац партијског живота и рада“ (Богдановић, 1989: 23) и неповерењем чланства у сопствено вођство (Богдановић, 1989: 21) довели су до тога да већина чланова управе ССДС након Трећег Конгреса да неопозиве оставке на функције. Једини који је остао на свом месту био је Димирије Туцовић (Богдановић, 1989: 20).

Склона да констатацијом о недовољно развијеној класној свести за добар део сопствених недаћа окриви раднике, (Богдановић, 1989: 26) ССДС је у априлу 1906, одржала Четврти Конгрес, на којем је, говорећи о идеолошким ломовима унутар покрета, члан Туцовићеве групе Живко Топаловић са жаљењем констатовао да се радништво „утопило“ у синдикалну акцију, да се „партијска организација потпуно занемарила, а синдикати све узели на себе“ (Богдановић, 1989: 33). Синдикати у суштини „живе сопственим животом, не показујући ни на који начин да их те борбе много занимају“ (Богдановић, 1989: 30).

Ратујући против радничког „еснафлука“ партијско руководство је као циљ поставило потребу „да сваки организовани радник буде и активни социјалдемократа“, али је у томе имала мало успеха, јер је све до 1914, српски раднички покрет својим „највећим делом“ у сукобу са идејама управе ССДС Широко „распрострањено расположење у 'масама'“ било је „супротно ономе што су социјалдемократски активисти сматрали пожељним“, па отуда ни не чуде честе

притужбе страначке управе на „'синдикални кретенизам' српског раднишва“ (Богдановић, 1989: 30-35, 124).

Када је наредне 1907. године Драгиша Лапчевић поново постао шеф странке, страначка упарава је почела да се жали на појаву „немарксистичких“ идеја у редовима покрета (Димитријевић, 1982: 102) међу којима су били и „директаши“, нови синдикалци који су се нашли под идеолошким утицајем Недељка Дивца и Симе Марковића[75] а која је сматрала да се права радничке класе могу задовољити не свођењем њене акције на изборне радње, већ пре свега директном борбом на улицама, кроз генерални штрајк (Димитријевић, 1982: 119, Кнежевић, 2018: 5-6; Вукомановић 1979: 190).

Импулс анархистичким тенденцијама на српској левици[76] даће и Крста Цицварић који уз помоћ Петра Муњића[77] покренуо *Радничку борбу* (Кнежевић 2018б: 4) чиме је у једну групу поново сабрао значајан број анархо-синдикалаца.

> „Она тражи да заснује комунизам без власти, слободни комунизам, комунистичко друштво у коме не може бити ни парламента ни министарства, у коме не може бити ни старијих ни млађих, у коме ће сви бити потпуно једнаки, тако да не може бити поделе на оне кој и заповедају и оне који слушају“ (Казимировић 2013: 497).

За главни циљ, лист је себи дао „распростирање револуционарног синдикализма међу српске раднике“, док је као тактички циљ којим је требало остварити главни прогласио „освајање осмочасовног радног дана“ (Казимировић 2013: 497).

Недуго по покретању *Радничке борбе*, против Цицварића устала је социјал-демократија са својим *Радничким новинама.* У кампањи која је за задатак имала не само да обједини подељене вође странке, већ и да порази анархистичку и синдикалистичку опозицију, активно је учествовао и Димитрије Туцовић.

Процењујући стање покрета којем је странка желела да се наметне као руководство и једини репрезент интереса, Туцовић 1908. пише да га карактерише „еснафски дух радништва,

[75] Занимљиво је овде споменути да су се деценију касније Дивац и Марковић нашли на супротним половима, па тако Дивац остаје близак социјал-демократији Живка Топаловића, док Марковић постаје један од челника КПЈ.
[76] Отворено је питање да ли су „директаши“ били анархисти и марксисти-синдикалисти. Ми смо склонији ставу да се ту и даље ради о својеврсној марксистичкој опозицји партијској централи, за разлику од Крсте Цицварића који је заузео јасан анархистички став.
[77] Који је 1907. „као делегат анархиста из Србије, учествовао на међународном анархистичком конгресу у Амстердаму“ (Кнежевић 2018б: 3).

равнодушност према политици, неразвијеност Србије и недостататак привредног развоја, непостојање општег права гласа и кампањски рад радничких организација“ (Богдановић, 1989: 27). Због тога је он као свој задатак одредио рад на унутрашњем јединству руководства ССДС и ширењу марксистичке „класне“ идеје по дубини и ширини целокупног радничког покрета. Пишући Драгиши Лапчевићу поручиће да покрету „треба дати што више класни, што ће рећи политички и социјални карактер“ (Богдановић, 1989: 308). Том приликом, Туцовић ће се пожалити да странка још увек није успела да се наметне као доминантна сила покрету који је „добио ореол више штрајкашког него друштвеног социјалистичког“ (Богдановић, 1989: 309).

Испоставиће се да је први циљ било значајно лакше остварити, па је на Шестом Конгресу ССДС, одржаном у априлу 1908. Туцовић именован за првог секретара партије. Тада је постао и уредник *Радничких новина* па као такав у лист и партију доводи и младог Душана Поповића који ће га 1914. наследити како у организационим тако и у пословима везаним за идеолошки развој (Димитријевић, 1982: 103).

До средине 1909. успева да у доброј мери сломи сваки формални унутрашњи отпор. Партијска комисија, већински усваја нови Статут. У склопу измена, странка мења име па из Српска социјал-демократска странка, прераста у Српску социјал-демократску партију (ССДП). Па ипак, ове промене нису успеле да регулишу однос између ССДП и радничког покрета. Упркос настојању да се покаже како је са 20. веком на историјску сцену ступио „модерни пролетаријат“ (Богдановић, 1989: 64), српска радничка класа није била хомогена. Она се делила на фабричке раднике, занатлијске раднике, печалбаре, послугу. Уз то делила се и на мушке и женске раднике, а ни ове групе нису биле јединствене унутар себе. Поделе су биле и по ширини и по дубини (Богдановић, 1989: 665-66).

Да читава ствар буде још тежа, СДСП је била у сукобу и са фабричким радништвом, у које је полагала највеће наде. Од њега је очекивала „чисту класну свест и чистоту класних захтева“ али такав „пролетаријат у Србији не постоји у већем обиму, а ако и постоји не понаша се у складу с теоријским очекивањама“ „своје“ партије (Богдановић, 1989: 68).

Упркос инсистирању на класној свести и променама унутар партијске структуре, добар део радништва је и 1909-1910. остао изван ССДП „несумњиво доприносећи и разноликости у политичким оријентацијама међу тадашњим радништвом“ (Богдановић, 1989: 72). Највећи број домаћих радника долазио је из „најнижег степена пропадања“ и није био превише заинтересован за политички, страначки рад, док су „стварно квалификовани радници“, они који су сматрали да

„директна ацкија“ није била довољна, били „већином странци, који, нажалост у 90 отсто случајева не учествују у нашем радничком покрету“ (Богдановић, 1989: 72).

Борећи се против „еснафског духа“ српског радништва, ССДП је већ наредне 1910. године, одржала нови, Осми Конгрес, на којем Туцовић констатује је са развојем индустрије у Србији растао и број радника, чиме „варошко становништво“ почиње да превладава над сеоским у укупном збиру, што може, сматра, оставити значајно позитивне последице и на развој социјалистичке мисли (Туцовић, 1980а: 293).

Ова чињеница, поручио је Туцовић, неминовно доводи до победе марксистичке мисли међу српским радништвом, што се нужно мора одразити и на село. Отуда он апелује на своје партијске колеге да се значајније посвете овом питању, да се почну бавити селом, али не на начин на који то чине радикали, „ситнобуржоаски“ социјалисти, односно не на начин на који је о томе промишљао Светозар Марковић.

У циљу решења овог питања, Конгресу је поднета и Резолуција која је једногласно усвојена и у којој се од Главне партијске управе тражи да изради студију о српском селу, на основу које би се омогућило „развијање социјал-демократске акције“ у руралним крајевима Србије (Кацлеровић, 1952: 22). Тим поводом, Туцовић као Генерални секретар ССДП пише правила рада партијске организације на селу које објављује у *Борби.*

Разумевајући да ССДП, која је у свом све чешћем изласку из вароши те 1910. обновила и споменик браћи Светозару и Јеврему Марковићу на јагодинском гробљу (Марковић, 1997: 126) не може напредовати ако се не отвори ка селу, Туцовић је истицао да је истина да у раду са „сеоским пролетаријатом“ и „ситним сељацима“ „који су први материјал за социјал-демократску обраду“ (Туцовић, 1980а: 293) има проблема, али да то све није довољно јак разлог да се од њиховог везивања за социјалистичке идеје одустане.

У читаву ову расправу, повремено су се укључивали и самостални радикали који су, држећи да је отварање ССДП ка селу доказ њеног одступања од сопствених марксистичких начела, не марећи превише за потребе српске социјал-демократије користили сваку прилику да се, баш као некада и *Самоуправа* у току сукоба са Димитријем Ценићем, покажу као заштитници социјализма.

Расправу са самосталцима водио је Душан Поповић који у тексту „Капиталистички херој“, штампаном у *Радничким новинама* оптужује Јашу Продановића да је, прошавши у свом идеолошком развоју „све метаморфозе“, одмах по доласку на власт напустио чак и

„ситносељачке и ситнобуржоаске традиције“, прикључивши се без задршке крпуном капиталу (Поповић, 1975: 438). За Поповића, самосталци су „обесни демагози“ и „нова и безочнија превара ситне буржоазије“, чији је првак Јаша Продановић истински „капиталистички херој“ који својим идејама одржава крупни капитализам (Поповић, 1975: 438, 439). Пошто је одбацио „научни“ социјализам, Продановић, закључује Поповић, и није могао ићи другим путем, осим оног којим је пошао и Марковић, а који нужно, преко радикализма води ка капитализму.

> „У историји господина Јаше Продановића, огледа се историја српског радикализма. Он је бацио с главе црвену јакобинску капицу, преломио је копље и бацио у блато демократску заставу ситне буржоазије и постао силан, гласовит херој капитализма“ (Поповић, 1975: 440).

У складу са донетом Резолуцијом и коначним опредељењем ССДП да „уђе“ у село, већ наредне 1911. почеле су се „стварати организације, повереништва и читаонице по селима и одржавати конференције и масовни социјалистички зборови по селима“ (Кацлеровић, 1952: 24) на којима је све већи број житеља руралних крајева Србије стицало основна сазнања о марксизму.

Рад на селу је, по свему судећи, доносио и немале проблеме па ће Туцовић у реферату „Наш покрет и рад на селу“, прочитаном на Конгресу 1911. бити принуђен да истиче своју личну и оданост своје партије „варошима“, критикујући неразумевање оних социјалиста који се опиру отварању ка селу, као неразумевање развоја производних односа и политичких закономерности које одатле исходе. Свој политички поглед село (дубоко укорењено у радикализму) ће формирати посредством „вароши“, чиме ће се придобити за марксизам, а да му се не чине уступци који би угрозили „варошки“ карактер покрета. Борба за село, постала је тако и борба „ортодоксних“ марксиста против социјалистичких „отпадника“, временом „дегенерисаних“ у радикалски либерализам. Био је то, за ову групу, сукоб социјалистичке-марксистичке будућности са социјалистичком-домарксистичком прошлости.

Из ове расправе која је вођена паралелно када и у Интернационали долази до првих спорења између руских и немачких социјал-демократа по питању могућих праваца будућег развоја покрета, настао је и текст „Наш рад на селу“, у којем ће Туцовић, указујући на природу борбе која се води, поручити да се његове идеје о социјализму и селу не могу повезивати са „утопистичким“ погледима Светозара Марковића, већ да почивају искључиво на оним

социјалистичким начелима до којих је дошао „реалиста“ и „научник“ Карл Маркс. „Социјална демократија је партија која се у свом раду опредељава не по расположењима, већ на основу оцене реалних прилика, привредних и социјалних односа и само резултати таквог рада биће сигурни и трајни“ (Туцовић 5, 1980: 218).

У Закључку Конгреса, Главна партијска управа, скупа са две најутцијаније фигуре у ССДП, Димитријем Туцовићем и Драгишом Лапчевићем, апеловаће на наставак рада на селу, опомињући у исто време на опрез како се не би дошло у позицију да село са својим особинама оствари лош утицај на град (Кацлеровић, 1952: 30-31). Тиме је ССДП желела да избегне ону судбину коју је по мишљењу партијске управе доживео Светозар Марковић.

О томе колико је аграрно питање у ово време било значајно за ССДП, сведочи и серијал текстова „Аграрно питање и социјална демократија“ које је у партијском гласилу *Борби* од 7.4. до 10. 5. 1911. објављивао Живко Топаловић. У њима, у складу са општим начелима страначке организације, Топаловић се залаже за продор социјал-демократије у село, констатујући да социјал-демократе на то обавезује не само пракса, већ и теорија. За Топаловића, сељаштво је „међукласа“ која ће се приклонити ономе ко му први приђе. Отуда, он закључује да је задатак марксиста да то учине пре самосталаца или било које друге политичке групе (*Борба,* 7. 4. 1911:).

Током 1911. долази до значајног заокрета код Крсте Цицварића. Наиме, у *Новом времену* чији ће директор постати, а у тексту „После дугог мерења једне и друге стране“ он ће напустити свој анти-етатизам, поручујући да је, након свега кроз шта је српски народ почев од Анексије Босне и Херцеговине прошао, а бивајући пред великим изазовима, њему „неопходна држава *ближа истини*[78]. Држава је неопходни инструмент дуготрајне *моралне регенерације* људског рода после које ће тек бити могуће *хармонично друштво* без организоване политичке присиле“ (Кнежевић, 2018б: 5). Овај заокрет, који ће касније имати значајне последице по Цицварићево разумевање Марковићевог односа према Марксу, нарочито је критиковао Туцовић који је у њему видео доказ неодрживости анархизма (*Радничке новине* 5. 9. 1911*;* 6. 9. 1911; Казимировић 2013: 503-504).

Да ли због ове промене или не, тек већ наредне године, након краћег задржавања у листу *Стража* и *Нова Стража,* Цицварић постаје један од уредника *Пијемонта*, гласила „Црне руке“

[78] Курзив К.Ц.

против које је баш те 1912. писао тврдећи да је то „фатална и болесно амбициозна котерија“ (Казимировић, 2013: 499).

Пошто је идејом да треба бити и против лоше власти, али и против рђаве опозиције, *Пијемонт* увелико опонирао радикалској *Самоуправи* (Казимировић, 2013: 485) Цицварић је могао да настави свој рат како са социјал-демократама, тако и са радикалима. Можда управо у чињеници да је *Пијемонт* био, попут самог Цицварића, противник и радикалске власти и сваке опозиције, лежи део одговора на питање о овом свакако интересантном новинском трансферу.

Одговарајући Туцовићу на нападе, Цицварић ће, између осталог, поручивати да ССДП, као странка која због свог идеолошког одређења нема будућност, „иде потпуно стопама Радикалне странке“ са којом дели како отпадништво од сопствених начела, тако и склоност ка корупцији и похлепи за моћ својих челника (Казимировић, 2013: 501).

Да ове оптужбе нису биле без одјека у ССДП, показало се већ наредне 1912, када је на захтев дела партијске управе одржан Ванредни конгрес на којем се поново расправљало о селу. Говорећи о току овог Конгреса и кризи у коју је партија својим заокретом по питању активизма на селу запала, Триша Кацлеровић у свом раду *Српска социјалдемократија према сељаштву* истиче да је главни кривац за насталу ситуацију био Драгиша Лапчевић који је из личне каприциозности и могућег страха да би услед пораста броја потенцијалних гласача на селу могао остати без посланичког места на које је биран 1908 (наредни избори били су очекивани баш те 1912), почео јавно да говори против раније донетих резолуција, у чему је и сам учествовао (Кацлеровић, 1952: 34-35).

Свој последњи Конгрес ССДП је одржала у фебруару 1914. Ни деценију по оснивању партије ситуација унутар радничког покрета неће бити драстично другачија од оне из 1903. Тако у једном допису издатом 1914. Туцовић бележи да „код нас су штрајкови и тарифни покрети постали по нужди центар око кога се окреће сва делатност организације“ (Богдановић, 1989: 309).

Чињеница да радништво и даље свој ослонац не налази не само у ССДП, већ ни у марксизму немачке социјал-демократије, покренуће још једном и расправу о томе да ли је развој капитализма у Србији на нивоу Западне Европе и да ли је створио околности за развој борбе као у индустријски развијенијим земљама. Са жаљењем се констатује оно о чему је Скерлић непрестано причао и на чему је инсистирао, да српски „платонски“ пролетаријат „још није 'готов', јер и сами економски механизми који треба да га произведу тек треба да настану...“

(Богдановић, 1989: 310). Колико је и пред Велики рат српском пролетаријату недостајала „класинска свест“, можда је највидљивије на примеру штрајкова, које је партијска управа карактерисала као спонтане и непланиране, неорганизоване, са изразито „локалним“ карактером, без шире свести која би упућивала на класну самосвест (Богдановић, 1989: 317).

Овај Конгрес био је у знаку и све тежих спољнополитичких прилика у којима се српска држава налазила, што је у значајној мери условило и пораст броја текстова који су за тему имали национално питање (Туцовић, 1980г: 264). Свега две недеље пред почетак Великог рата, у једном од последњих бројева *Борбе* Миодраг Јеремић ће, у ситуацији када је рат постао сасвим неизбежан, писати значајну студију „Светозар Марковић као педагог“. У овом, једином тексту који је *Борба* објавила у вези са Марковићем, а који није био само кратак коментар или једноставна похвала, Јеремић истиче да Марковић није само један из плејаде „знаменитих људи“ већ је и „духовни отац читавих нараштаја“ који ће му најбољи споменик подићи тако што ће га разумети и његове идеје примени на корист духовне, модалне и коначно социјалне обнове сопствене заједнице (*Борба*, 13. 7. 1914).

Оцењујући Марковићев рад Јеремић наглашава да је на њега у многоме утицало то што је деловао у средини у којој није било радничке класе. Та околност, сматра Јеремић, довела је до „расплинућа“ Марковићеве идеје и покрета који је тако уместо социјал-демократских, добио сва „обележја рускога народњаштва“ (*Борба*, 13. 7. 1914). У средишту тог покрета који се одвојио од Маркса, није било радништво, већ млада буржоазија, сељаштво и занатлије (*Борба*, 13. 7. 1914).

Основна карактеристика Марковићевог социјализма, сматра Јеремић, ма колико био „научни“, по речима сопственог творца, суштински карактерише „социјални идеализам“. Марковић је „утопистички реформатор друштва“, (*Борба*, 13. 7. 1914) који, по узору на Чернишевског, сматра да „цео друштвени развој“ зависи од „развитка ума“, а не нужно обратно (*Борба*, 13. 7. 1914). Као марксиста, Јеремић није вољан да Марковићу допусти право на бивање утопистом на начин на који је сам писац *Србије на Истоку* то желео. Његова теза о предности ума над друштвеним развојем, није ништа друго до последица управо слабог „друштвеног развоја“, који „није још јасно изнео своје лекције, на основу којих ће се учинити методолошки правилна формулација праксе“ (*Борба*, 13. 7. 1914). Није, дакле, Марковић био тај који је својом вољом, иако је и сам тако мислио, одабрао да не буде марксиста, већ су то за њега учиниле спољашње околности, оне којима је он одузимао апсолутно право, исто оно које им је Јеремић додељивао.

О Марковићевом немарксизму у освит Великог рата писаће у истом броју и непознати аутор који констатује да Марковић, иако јесте знао за Маркса и „за његов историјски материјализам“ иако је био „очевидац класних борби на Западу“, није усвојио идеје намачке социјал-демократије, већ „идеју Чернишевског стога што су друштвени одношаји у Србији у то време били слични, са приликама у Русији. Зато је Марковић и сматрао као логички поступак развијати погледе и борбу у Србији у правцу рада писталица Чернишевског у Русији“ (*Борба*, 13. 7. 1914).

Под притиском унутрашњих неслагања која су често угрожавала рад партије у целости, као и чињенице да је у парламенту заузела анти-ратни став, што је у добром делу српске јавности тумачено као својеврсна издаја и подређивање народног и националног интереса одбране физичког опстанка марксистичком доктринарству (и то у моменту када тим путем нису кренуле западноевропске партије), ССДП је дочекала Велики рат и обуставу рада (Димитријевић, 1982: 111).

Тек у новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, српска социјал-демократија обновиће свој рад. Са њим, обновиће се и старе трзавице, појачане појавом нових читача марксистичког социјализма – бољшевика. До коначног великог раздвајања ће доћи већ 1920. године, када ће на Конгресу у Вуковару свој живот започети Комунистичка партија Југославије. Од тада, па све до 1941, социјал-демократи, и сами међусобно разједињени водиће рат против никада стабилне КПЈ (и обратно), који ће свој расплет добити и у токовима Другог светског рата када ће се неке од најугледнијих фигура два сукобљена табора наћи на различитим странама.

О томе да ли је или ипак није Цицварић учествовао у балканским ратовима, нема поузданих података. Тек, током Великог рата, као познати противник Аустро-Угарске и новинар оштрог стила, ухапшен је и отпослат у логор Нежидрер. Током три године тамновања, преживео је различите тортуре које ће оставити једнако тешке последице по њега. Ове последице, чини се, додатно ће утицати на његов рад у периоду између два светска рата када ће кроз штампу у којој се јављао, водити рат не само са идеолошким неистомишљеницима, већ и оним појединцима који су се, по његовом суду, огрешили о Србију и српски народ. Ту издају Цицварић никако није разумео (само) као националну, већ и као социјалну, пошто су ратови вођени 1912-1918, у његовом читању добили исти онај карактер који је за Марковића имао Први српски устанак – националне и социјалне револуције српског сељачко-радничког народа против конзервативног Беча.

Дајући своју оцену о доприносу који је ССДП дала развоју српске социјалистичке мисли, Сергије Димитријевић ће у први план истаћи три фигуре: Радована Драговића, Димитрија Туцовића и Душана Поповића. Полазећи од исправности ове оцене, констатујући да је први од тројице наведених аутора све своје напоре уложио на одвајање „класног“ од „малограђанског“ социјализма, сводећи ове две групе на марксистичку и предмарксистичку у коју је сврстао и Светозара Марковића, да је други идеолошки додатно ојачао „одељени“ социјализам, настојећи да се дистанцира од предмарксистичких аутора, а трећи настојао да „одељени“ „класни“ социјализам и његове идеолошке домете у недостатку прве двојице одржи на нивоу, у даљем истраживању посебну пажњу поклонићемо управо тројици назначених идеолога и практичних бораца српске социјалдемократије.

4.2. Радништво испред сељаштва: српска социјална демократија и питање Марковићевог односа према Карлу Марксу

Једно је сасвим сигурно. Списак најзначајнијих фигура српског социјализма не би био целовит уколико се на њему не би нашао и Радован Драговић. Шта више, тај списак био би не само непотпун већ и нетачан, тим пре што је управо Драговић био тај који је на преласку из 19. у 20. век по први пут у историји српских идеја питање о подели социјализма на марксистички и немарксистички поставио не као споредно, око којег се у неким ширим разговорима можда може и договорити, већ као фундаментално, од чијег одговора зависи не само правац кретања у будућности, него и читање прошлости. Због тога и не чуди то што га Андрија Стојковић одређује као политичког делатника који је поставио „основе српске пролетерске партије“ (Стојковић, 1996: 17).

У том смислу, Радован Драговић је по много чему следио пут Светозара Марковића. Можда не толико идеолошки, пошто је Драговић ван сваке сумње био тврдокорни марксиста, колико практично, крећући се сличним стазама којима се на свом путу уношења социјализма међу српску омладину 19. века кретао и његов претходник. Као што је Марковић био проносилац народњачког социјализма у окружењу које је тешко прихватало нове идеје, третирајући их као „убачене“ и „стране“, тако је и Драговић готово три деценије касније проносио идеју „српског класног радничког покрета“ (Димитријевић, 1978: 14), како се на почетку прошлог века одређивао марксизам. Обојица су били идеолози, практични борци,

аутори, а у низу сличности није занемарљиво ни то да су обојица живели не само кратко, већ готово једнак број година. Драговић је умро са 28, а Марковић са 27 година.

Још као средњошколац у Ужицу Драговић је, одушевљен социјалистичким идејама (Недељковић, 1987: 4), почео око себе да окупља ужичке ђаке (Димитријевић, 1978: 14) са којима радо чита Светозара Марковића, Васу Пелагића, Димитрија Ценића и Драгишу Станојевића (Димитријевић 1978, 16; Недељковић, 1987: 2). У једној од тих група своје место ће пронаћи и три године млађи Димитрије Туцовић, и Драговићу по годинама нешто ближи Крста Цицварић (Димитријевић, 1978: 16).

Највећи преокрет у Драговићевом животу десиће се крајем 19. века, када ће на позив још једног Ужичанина, свог пријатеља Миливоја Савића, који је сарађивао у *Социјал демократу,* а који се у то време школовао у Грацу, отићи у овај град. Све до одласка у Грац, Драговић је био социјалиста марковићевско-пелагићевског усмерења. Тек у иностранству, на германском простору, он ће се по први пут срести са немачком социјал - деморкатијом и тезом о социјализму као идеји која превасходно припада индустријском радништву (Драговић, 1954: 9, 11).

Ма колико га нова знања одвајала од Марковића, и по овоме ће, можда парадоксално, Драговић бити сличан свом првом учитељу. Јер не треба заборавити и чињеницу да је Марковић по одласку из Русије у Швајцарску такође по први пут дошао у контакт са другачијим читањем социјализма што није било без значаја за његово даље идеолошко профилисање. Само, за разлику од Марковића који, сравњујући две социјалистичке школе, руску и немачку, процењујући да то више одговара условима из којих долази, остаје веран Чернишевском, Драговић напуштајући Марковића, полазећи од исте премисе, од услова из којих долази, одбацује и руске учитеље.

„Упознајући марксизам и аустријски раднички покрет, Драговић не заборавља своје старе другове, ужичке ђаке-социјалисте“ које постепено увлачи у марксистички круг (Драговић, 1954: 11, 13). Шаљући писма у Ужице, Драговић саветује омладини да трага за новим социјалистичким изразом. Он поручује гимназистима да се потпуно посвете изучавању Маркса, да им утврђивање у новом правцу буде примарно, како би се, свесни класне суштине социјализма, упустили у рад са радништвом. „Зар није боље сада изучавати, па доцније утицати на раднике, но сада кубурити“ (Недељковић, 1987: 5) пита себе и своје ужичке саборце Радован Драговић.

Обраћајући се младом Димитрију Туцовићу, Драговић поручује да, ако жели да буде „модерни“ социјалиста, мора схватити да у политичкој и животној арени не постоје ни народи, нити „сиротиња“ као колективни политички свестан ентитет, већ само класе, „а једина друштвена класа која се нужно, постојано“ и доследно бори за „ослобођење рада, а тиме и своје и свих радних људи и народа јесте радничка класа која је без организације потпуно немоћна и ништавна“ (Недељковић, 1987: 5-6).

Осим што је јавно сведочио своје одушевљење за марксизам и својеврсно разочарење у социјализам који је са собом донео из Србије, Драговић ће у својој преписци са Туцовићем на прелазу из 1897. у 1898. јасно истаћи и идеолошка упоришта за своју сепарацију од „старих“ социјалиста. Тако између осталог отворено пише о штетности базичне идеје српског социјализма - очувања задруга било ког типа. Говорећи о социјализму као идеји која тражи нова решења за нове изазове које пред радништво поставља капитализам, Драговић напада идеју својих претходника, „старих“ социјалиста, о могућој улози коју би реформисане патријархалне установе српског друшва могле имати у будућности, као и идеју о неопходности социјалистичке „агитације“ међу ширим друштвеним слојевима коју доживљава као погрешну и непотребну тактику која се опире законима кретања друштва. Уместо тога, наглашава да, иако у Србији још увек нема индустрије као на Западу, постоје све израженије класне разлике закључујући да постоји и потреба да се образује радничка партија (Драговић, 1954: 166).

Оно што је у овој преписци нарочито важно јесте Драговићево одбацивање категорије „народа“ као субјекта у социјалној и политичкој борби. Пошто нема народа, сматра Драговић, не може бити ни „народног интереса“ као таквог. Под утицајем Маркса, Драговић по први пут у историји српских политичких идеја истиче да на политичкој позорници као једини фактор који се бори за остварење својих интереса постоје само класе и класни интереси који ослањањем на политичке институције прерастају у интересе ширих група. Због тога, истичући да ниједан политички концепт не постоји „по себи“, већ увек у вези са одређеном класом, он већ у Грацу одбацује сваку тезу о нужном интегралном карактеру социјализма. Социјалисти, ако желе да остваре свој циљ, треба да раде на буђењу „класинске“ свести међу радништвом, како би она постала државна политика. Рад на било каквој солидарности и измирењу под окриљем виших заједничких интереса није у начелу социјалистичке идеје (Драговић, 1954: 166).

Објашњавајући „грешке“ које су у анализи развоја српског друштва правили његови претходници међу којима је и Светозар Марковић, Драговић ће посебно истаћи симплификацију

по којој су у време ослобођења Турци били монолитни господари, а Срби готово једнако монолитно сиротиња и робови. Истина, он не негира ову тезу као начелну истину, али додаје да су „стари“ социјалисти, међу којима је и Светозар Марковић, пренебрегавали поделе које су постојале унутар српског корпуса, сводећи их на разврставање људи једнаког порекла на бирократију и „обичан“ свет. Отуда ни не чуди идеја да се простим умним, васпитно-образовним радом могло доћи до поновног сједињавања. Међутим, сматра Драговић, ствари су отишле другим током. До сједињавања није дошло, не зато што није постојала воља, већ зато што воља није била у стању да се одупре процесу развоја друштвених односа који су ову поделу чинили трајном. Тако подељена, Србија је почела да развија индустрију која у сељачкој земљи јесте слаба, али упркос томе врши трајну концентрацију капитала у рукама мањине која у српском друштву постоји још од времена првих раслојавања (Драговић, 1954: 167-168).

Инсистирајући на томе да питање опредељења за или против Маркса не може бити сведено на просте бројке, већ на чињеницу да капиталистички начин производње у Србији свакако постоји, да од те чињенице не треба окретати главу, већ јој треба поћи у сусрет, Драговић ће наглашавати да се на исти начин мора говорити о сличности односа капиталиста-радник на Балкану и Западу Европе.

Тај однос, објашњавао је Драговић из својих дописа из Граца, сходно општем тренду развоја, можда јесте „нејаснији“ у Србији него у Енглеској и Немачкој, али се присуство капиталиста не може порећи, као што су, сматрао је, то чинили баштиници „старог“ социјализма. Јер, као и на Западу, у Србији постоји управљачки слој који у одређењу својих циљева и пракси ни не покушава да се ослони на оне вредности које социјалисти немарксисти желе да побуде код радништва – солидарност, заједништво, „народни идеал“. Једини идеал „класе богаташа“ јесте „њен интерес“ кроз који се посматрају не само међусобни односи, већ и могућност реформе унутар једног друштва (Драговић, 1954: 168).

Пошто владајућа класа, пише на другом месту Драговић, допушта само оне корекције које јој иду на руку, није нелогично и то да је благонаклоност капиталиста према појединим идејама „старих“ социјалиста у чијим редовима доминирају „ситносопственици“ доказ више њиховог отпадништва од радничке идеје. „Ситносопственици“ заправо ни не теже коренитој промени друштва, па отуда „стари“ социјалисти нису ни могли да успеју у својим намерама, већ је њихов радикализам био логичка последица неразумевања токова друштвеног развоја Опирући се ономе што је Маркс правилно схватио и дефинисао као неумитни закон развоја производних

односа, „стари“ социјалисти су, уместо да помогну урушавање преживљених економских установа, исте проглашавали за идеал и на њима настојали да сагради социјализам будућности. Зато и не чуди што Драговић радикално другачије од својих претходника тврди не само да су задруге „зло“, већ да „пропаст“ тог „зла“ „нови социјалисти“ не треба да ни да „оплакују“ (Драговић, 1954: 168).

Дошавши 1898-99 у Београд, Драговић постаје и оснивач „Београдског радничког друштва“, прве „социјалдемократске класне радничке организације Србије, створене на почетку XX века“ (Димитријевић, 1978: 25). Као идеолог и оригинални аутор, Драговић помаже и оснивање *Радничких новина*. (Димитријевић, 1978: 55).

У Београду, Драговић наставља рад на развоју „класне свести“ међу затеченим српским социјалистима још увек разапетим између Марковића, Пашићевог радикализма и Васе Пелагића. Упорно одбацујући домарксистичке тезе о томе да у Србији нема услова за раднички социјализам, јер су, како се сматрало, Срби у масама пролетери, Драговић наглашава да је „најпотребније уверење за сваког радника“, то „да он треба да води рачуна о својим интересима и својој класи и да гледа само у радничкој организацији и радничком програму своју класичну организацију, 'своје класинске захтеве'“ (Драговић, 1954: 56).

> „Буђењем класинске свести код радника, спаја се борба свију појединаца, чија је снага премалена, према снази организоване буржоазије, у једну заједничку, класинску борбу, који води радничка класа против буржоазије. А кад се у редовима радничке класе јави жудња за ослобођење своје класе, тога тренутка она ступа у борбу и као једна нова политичка група са новим политичким програмом. Радници у Србији су повели борбу са својим програмом, својим листовима, на својим зборовима, а ради заштите својих интереса и организовања своје странке“ (Драговић, 1954: 56).

Социјализам који није „класински“, већ свој основ гради на широј „народној“ основи, јасно наглашава на другом месту Драговић, заправо и није социјализам, већ „малограђанштина“ која „флертује“ са социјализмом, да би потом прешла „на позиције буржоазије“ (Димитријевић, 1978: 63). Главни разлог ове трансформације Драговић поново налази у неразумевању развоја производних односа и упорном инсистирању на очувању „превазиђених“ економских установа

као што су задруге (Драговић, 1954: 168), у чему налази можда и највећу погрешку „старих“: веру да лична воља може бити изнад економских услова.

Отуда он истиче да уместо супротстављања личне воље законима економске логике, треба створити такве услове који иду у корак са економским закономерностима. Свака акција која не полази од прихватања детерминизма, само појачава кризу. Она не сведочи победу воље, нити недостатак услова у Србији, већ неразумевање да се слобода осваја само онда када се схвати неминовност и према тој чињеници управља. Свако олакшавање положаја оних који пропадају, изрећи ће Драговић став који ће у 20. веку постати матрица свих српских марксиста, укључујући и бољшевике, свако ослањање на задруге и сличне видове организовања, не решава ништа, већ продужује агонију радничке класе, док са друге стране у значајној мери олакшава позицију буржоазији пошто одлаже неминовни долазак до коначне тачке у којој је трансформација друштва престаје да буде ствар избора и прераста у нужност.

Задруге су, писаће Драговић Туцовићу, биле корисне искључиво као „нужно зло“ у времену у којем су затечене, што важи и за економске односе у којима су опстајале и могле имати било какав значај. Ипак, објашњава своју марксистичку позицију Драговић, то не значи да их је требало идеализовати до мере обрасца за „прескакање“ капитализма. До развоја производних односа у правцу ширења капитализма је „морало доћи“ и то не по вољи било ког појединца, већ по слову закона развоја производних односа (Драговић, 1954: 168).

Одбацивање илузија о задругама, сматра Драговић нужно доводи и до одбацивања идеализованих односа који су происходили из патријархалних, под Турцима очуваних институција. Општине и задруге, за разлику од онога што о њима мисле, пишу и говоре „стари“ социјалисти, не стварају демократију, већ тиранију, деспотију, као што сведочи искуство из Русије, али и из саме Србије јер „друкче се не може објаснити Милошев апсолутизам“ (Драговић, 1954: 169).

Ове теоријске заблуде „старих“ социјалиста, сматра Драговић, нису биле без практичних последица. Захваљујући немогућности својих претходника да правилно разумеју токове друштвеног развоја, млађи социјалистички нараштаји нису радили ни на стварању сопствених радничких организација. Сматрајући да су оне погодне за Западну Европу, српски социјалисти су своје идеје настојали да остваре кроз задруге и друге застареле облике организовања, што је додатно уназадило не само позицију социјализма, већ радништва у целости. Јер, у времену када на Западу постоје организације које се са мање или више успеха боре за остварење и заштиту

радничких права, у Србији оне „нису никаква сила“, и то не захваљујући недостатку предуслова њиховог јачања, како се говорило, већ супротно, неразумевању производних односа који су указивали да ти предуслови већ постоје (Драговић, 1954: 169).

Ово за наше истраживање значајно тумачење које сведочи о Драговићевој марксистичкој свести, биће главна тема и текста „У одбрану наших радника“ из 1901. Истичући још једном да покрет који су стварали његови претходници није уродио плодом не због способности противника већ неразумевања развоја производних односа, Драговић подвлачи да су „стари“, одбацивањем Маркса учинили још један тежак злочин према српском радништву. Прихватањем руских, ситносопственичких, утопистичких и мистичних погледа на стварност (Драговић, 1954: 219) они су потценили Запад, сматрајући у духу свесловенских традиција да економски неразвијени Исток, лишен јачег уплива капиталистичке производње, представља могуће разрешење не само словенске, већ светске будућности.

Са овакве почетне позиције, сматра Драговић, сасвим је лако било извести закључак о томе да је „напредак“ Запада, заправо назадовање, односно да је неразвијеност Истока, његова највећа „предност“ како је то констатовао и Светозар Марковић. Западна Европа тако је постала „трули Запад“, простор који је, већ огрезао у капитализам, безвредан спрам „мање труле“ Србије, која, веровало се, има могућност да избегне пут којим је Запад већ пошао. Одбацивањем „научног“ социјализма и прихватањем руског утопизма, српски социјалисти немарксисти, одбацили су и чињеницу да капиталистички односи већ постоје у Србији, што је довело до потпуне препуштености српског радништва богатим власницима капитала.

> „Док су радници на западу организовани, док за основу своје борбе имају читаво радничко законодавство, имају своје касе, фондове, док су осигурани у случају болести, смрти, па чак и за време немања рада, дотле, без свега тога, наш радник мора често пута да се бори са појединим измећарима, појединим старешинама, који на разбојнички и хајдучки начин употребљавају силу своје власти. Таквих појава готово никако на Западу нема. – Организована борба тамошњих радника извојевала је себи радничко законодавство и тамо се такви скандали никада не могу дешавати као код нас“ (Драговић, 1954: 219).

О значају сепарације нових социјалиста од својих претходника Драговић ће писати у тексту „Лепа појава“, објављеном у августу 1901. у *Старом радничком листу.* И овом приликом

он ће нагласити добро познате „грешке“ „старих“ социјалиста, поручујући да да за разлику од изумирања као неминовности која долази са прихватањем иживљених идеја, српско радништво „хоће да живи. Оно се, мало по мало, али тек стално, ослобађа свију политичких веза које су га везивале с буржоаским странкама, и оно ће, надамо се, ускоро да се сасвим ослободи утицаја буржоаских партија и повешће самосталну политичку у економску борбу“ (Драговић, 1954: 180). Српски радници, писаће на другом месту, „разумеју свој класински положај, а у класној борби они ће чувати у својој чистоти своју заставу“ (Драговић, 1954: 195).

Класна свест и значај очувања аутономије спрам грађанских странака сличног усмерења биће главна тема и текста „Право гласања“ објављеног у *Радничким новинама*. У истом тону су и текстови „Социјализам, заштитиник слободе и права“, као и текст „Радничке књиге“, објављени у лето 1902. у *Радничким новинама.*

Од оснивања Српске социјал-демократске странке, па све до своје прерane смрти, Драговић ће све своје снаге усмерити на унутрашњу страначку организацију и сузбијање опозиционих „несоцијалистичких“ ставова. Свакако најтежи сукоби биће они сукоби у којима ће учествовати Милорад Поповић и Јован Скерлић.

Док је спор са Милорадом Поповићем био спор унутар нешто идеолошки ближих супарника око тога да ли предност у раду треба дати директној економској акцији која претходи политичкој или тај однос треба поставити на другачијој основи, (Димитријевић, 1978: 115, 116; Богдановић, 1989: 204, 207) спор са Јованом Скерлићем Драговић схвата као сукоб „новог“ и „старог“ пута, као коначно разрешење дилеме којим путем поћи у социјалистичком покрету: да ли путем „класног“ или пак путем „малограђанског“ социјализма (Димитријевић, 1978: 64).

Говорећи о том спору, Драговић ће истицати да је Скерлић знатно тежи противник, из простог разлога што његови социјалистички погледи имају у масама више потенцијалних симпатизера. Разлог томе Драговић налази у неоспорној чињеници да је Скерлић своје ставове формирао под директним Марковићевим утицајем што је практично значило да је био окренутији ка селу, уз тенденцију разумевања читаве идеје као инструмента нивелације односа међусобно сукобљених целина једног друштва. Такав социјализам, који је одрицао идеју о само једном правцу као ваљаном, „није могао да иде у корак ни с присталицама научног социјализма, који су признавали само учење Маркса и Енгелса“ (Димитријевић, 1978: 64).

Чињеница да су и Поповић и Скерлић искључени из ССДП довела је до коначног етаблирања странке као марксистичке, тако да можемо слободно рећи да од почетка 20. века, па

све до појаве Драгољуба Јовановића и његовог „сељачког социјализма“ крајем 20-их година прошлог века, међу Србима нема развијеног немарксистичког социјализма[79]. Значајан напор на утврђивању овог социјализма „новог пута“ дао је у годинама по Драговићевој смрти његов најближи сарадник и пријатељ Димитрије Туцовић.

Није ни мало чудно то што се и Туцовић, баш као и Драговић, у данима свог идеолошког формирања позивао и ослањао на Светозара Марковића. Недостатак превода страних аутора, појачани утицај Васе Пелагића који је свој социјализам градио на традицијама чији је корен и сам проналазио у времену Светозара Марковића, али и чињеница да је највећи број оних који су се сматрали радикалима био, директно или посредно, упознат са Марковићевим делом, учинили су писца *Србије на Истоку* широко доступним. Зато је и логично то што Туцовић, у тексту „Ђачки покрети у Србији“, објављеном и као поговор његовом преводу Бабелове брошуре *Ђаци и социјализам* 1902. као главног покретача социјализма међу Србима, а посебно међу омладином, истиче управо Светозара Марковића, поручујући да је он био први који је „под своју заставу“ покупио „оно што је ваљало“ (Туцовић, 1975: 28).

Већ и овом тексту Туцовић дефинише три најважнија елемента свог тумачења Марковићевог дела од којих неће одступати ни у својим каснијим фазама: 1. У Марковићу Туцовић не види оригиналног аутора, већ „сејача“ чија је једина вредност у стварању „нове духовне атмосфере“ и „новог духовног правца“; 2. Сагласност коју је у погледу тумачења стварности и читања социјализма имао са Николајем Чернишевским, Марковић је, сматра Туцовић, „морао“ имати јер она није била производ његове личне воље, афинитета, ма колико и сам своју окренутост народњацима тако представљао, већ производ степена развоја производних односа у времену у којем је стварао свој социјализам; 3. Марковић није крив за свој избор, као што не може бити крив ни за изборе својих наследника који нису разумели да су у годинама и деценијама по његовој смрти наступили драстично измењени производни односи (Туцовић, 1975: 9, 29).

Из прве премисе, Туцовић је закључивао да тек долази време омладине која ће на стваралачки начин обликовати своје идеје, док друга, у значајној мери обојена Марксовим разумевањем односа воље и структуре, упућује на став који ће Туцовић у наредној деценији и отворено бранити: да би Марковић, да је живео у друго време, и сам одустао од Чернишевског и

[79] Уколико изузмемо Витомира Кораћа који је деловао на простору Аустро-Угарске.

пришао, баш као и кругови унутар српске социјал-демократије којима је и сам припадао, Марксу и немачкој социјал-демократској школи.

Одбацујући од Марковића кривицу за избор који је начинио када се везао за руске традиције, Туцовић нема никакве дилеме да се у историјској перспективи тај избор показао јалов (Туцовић, 1980а: 9-10). Но, та чињеница не може се ставити Марковићу на терет (макар не онако како то чини Радован Драговић), већ је она последица свађе његових „наследника“ око права на стечени капитал, која је по страни оставила анализу времена у којем су се расправе водиле. И док су једни, чврсто истрајавајући на „раном“ Марковићу (попут Димитрија Ценића), нестајали са историјске сцене, други који су у први план истицали промене у мислима „зрелог“ учитеља, додатно су током времена одступали од сопствених начела, смењујући социјализам радикализмом као изразом грађанске либералне школе, дајући тако за право критичарима идеје који су поручивали да „социјализам траје докле и младост“. Разапети између расправа о идеолошкој исправности и потребе задовољења личних интереса, без претераног осврtања на идеолошку исправност, нестали су, сматра Туцовић, не само Марковићеви сарадници, већ и они „који су се бар као ђаци одушевљавали Светозарем“, пише Туцовић (Туцовић, 1975: 30).

Ова, трагична судбина српског социјализма, објашњаваће Туцовић нешто касније, током дискусије коју је са Крстом Цицварићем (Туцовић, 1975: 32-33) водио поводом издања брошуре *Ђаци и социјализам* на другом састанку Клуба социјалиста Великошколаца у јануару 1902, најбоље је сведочанство да је социјализам најпре ствар праксе. Социјализам, вели Туцовић није настао у кабинетима као израз могућег најбољег поретка, већ је „реакција живота“ на неуспех конституисања најбољег могућег поретка у оквиру либералне школе мишљења и политичке праксе (Туцовић, 1975: 32).

Још једном се осврћући на трагично искуство социјалистичке омладине која му је претходила, млади Туцовић одбацује идолопоклоништво, сматрајући да социјализам надилази своје ауторе који су ту само да помогну његов развој као неумитне смене капитализма. Доказујући своју тезу, Туцовић ће нагласити између осталог и то, да најважнији догађај у историји социјализма није и не може појава било ког аутора, већ утврђивање законитости друштвеног развоја. Указујући баш ту на вредност немачке социјал-демократије, млади Туцовић ће те 1902. по први пут, можда управо под Драговићевим утицајем, као најважнији догађај у историји човечанства одредити појаву класе као историјског субјекта, односно рађање оне

социјалистичке идеје која је правилно препознала ту чињеницу која није производ личне воље, већ објективних токова историјског развоја (Туцовић, 1975: 31).

Можда ће баш због свести да је управо Маркс („највећи ум нашег времена“ [Туцовић, 1981а: 188]) био тај који је детектовао појаву радничке класе као историјског субјекта, (Туцовић, 1975: 51) млади Туцовић током фебруара 1902. у својим белешкама тражити тачке које би Марковића могле спојити са творцем научног социјализма. Тако, у белешкама које су настале у склопу припрема издавања Марковићевих *Сабраних дела*, Туцовић извесну спону проналази у Марковићевом „признању“ да „нема промене у друштву док се не измене материјални одношаји“, у чему је налазио коначно придавање предности материји спрам духа. У чињеници да се на више места у својим радовима, Марковић „позива на 'Манифест ком. Партије'“, али и у тези да и у Србији треба тражити укрупњавање газдинстава, проналази несумњиво прихватање Маркса (Туцовић, 1975: 40).

За наше истраживање, посебно је интересантан пети листић Туцовићевих белешки, на којем млади гимназист, констатујући да је, пошто је и сам свој социјализам сматрао „научним“, Марковић ипак имао обавезу правилнијег сагледавања производних односа, онако како је то чинио Маркс. „Није појмио да је капитализам нужна прелазна форма, да он даје елементе за преображај друштва“ (Туцовић, 1975: 41) пише Туцовић, готово разочаран у свог раног учитеља. Па ипак, то још увек није критика, није јасно изречена замерка, пошто такав поглед тражи способност да се изађе ван задатих оквира што ма колико деловало примамљиво, никад није претерано једноставно, а још мање општедоступно. У том смислу, може се чак рећи да би једина замерка коју Туцовић упућује ишла у правцу Марковићевог терминолошког самоодређења. Његов социјализам се не може одредити као „научни“ из простог разлога што није до краја примењивао научни метод на који се и сам позивао (Туцовић, 1975: 41).

Да би био „научни“, социјализам мора бити и класни. Историјска пракса, пише Туцовић у духу марксистичког читања, показала је да је сваки други социјализам подбацио, остављајући радништво без икаквих изгледа да оствари свој циљ: „Социјалисти, пак, победиће једино с радничком класом; радничка класа је по природи револуционарна класа – слобода је једино на страни револуционарног социјализма“ (Туцовић, 1975: 51).

Одбијање српских социјалиста да прихвате Маркса, негирање класног карактера друштвеног развоја, писаће Туцовић током унутарпартијског спора о правцу који партија треба да заузме и новембру 1903, вратиће их на позиције са којих су пошли и још једном онемогућити

да остваре свој циљ. У тексту „Раднички синдикати“ он, иако хвали Марковићеву идеју о оснивању кооператива, а инсистирање на задругама помогнутим увођењем машинског рада као једине могућности да се „спасе пролетаријат од капитализма“ у Србији (Туцовић, 1975: 102) изједначава са синдикалним организовањем (Туцовић, 1975: 101), поново наглашава да је главни пропуст био у чињеници да није на време схваћено да те установе које по својој суштини долазе из света о којем говори Маркс, не могу функционисати по мерама света о којем мисли Марковић (Туцовић, 1980б: 326):

> „Светозареве 'привредне дружине' не само да нису извршиле своју реформаторску мисију, него су пропале одмах после оснивања. Његовој даровитости није се измакло а да не опази и нужност те пропасти. Но овде се није стало. И после Светозара, који је ускоро умро, занатлије су под утицајем његових епигона и притиском беде и пропадања написали многобројне статуте и склапале разна друштва, која су или пропадала не остављајући никаква трага иза себе, или су постајала пленом једнога или више спекуланата“ (Туцовић, 1975: 103).

Уместо да се капитализам прихвати као нужност, као факт којем се приступа као „највећем непријатељу“, Марковић, а потом и његови следбеници, сматрали су га нечим суштински удаљеним, непријатељем што се, уз добру вољу и повратак патријархалним заједницама, економским и политичким, не мора ни појавити на бојном пољу. Чинећи тако, закључује Туцовић, српски социјалисти су направили кардиналну грешку, јер су претпоставили да се социјалистички идеал може остварити у „покваренoм ђифтинском српском друштву“. Ту грешку, „најбоље је показао даљи развитак српског друштва“, који је баш као што је то предвиђао Маркс, довео до развоја капитализма, док су српски ситни произвођачи, које су Марковићеви следбеници, држећи се његових идеја, практично разоружали тврдњом да се капитализам може прескочити. Уместо да надолазећем и неизбежном капитализму погледају у очи, српске масе су остављене на милост и немилост представницима капитала (Туцовић, 1975: 102).

Закључујући своју расправу, Туцовић ће унутарпартијским опозиционарима који тврде да српски и западноевропски услови нису исти, те да инсистирање на стриктно радничком карактеру покрета гуши његове могућности да оствари своје задате циљеве, поручити да је развој капитализма нужност. Он је то био не само у времену у којем Туцовић свој текст пише,

што, сматра, опозиционари унутар ССДС одбијају да прихвате до краја, већ је то био и у Марковићевом времену. То што ту нужност нису „спречили ни лепе човечне жеље Светозареве, ни врисак занатлија који су пропадали, ни наше странке ни владе, чије су се груди – уочи свију избора – 'топиле' од топлих жеља за спас занатлија“ (Туцовић, 1975: 102) не може се узети као израз мањка воље, недостатка снаге, већ искључиво као резултат рада много сложенијих односа који имају логику независну од воље.

„Својевољно мешање у ток друштвеног развитка“, записаће Туцовић на другом месту, „зацело је бесмислено па и штетно: не могу људи по своме ћефу управљати ток друштвеног развитка тамо или амо, напред или назад“ (Туцовић, 1981а: 191). Уколико се не схвати природа тих односа и не прихвати место које у њима припада радничкој класи, не по било чијој жељи, већ по логици самих односа, социјализам на почетку 20. века има све шансе да нестане као и онај који се појавио током друге половине 19. века.

Исто ће Туцовић поновити и у „Извештају о синдикалном покрету у Србији“, штампаном у *Радничким новинама* у новембру 1905. Као „руски ђак“, Марковић се, пише Туцовић овде, са јасном намером да својом критиком укаже и на недостатке мишљења пре свега Јована Скерлића и његове потенцијалне присталице „врати“ на „прави“ пут, ослањао на интелигенцију, занатлије и сељаке. Да је живео дуже, Марковић би се, сматра Туцовић, нашао пред два избора, да ли да се окрене Марксу или ономе што је након његове смрти учинио Никола Пашић. Пошто је био везан за руску социјалистичку школу која је свој темељ постављала знатно шире од немачке, Марковић би, поручује Туцовић, готово сигурно радије прихватио „демократско-радикалну“ партију (Туцовић, 1975: 356) са којом би се и сам, попут Пашића, морао потпуно разићи и са сопственим, народњачким, социјализмом.[80]

Маркс, а не Марковић је тај који се може и мора сматрати родоначелником модерног социјалиситчког покрета на светском нивоу, па и међу Србима. Он је тај који је правилно

[80] Занимљиво је да Туцовић као истинске наследнике социјалистичке мисли, па и Марковића у оној мери у којој је Марковић и сам био одан социјализму, истиче Димитрија Ценића и групу око листова Рад, Борба у којима су објављивани и Енгелсови текстови (Туцовић, 1980а: 13, 14). И мада се може чинити да је овај став у колизији са тезом да би Марковић да је остао жив пошао Пашићевим путем, суштински ствари стоје сасвим другачије, пошто Туцовић о Ценићу говори као о *post festum* појави, а не као алтернативи Николи Пашићу пред којом би се Марковић могао наћи.
Више о томе видети: Савићевић, Д. (1972) *Друштвена и политичка теорија и критика у радовима Димитрија Туцовића* Београд, Рад

схватио и сагледао улогу радничке класе у будућности, док је Марковић, суочивши се са њим, услед недостатка индустријског радништва у Србији и немогућности да се одвоји од сопственог искуства, идеју о социјализму као покрету радништва – одбацио. На тај начин, Марковић је сам себе одлучио од могућности еволуције социјалистичке идеје ка оној коју представља ССДС. Нису, дакле, српски марксисти ти који су се одвојили од својих немарксистичких претходника, већ је процес ишао у потпуную супротном смеру: ратујући за или против Марковића, а не за или против радничке класе, „стари“ су своју идеју учинили неплодном и коначно пропали, (Туцовић, 1975: 357) а таква судбина неминовно чека и друге који стану на њихов пут, ма колико се изјашњавали као социјалисти, о чему ће, критикујући самосталце писати уочи децембарских избора 1905. у тексту „Да се разрачунамо“ (Туцовић, 1975: 384).

Наставак овог текста, Туцовић ће, под истим именом, објавити у јануару 1906. и у њему ће се, како би напао самосталско „ситносопственишство“ чији је родоначелник био управо Светозар Марковић (Туцовић, 1975: 394-395) директо позвати на Маркса, За свог савезника у тој борби, Туцовић узима *Манифест комунистичке партије*, исти онај који је неколико деценија раније превео управо Марковићев најближи сарадник и пријатељ Владимир Љотић. У спору са самосталцима, Туцовићу Маркс и Енгелс највише користе као „учитељи пролетаријата“ који се нису ни најмање занимали за „ситне амбиције ситне буржоазије“ (Туцовић, 1975: 398) као што је то чинио Марковић. Ослањање на ситну буржоазију, поручује Туцовић својим саборцима и противницима којима су идеје левице блиске, али још увек не увиђају улогу коју у историји има и треба да одигра радничка класа, не доприноси развоју класне борбе, већ управо супротно: оно је успорава јер успорава развитак класних супротности које су предуслов за развој класне борбе (Туцовић, 1975: 397).

Утврђујући да радничка класа, захваљујући томе што се на њу „навалила“ са својим „несоцијалистичким“ идејама „ситна буржоазаија“, још увек не може да дође до сопствене свети, Туцовић проналази највећу замерку немарксистима (Туцовић, 1975: 396). Они којима се Марковић обраћао и који су били у фокусу његовог промишљања о социјализму, постали су тако код Туцовића терет „правом“ социјализму. Због тога, он неће пропустити прилику да на четвртом Збору социјал-демократске странке Хрватске и Славоније, крајем децембра 1906. Маркса назвове „највећим учитељем“ социјализма (Туцовић: 1975, 468).

Самосталце као „наследнике“ немарксистичког српског социјализма, Туцовић ће назначити и у писму партијским колегама које је 30. 10. 1907. упутио из Берлина. У овом не

превише дугачком тексту, Туцовић наводи да су самосталци „слика типична, историска ситне буржоазије са свима њеним слабостима и недоследностима“ (Туцовић, 1975: 85, 89).

Колико је Туцовићу било важно да, након што су унутрашњи сукоби унутар ССДС по искључивању Скерлића и Поповића, односно након Поповићеве смрти, спласли, своју странку одвоји од Самосталних радикала који су били претња утолико уколико су на сличан начин тумачили унутрашњу кризу у Србији, сведочи и текст „Одрицање обавеза држави“, штампан у *Радничким новинама* током јануара 1909.

И овом приликом, он ће указати на разлику између „научног“ социјализма и „малограђанских“ идеја самосталаца, подвлачећи да промена у једном друштву не може бити све док се класни интерес не стави испред сваког другог. Било који „договор“ са државом као политички израженом вољом владајуће класе, сматра Туцовић, води у продужетак агоније радничке класе. У више наставака (укупно четири) Туцовић као позитиван пример узима немачку социјал-демократију која, како истиче, класни интерес, не подређује државном, у који убраја и „услове“ који по Самосталним радикалима, у значајној мери диригују и идеолошко одређење партија и њихов практични рад. Одбацивање „услова“ као вида пактирања са државом, сматра Туцовић, није довело до урушавања немачке социјал-демократије, већ управо супротно, до њеног јачања, па отуда наглашава да се и њено „доктринарство“, које се при томе замера српској партији, не може прогласити грешком, већ „добром тактиком“.

Дајући коначну оцену лика и дела Светозара Марковића, Туцовић ће записати и то да је он био „први и најјачи пропагантиста“ комунистичких идеја, „енциклопедијски образован, силног талента и научењачких способности, са пером којем се у Србији још није нашло равна“ (Туцовић, 1980а: 11; Туцовић, 1981б: 271). Но и поред тих, неспорних квалитета, сматра Туцовић, Марковић није имао довољно капацитета да изађе из структурних ограничења која су обликовала начин на који је свој таленат преводио у праксу. Због тога, он остаје производ своје епохе, а ефекат до којег је својим радом довео, показао се недовољно корисним најпре онима којима се обраћао, а још мање онима који су дошли после фебруара 1875, трудећи се да по сваку цену наставе његов рад.

„Какав је био резултат? На сељачку се масу није могло *непосредно*[81] утицати, и кад би она била погодан елеменат за нове *идеје* јер је била неписмена. Занатлијство је прихватило мисао оснивања произвођачких задруга, као спас од странога капитализма, под чијом је конкуренцијом падало, али су оне за живота Светозарева испропадале или изгубиле задругарски карактер“ (Туцовић, 1980а: 11).

Коначно, Марковићу који је остао без сељаштва, при чему се није окренуо радништву, остала је на располагању само интелигенција „која је врло брзо у масама падала под утицај нових идеја“ (Туцовић, 1980а: 11) пре свега радикалских, да би потом, лишена јасних начелних уверења, прерасла у државне саветнике и министре, прво радикалне партије, а потом и њених деривата чија је метаморфоза, закључује Туцовић, указивала и на метаморфозу „самога покрета“ Светозара Марковића који је престао да буде социјалистички (Туцовић, 1980а: 12).

Налазећи у оваквом развојном путу социјалистичке немарксистичке идеје логичну последицу несхватања да су материјални услови ти који морају управљати над духом у политици (пошто је овај однос последица закона привредног развоја друштва на који човек не може суштински да утиче), Туцовић без много жаљења констатује да се ретко „где један покрет тако брзо прометнуо у своју супротност“, као што је то случај са покретом Светозара Марковића (Туцовић, 1980а: 12).

За разлику од „малгорађанског“ и „ситоносопственичког“, раднички социјализам, чији је узор Маркс, а у Србији главни репрезент ССДП, закључује Туцовић, не може и неће остати „изнад друштва“. Насупрот немарксистима који су својим доктринарним одбијањем да прихвате да живот налаже смену социјалистичке парадигме и прихватање Маркса, тобоже бранили покрет од марксистичког „догматизма“, социјал-демократски „борци“ били су ти који су се, током двадесетогодишњег периода, све до појаве ССДС 1903. заиста одвајали од „малограђанског“ догматизма, прилагођавали своје идеје променама услова деловања који су све више откривали исправност Марксових просуђивања. „Материјални услови живота, однели су победу над жељама и писаним програмима“ (Туцовић, 1980а: 12) и социјалисти који су заиста желели да се одупру сваком догматизму имали су обавезу да ту чињеницу прихвате. Од ње, је, коначно, зависио најпре опстанак покрета, а потом и српског народа који се на почетку 20. века нашао очи у очи са све већом навалом страног капитала. У тој борби, у њеној последњој фази,

[81] Курзив, Д. Т.

барем када је реч о ССДП, наћи ће се и млади Душан Поповић, кога ће управо Димитрије Туцовић, по свом повратку из Немачке довести у редакцију *Радничких новина.*

На Светозара Марковића Душан Поповић се ретко позивао. Међу текстовима у којима је то чинио је рад „Марксистичка легенда“. Па ипак, од Марковића Поповић у споменутом тексту неће тражити било какву поуку из социјалистичке теорије, већ ће поздравити његов став о иживљености историјске мисије српске монархије која је, пошто је дошла на власт, уместо да води рачуна о народним потребама, у шта спада и питање ослобођења и уједињења, почела да размишља о сопственим интересима (Поповић, 1975: 599).

До тек нешто више сазнања о Поповићевом разумевању улоге Светозара Марковића у историји српског социјализма можемо доћи читањем „Некролога“ Јовану Скерлићу, објављеном 1912. У овом недугом тексту пуном речи поштовања за политичког противника (и свог професора, што свакако није занемарљиво) Поповић ће нагласити да је Скерлић „једно време био пријатељ ССДП“ али да је његов идеолошки развој под утицајем Руса и Светозара Марковића, али не и Маркса, учини довео до потпуног разлаза са странком која је за свој пут одабрала марксизам (Поповић, 1985: 393).

Уз „Некролог“ вредно је споменути и текст „Село и социјализам“ из априла 1912, у којем Поповић, пишући о Димитрију Ценићу и Васи Пелагићу констатује да се они, али не и Марковић, са пуним правом могу сматрати „претечама модернога социјализма у Србији“. Истини за вољу, ни за њих Поповић неће имати превише лепих речи. Као ни Марковић, ни они „нису имали богзна како правилне и јасне погледе на ствари, односе и проблеме“, али су ове своје „недостатке“ надокнађивали „бескрајном енергијом, апостолским одушевљењем и најискренијом љубављу према поштеним масама радног народа“ (Поповић, 1985: 232-233).

Домарксистичком социјализму, чији је родоначелник био Светозар Марковић, Поповић замера одбојност према радништву коју је препознавао у оним текстовима у којима се Марковић ослањао на Маркса. Тако, уместо да прихвати факт да једини прави изазов капитализму представља организовано радништво, српски социјалисти одлазе на село, па и тамо, уместо да га мењају (што би нужно довело до Маркса), настоје заправо да га „придобију“ што је условљавало даље компромисе који су се, последично, одразили и на опадање квалитета саме идеје која се заступа и брани (Поповић, 1985: 234).

Страх од „компромиса“ који је у значајној мери обележио и живот српске социјал-демократије до Великог рата, биће обновљен и након Уједињења, са том разликом што ће

недостатак угледног и ауторитарног вође, какав је без сумње био Димитрије Туцовић, довести до расцепа унутар до 1914. јединственог, али страхом од поделе оптерећеног покрета. Тај расцеп донеће најпре ново читање Светозара Марковића, а потом захтевати и нову употребу његовог дела у дневнополитичке сврхе.

4.3. Маркс против Маркса: Крста Цицварић у време анархосиндикализма

Ако бисмо тражили константу у Цицварићевом политичком делању и мишљењу, онда би то била идеја о социјалној правди чије остварење постаје најочигледније онда када радничка класа унапреди свој положај. Овај идеал кроз који се манифестује идеја народног суверенитета као непосредног и одлучујућег учешћа народне воље у формирању заједнице, важнији је од начина на који се до његовог остварења долази. Тако, у својој првој, анархо-синдикалистичкој фази, Цицварић јасно истиче да је отелотворење народне воље као објективне датости искључиво производ непосредне револуционарне акције којом сами радници освајају сопствену слободу. У другој, национал-синдикалистичкој фази, која је дошла као последица националне мобилизације у три рата за ослобођење и уједињење, који за Цицварића, као што смо већ видели, имају револуционарни карактер, овај циљ остварује се уз посредство (сада већ револуционарне) државе, не гушењем класа или њиховим подржављењем, већ стварањем услова за међусобни договор. Тај договор, остварен у револуционарној држави, сматра Цицварић, дужан је да штити не само класни, већ и шири, друштвени интерес.

У свим својим радовима писаним између 1906. и 1911, до када траје његова анархо-синдикалистичка фаза, Цицварић настоји да пронађе онај модел организације и борбе који на најбољи начин омогућава директно, политике ослобођено остварење радничког ослобођења. Та потреба која се остварује само уколико се у потпуности уништи држава[82] за Цицварића је апсолутни приоритет и њеном остварењу мора бити подређена не само социјалистичка акција, већ и начин на који се борбенији део класе организује. О овом проблему Цицварић је писао у програмском раду *Из анархистичког програма,* објављеном у Београду 1905. у којем између осталог истиче да сваки онај социјализам који се ослања на државу не само да не може уродити плодом, већ нема право ни да се, у свом очекивању да капитаалистичка политичка моћ учествује

[82] За младог Цицварића, борбеног анархо-синдикалисту, држава сама по себи представља „суштину зла“ и та се суштина не може променити, без обзира да ли се власт налази у рукама капиталиста или радничке класе.

у сопственом развлашћивању, сматра ни револуционарном ни социјалистичком мишљу. (Цицварић, 1905: 6)

Као анархо-синдикалиста, Цицварић сматра да класа сама, својим животом и борбом дефинише сопствене циљеве. Ту је сваки вид политичке филозофије сувишан, а идеологија на њој настала постаје равна симулакруму, лажној слици света која, упркос настојању социјал-демократа да докажу племенити значај реформи капиталистичког друштва, служи за држање радништва у потчињеном положају. Нису капиталисти ти који ће дати слободу радништву реформама, већ ће то радници учинити сами, економском акцијом и социјалном револуцијом која долази као последица штрајка.

Свако ко интерес радничке класе ставља у други план, или га изједначава са интересима других класа и слојева, свако ко верује да се задовољење интереса радничке класе може остварити нивелацијом, етичким превредновањем неправедног поретка, кроз стварање ширих фронтова у којима би радништво било само једно крило, бок на подужем рову, за Цицварића анархисту је израз дубоког неразумевања како потреба класе, тако и природе времена у којем се дела. Полазећи од оваквих позиција, Цицварић је процењивао дело Светозара Марковића, укључујући и његово разумевање Карла Маркса.

Као анархиста који сматра да је суштина у акцији и маси која акцију спроводи, иако Марковића сматра „великим човеком“, Цицварић му, као уосталом ни било ком другом појединцу не придодаје нарочити значај. Он не негира значај слободне воље и просуђивања, али сматра да греше они који их стављају изнад структуре, „околности“ у којима се делује. Отуда он, као доследни материјалиста (и по томе близак Марксу) и бакуњиновац који сматра да је народ сам тај који формулише своје циљеве и одређује видике, „величину“ политичког генија налази у могућности појединца да на прави начин и у право време формулише захтеве и потребе масе који већ постоје[83] (Цицварић, 1910б: 6). Како спрам масе, сматра Цицварић ни појединци ни организације немају и не могу имати посебну вредност, то је сасвим јасно да је Марковићева улога суштински била од секундарног значаја, јер да га „случајно није било, ту би улогу одиграо неко други“ (Цицварић 1910б: 6).

[83]„Маса је полазна тачка анархизма ,овај је управо синоним масе, он је маса која се креће и мисли сама. Према томе за анрхизам постоји само оно што улази у масу, у пролетаријат“ (Цицварић, 1905: 60-61). Појединце који умеју да схвате потребе маса, назива „апостолима анархизма“ (Nadoveza, 2006: 113).

Спољашњи услови, политички, економски, културни, створили су најпре потребу за Марковићем, а онда и саму његову појаву (Цицварић 1910б: 7). Идеја о постојању над-наравног простора на који је могуће ослонити етичку идеју о превредновању спољашњих услова, па макар се та „наднаравност“ заогрнула и материјализмом кроз „инстикт друштвености“, код Цицварића не само да није могућа, већ води у директно отпадништво, за шта он, коначно и криви Марковића.

Управо отуда, за израстање у (политичког) вођу питање личних интелектуалних способности и узлета мање је важно (иако није неважно) спрам осећаја за правилно разумевање класних потреба[84]. Тако, иако не доводи у питање агилност и посвећност, Цицварић оспорава Марковићеву „дубину“ и „оригиналност“, па вели да „он није био мислилац, већ новинар“ (Цицварић, 1910б: 9) чија „величина“ у идеолошком обликовању српског социјализма лежи не у вредности сопствене интелигенције која рађа аутентичност, нити у постојаном осећају спрам народне воље, већ у чињеници да је „идеје које су други открили и формулисали, пренео из иностранства у Србију“ (Цицварић, 1910б: 9).

Недовољно изграђена класна свест од Марковића је, сматра Цицварић, и на том пољу начинила еклектика. Оно што Марковић сам види као прилагођавање страних аутора српским условима, потребама и могућностима, Цицварић напада као отпадништво, видевши у њему просто и накнадно учитавање смисла ради обликовања целовитог погеда на ток мисли (Цицварић, 1910б: 10) које се тек на махове приближава радничком социјализму чији један од репрезената и Марковићевих узора Маркс свакако јесте био: „Он[85] је читао и Маркса и Блана и Диринга и Писарева и Чернишевског, па је из најсупротнијих елемената створио једно гледиште у коме одсуствује унутрашње логичко јединство, које носи на себи карактер конфузије и неодређености“ (Цицварић, 1910б: 10).

---

[84] Одсуство разумевања класних потреба, које ће у каснијој Цицварићевој фази добити нешто шири карактер као „народна воља“, ствара антагонизам између народа и политичких елита, објективних потреба и могућности и њихове субјективне интерпретације. На тај начин, Цицварић тумачи сукоб народа и кнеза и касније краља Милана Обреновића, као и сукоб унутар радикалне странке током Тимочке буне 1883. Тако, Цицварић заправо понавља тезу Светозара Марковића изнету у *Србији на Истоку,* о сукобу између народа и бирократије, што коначно има вредност сличну оној коју за Маркса има сукоб владајуће класе и пролетаријата.

Више о томе видети и у: Новаковић, С. (1912) *Двадесет година уставне политике у Србији 1883-1903* Београд, Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића

Поповић, М. (1939) *Борбе за парламентарни режим у Србији* Београд, Политика; Продановић, Ј. (2021а) *Уставни развитак и уставне борбе у Србији* Београд, PortaLibris; Продановић, Ј. (2021б) *Историја политичких странака и струја у Србији* Београд, PortaLibris; Чубриловић, В. (1958) *Историја политичке мисли у Србији XIX века* Београд, Просвета

[85] Мисли се на Марковића, прим. аут.

О томе да Марковић јесте читао Маркса, али да се не може сматрати његовим идеолошким изданком, Цицварић ће писати у раду *Јован Скерлић о Светозару Марковићу* из 1912. у којем између осталог наглашава и то да први српски социјалиста није грешио када је констатовао да је Србима половином 19. века, по много чему, руски народњачки социјализам Чернишевског заиста више одговарао од онога што је тада стидљиво на Западу нудио Карл Маркс (Цицварић, 1912: 250). Окренутост ка руском утицају, сматра Цицварић, привукла је младог Марковића анархизму, чији се елементи налазе и у темељу руског народњаштва које је уместо јаког етатизма заговарало идеју о потреби реорганизације државе на темељу федерације самоуправа (Цицварић, 1912: 255). Ти елементи, који су као фундаментални остали уписани на страницама *Србије на Истоку,* сматрао је Цицварић, биће присутни и након Марковићевог напуштања почетних, правилно одбараних позиција.

Према томе, за Цицварића, непрецизно је тврдити да је Марковић „погрешио“ онда када се између Чернишевског и Маркса определио за руски анти-бирократски револуционарни социјализам, како су то говорили они српски марксисти окупљени око Димитрија Туцовића. Своју најкрупнију погрешку Марковић је направо онда када је у одбацивању Бакуњина 1872. одбацио и сам руски радикални социјализам, прихвативши парламентарну борбу као једину могућност. Тај моменат, сматра Цицварић, створио је предуслов за појаву радикализма чији је Марковић, хтео он то или не, постао предводник: „У науци“ вели Цицварић, Марковић је остао социјалиста/анархиста, али је у пракси постао „опортуниста“, практичар (Цицварић, 1912: 255). „Место да ради на социјалној револуцији и да води борбу против буржоазије, Марковић се сав заложио за бирократију и постао духовни вођ српске буржоазије“ (Цицварић, 1912: 251).

Да читава ствар буде још интересантнија, својим напуштањем директне акције и подређивањем практичне (код Цицварића је то економска) борбе – револуције, борби за остварење политичких слобода (у чему Цицварић види и напуштање анархизма) кроз партиципацију у парламентарним радњама режима који нити су били револуционарни нити су показивали икакву вољу да се мењају, Марковић је, сматрао је Цицварић, као својеврсни „отпадник“, временом израстао и у духовног вођу свих српских отпадника, међу којима, последично и српских социјал-демократа (Цицварић, 1912: 256).

То што су, почев од Радована Драговића и нешто касније Димитрија Туцовића и Душана Поповића, српски марксисти у настојању да укажу на „класни карактер“ свог социјализма упорно настојали да се од Марковића дистанцирају, сматрао је Цицварић, само је једна у низу

погрешака која је дошла као логична последица отпадништва од „револуционарног социјализма“ који није спојио само српске радикале и социјал-демократе, већ и Марковића и Маркса као њихове „учитеље“ (Цицварић, 1912).

На том јединству у „отпадништву“, Цицварић ће нарочито инсистирати приликом својих сукоба са ССДП који су најинтензивнији били у периоду између 1905. и 1909. Истичући у први план ренегатство својих конкурената из српске социјал-демократије од којих су једино „гори“ били Пашићеви радикали, Цицварић ће настојати не толико да утврди научне истине о Марковићу и Марксу, колико да за себе осигура позицију јединог правоверног социјалисте. Чинећи то, он ће, што је нарочито занимљиво, као јединог наследника оног Маркса и оног Марковића који се нису одрекли сопствених политичких идеја и принципа, прогласити управо себе, третирајући анархо-синдикализам као савремену манифестацију револуционарног социјализма.

Своју социјалистичку борбу, као уосталом и свој суд о Марковићу и његовом разумевању Карла Маркса, Цицварић води и ствара у времену значајно различитом од оног у којем је деловао и о свету просуђивао Светозар Марковић. То је доба у којем је српска индустрија иступила неколико корака напред у односу на доминантно сељачку привреду Кнежевине Србије у којој је једина индустрија била војна[86], стављајући на дневни ред историје велике трансформације у домену политичких питања.

Уместо сељаштва и његовог схватања света, на сцену ступа радничка класа, која, бивајући по Цицварићевом суду борбена и у доброј мери ослобођена од задружног, сељачког разумевања стварности, поставља пред оне који о социјализму размишљају као о сељачком, радничко као доминантно питање. На тој чињеници, на том разлазу који су као основ свог деловања истицали како Драговић, тако и Туцовић и Поповић, потребно је, сматра Цицварић, градити не само теоријске концепције сопствене идеје, већ и саму конкретну организацију којој уместо ситнопоседничког треба дати раднички, класни, карактер (Цицварић, 1912: 222).

Полазећи од ових претпоставки, у свом тумачењу Марковићевог дела (укључујући ту и његово читање и разумевање Карла Маркса), Цицварић заправо иде уназад. Он, истина (сасвим слично Туцовићу), Марковићу не приписује кривицу због урођеног незнања, али га и даље посматра из свог времена, налазећи у појединим његовим корацима отпадање од главног

[86] Смештена у крагујевачком заводу.

социјалистичког тока који је „ослободилачку“ класу довео до радничког социјализма, а Марковића до радикализма као вида отпадништва.

Заправо, Цицварић не само да Марковића не сматра марксистом, већ није вољан ни да га прибројн у социјалисте. Он је демократа и радикал, који је постао један од корифеја опортунизма у српској политици (Цицварић 1910б: 7). Основаност оваквог става Цицварић налази у већ споменутој идеји према којој су социјалисти позвани да се не обазиру превише на партијски парламентаризам (који посредством политичког представништва узурпира народни суверенитет) и на реформе (скројене по мери таквог парламента) који слободу радништва своде на заступништво у телу које уместо да шири слободе исте гуши и држи на повоцу, Управо то је, истиче Цицварић, оно што је Марковић својим залагањем, не водећи рачуна о карактеру државе са којом је ушао у преговоре, чинио током последње три године свог живота и рада (Цицварић 1910б: 7).

Као главни разлог Марковићевог „отпадништва“, Цицварић наводи недостатак класне свести, односно његову немогућност да најпре до краја сагледа истину да потребе српског радништва нису у свему компатибилне са потребама села на које се суштински ослања, правдајући то ставом о заједничком пореклу на који је са замерком указивао и Драговић, одакле следи и недостатак снаге да се на градњи те свести у условима у којима је живео ради. Растрзан између онога што социјализам, по Цицварићевом тумачењу, треба да буде и онога што је мислио да може бити корисно „српским условима“ у којима доминира ситно поседништво, Марковић је, по Цицварићу, одабрао ово друго и тако себе осудио на постепено отпадништво, а сопствену идеју на стагнацију до дегенерације у радикализам.

Уместо пута револуције и откривања суштине токова развоја привредних односа (онако како о томе између осталог говори и Маркс), Марковић је, по Цицварићу, одабрао лакши пут који је, захваљујући занемаривању компромисне природе сељаштва, пактирање са буржоазијом учинио неизбежним:

> „Школован у Русији, васпитаван у кругу идеја руског револуционарног социјализма, Марковић је хтео радити у Србији као социјалиста, али му то време није допустило: не желећи да остане сањалица, већ желећи да има утицаја на народ, желећи да нешто ствара, он је морао постати радикал. Народ је према његову социјализму остао равнодушан, он је хтео да Марковић буде радикал и овај је поступио по вољи народа, т. ј. тачније речено, по вољи буржоазије која је била

на челу народа и која је највише била ангажована у борби против бирократије. Место да ради на социјалној револуцији и да води борбу против буржоазије, Марковић се сав заложио за демократију и постао духовни вођ српске буржоазије“ (Цицварић, 1910б: 7-8).

Он је напустио „рад на социјалној револуцији“ и „сав се предао раду на политичким реформама у духу демократије и тиме потпуно размимоишао са својим некадашњим друговима у Русији, који нису хтели да чују ни за какав парламентаризам и који су прокламовали само социјалну револуцију тј. насилни преврат у односима својине“[87] (Цицварић, 1910б: 8).

Да је био „истински“ социјалиста, појашњава Цицварић своју можда радикалну критику, Марковић, коначно, никада не би могао постати „учитељ буржоаских радикала“ (Цицварић, 1910б: 8, Цицварић, 1912: 193), без обзира да ли Пашић и његови следбеници у томе греше или не. Та чињеница сама по себи, закључује Цицварић (прескачући чињеницу да је Марковић исто тако био „учитељ“ и социјалистичкој групи Мите Ценића), непосредно указује на блискост у идејама, на повезаност која их коначно чини целином.

Управо су радикали били ти који су, сматра Цицварић, прославили Марковића, направивши од њега „величину првог реда“ (Цицварић 1912: 273) и више него што је он то својим делом заслужио: „Да је Марковић остао ван радикалне странке, о њему, па да је био и пет пута даровитији, зацело, не би писали књиге двојица знатних универзитетских професора“ (Цицварић, 1912: 273): Слободан Јовановић и Јован Скерлић.

Тако је Марковић доживео исту судбину коју је историја доделила и Карлу Марксу Наиме, ако је веровати Цицварићевом инсистирању на идеји да је појединац ништа, а маса све, Маркс није успео захваљујући својим промишљањима, већ чињеници „што се прикључио немачкој социјалној демократији, која га је на својим леђима уздигла на највише место у храму науке. Да тога није било, он би по својим научним радовима давно и давно био заборављен као што је то био случај с многим писцима даровитијим од Маркса“ (Цицварић, 1912: 273).

Ако постоји нешто што, упркос свему, спаја Карла Маркса и Свегозара Марковића, онда је то, по суду Крсте Цицварића, својеврсна идеолошка смрт оличена у „превазиђености“ и

[87] У том смислу, Цицварић нарочито апосторфира Марковићев „крагујевачки период“, последње две године живота и рада. Он сматра да је у овој фази Марковић у потпуности напустио социјалистичко гледиште, залажући се не за директну акцију, већ за реформизам кроз парламент. Тиме је његова политика постала буржоаска, што се, по Цицварићу види и кроз нападе на бирократију у чему налази не сукоб између сиромашних и богатих, како је то објашњавао сам Марковић, већ покушаје ситне сељачке буржоазије да за себе преотме позиције од чиновничке, државне буржоазије.

„недовољности“ њихових концепција за радничку борбу у 20. веку. За Цицварића, Маркс је „мртав теоретичар“, баш као и Марковић. Тако се они код Цицварића спајају у тези да, на њиховом учењу изникле реформаторске идеје социјалне демократије и радикализма као отпадништва од радничке (директне) акције, више погодују очувању капитализма него стварању и обликовању социјализма[88].

О смрти као тачки спајања Марковића и Маркса, Цицварић ће нарочито писати у критици текста Слободана Јовановића о Светозару Марковићу у којем ће га између осталог оптужити и за то што је својим писањем „оживео“ Маркса како би на трагу доказивања његове величине и социјалистичке правоверности унизио Марковића, истичући не само његов немарксизам, већ и „нижи квалитет“ његовог социјализма. При томе, да будемо начисто, Цицварић не негира исправност основне тезе, али замера Јовановићу то што олако прелази преко Марксових грешака које га заправо чине једним са Марковићем.

И овде Цицварић као да не жели да дође до научне истине о карактеру Марковићевог и Марксовог социјализма (и о њиховом међусобном односу), већ трага за потврдом сопствене тезе о директној анархо-синдикалистичкој акцији као јединој заиста класној форми социјализма. У том смислу он замера Јовановићу и то што је некритички, ослањајући се не на социјалистичку литературу, већ на њено тумачење од стране оних који се издају за Марксове следбенике, Маркса прогласио творцем „практичног социјализма“ како би Марковића представио утопистом који му, по логици ствари, тек претходи (Цицварић, 1910б: 13).

Заправо, за Цицварића и Маркс и Марковић су подједнако жртве краља Утопа[89], тим пре што „у марксизму нема ниједне идеје која није била формулисана у предмарксистичком периоду социјалистичке еволуције“ (Цицварић, 1910б: 14). Проговарајући као анархо-синдикалиста коме је сваки вид политичке борбе заблуда, а теоријско образлагање сопствене идеје филозофска обмана, Цицварић и код Маркса и код Марковића препознаје са једне стране одсуство-задршку према непосредној радничкој акцији, односно утопистичко настојање да се „пролетаријат убеди

[88] О томе по Цицварићу једнако сведоче како западне социјал-демократије, тако и српски радикализам. На западу, ове странке које се позивају на Маркса показале су се неспособним да радикализују друштво и задовољавају се оним што су капиталисти вољни да предају, док у српском случају радикална странка и сама прераста у капиталисту. Оно што се десило у Русији 1917, писао је у међуратном периоду Цицварић, није никакав акт социјалне-демократије, већ директна акција коју су бољшевици прихватили као неминовност. Недостатак такве акције на западу Европе, уродио је и изостаномк револуције којом социјал-демократе прете, али нису у стању да је изведу.

[89] Више о томе: Мор Т. (1964) Утопија, Београд, Култура

у потребу и нужност социјалистичког идеала“ (Цицварић, 1910б: 14). Ова карактеристика и Марксовом, као и Марковићевом социјализму даје изражени агитациони, а не акциони карактер.

Ма колико настојали да се представе као практични, Марковићев и Марксов социјализам, бележи на другом месту Цицварић, имају једну важну заједничку карактеристику: „идеал“ који упркос покушајима да се објасни тобожњим разумевањем условљености делања степеном развоја производних односа (поготово код Маркса који не томе темељи „научни“ карактер своје идеје) „игра много већу улогу него практични интереси те класе“[90] (Цицварић, 1910б: 14).

„Идеал је“, сматра Цицварић, „суштина утопијског социјализма[91], а он под именом 'крајњег циља' чини тежиште марксистичког социјализма“[92]. Цео свој рад марксисти су свели на крајњи циљ, који је за Цицварића баш као и Марковићев - утопијски социјализам[93]. На тај начин, марксистички социјализам, иако је сам себи задао практичне мете, као коначну ствар има „борбу за идеал“ (Цицварић, 1910б: 15). Из те борбе која је недорећена колико и „идеал“ за који се бори, Цицварић закључује да је Маркс „исто онако конфузан и несавремен као и Светозар Марковић“ (Цицварић, 1910б: 15).

О овом проблему који „спаја“ Марковића и Маркса, Цицварић ће поново писати и у својој критици Скерлићевог рада о Марковићу. Нарочити нагласак том приликом, он ставља на став који се Скерлићу учинио не само исправним, већ и сасвим симпатичним, да је за разлику од Маркса реалисте, Марковић заправо био „утописта“. Ако се „утопизам“ разумева као покушај да се људи пропагандом придобију за „идеално“ друштво, бележи Цицварић, „Марковић је несумњиво био утописта, бар у првим годинама свога социјалистичког рада“[94] (Цицварић, 1912: 265). Али, додаје Цицварић, у том смислу утопистом се може сматрати и Маркс и отуда та класификација никако није довољна да се Маркс и Марковић, ма колико то њихови

[90] Да ствар по марксисте буде још гора, тај идеал, који суштински представља Марксов раскид са самим собом, са традицијом из које је поникао, проглашен је за канон. Потреба одбране тог канона марксисте је начинила искључивим спрам било које друге социјалистичке интерпретације света. За марксисте Маркс је тако престао да буде мислилац, идеолог, задобивши готово светачки статус: „Ко не усвоји тај идеал, тог марксисти не сматрају за социјалисту, па ма он радио у политици све оно што и они раде“ (Цицварић, 1912: 266).

[91] За ову тему значајан је и рад Жака Елила *The subversion of Christianity* у којем аутор говори о субверзији коју је филозофија извршила у пољу делатне свести.

Ellul, J. (2011) *The subversion of Christianity* Eugene, Oregnon, USA, WIPF and STOCK

[92] О овом проблему видети више: Михајло Ђурић *Утопија измене света,* Институт друштвених наука, Просвета, Београд, 1979.

[93] Ако су у криву Марковић и Маркс, онда је, по Цицварићу, сасвим логично и то да је у криву и онај на чијем је учењу Марковић доминантно темељио своје – Николај Чернишевски (Цицварић 1910б: 14-15).

[94] Занимљиво је да се овај „утопистички“ период Марковићевог рада поклапа са оном фазом коју Димитрије Ценић назива „прави“ или „чисти“ социјализам, који је за њега све само не утопија.

„наследници“ желели, одвоје. „Маркс, као и његови следбеници“, пише Цицварић о овом проблему, „ставља свој социјални идеал изнад свега и цео практичан рад социјалиста у бружоаском друштву он цени са гледишта идеала који марксисти поред свега свога опортунизма никада нису престајали проводити у маси“ (Цицварић, 1912: 266).

И мада су све „велике социјалне идеје“, укључујући и Марксове и Марковићеве, лепе, оне, сматра Цицварић, падају у воду спрам историјске праксе. Зато он уместо „идеала“ као носилаца суштине и идентитета социјалистичке акције истиче „интерес социјалних група“ па историју тумачи не као борбу за идеје, „идеале“ или етичка преумљења, већ као стални сукоб за врло непосредну ствар: задовољење личног интереса (Цицварић, 1912: 268).

Као продукт историјске праксе оличене у развоју производних односа, социјализам је „у првом реду једна акција, један покрет, једна стварност“ (Цицварић, 1912: 268), а не филозофско и етичко промишљање. Теорија и етика могу само бити ту да објасне, чак и да у пожељном кључу оправдају праксу, али суштински не могу имати посебног утицаја на делање социјалиста (Цицварић, 1912: 269).

Овде се Цицварић у многоме враћа на економски детерминизам, који је својствен управо Марксу, а који Цицварић код Маркса не види у задовољавајућој мери (док га код Марковића, услед његовог настојања да се дистанцира од Маркса као мислиоца западног радништва не види ни у траговима), сматрајући да је комунистички идеал, ма колико се заснивао на економији, ипак независтан од ње. Ни Маркс, ни Марковић не схватају да се друштва не заснивају на „једној моралној заблуди“, која се може у основи изменити, већ на „једном реалном интересу који је јачи од свију моралних прилика, од свију моралних идеала“ (Цицварић, 1912: 269). „Реални“ карактер тог интереса исходи из објективног сагледавања света, а не из пројектоване пожељне слике.

Тако коначно, Маркса и Марковића, ако је судити по ономе што поручује Крста Цицварић, једним чини грешка до које су обојица дошли не нужно међусобним ишчитавањем, већ сличним тумачењем читаног. Зато се у Немачкој, па последично и у Србији, социјалистичка пракса показала другачијом од социјалистичке теорије. Неодрживост етичких и утопијских теоријских концепција, стварала је ренегатство које се, изазвано притиском праксе на теоријску догму, на Западу менифестује у виду реформистичке, помирљиве социјалне демократије,

односно у виду радикализма и пред капиталистичком државом пасивног социјализма у случају Србије.

Истичући да марксисти грешком самог Маркса,[95] на почетку 20. века, баш као и утописти било које врсте, немају никакв утицај на социјалистички покрет, Цицварић поцртава њихову сведеност на маргину радничког покрета, где представљају „собом само једну шаку сентименталних идеалиста“ (Цицварић, 1910б: 17). Отуда он, као социјалистички идеал узима „најмодерније социјалисте“ (Цицварић, 1912: 269), синдикалисте, који су „напустили готово сваку теоријску пропаганду у маси и воде борбу на чисто практичном терену“ (Цицварић, 1912: 270). Управо са ових позиција, Цицварић ће се упустити у спор са Димитријем Туцовићем чију ће идеју „државног социјализма“, односно „државног капитализма“ разумети као круцијални доказ „отпадништва“ социјалне демократије који је упркос негаторским тенденцијама чине једним са „отпадништвом“ Светозара Марковића.

И поред настојања да укаже на мањкавости Марксовог „непрактичног“, и „утопичног“ циља који суштински одскаче од практичног метода борбе коју творац *Капитала* предлаже, у својој критици српске социјал-демократије, Цицварић ће се ослонити управо на „практичног“ Маркса. Инсистирајући на погрешкама Марксових „наследника“ који су, бивајући опчињени „идеалом“ одрекли праксу, Цицварић наглашава значај директне акције, за коју вели да је не само једини „истински социјализам“, већ и „ортодоксни марксизам“ (Цицварић, 1910б: 40) чији је усуд стални сукоб са социјалном демократијом, која уместо уништења класне државе (Цицварић, 1910б: 40) тражи њен опстанак називајући то вечито преживљавање апарата принуде „реформом“.[96]

У „отпадничком“ карактеру српске социјалне демократије чији је главни репрезент био Димитрије Туцовић, Цицварић види не само одвајање од Маркса, већ и прилазак марковићевској традицији. Сходно том кретању, иако се неретко ограђивала од Марковића, ССДП је, потврђујући и практично Цицварићеве идеје о Марксу и Марковићу као жртвама краља Утопа, остајала блиска првом српском социјалисти.

---

[95] Интересантно је овде приметити сличности између Цицварића и Марковића. И један и други сматрају да је Маркс суштински неприменљив, упркос ставу да му припада несумњива заслуга за расветљавање природе капитализма. Марковић је сматрао да су Марксови закључци неприменљиви на српском простору, док Цицварић држи да су они, захваљујући погрешном закључку у вези циљева које треба остварити у будућности, постали глобално неоствариви.
[96] Цицварић тако истиче да је утопички карактер Марксовог „идеала“ омогућио пактирање немачких марксиста са пруским бизмарковским социјалним експериментима у чијем епицентру се налази не интерес радничке класе, већ очување пруских бирократских традиција које су тако ушле и у немачку социјал-демократију (Цицварић, 1910б: 39).

Оно што ССДП као баштиник марксизма (као традиције настале на трагу Марксовог одметнућа од себе самог) хоће, није никаква радикална промена, већ марковићевски покушај да се путем парламентарне борбе и реформи дође до стања у којем ће држава монополисати „сву друштвену производњу“ како би њени грађани коначно постали „њени службеници“ (Цицварић, 1910б: 38).

> „Што се тиче парламентаризма њему ортодоксни марксизам одриче сваку практичну вредност; са гледишта ортодоксног марксизма, социјалисти треба да учествују у изборима само ради пребројавања своје војске и ради агитације с парламентарне трибуне. Никакве друге користи, никаквих озбиљних мера, никаквих стварних социјалних реформа не очекује ортодоксни марксизам од буржоаског парламента; уздизање и ослобађање радника, дело је самих радника, задатак директне пролетерске акције, ствар социјалне револуције“ (Цицварић 1912: 287).

Како ослобађање радника од стране самих радника тражи и кореиту реконструкцију политичке и економске струкуре у држави, са циљем стварања радничких синдикалних федерација као остварења директне демократије, сваки други вид „борбе“, посебно онај који води очувању буржоаске државе, није „никакав социјализам“ већ „ново издање капитализма, а наиме државни капитализам“[97] (Цицварић, 1910б: 38) који се по својој суштини опире „ортодоксном Марксу“, али не и Светозару Марковићу[98]. Цицварић отуда истиче да „данашњи марксисти имају онолико исто мало заједничког“ са „ортодоксним“ Марксом „колико и данашњи попови с Исусом Христом“ (Цицварић, 1909: 27).

Оне социјалисте који парламентарну и уопште политичку борбу узимају као примарну и верују у њену корисност, Цицварић сматра ревизионистима и позивајући се на Липкнехта „политичким магарцима“ који верују да ће „социјална питања“ уместо радника решавати буржоазија (Цицварић, 1912: 275, 288).

[97] Уз овај, Цицварић користи и термине: „раднички“ и „министарски“, односно „слободни“ и „бирократски“ социјализам (Цицварић, 1905: 16-17).

[98] „Ми у државном капитализму социјалне демократије видимо само једну нову врсту ропства, један нови систем експлоатације, систем у коме ће раднике место приватних капиталиста експлоатисати држава, која није нимало боља од ругих капиталиста“ (Цицварић, 1909: 33-34).

Међу такве „магарце“ спада по Цицварићевом суду и ССДП[99] на чије неуспехе у остварењу социјалистичких циљева су пресудно утицала два фактора, произашла директно из Марксовог „идеала“: сукоб теорије које се ССДП доследно држала и праксе која је налагала другачију акцију (што делује парадоксално ако се узме у обзир Марксова теза по којој управо пракса диригује теорију) и утицај немачке социјалне демократије чији је јединствени склоп марксистичког и пруског наслеђа онемогућавао било какво идеолошко преиспитивање српске организације (на тај начин је и ССДП постајала ревизионистичка у погледу метода борбе које је сам Маркс одредио као примарне и апсолутне) (Цицварић, 1912: 289).

Као највећи теоријски пропуст марксиста, који при томе код Марковића није могао пронаћи, Цицварић види у крутом држању тезе по којој је за пропаст капитализма нужан његов претходни развој. Посебно је у том смислу проблематична вера (која, пошто свој крај има у недокучивој будућности, за Цицварића представља део утопичности Марксовог циља) да се на тај начин, у складу са дијалектичким материјализмом, неминовно јачају и позиције радничке класе чија мисија није да револуцијом урушава то кретање, већ да ствара услове његовог убрзања до самоуништења. „То је гледиште веле наши писци[100] марксистичко, то ће рећи дијалектичко; али оно је толико глупо, признаћете читаоци, да просто не приличи нормалним људима“[101] (Цицварић, 1912: 288).

Можда и несвесно, Цицварић ће се значајније примаћи Марковићу када буде са културолошког и у коначници националног становишта објашњавао због чега Срби не могу бити марксисти (макар не онакви каквим их прави немачка, односно српска социјална демократија као њен репликант). Као прву препреку стварању „српског марксизма“ истиче чињеницу да немачка социјална демократија која диктира шта марксизам јесте, а шта не, није истински интернационална. Њен „интернационализам“ исходи из пангерманства који се опире словенском духу чију суштину, сматра попут Марковића Цицварић, изражавају народњаштво и анархизам[102] (Цицварић, 1912: 258).

---

[99] Коју неретко одбија чак и да назове марксистичком, а када то чини термин „марксистичка“ и слично ставља под наводнике.

[100] Овде Цицварић мисли на Димитрија Туцовића и његову политичку групу.

[101] По „дијалектичкој мудрости наших марксиста“, наставља саркастично Цицварић, ако Срби желе да се ослободе „аустријске тираније“, то они пре свега морају помагати Бечу да постане што јачи (Цицварић 1912: 285). „Очевидно је да је ово тврђење наших марксиста, као и нека друга тврђења њихова, долази у надлежност психијатрије“ (Цицварић, 1912: 285-286).

[102] Ма колико овај аргумент деловао чудно, пошто га изриче неко ко за себе тврди да је анархиста, он заправо представља понављање онога што је својевремено говорио и писао Бакуњин.

Тако Цицварић наводи између осталог и то да су творци научног социјализма у *Манифесту комунистичке партије* тврдили да радници немају отаџбину, али су упркос томе, поздравили уједињење Немачке, потцењивали Словене ускраћујући им право на државотворност, правдајући то ни мање ни више него класним разлозима (Цицварић, 1912: 258, 259). Оно што Цицварић најтеже опрашта Марксу јесте чињеница да Србе сматра „умирућом народности“, чији је једини задатак да дигне руке од себе, да препусти немачком освајачу да је „потчини, апсорбује и асимилује“ (Цицварић 1912: 259) јер се једино на тај начин могу уклопити у дијалектику развоја производних односа који човечанство воде, посредством капиталистичког пургаторијума, у комунистичку светлу будућност (Цицварић, 1912: 259-260).

Синдикални анархизам, као директна економска акција радништва која нужно производи и политичке последице, за младог Цицварића представља социјализам будућности; то је једини „прави социјализам“ којег су се одрекли што због утопизма, што због ревизионизма, и Марковић и марксисти: радикали и социјал-демократи.

Цицварић је убеђен да ће се синдикализам раширити читавом Европом и да ће се леви мислиоци и практичари, пошто се разочарају у ревизионизам социјал-демократа, вратити сопственим коренима (Nadoveza, 2006: 110). Тај повратак не значи просто одрицање од Марксових и Марковићевих преступа, то није повратак на стање које је постојало пре тог преступа, већ је то изградња новог идејног система, који своје рачуне не полаже канонима, него животу: „Синдикализам је један чисто практични покрет: то је пролетаријат који се револуционарним путем бори за своје практичне захтеве, без икаквог обзира на то, да ли ти његови захтеви и та његова борба стоје у сагласности са принципима ове или оне социјалне доктрине“ (Цицварић, 1910а: 29).

Чини се да вредност ове тврдње неће ништа тако добро демонстрирати колико Цицварићево напуштање анархо-синдикализма и прихватање национал-синдикализма током међуратног периода у којем Цицварић, ако је веровати суду Васе Казимировића (Казимировић, 2013), можда није био „онај прави“, али није био ништа мање интригантан.

Ако је током свог анархо-синдикалистичког периода кроз расправе са опонентима дао највише на пољу одређења сопственог анархо-синдикализма и уопште базичних елемената идеје

Више о томе: Bakunjin M. (1978) *Država i sloboda,* Zagreb, Globus 1978; Ђоковић М. (2007) *Руски анархизам,* Београд, Dinex, 2007; Кропоткин П. (2010) *Анархија* Београд, Центар за либертетске студије; Кропоткин П. (1984) *Анархизам и морал,* Београд, Просвета; Кропоткин П. (2001) *Етика* Подгорица, CID

за коју је тврдио да се борио и у њу веровао, у другој, међуратној фази свог деловања, Цицварић се готово у потпуности подредио дневним препуцавањима са дословно свим најзначајнијим фигурама југословенске политичке сцене, тек успут се дотичући бурних процеса који су су обелеили време у којем је деловао.

У тој фази, о којој ће бити више речи касније, Цицварић ће се поново враћати Светозару Марковићу. Измењене историјске околности и Цицварићев једнако радикално другачији поглед на новоформирану историјску стварност, утицаће и на његово читање Марковићевог текста.

4.4. Ка ширем консензусу: Јован Скерлић и самостални радикали

Од како је 1903. основана, ССДС свог главног супарника види у Самосталној радикалној странци[103]. Да није било самосталаца који су, инсистирајући на потреби враћања радикала раној фази развоја, у доброј мери обојеној Марковићевим идејама изнетим у последњој, крагујевачкој фази његовог рада, могуће је, како бележи Мира Богдановић, да би и српски социјалдемократи мање инсистирали на захтевима за буђење „класинске свести“ српског радништва (Богдановић, 1989: 148).

А разлога за бојазан да би самостални радикали могли преотети гласачко тело ССДП (што се заправо у пракси и дешавало) (Богдановић, 1989: 173), било је на претек. Нестабилност радничке класе, сељачки карактер српске државе чији је главни конституент, како је писао Јаша Продановић, сељаштво, а не радништво (Продановић, 2021; Богдановић, 1989: 151), чврсто самосталско републиканско опредељење (Антић, 2022: 258, 260), раширеност Марковићевих идеја на које су се самосталци позивали (Богдановић, 1989: 149) а које су, захваљујући деловању НРС постале готово подразумевајуће као „аутентични“ израз народне воље, за разлику од крутог инсистирања на марксизму немачке социјал-демократије који је тешко проналазио пут у масе, уз, коначно, чињеницу да је Јован Скерлић, као један од оснивача ССДС пришао управо Самосталним радикалима, били су само неки од проблема који су оптерећивали односе две странке.

То што се самосталци нису изјашњавали као социјалисти, већ као демократи који су тражили потпуну демократизацију друштва као предуслов разрешења свих унутрашњих криза (Продановић, 2021б), било је од малог значаја за ССДП. Странка која је имала изражени осећај

[103] У наставку: СРС, односно СР.

за социјалну правду, при чему, полазећи од услова у којима делује (Богдановић, 1989: 151) „не верује у неминован рат грађанина с грађанином, човека с човеком, једног сталежа с другим, народа са народом“ (Богдановић, 1989: 149) већ решење социјалне кризе налази у договору који долази као последица чињенице да су се људи током историје удруживали у „мање или веће заједнице“ како би „узајамним услугама и помагањем“ усавршавали „своје биће“ и помагали једни другима (Богдановић, 1989: 149) морала је бити такмац левој странци која је тежећи да оствари идентичне циљеве, предлагала драстично различите кораке.

Док ССДП инсистира на међукласном сукобу, СР траже међукласни договор. За разлику од ССДП која у први план истиче немогућност договора и нужност класних борби самосталци, увиђајући да у српским масама не постоји интерес за извођење социјалне револуције (Богдановић, 1989: 152), као меру своје политике постављају концепт „узајамности“ из које исходи и која зависи од степена демократичности политичке заједнице (Антонић, 2015: 65). Само је демократија са израженим осећајем за нужност постепеног, умног и етичког узрастања народа (Богдановић, 1989: 153) и права социјално угрожених способна да „сузбија све привилегије које проистичу од надмоћности положаја, снаге и капитала; мање и слабије она снабдева законим средствима за одржање и унапређење; она не воли ону неограничену слободу утакмице која се обично завршује победом јачих фактора у друштву“ (Богдановић, 1989: 149-150).

Говорећи о разликама између Самосталних радикала и ССДП, Јаша Продановић истиче да СР, полазећи управо од идеје „узајамности“, не сматрају уништење приватне својине не само својим примарним задатком, већ то питање није уопште прво на страначкој агенди, као што је то случај са ССДП (Продановић, 2021б).

За разлику од ССДП која је била чврсто уверена да правда није могућа уколико није радничка и као таква експортована на читаву заједницу, самосталци траже пуну заштиту радничких права и њихово унапређење унутар постојећег поретка. Оно што је посебно занимљиво и што на известан начин самосталце поново приближава марксистичкој „ортодоксији“ јесте Продановићева отворена порука да СР немају ништа против тога да социајлдемократе, када се за то створе услови, изврше „јуриш“ на приватну својину (Богдановић, 1989: 151). Тиме су се Самостални радикали одредили као својеврсна претходница социјалдемократије, на начин сличан оном који је истицао Јаша Томић када је писао да радикализам вреди онолико колико припрема терен за победу социјализма.

Овакву улогу коју су самосталци сами себи доделили, српска „ортодоксија“ није могла да прихвати. У њој она је проналазила потребу самосталаца да се наметну социјал-демократама као (тренутно) вођство, што је било у нескладу не само са интересима странке која се бори за власт, већ и са идеолошким начелима које је ССДП исповедала. Странци чији су најзначајнији представници постали Димитрије Туцовић и Драгиша Лапчевић била је посебно одбојна подршка коју су радници давали „грађанским странкама“ јер се сматрало да се на тај начин, кроз пропагирање и подржавање идеје „узајамности“ (коју социјал-демократи називају и „малограђнска сентименталност“ [Богдановић, 1989: 178[) успорава процес развоја комунизма. А пошто неодовољно развијени капитализам не ствара „свог гробара“ у лику пролетаријата, то идеја „узајамности“ заправо није ништа друго до одржавање капитализма као вечне идеологије која се реформама „мења“ тек толико колико јој је потребно да додатно ојача своје позиције у друштву (Богдановић 1989, 174; Јанковић, 1966: 283-284).

Отуда ни не чуди став ССДП да су самосталци „оруђе за транспорт којим се крда несвесних пролетера одвлаче у обетовану земљу капитализма“, и да јеСамостална радикална странка „политички опијум за наше раднике“ посредством којег се они претварају у „присталице данашњег друштвеног уређења“ потпуно неспособне за „мушку пролетерску борбу“. Самосталци су „опасан морфијум који разорава здраве пролетерске нерве и спречава наше раднике да воде реалну политику класних интереса“ (Богдановић, 1989: 174).

Одговорајући на ове опаске и оптужбе, самосталци ће инсистирати на свом ставу о потреби припремања терена за евентуално остварење социјал-демократских идеала, поручујући да би они волели да је ССДП „паметна и начелна“, „солидна“, „разборита“, „честита“ и „паметна“ странка, јер би то нужно значило да је „напредак друштвени“ већ на делу и да на њега не треба чекати (Богдановић, 1989: 175).

За самосталског посланика Драгића Јоксимовића, идеја о томе да су Самостални радикали својеврсна претходница социјализму није резултат страначке пропаганде настале у борби за бирачко тело које су две организације делиле. Она долази из идеолошке сличности о којој је Драгић у више наврата говорио:

> „Ми у политичком и социјалном погледу имамо додирних точака са социјалистима. На пример и ми хоћемо опште право гласа и социјалисти хоће; ми хоћемо заштиту радника, а и они то хоће. Поред тога ми вршимо један комунални програм, који је донекле програм социјалистички. На

пример, ми смо у општини београдској приступили решавању социјалних проблема. Ми смо приступили завођењу реформа у општини београдској. Покушали смо да уведемо радно време приближно ономе што траже социјалисте, даље повисили смо плате нижем особљу у општини, па смо донели одлуку да се оснује азил и берза рада, да се направи народно купатило итд. Све су то ствари које траже социјалисте“ (Богдановић, 1989: 173).

Па ипак, Јоксимовић није имао лажне илузије у погледу сарадње са српским социјал-демократима. Између самосталаца и „ортодоксије“ постоји непремостив јаз, за чију појаву, сматрао је, кривицу сносе управо марксисти који су користили сваку прилику да пре свега нападну себи најсличније самосталце и њихове прваке (Богдановић, 1989: 173).

Нећемо погрешити ако констатујемо да је Јован Скерлић био можда и највише изложен непрекидним нападима својих некадашњих сабораца. Несмањена жестина којом су представници српске „ортодоксије“ унутар ССДП оспоравали Скерлићу право да се сматра најпре социјалистом (он је „полусоцијалиста“) а потом и човеком вредним било какве пажње, претворила је угледног професора Београдског универзитета у фигуру над којом је, како запажа Мира Богдановић, извршена „колективна идеолошка егзекуција неистомишљеника“ (Богдановић, 1989: 161). И мада је ова пракса постала део редовне политичке „борбе“ у периоду након 1945. (Драгољуб Јовановић, идеолог и творац „сељачког социјализма“[104] је можда најдрастичнији пример, тим пре што се и у његовом, као и у Скерлићевом случају ради о политичару који је у доброј мери био близак онима који су га „ликвидирали“) све до укидања монархије, уз Скерлића би се на овом списку могао наћи само Димитрије Ценић.

Па ипак, ма колико били бескрупулозни, радикали су, након што је спласла расправа *Самоуправе* и *Радника,* свој спор са Ценићем оставили по страни (Ценић ће их касније у пар наврата и јавно подржати, током прогона којем су радикали били изложени од стране напредњака) што се за „ортодоксну“ групу унутар ССДП не може рећи када је реч о Јовану Скерлићу. Најмању похвалу на његов рачун руководство српске социјал-демократије изрећи ће

[104] О чему ће бити више речи у наставку истраживања.
Више о томе видети и: Костић А. (уред.) (2019) *Драгољуб Јовановић, Зборнк радова са научног скупа „Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића“* Београд, Српска академија наука и уметности; Јовановић С. & Ћирић-Дамњановић С. (2024) *Драгољуб Јовановић, Зборник радова са округлог стола посвећеног стогодишњици одбране доктората Драгољуба Јовановића* Пирот, Историјски архив Пирот

тек у неколицини некролога које ће поводом Скерлићеве смрти, уочи Великог рата објавити неколицина најистакнутијих чланова организације.

Под теретом ове „колективне идеолошке егзекуције“ и чињенице да је, по напуштању ССДП постао близак Самосталним радикалима, у чије ће се редове учланити 1911, да би 1912. постао и њихов заступник у Народној скупштини (Богдановић, 1989: 169) историчари српске левице (посебно они након 1945) нису довољно пажње посвећивали Скерлићевим идејама.[105]

Нема сумње да је главни разлог томе могуће пронаћи у чињеници да Маркса Скерлић никада није разумео онако како су то чинили Радован Драговић и Димитрије Туцовић. Он прихвата његове идеје о нужном измештању социјализма на „научни“ колосек, али за разлику од писца *Капитала* није склон да проблеме савременог човечанства проналази (искључиво, па ни нужно) у економским законитостима које се не могу избећи, већ у људима. Њему је проблем корупционаштво које се, сматра, може „срушити“ да би се на њему направило праведно друштво (Богдановић, 1989: 163). Идеја да се међуљудски односи не могу уредити посредством економских законитости, већ изван њих, уз ослањање на етику која усмерава људско понашање представља спону која Скерлићу није давала да се одвоји од предмарксистичког социјализма (Богдановић, 1989: 163-164).

Захваљујући најпре Васи Пелагићу, Скерлић свој „идеални социјализам“ не доживљава као „утопијски“. Он не почива на моровским пројекцијама идеалног поретка, већ на „научним“, рационалним претпоставкама. Можда је у праву и Мира Богдановић која констатује да би се у разумевању Скерлићевог социјализма могли окренути и ка Бернштајну чија је идеја о потреби уношења етичке димензије у Марксов економизам била у време Скерлићевог школовања популарна колико и опасна (Богдановић, 1989: 164). Коначно, не би било погрешно тврдити и то да се у Скерлићевом опредељењу ради пре свега о понављању онога што је у свом некрологу Светозару Марковићу, називајући га „идеалним реалистом“, на запрепашћење Пере Тодоровића записао Светозар Милетић.

Настојећи да свом социјализму, чија је етичка димензија неупитна, да израженији „научни“ карактер, Скерлић ће једину критику Светозару Марковићу упутити на рачун његовог „прецењивања“ улоге „идеја и интелигенције у социјалистичком покрету“ (Богдановић, 1989: 165). То не значи да је Скерлић оспоравао значај ова два момента, шта више, они су, бележи

[105] Скерлић је био омиљена фигура међуратног периода. Но, у фокусу тадашње омалдине биле су његове националне и културолошке југословенске идеје, а не и његова социјалистичка гледишта.

Скерлић у марксистичком кључу, били суштински везани за економске услове у којима је Марковић живео и радио, али се не могу сматрати апсолутним:

> „У једној економски неразвијеној земљи, где социјалне супротности нису биле развијене, где су друштвене класе тек почеле стварати се, и где, нарочито, радничке класе никако није ни било, његов социјализам није ни могао да буде другачи но интелектуалан и етичан, апел на разум и осећање“ (Богдановић, 1989: 165).

За разлику од „ортодоксних“ марксиста, какви су били Димитрије Туцовић и Радован Драговић, Јован Скерлилћ и поред све потребе да пронађе средње решење[106] (Богдановић, 1989: 170, 178) оно које би „стари“ социјализам спојило са „новим“ није био спреман да прихвати економски детерминизам као логику развоја историјских процеса. Отуда је сасвим логично да је Скерлић, одбацујући као „догматску“ сваку форму мишљења за коју је мислио да се жели наметнути објективним околностима, морао доћи у сукоб са српским ортодоксним марксистима који су у своју одбрану, да читава ситаација буде још компликованија, користили идентичну аргументацију. Идеал социјалне правде који је Скерлић неговао био је много шири од идеала радничке класе која је у његовој перцепцији била (само) део ширег слоја егзистенцијално угрожених. Тај „део“ био је, по Скерлићевом расуђивању, уз то још у повоју те сходно томе није било никакве посебне логике да се спрам интереса једне мале групе обликује целокупни социјалистички поглед на стварност (Богдановић, 1989: 165).

Идеја Радована Драговића о нужности убрзавања „процеса индустријског и друштвеног развоја“ уз истовремено старање да се опасности које са собом доноси капитализам сведу на минимум (Богдановић, 1989: 166) Скерлићу је била одбојна. За разлику од опонената из „ортодоксних“ редова, њему није недостајало капитализма, па уместо да тражи његов даљи развој, Скерлић сматра да социјализам треба развијати тако да се, ако се већ ширење капитализма не може спречити, његови ефекти ублаже, а развој успори, како би се у том процесу избоирли што бољи услови за јачање позиције егзистенцијално угрожених друштвених слојева.

[106] У том смислу, он напада „старе радикале што су заборавили своје социјалистичко порекло“ али и социјалисте који су се, благодарећи свом екстремном погледу, „изоловали од других напредних група“ (Богдановић, 1989: 168).

Скерлић је противник „фаталистичких очекивања“ која чине темељ ССДП и не верује да спас може доћи „природним током и силом ствари“. Није убеђен у то да капиталистичко „друштво носи своју смрт у закону свога развитака“ и да ће „добро“ изаћи „из крајности зла“. Идеја да ће „све више пролетаризован и експлоатисан“ народ прихватити револуцију као „природну последицу економскога детерминизма“, коју су бранили Драговић, Туцовић, Кацлеровић, Лапчевић и други око њих окупљених, Скерлићу је била производ фантазије, претпоставке (Богдановић, 1989: 167). То је у крајњем жељена пројекција будућности, која се није догодила ни у развијенијој Немачкој, а тешко је било очекивати да се може десити у заосталој и сељачкој Србији.

Марксов гвоздени закон економског детерминизма у који су дословно веровали српски „ортодоксни“ марксисти, а којем је Скерлић у младим данима, захваљујући најпре Пелагићу, био склон (Милојевић, 1937: 35) за Скерлића је „сумњив закон тобожње неопходне еволуције“ који треба избегавати, а не прихватати (Богдановић, 1989: 167). Тај „закон“ не само да је ненаучан и као такав акт просте вере, већ он, сматра Скерлић, „успављује духове, парализује вољу“ која „очекујући да детерминизам ствари оствари рај на земљи“, губи „у ишчекивању и у будним сањањима драгоцено време које треба употребити у раду“ (Богдановић, 1989: 167).

Да не буде забуне, Скерлић није верник небеског раја и противник идеје о потреби и могућности остварења „раја на земљи“. У његовом случају, ствар је само у томе што он Драговићево „кретање“ ка капитализму који се непрестано развија доживљава на сасвим супротан начин, као умртвљавање, пасивизацију, седење „скрштених руку“ у ишчекивању момента самоостварења циља који из стања задатости прераста у стање датости. Да би се ка одређеном идеалу заиста пошло у сусрет, поручује Скерлић, потребно је ићи сасвим супротним путем од оног који су зацртали српски марксисти. До тог пута је немогуће доћи уколико се пре тога не обрати пуна пажња на околности у којима се кораци који се предузимају, изводе (Богдановић, 1989: 167).

Пошто је свака форма убрзања немогућа, било да се ради о марксистичкој потреби за што интензивнијим развојем капитализма, како би се пролетаризовањем ситносопственика дошло до „војске“ предодређене да победи „класу експлоататора“, било да се ради о марковићевској потреби за убрзавањем докапиталистичких односа како би се „прескочила“ капиталистчка фаза развоја друштва, Скерлић се залаже за демократизацију друштва као предуслова постепеног „остварења социјалне правде и једнакости“ (Богдановић, 1989: 168).

Да би ова идеја била могућа, сматра Скерлић, потребно је вратити се на почетне позиције, на идеју да није класа носилац суверенитета и права на постављање и смењивање власти и одређење закона, већ народ. У том закључку, сматра Мира Богдановић, открива се суштина његовог ослањања на Марковића и домакрсистички социјализам (Богдановић, 1989: 169). Занемарујући оптужбе које су долазиле из ССДП, Скерлић ће инсистирати са својој тези, сматрајући да једино остварење „потпуне демократије“ која у његовој интерпретацији добија све карактеристике немарксистичког социјализма, кроз пуни народни суверенитет који је немогућ без укључивања најширих и уједно најугроженијих слојева друштва у политички живот и самоуправно организовање, омогућава стварање „могућности за духовни живот“ заједнице, подизање људи „до свести о слободи“ и проналазак нове форме цивилизације „без робова и без варвара“ у којој „ће сви учествовати и сви сарађивати“. Заједница будућности о којој говори надилази ограничења не само марксистичког читања социјализма, већ социјализма и било које друге идеологије уопште. То је „је нови идеал, оригинална творевина модерне људске свести“ (Богдановић, 1989: 168).

О значају места Светозара Марковића у личном и генерацијском социјалистичком узрастању Јован Скерлић ће писати у својој студији *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје,* први пут објављеној 1910, а потом и 1922. године у издању „Издавачке књижарнице Напредак“ из Београда. Значај ове књиге за наше истраживање огледа се не само у потврди Марковићевог утицаја на развој српског социјализма у деценијама по његовој смрти, већ и кроз чињеницу да је њом, позивајући се управо на Марковића и његово схватање социјализма, Скерлић у јеку сукоба са српским марксистима сабраним у ССДП настојао да објасни сопствену позицију и укаже на мањкавости „класног“ социјализма.

Полазећи наиме од две премисе, прве личне, по којој је себе одредио за припадника последње генерације која је своја социјалистичка усмерења градила на Марковићу (Скерлић, 1922: 7) и друге да Марковић није био оригиналан аутор (то није недостатак, пошто он није ни желео да се профилише као такав, већ је настојао да, ослањањем на страна искуства и идеје, помогне сопственом народу) (Скерлић, 1922: 221) Скерлић наводи на закључак о трајању расцепа у српском социјализму чија се суштина огледа не у потреби да се буде оригиналан, већ у сукобљеним идејама у вези са тим да ли у свом раду треба истрајавати на задатим истинама,

или те истине треба користити онако како то диригују услови и потребе средине у којој се делује.[107]

Писана са јасно одређеним циљем да на видело изнесе биографију Светозара Марковића[108] спрам кога је омладина до, али и након 1875, тачније све до почетка 20. века „осећала прави култ“ (Скерлић, 1922: 7) и била први, ако не и једини узор (Скерлић, 1922: 73, 111-112, 116) али и тајним, да посведочи исправност напуштања ССДП и прилазак самосталској групи, Скерлилћ током читавог рада потенцира чињеницу да је Марковић и након сусрета са западноевропским узорима, а пре свих са Марксом (Скерлић, 1922: 32), „у дубини својих јаких уверења“ остао „руски васпитаник“, „ђак руских учитеља“ (Скерлић, 1922: 40, 59), који је све до краја живота покушавао да ради „како је за свога ђаковања у Русији видео да се ради“ (Скерлић, 1922: 22, 126-134).

Утицаји „западнога социјализма израђеног за индустријски пролетаријат великих капиталистичких земаља, код Светозара Марковића су више теоријске но практичне природе, и у сваком случају долазе иза утицаја рускога социјализма, социјализма по Чернишевском, израђеног за велике масе сеоског народа у аграрним земљама као што су Русија и Србија. Нарочито на пољу политичке акције, Марковић се издваја од Маркса и од социјализма Интернационале, и на основу идеја Чернишевскога ствара нов, 'шири програм' рада за Србију“ (Скерлић, 1922: 147).

Процењујући тај Марковићев „шири програм“, Скерлић ће забележити да је он био могућ отуда што је социјализам писца *Србије на Истоку* био и остао „етички“[109] и „идеалистички“ (Скерлић, 1922: 117) који у процесу „социјалног преображаја“ највеће наде не полаже на економске законитости, онако како их одређује Маркс[110], а посебно његови следбеници[111], већ је превасходно окренут ка „просвећеном разуму и свесној вољи“ (Скерлић, 1922: 57), ка идеји да

[107] У том контексту, идеја о оригиналности заправо прераста у догматизам, о чему сведочи и потреба српске социјал-демократије да за свој програм узме „оригинални“, односно програм немачке социјал-демократије, односно Скерлићево настојање да укаже на потребу еклектичког приступа идеји.

[108] У уводном слову, Скерлић јасно ставља до знања да његов рад нема никакве везе са радом који је објавио Слободан Јовановић. Његова студија није замишљена и не треба је тумачити као одговор на Јовановићеву.

[109] Сам Марковић је „мек“ и „попустљив“, он је „идеалиста-појета“(Скерлић, 1922: 110). Код њега, пише на другом месту Скерлић, приметан је и јасно видљив „моралан идеализам и јачина душе која се ретко виђа “ (Скерлић, 1922: 111). Због тога је он и био више морални, него практични узор, што се можда најбоље види на примеру оних социјалиста који су негирали практичну вредност његове идеје, али не и његову посвећеност њиховом остварењу.

[110] Због тога Скерлић јасно истиче да о „Светозару Марковићу као присталици марксистичких доктрина и политичких метода, не може бити говора“(Скерлић, 1922: 146).

[111] Укључујући и српске.

се друштво може „преобразити“ искључиво под утицајем „развијених и јаких личности, неком врстом моралног надчовека, витеза идеје и хероја воље, он сам лично дао је најбољи пример тог новог бољег човека“ (Скерлић, 1922: 117).

Сматрајући социјализам превасходно питањем етике и општег добра, а не личног, нити класно одређеног (Скерлић, 1922: 119), Марковић се, подвући ће то и Скерлић, није обраћао радницима. За разлику од марксиста и њиховог учитеља, код Марковића, наводи Скерлић, није могуће приметити „фетишизам радника“. Он пажњу усмерава „на интелектуалну пропаганду, на ослобођење људске мисли, на стварање једне духовно ослобођене, морално облагорођене класе образованих људи, бољих људи, који имају да буду мозак и срце човечанства, квасац будућега друштва“ (Скерлић, 1922: 120).

За разлику од Скерлићевих некадашњих сабораца из ССДП, који су, и сами увиђајући да без сељаштва не могу ни покушати са остварењем својих идеја, велике напоре улагали на њихово укључење у партијски рад, а што је, захваљујући доктринарном марксизму препознавано као проблем (и отуда било предмет оштрих спорова на партијским конгресима), Марковић (као ни самосталци којима је Скерлић припадао) нису имали никакав идеолошки проблем у свом окретању ка ситним сопственицима, сељацима и занатлијама (Скерлић, 1922: 63).

Шта више, док је Марковић, одбијајући да робује било каквим догмама, водећи се, бележи Скерлић, искључиво идејом демократије и социјалне правде као изразом не теоријски обрађених концепата, већ готово урођеним изразом народног идентитета, стварао социјализам који није могуће замислити без демократије и ширег друштвеног консензуса и који је као такав од самог почетка ишао путем различитим од оног који су заговарали Маркс и Енгелс (Скерлић, 1922: 63, 117) самосталци, упућује на закључак Скерлић, тим путем настављају и четири деценије касније, и у измењеним околостима развијају базичне Марковићеве политичке принципе.

Главне особине тих принципа, како их барем Скерлић види јесу осећање „'вечите правде', здрав разум, општа симпатија према целом људском роду, природно право човеково на слободан и срећан живот“ (Скерлић, 1922: 118). Остварење тих циљева, сматра Скерлић, позивајући се при томе на Марковића и ограђујући се са једне стране од, како је сматрао, догматски затворених марксиста из ССДП а са друге од опортуних радикала Николе Пашића, могуће је само ако је онај ко их заступа „прилагодљив“, „гибак“, „практичан“ и „свестран“,

односно уколико је „идеалиста свестан реалности“ (Скерлић, 1922: 221). Бити такав, сматра Скерлић, узимајући управо Марковића за пример, не значи повлађивати политичкој моћи, већ, разумевајући њену природу, не одустајати од остваривања зацртаног идеала.

Такав социјализам, бележи Скерлић, није превратнички, њему је насиље страно. За разлику од „класног“ и „револуционарног“ социјализма који нуде марксисти окупљени у ССДП, Марковићев социјализам је инклузивни. У његовом средишту се налази непоколебљиви демократизам, који никога ко показује довољно жеље за напуштањем сопствене егоистичне позиције не лишава права да учествује у великој промени свести (Скерлић, 1922: 122-123).

Оцењујући Марковића, Скерлић ће, уз констатацију да се највећи део Марковићевих идеја ипак није остварио, записати и то да у Србији нико ни пре ни после њега није извршио тако пресудан утицај на „на духове“, пре свега на омладину:

> „Он је учинио крај целом једном духовном периоду нашег духовног живота, проузроковао 'еволуцију идеја' каква се ни пре ни после у Србији није видела, дао нов идеал целом једном нараштају, створио једну велику политичку странку која ће нагло захватити већи део интелигенције и готово цео народ и чија историја ће се изједначити са животом Србије за последњих тридесет година“ (Скерлић, 1922: 220-221).

Сасвим је јасно да је та странка била најпре Народна радикална, а потом и Самостална радикална странка чијим круговима је и сам припадао.

Дајући коначан суд у погледу Скерлићевог идеолошког опредељења, Мира Богдановић истиче оцену која би се, чини нам се, у доброј мери могла применити и на још једног угледног самосталског идеолога Јашу Продановића. Да би се у свом времену сматрао социјалистом, Скерлић је, сматра Мира Богдановић морао „да бира између решења Светозара Марковића и марксизма Друге Интернационале; прво је било историјски превазиђено, а друго још није имало релевантност за Србију“ (Богдановић, 1989: 178). Због тога, Скерлић заузима „средњу позицију“ и смешта се, као и Јаша Продановић, унутар Самосталне радикалне странке, развијајући концепт радикалног демократизма као својеврсне мешавине марковићевског социјализма и демократије века у којем је живео и радио. И Скерлић и Продановић, као уосталом целокупна Самостална радикална странка, обраћа се не класи, већ радном народу, док метода промене није насилна револуција, већ еволуција духа у комбинацији са системом „активних социјалних

реформи ради постизања максимума политичког и економског суверенитета могућег у датим околностима“ (Богдановић, 1989: 178).

У којој мери је Јован Скерлић свој однос према Светозару Марковићу темељио на идејама Јаше Продановића није могуће утврдити. Оно што се са сигурношћу може рећи јесте да се са Продановићем Скерлић први пут срео још 1893. када је уписао Прву београдску гимназију у којој је будући самосталски првак радио као наставник (Младеновић, 1940: 60, 98).

И мада Јаша Продановић још увек чека на своју животну, радну и интелектуалну биографију која би нам могла рећи нешто више о овој, само једној у низу, запостављених значајних фигура историје српских политичких идеја, поуздано можемо рећи да се, након што су, по извршеном атентату 1903. Самосталци одбили да се изјасне за поновно успостављање монархије (Антић, 2022: 260) нашао у групи својих сабораца која је ступила у преговоре са завереницима, вођена идејом увођења републиканског облика владавине у Србију. Том приликом, главну реч водио је „светозаревац“ Јован Жујовић који је, истина без много успеха, пред завереницима бранио идеју о републици као једином могућем изразу демократизације српског друштва (Антић, 2022: 258; Лукић, 2020: 45).

Са много више успеха, Жујовић ће, поново у пратњи својих најближих сабораца, исте године приликом оснивања самосталског одбора у Јагодини говорити о значају који је Светозар Марковић имао за омладину крајем 19. века, односно о месту које му припада у настанку и идеолошком обликовању самосталних радикала:

> „Било нас је само једна шака ђака, који смо радо слушали гласе тога младога сокола чим је почео кликтати из Београда. Али када његов громовити поклич пође од Крагујевца, први јачи одјек зачу се из Јагодине, те се затим разлеже по целој Србији, и поче будити политичку свест. Нека је слава нашем Светозару Марковићу, који је гласом својим све нас из сна пробудио, мислима својим на мишљење покренуо, делима на рад упутио и примером на борбу охрабрио“ (Скерлић, 1922: 232-233).

Те године у Јагодини ће живети и радити и млади лекар Светислав Стефановић који ће, пошто је свршио студије медицине у Бечу и добио српско држављанство (рођен је у Новом Саду) намештење добити управо у граду у којем је Светозар Марковић сахрањен, активно учествујући у готово свим свечаностима посвећеним сећању на писца *Србије на Истоку*

(Стефановић, 2006: 6). Захваљујући Скерлићу, Жујовићу и Продановићу, Стефановић, још од својих студентских дана заљубљеник у Светозара Марковића, прићи ће опозиционим радикалским кргуовима, да би се, сматрајући да друштва социјалне правде нема без његове радикалне демократизације, нашао и у кругу оснивача Самосталне радикалне странке (Стефановић, 2006: 6).

Свој политички ангажаман лекар, књижевни критичар, есејиста, један од најбољих преводилаца Шекспира (Ненин, 1995) и први преводилац Мусолинија на српски језик, идеолог Југословенске акције и Југословенског народног покрета Збор који ће Светозара Марковића „превести“ на онај пол југословенске политике који се значајно приближио фашизму, Светислав Стефановић ће почети као млади студент медицине у Бечу, у којем ће, као члан Српског академског друштва „Зора“ [112] (Стефановић, 2006: 5) учествовати у организацији и реализацији „прославе Светозара Марковића“ којом је 17. 3. 1900. ово друштво обележило годишњицу његове смрти. Тим поводом Стефановић ће у тексту „Прослава Светозара Марковића“ објављеном у новосадској *Застави* писати да за чланство „Зоре“, али и за њега лично, Светозар Марковић није само српски родољуб „који је науком и својим радовима створио нов период у развитку српског народа“ (*Застава* 11. 3. 1900), него и мислац и делатник који упркос овој чињеници „ни до данас није нашао онолико признања колико је по значају свог рада заслужио“ (*Застава* 11. 3. 1900).[113]

Као (само)декларисани анархиста и социјалиста немарксиста (Стефановић 2006: 9-10) Стефановић ће се, у време Скерлићевог све отворенијег иступања у корист Марковићевог социјализма као сасвим специфичног изражаја српске и јужнословенске демократије, уредно јављати у *Застави* Јаше Томића (Стефановић, 2006: 5), од кога ће прихватити тезу о етапном

[112] У „Зори“ Стефановић ће бити активан током читавог свог школовања у Бечу које траје од 1897. до 1902.
Више о томе видети и у: Стефановић С. (1919) *Погледи и покушаји* Београд, Геца Кон; Стефановић С. (2005) *На раскрсници* Нови Сад, Матица српска.

[113] Отуда је Стефановић себи дао у задатак да он буде тај који ће омогућити да Марковић добије „заслужено“, а да би то постигао он се није трудио да научно објасни његова мишљења, већ да их прикаже из угла времена у којем је живео и радио – да их актуелизује, учини потребним и на почетку 20. века.
Предраг Пузић као Стефановићеве узоре наводи Фердинанда Ласала и Карла Маркса. Па ипак, он јасно истиче да његов „искорак у леву страну“ није производ само мисаоног тока, већ и јасног утицаја спољашњих фактора: „И сам је потицао из занатске, материјално осиромашене породице и да није било стипендије Марије Трандафил, тешко да би могао да настави своје даље образовање.“
Општи услвови у којима је рођен и у којима је одрастао, усмеравали су према томе Стефановића ка левом политичком полу, где се „заљубио“ у темељне појмове као што су: класна неједнакост, брига о селу, нужност аграрне реформе, нивелација социјалних односа и други, око којих су левичари свих уверења градили сопствене идеолошке позиције. На њима ће инсистирати и онда када са левице буде прешао на десни пол (Пузић у Стефановић, 2006: 9- 10).

припремању услова за победу социјализма посредством радикалне демократије (Томић, 2007а). На том путу, као уосталом и Скерлић, Стефановић се отворено позива на Светозара Марковића препознајући у сукобу чији је део много шири спор између, са једне стране германске и западњачке идеје о нужности централизације и бирократизације државе, а са друге, идеје о потреби њене демократизације кроз ширење начела самоуправе схваћене као политичка манифестација много старијег српског и шире гледано јужнословенског задружног принципа - једнакости.

Слутећи скори расплет овог сукоба за који је као словенофил сматрао да ће имати не само револуционарни карактер, већ да ће коначно одредити ток будућег развоја човечанства, Стефановић у тексту „Светозар Марковић“ у *Застави* од 26. 2. 1900. позива омладину да крене „новим“ путевима, како би завршила „стари“ посао који је Марковић започео, али услед преране смрти и напуштања „наследника“ није могао бити приведен крају.

Суштину те борбе, чији је спор између бирократизације и самоуправе само спољашња манифестација, чини стварање „нове“ етичке заједнице, која настаје на трагу одвајања од материјалистичке искључивости и образовања друштва којим као основни принципи доминирају солидаризам и егалитаризам. Због тога, Стефановић позива омладину да се ослободи материјализма у којем не налази ништа „ново“, и да се посвети градњи радикално другачије свести, у чему јој први узор и учитељ може бити Светозар Марковић: „...управо данас, кад нас на другој страни изненађује животињска себичност, егоизам, ситна брига за насушни хлеб, која све више осваја и због које се све више заборавља веза сваког појединца с друштвом; управо данас, кад је карактера људи, јунака, све мање, мора нам бити узор онај који је рекао ове речи: 'Ко није готов да се за сваки атом својих убеђења жртвује, нека се не зове представником народне мисли'!“[114] (*Застава* 26. 2. 1900).

Сматрајући да нема бољег „представника народне мисли“ од настајућих самосталаца, Стефановић ће постати њихов активни члан, у потпуности бранећи Скерлићеву тезу да се, од марксиста крајем 19. века потиснути писац *Србије на Истоку,* захваљујући Самосталној радикалној странци вратио у политички фокус (Скерлић, 1922: 232). Највеће заслуге за тај

[114] Етичност Марковићевог социјализма, наставља даље Стефановић, израз је снаге духа његове личности, спремне да се опире вољи света, а све са циљем креирања нечег бољег. Такви духови увек су оптимисти, вели Стефановић, јер свет посматрају из својих „собица“ напуњених разгранатим идејним системима, а не кроз визире окошталог света (*Застава* 26. 2. 1900).
Овде нас Стефановић уводи и у могућност разматрања значаја односа између идеје и структуре у једној политичкој доктрини.

„повратак“ Скерлић приписује својим професорима Јовану Жујовићу (Ђурић, 2004: 50) и Јаши Продановићу који су већ у програму странке јасно истакли да корен своје идеје налазе у Марковићу коме Јован Жујовић одаје сваку почаст (Ђурић, 2004: 122, 123, 127, 130) као „првом оснивачу и нашем правом учитељу радикалне политике“[115] (Скерлић, 1922: 232).

Тврдећи да „недовршену“ мисао свог „учитеља радикалне политике“ води њеном крају, Стефановић ће, почев од краја двадесетих година прошлог века, па све до избијања Другог светског рата, ступити на до тада потпуно непознати пут који ће довести до јединственог читања Марковића. Специфичност тог читања огледа се у чињеници да је Стефановић био једини који се на Марковића позива, а да при томе не само да не тражи било какве заједничке тачке са Марксом, већ додатно радикализује разлике, трудећи се да их нагласи до краја.

Трагајући за новим моделима „потпуне“ демократије о којој је писао Скерлић, Стефановић ће, не одричући се Марковића, свој развојни пут окончати у табору блиском италијанском фашизму, за који је сматрао да, по ликвидацији лажне либералне демократије једини нуди „потпуну“, директну, праву народну управу. Тако ће, захваљујући Стефановићу, Светозар Марковић током друге половине тридесетих година 20. века свакако не својом вољом исписати пун круг: од „апостола“ социјализма и радикализма, преко социјал-демократског и бољшевичког узора, постаће „претеча“ и „антиципатор“ „националног југословенског социјализама“ (*Нова смена,* мај: 1938).

[115] Да ли је, страхујући од могућег пораста утицаја Самосталаца, а самим тим и својеврсног „повратка“ Светозара Марковића на српску политичку сцену, Слободан Јовановић баш у време коначног обликовања од Пашићевог круга одвојене групе, издао своју студију о родоначелнику српског социјализма, питање је на које није могуће дати коначан одговор. И мада ћемо се овим текстом бавити нешто више у наставку истраживања, овом приликом значајно је истаћи толико да је Јовановић, тврдњом да је Марковићев највећи социјалистички пропуст то што није био марксиста, дао, можда и невољно, значајан замах успону марксизма међу Србима, како на почетку 20. века, тако (а можда још и више) у периоду након Великог рата. Занимљиво је то да је у јеку расправе између марксиста, окупљених око Туцовића и Драговића и „светозареваца“ расутих од чланова Самосталне радикалне странке до Српске социјал-демократске странке, Јовановић заузео ону позицију коју је у време спора између Мите Ценића и настајућих радикала, заузела Самоуправа.

4. 5. Закључак

Ако је на прелому векова дошло до значајнијег уплива марксизма у српски социјализам, односно ако се то одвијало паралално са еманципацијом „младих“ од „старих“ радикала, што је за последицу имало повратак Светозара Марковића на политичку сцену (у интерпретацији пре свега Самосталне радикалне странке), онда са сигурношћу можемо рећи да је почетак 20. века, закључно са избијањем Великог рата, означио не само инсистиуционализацију марксистичког социјализма (кроз Српску социјал-демократску партију) већ и почетак рада на дефинисању радништва и одређења његове улоге у историјским процесима на трагу оног ексклузивизма који је заговарао Маркс, а који је, као што смо видели, био стран како Светозару Марковићу тако и првој генерацији његових „наследника“ оличених у социјалистичкој групи Димитрија Ценића и радикалској групи Николе Пашића.

Захваљујући пре свега Радовану Драговићу, који је отворено заговарао (и у томе је био први међу Србима) „одељени“ рад радништва (што је заправо позив на буђење класне свести, схваћене сепаратно у односу на дотадашњу доминантну немарксистичку интерпретацију суштине радништва) и Јовану Скерлићу који и даље инсистира на марковићевском схватању класе, на прелому векова јављена шареноликост унутар социјалистичких кругова, у овом преиоду, у условима општег сукоба на левици и борби за примат на овом политичком полу, долази до свог пуног изражаја.

Разлог томе, сматрамо, лежи у покушајима сукобљених група да се, као и неколико деценија раније (када су главни актери били социјалисти и радикали) у условима доминације националних ослободилачких и ујединитељских напора на спољнополитичком плану, теоријски и практично организују, односно у потреби да се дотадашње разлике, видљиве у последњој деценији 19. века само у новинским шлајфнама, преточе у конкретне програме за освајање власти и трансформацију државе.

Та конкретизација, која је коначно довела до стварања прве српске неоспорно социјалистичке странке, каква је била ССДП, и странке грађанске левице, у доброј мери укорењене у социјализам, какви су били радикали-самосталци, означила је и прво потпуно одрицање од Марковића у име Маркса, (до тада, то одрицање било је више тактичко и није имало нарочиту тежину захваљујући управо еклектичком карактеру социјализма у Србији) односно његово прихватање на трагу потпуно обрнутом од оног којим су пошли марксисти.

Ови процеси довели су и до различитог односа према узорима, јер док социјал-демократи нису имали потребу да Маркса на било који начин модернизују, будући да је из њихове перспективе Србија дошла у ону фазу развоја капитализма у којој је, све да раније и није, Маркс постао више него актуелан, за самосталне радикале, који су и сами схватили да између њих и Светозара Марковића стоје три поприлично бурне деценије у којима је Србија претрпела значајне промене, модернизација (актуелизација) Марковићеве мисли била је сама по себи подразумевајући императив.

Овакво (само)одређење сукобљених страна условило је, у случају марксистичке социјал-демократске струје, својеврсно затварање у себе, односно рад на утврђивању „одељеног" класног идентитета, што је у пракси узроковало најпре појаву, а потом и продубљивање јаза према оним социјалистима који су били блиски Марковићевом одређењу спрам питања класе[116], економског детерминизма и места етике у градњи социјалистичког друштва, док је у случају самосталних радикала наводило на стално кокетирање са широм политичком заједницом, будући да је управо на трагу Марковићевог односа према три горепоменута елемента, његов социјализам читан превасходно као радикална демократизација политичке и шире друштвене заједнице.

Постепено заоштравање односа довело је и до редефинисања базичног елемента оба сукобљена табора, „науке", будући да су и једни и други тврдили (баш као и њихови претходници, све до Марковића) да позиционирање између два аутора долази на основу „правилног" посматрања реалности. Па ипак, за разлику од фазе сукоба Ценић-Пашић, сада се, и то пре свега из редова марксиста, јавља идеја по којој марковићевско разумевање стварности није само непрактично, већ је суштински погрешно, на основу чега се, коначно, одбацује као ненаучно. Тиме се, по први пут, међу Србима јавља идеја о марксизму као погледу на свет који је користан не зато што погодује српским потребама и условима, већ управо супротно, зато што својим „правилним" схватањем историјских токова српско друштво наводи да се, чак и упркос „потребама и условима" (који се неретко одређују као заблуде и кочнице прогреса) креће ка тој „несумњивој" Марксовој истини.

Тај настајући заокрет, који ће марксисти бранити као реално стање, марковићевци, сабрани у редовима самосталних-радикала, нападаће као догматизам, диктатуру и коначно, кроз

[116] Питање за или против Маркса постаје не само фундаментално, већ и једино спрам којег се равнају сва друга питања и сви други односи.

ограничавање на само један могући социјалистички пут, раскорак у односу на дотадашњу српску социјалистичку традицију чија је главна одлика била еклектизам и признавање плурализма социјализма.

Одвајајући се од увреженог еклектицизма, а инсистирајући на „новој науци“, српски марксисти ће, стиче се утисак, поћи истим оним путем којим је, критикујући УОС својевремено пошао и Светозар Марковић. Њима је широко постављено одређење радништва и класе уопште, одбацивање идеје о нужности капитализма и коначно занемаривање економије у име вере у етички опоравак човека, исувише разливено, без фокуса, конкретног циља и снаге да се у радикално другачијим условима од оних који су карактерисали Марковићеву епоху дође до жељеног идеала.

Не прихватајући било какав социјализам изван оног који је долазио од Маркса, српски социјал-демократи су тврдили да се Марковић „изопачио“ и напустивши социјализам, директно узроковао појаву НРС. У том и таквом одређењу марксисти су заправо најпре следили, а потом и радикализовали позицију Димитрија Ценића који је, за разлику од ССДП уместо да Марковића одбаци, решио да се врати корак у натраг и настави тамо где је аутор *Србије на Истоку* стао пре „пада“. Разлог за овај раскорак налазимо у чињеници да је Ценић, упркос свему, остао близак Марковићевом еклектицизму (отуда и преношење кривице за „пад“ на Јеврема Марковића) док социјал-демократско одбацивање Марковића долази са потпуно другачијих позиција које корен имају у његовом личном избору да уместо Маркса за свој идеолошки основ прихвати Николаја Чернишевског.

Произашло из погрешног става да је социјализам могућ изван „научног“, односно марксистичког погледа на егзистенцију, сматрали су српски социјал-демократи, Марковићево „широко“ одређење класе било је суштински погубно за српско радништво. Ослобођен Марксове „истине“, марковићевски социјализам онемогућио је радништву да на време разуме да је класна стратификација у оквиру „народа“ увелико извршена и да као таква ствара односе на које је потребно реаговати на време. Чињеница да благовремене реакције није било, да је уместо радничког социјалистичког покрета у време драстичног продора капитализма у Србију, крајем 19. века доминатна странка била НРС, оставила је српско радништво незаштићено и тиме у знатно лошијем положају него што је то био положај у којем се нашло западноевропско, на марксистичким традицијама у социјал-демократске странке и синдикате организовано радништво.

Са значајно другачијих позиција, овакво „широко“ марковићевско одређење класа објашњавали су самостални радикали. За њих, оно није било производ идеолошког догматизма, као што су то тврдили марксисти, већ резултат просте чињенице да је радничка класа у Србији, у мери у којој је има, тек у повоју, да је слаба и отуда неспособна да самостално разреши сопствену кризу.

Нећемо отуда погрешити ако констатујемо да је за самосталце питање дефинисања класе у другом реду, док на првом стоји оно што су одређивали као реалне услове и потребе заједнице. Самостални радикали једноставно увиђају да је сарадња ширих друштвених слојева преко потребна па се њихово разумевање класе ту и завршава. Будући да су странка грађанске левице, самосталци, за разлику од марксиста којима је питање одређења класе и њеног издвајања из марковићевске ширине био апсолутни теоријски и практични примат, нису ни покушавали да јој дају било какво дубље одређење. За њих то није било ни претерано важно. Шта више, свођење социјализма на уско дефинисано радништво самосталци су у марковићевском духу критиковали као својеврсни „фетишизам радника“.

Супротне позиције две сукобљене групе заузимале су и по питању економског детерминизма. Марксисти су, што је у крајњем потпуно логична ствар, преузели тезу свог учитеља о нужности капитализма, док су самосталци Марксову „истину“ о неприкосновености гвозденог закона нужности одбацили.

И мада су марксисти самосталце оптуживали за догматизам марковићевског карактера, самосталци су заправо истицали да су марксисти ти који се у свом прихватању детерминизма руководе не реалношћу, односно „науком“ до које је, по свему судећи обема странама подједнако стало, већ потребом да се по сваку цену задовољи догма за коју се сматра да је једини кључ изласка из кризе. Такав став, сматрали су самосталци, само умртвљује, будући да онемогућава остварење социјалистичког идеала који се лишава свих својих животних сокова и у потпуности подређује простим механичким корацима које би по замисли социјал-демократа морали бити испоштовани, ако се жели прогрес.

Коначно, исти тренд могуће је пратити и када говоримо о трећем елементу Марковићевог односа према Карлу Марксу, о питању улоге етике у остварењу социјалистичког идеала и њеном односу према економији. За марксисте ова тема је практично непостојећа, док је за самосталне радикале, а пре свих за Јована Скерлића и Јована Жујовића она од прворазредног значаја, будући да су своју идеју о радикалној демократизацији друштва као смислу Марковићевог

социјализма (тиме су фактички можда и мимо личних намера и сами, иако по сопственом тврђењу следбеници Светозара Марковића, проблематизовали социјалистички карактер његове идеје) разумели као израз управо етичког напретка личности до којег се долази константним радом на себи, посредством потпуне посвећености образовању и васпитању.

Ако бисмо пак покушали да говоримо о „замкама“ Квентина Скинера, односно о томе да ли су водећи представници два сукобљена блока упадали у њих, онда бисмо морали приметити да марксистичка социјалистичка струја засигурно није показивала интересовање за стварање било какве доктрине од Марковићевог учења. Она није имала потребу ни да трага за његовом јединственом идејом, како би из ње покушала да пронађе сопствено порекло и коначно, није показивала никакво интересовање да Марковића представи као антиципатора своје идеје, будући да је он, и сам тумачећи Маркса, своју позицију одредио као ону за коју се не би могло рећи да омогућава такво разумевање његове идеје. Највише што су марксисти били спремни да учине за Марковића (у такве засигурно спада Драгиша Лапчевић) јесте његово прихватање као простог, хронолошки детерминисаног претходника, „сејача идеја“ који из њихове перспективе вреди тек онолико колико се уклапа у Марксово разумевање историјских процеса.

Они су, истина убеђени да би писац *Србије на Истоку,* да је дочекао 20. век био у марксистичком табору, управо захваљујући научној свести коју је имао, али га то никако не чини антиципатором, будући да су српски социјал-демократи за свој идеолошки узор узели Маркса, а за конкретни програм Ерфуртски програм немачке социјал-демократије. Колико су у овој својој убеђености социјалисти-марксисти били у праву, ствар је на коју не можемо дати тачан одговор (саму ту претпоставку ми разумемо као својеврсно учитавање и тумачење из визуре будућности) али би сваки покушај да се до истог дође био ако не погрешан, а оно сигурно недовољан, уколико бисмо из анализе искључили Марковићев став из времена сукоба са српским бакуњистима, о нужности стварања програма социјалистичке странке међу Србима, у Србији. Истини на вољу, програм ССДП јесте писан у Србији, али је његов карактер суштински немачки, будући да он представља прост препис програма немачке партије, што су марксисти правдали универзалним карактером не услова и потреба као варљивих премиса у процесу извођења закључака, већ „науке“ и закључака до којих је Маркс дошао.

Нешто другачије процесе примећујемо код самосталаца који на темељу Марковићевог разлаза са Марксом настоје да, сходно потребама времена у којем живе, створе јединствену идеолошку нит која најпре повезује Марковића у свим његовим фазама, да би га потом привела

самосталском читању као јединoм исправном. Ту „нит“ самосталци су пронашли у инсистирању на демократизацији свих односа унутар заједнице, коју су (не без оправдања, додајемо) проналазили како у Марковићевој почетној фази, тако и у фази издавања *Раденика*, али и у последњој фази рада у Крагујевцу. Све промене које су настајале, а на којима су свако из својих разлога, као непремостивим и фундаменталним, инсистирали Ценићеви социјалисти, односно Пашићеви радикали, за самосталце су од секундарног значаја и представљају различите путеве који траже исту ствар, теже истом циљу – радикалној демократизацији друштва до које се долази путем етичког преображаја појединца и заједнице.

Нема сумње да самостални радикали Марковића виде као свог претходника. Чињеница да за њих он то није (као што је случај са марксистима) само хронолошки, у доброј мери га чини и својеврсним антиципатором, будући да самосталци, пренебрегавајући друге елементе његове идеје, који су несумњиво социјалистички (колективно власништво, укрупњавање земљишних поседа и друго) у Марковићевој оданости демократији проналазе основ сопственог идеолошког оквира у времену које им претходи. Зато Јован Скерлић и не крије да је управо Самостална радикална странка једина која се може сматрати пуним наследником Марковићеве идеје која јој је прокрчила пут.

Поптуно специфичну позицију заузео је Крста Цицварић који, будући да је анархиста, па и то анархо-синдикалиста, стоји између две сукобљене групе, третирајући их као једнаке непријатеље. За Цицварића, и Марковић и Маркс су подједнако и претече и антиципатори како радикализма свих усмерења (укључујуи ту и самосталне радикале), тако и социјал-демократије. При томе заједничку тачку Цицварић налази у опортунизму и једног и другог сукобљеног табора, који је једног опонента свео на радикализам и грађанску оријентацију, а другог на реформизам. Укупно узев, и радикали (били они Пашићеви, били самосталци) и социјал-демократи, управо захваљујући Марковићу, не показују довољно интересовања за прекидање сваке комуникације са буржоаском државом и капиталистичком поретком. Цицварић заправо, баш као и Радован Драговић, у први план истиче иста она запажања до којих је дошао Димитрије Ценић, али за разлику од Ценића он не иде корак натраг, нити за разлику од Драговића, разрешење налази у Марксу за којег сматра да је и сам након 1848. дигао руке од револуције и постао реформиста, чиме је суштински укинуо све могуће фундаменталне елементе разликовања од Марковића.

Марковића и Маркса, сматра Цицварић, сједињује потпуна подређеност идеологији, односно тумачењу света. Будући да је анархо-синдикалиста, Цицварић није у стању да прихвати било шта осим непосредне, директне, акције која, сматра, сама по себи негира идеју о постојању и нужности идеолошког, по природи ствари, лажног, тумачења стварности. Он је у томе сличан Бакуњину[117], па, сукобљавајући се са Марковићем, као да покушава да врати ударац због критике коју је на рачун руског анархисте Марковић изрекао 1872, када је констатовао да њему „наука", односно разумевање стварности не представља било какву вредност. Ту критику Цицварић не само да не одбацује као погрешну, већ је са задовољством и у потпуности прихвата као тачну, инсистирајући при томе на њој као једино исправном односу према стварности.

Као што је Радован Драговић тврдио да Светозар Марковић и његови следбеници нису и не могу бити социјалисти јер нису правилно, „научно", односно марксистички, сагледали егзистенцију, Цицварић је упорно тврдио да то нису чинили ни марксисти, чиме су и у својој ненаучности постали заправо једно са онима против којих су се током периода 1903-1914. борили.

Коначно, за разлику од марксиста који су одржавали минималне везе са Марковићем, прихватајући га тек за претходника, односно за разлику од самосталаца који су у њему видели нешто више, Цицварић га доследно одбацује на сва три нивоа. И мада је склон тврдњи да је у теорији Марковић ако не анархиста, а оно анархизму врло близак, он, захваљујући чињеници да је у пракси склон опортунизму, нити је претеча, нити је антиципатор, а најмање узор на којег је вредно позвати се и чије су идеје вредне оживљавања.

За разлику од социјал-демократа који експлицитно истичу да корен свог идеолошког усмерења налазе у учењу Карла Маркса, те са тих позиција као „несоцијалисту" одбацују Светозара Марковића, односно самосталних радикала који су склони ставу да њихова политичка организација представља наследника мисли Светозара Марковића, те отуда, као за Србију некорисног одбацују Карла Маркса (не негирајући му право да буде социјалиста), Крста Цицварић не истиче који су његови политички узори, али на више места наглашава да је

[117] Али и фашистима, што и није чудно, ако знамо да је у идеолошком обликовању фашизма значајно место припало Сорелу и идеји директне акције. Отуда и код Мусолинија и код Ђентилеа налазимо идеју о томе да фашизам, као акција, ни нема идеолошко предодређење које га чини статичним. Та чињеница ће у наредној фази у извесној мери и спојити Цицвариħа са овим корпусом идеја, о чему ће бити речи у наставку истраживања.
Више о томе: Valentini F. (1982) *Moderna politička misao,* Zagreb Školska knjiga; Мусолини Б. *О корпоративној држави,* Београд Самиздат; Шћетинец Ј. (1935) *Социјална организација фашизма,* Загреб, Меркантиле; Bombacci N. (2020) *Storia e Ideologia di un rivoluzionario fascio-comunista,* Genoa Liberodiscrivere Edizioni

будућност социјализма, а самим тим и човечанства у директној акцији, у начелима анархо-синдикализма.

Отуда, за разлику од две доминантне групе које су своју теорију и праксу у значајној мери омеђиле Марксом и Марковићем, истраживање Цицварићеве идеје тражи посебно усмерење пажње ка ауторима као што су Бакуњин, Кропоткин и коначно Жорж Сорел. Пошто Цицварић није предмет нашег истраживања, одговор на питање у вези са његовим идеолошким узорима треба потражити на другом месту.

5. РАДИКАЛНИ ЗАОКРЕТИ: НОВА ЧИТАЊА У ИЗМЕЊЕНИМ ОКОЛНОСТИМА 1918-1941.

5.1. Међуратни југословенски социјалистички (не)мир: временски раскорак и прилике у њему

Турбулентни крај Великог рата на јужнословенском простору, спорења између Народне радикалне странке и најпре Југословенског одбора, а потом и предратних српских и хрватских опозиционих партија, тражили су брзи рад свих актера политичке сцене који су у новим условима желели да дођу на власт. Хрватска сељачка странка била је заправо једина која је након Великог рата наставила са радом тамо где је 1914. стала, будући да су све друге странке, настале махом на српском етничком простору, морале да се прегрупишу у складу са чињеницом да су њихови потенцијални гласачи постали и они који су до 1918. живели ван српске државе. Чињеница да су, како је још у *Србији на Истоку* писао Светозар Марковић, ти гласачи живели у различитим правним порецима у којима су обликована различита политичка стремљења и праксе, додатно је усложњавала настале процесе.

Народна радикална странка улаже велике напоре како би се ујединила са себи сличним организацијама, попут Српске народне радикалне странке у Војводини што ће 1919. бити и учињено, а исто ће чинити и некадашњи самосталци, либерали, напредњаци, који ће скупа са Српском самосталном демократском странком Светозара Прибићевића на скупу у Сарајеву 1919. образовати Југословенску демократску странку (заједницу) (ЈДС)[118]. За НРС и њене вође Николу Пашића, Стојана Протића и Јашу Томића, борба која се распламсала између ЈДС и НРС биће само наставак предратних сукоба у које су се, услед новонасталих околности укључиле странке Стјепана Радића и Светозара Прибићевића[119] (Лапчевић 2022).

У том сукобу, радикали ће се често позивати на Светозара Марковића, тврдећи да су њихови српски опоненти наследници „обреновићевске“ (напредњаци и либерали) и „опортунистичке“ политике (самосталци) која се борила против Марковићевог наслеђа,

[118] Више о томе видети у: *Споменица Љубомира М. Давидовића 1940-2000,* (2001) Београд, Независно издање Слободана Машића

[119] Словенска људска странка Антона Корошеца није доживљавана као такмац. Словенија је имала своју заокружену територију у оквиру Дравске бановине, што је у доброј мери пацификовало тамошњу политичку сцену. У владама Краљевине СХС и касније Југославије удео словеначких политичара није био занемарљив, али су они увек практиковали да подршку дају доминантној политичкој струји из Београда.

оличеног у идеалу демократије, чији је НРС била и остала једини чувар и наследник[120] (*Србија* 14. (27.) 4. 1919).

Врло брзо ће се испоставити да постратна партијска уједињења неће донети дугорочну стабилност унутар странака, како оних које су тим актима настајале, тако и оних које су тиме настојале да јачају сопствене редове. Већ 1923. Стојан Протић ће се издвојити из Главног одбора НРС, на изборе ће изаћи самостално (и бити потучен), и од тада па све до Априлског рата НРС ће се стално делити и цепати. Слично ће се догодити и са ЈДС из које ће се током двадесетих издвајати сви њени саставни елементи: самосталци Светозара Прибићевића, док ће из редова некадашњих самосталаца-радикала, настати Демократска странка чији ће неприкосновени вођа бити некадашњи „светозаревац“ Љубомир Давидовић, као и Републиканска странка у чијим ће се редовима као лидери посебно истаћи двојица „светозареваца“ Јован Жујовић и Јаша Продановић. Ако овом податку придодамо и тај да је касних двадесетих из омладинских кругова блиских Марковићевим идејама настала земљорадничка левица, а из ње идеја сељачког социјализма коју ће формулисати Драгољуб Јовановић, као и податак да се управо из републиканских кругова издвојио још један „светозаревац“ Светислав Стефановић, који ће постати и једна од централних фигура Љотићевог Југословенског народног покрета Збор, онда без много задршке можемо рећи да су идеје писца *Србије на Истоку* постале у доброј мери и на различите начине интегрални део готово свих политичких концепција међуратног периода. Парадоксално, оне ће то најмање бити у редовима социјал-демократије која ће након 1918. једним својим делом поћи једним потпуно новим и радикално другачијим путем - бољшевичким.

Први покушаји стварања јединствене социјалистичке странке вршени су на позив обновљене ССДП коју воде Живко Топаловић и Драгиша Лапчевић већ почетком 1919 (Милуновић, Радовановић, 1988: 38, 75; Димитријевић, 1984: 39; Миленковић, 1996: 185; Суботић, 2011: 17) када су се услед уверења да руски, немачки и мађарски случајеви сведоче да постоје услови за извођење револуције, у јужнословенском социјалистичком покрету појавиле две водеће струје: револуционарна која је услед бољшевизације бивала све централизованија,

[120] Стјепан Радић и његова Х(Р)СС третирана је као изданак „аустријанштине“. Она спроводи политику Беча у новим околностима и на прикривен начин. Више о томе: Лапчевић С. (2022) *Орао међу соколима, политичка и лирска заоставштина Лазара Рашовића,* први том, Нови Сад, Сремска Митровица, Архив Војводине - Сремске новине; Гавриловић Д. (2007) *У вртлогу национализма – Стјепан Радић и Срби (1871-1918) – Светозар Прибићевић и Хрвати (1918-1936),* Београд, Stylos; Тасић Ђ. (1937) *Социјална идеологија и национализам Антуна Радића* Београд, Издавачка задруга политика и друштво С.О.Ј.

искључивија према неистомишљеницима и отуда јединственија (макар спољa, пошто су унутрашње чистке биле део читаве њене историје) (Миленковић, 1974: 23; Лукић, 2020: 113) и реформистичка у оквиру које су развијане две концепције, прва која је тражила договор са револуционарним социјалистима, у којој ће значајно место имати Драгиша Лапчевић (Милуновић, Радовановић, 1988: 76) и друга, која је инсистирала на нужности уништења револуционарног крила, прихватајући (самосвојно) и ступање у редове Владе, (тзв. „министеријализам“) у чему је предњачио Витомир Корać, као првак социјал-демократије у Хрватској и Славонији (Миленковић, 1974: 22; Лукић, 2020: 113).

Ова подела није била само резултат неслагања око питања на који начин је могуће извести практичне промене које, коначно, ниједна страна није негирала, већ је имала и дубоко идеолошко укорењење које је пратило спорове унутар Друге Интернационале (*Прва, Друга, Трећа Интернационала,* 1952) чији су главни актери били Карл Кауцки и Владимир Илич Лењин[121].

У дугограјној расправи која је довела до поларизације у радничком покрету, Кауцки и Лењин покушавали су да дају одговор на питање (о којем су српски социјалисти, као што смо видели, расправљали још од Светозара Марковића) да ли је за извођење марксистичке револуције нужан високоразвијени капитализам, или се иста може спровести и тамо где се на (потпуно развијени) капитализам још увек чека. Пратећи ову линију поделе, (коју је Лењин потенцирао свестан да ће једино ако се ова претпоставка прихвати моћи осигурати опстанак социјализма у Русији) јужнословенски револуционари прихватили су Лењиново тумачење и касније постали део Коминтерне, док су реформисти бивајући на линији Карла Кауцког остали верни Другој, а касније Другој и по Интернационали. Тако је током двадесетих година прошлог века део некадашњих социјал-демократа, чланова ССДП (попут Симе Марковића и Трише Кацлеровића) који је до Великог рата одбацивао сваку помисао о могућности појаве социјализма без развијеног капитализма коначно преузео ову идеју (и тако доспео на позиције „старих“ које је деценију раније одбацивао), док је део некадашњих припадника ССДП, (попут Драгише Лапчевића и Живка Топаловића) остао на позицијама Радована Драговића и Димитрија

[121] Више о томе: Лењин В. И. (1948) *Пролетерска револуција и ренегат Кауцки,* Београд, Култура; Кауцки К. (1923) *Диктатура пролетаријата* Београд, Издање социјалистичке књижаре Туцовић,.
Колаковски Л. (1980-1985) *Главни токови марксизма 1-3,* Београд, БИГЗ

Туцовића да социјализма нема без развијеног капитализма.[122] При томе, и једна и друга грана јужнословенског социализма, бољшевичка и социјал-демократска, своје ставове градиће у оквиру марксизма и трудиће се да докажу најпре једна другој, а потом и радништву, да су управо оне те које баштине традиције које је поставио писац *Капитала.* Место Светозара Марковића у тој борби која је у многоме подударна са сукобом за Марковићево наслеђе које су крајем 19. века водили Мита Ценић и радикали, биће од секундарног значаја. Позицију коју је у спору *Радника* и *Самоуправе* својевремено делио са Марковићем, у ломовима међуратног социјализма, Маркс ће бити принуђен да дели са Туцовићем. Питање за или против Марковића, постаће у новим околностима питање, за или против Туцовића?[123]

Први пут, јужнословенски социјалисти окупили су се у Београду крајем априла 1919. на великом „Конгресу уједињења“, али до договора није дошло. Уместо јединственог покрета, створена је „Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста)“ са секретарима Филипом Филиповићем и Живком Топаловићем). Своје место у новонасталој партији наћи ће и млади доктор права, сарадник Слободана Јовановића и потоњи идеолог КПЈ Живко Јовановић који ће већ тада први пут јавно иступити као декларисани бољшевик (Миленковић, 1996: 188).

У на Конгресу усвојеној „Подлози уједињења“ прихваћени су општи ставови из програма Српске социјалдемократске странке о суштини капитализма, класној борби и социјалистичкој изградњи (Плетерски, 1985: 63; Морача, Стојановић, 1979: 13). Међутим, разрађујући стратешки план, странка усваја и оперативни тактитчки план, у којем се изјашњава за дугорочну борбу, за реформе и прихвата демократске методе борбе.

Са друге стране овог блока остали су разједињени елементи некадашње социјал-демократије из Србије сабрани у „Југословенску социјал-демократску странку Босне и Херцеговине, Хрватске, Баната и Бачке“. Ова струја покушаће да се уједини у Новом Саду током јуна исте године, али без успеха. Више спремности на договор, „десни“ ће показати тек у априлу 1920, када ће се на Конференцији у Загребу ујединити у „Социјал-демократску странку Југославије“ (СДСЈ) (Миленковић, 1974: 23-24).

Слом мађарског совјета у лето 1919. донео је нове поделе унутар социјалистичких редова, пре свега унутар СРПЈ(к) у којој ће се формирати две струје (Плетерски, 1985: 70-71)

[122] У том смислу значајан је текст Живка Топаловића „Је ли могуће уједињење“ који је штампан 1925. у којем аутор не само да одбацује идеју о могућности извођења револуције без претходног развоја капитализма, већ у исто време напада оне који имају другачије мишљење (Миленковић, 1974: 271-272).

[123] Више о томе у:. Поповић Н. (1934) *Димитрије Туцовић* Београд, Издавачка књижара Скерлић

„од којих је прва веровала у социјалистичку револуцију и деловала је у правцу духовног припремања маса за њено извођење, док је друга ту веру изгубила, или је никада није имала, тежила је да очува организационо јединство СРПЈ(к) и да настави делатност на основама предратне социјал-демократије“[124] (Миленковић, 1974: 26). Ова позиција, за коју Тома Миленковић у својој студији о „Социјалистичкој партији Југославије“ пише да је била „на пола пута између комунизма и социјалпатриота“, постаће позната као „центрумаштво“[125] (Миленковић, 1974: 26; Cvetković, 1972: 37-38).

Инсистирајући на томе да у новоствореној држави нема услова за извођење револуције, реформистичка група ће, ослањајући се на Карла Кауцког, негирати марксистички карактер руске револуције, тврдећи да је у њој улога бољшевика била минорна, те да је као последица „објективних околности“, примарна улога припала сељаштву, а не индустријском радништву коме су се, све до заласка у револуцију и сами бољшевици искључиво обраћали (Cvetković, 1972: 38).

У то време лист социјал-демократа сабраних око Витомира Кораћа *Право народа* напашће у тексту „Лењинови дечаци“ револуционаре СРПЈ(к) називајући их „најгором политичком ђубради“ и издајницима не само социјалистичке, већ и словенске идеје (Миленковић, 1974: 567).

Одговарајући на ове нападе, Живко Јовановић кога ће Драгиша Лапчевић у пар наврата назвати и „новим Светозарем Марковићевм“ (Миленковић, 1996: 193) од децембра 1919. до јануара 1920. објављује серију чланака сабраних у есеј „Бољшевизам и бољшевици“ у којем одбацује све оптужбе десног крила СРПЈ(к) за диктаторски и недемократски карактер бољшевичке револуције, упуштајући се у отворену полемику са Живком Топаловићем. По узору на Лењина, Јовановић терор и недостатак демократије налази у либералној демократији која се крије иза лажног парламентаризма, док у диктатури пролетаријата налази „одбрамбени механизам већине, у интересу већине, против контрареволуционарних покушаја мањине да поврати изгубљене позиције.“ Следећи коментаре Зиновјева и Коминтерне, чији је повереник за

[124] Док су једни говорили да је мађарски пример најбољи доказ да се у револуционарном заносу не види, баш као што ни Маркс није видео 1848. да нема услова за извођење светске револуције, други, револуционарнији су истицали пример Октобарске револуције, одбијајући да одустану од свог уверења да је револуција ипак могућа.

[125] „Центрумаше“ је дефинисао сам Лењин, који их држи за „буржоаску деформацију социјализма“. Они су на позицији која је „исто толико широка и међународна, која се колеба између социјалшовиниста и комуниста, бранећи јединство с првима и трудећи се да обнови банкротирану и иструлелу II Интернационалу.“ (Лењин, 1960: 51)

Краљевину СХС у то време био, Јовановић ће десници поручивати да у Краљевини СХС постоје услови за извођење револуције али да они који те услове оспоравају из бриге за сопствени интерес не желе да одговоре на позив историје (Миленковић, 1996: 191-192, 208).

Од лета 1919. до пролећа 1920. и поред првих покушаја да се уђе у шире друштвене слојеве и успешно изведеног генралног штрајка железничких радника који је био „највећа економска акција у овом периоду“ сукоби унутар две марксистичке групе СРПЈ(к) достићи ће врхунац, а неиздрживо ће постати када се буде покренуло и питање што хитнијег унутрашњег преуређења партијске организације, због чега је заказан Конгрес који је имао да стави тачку на унутарње спорове (Плетерски, 1985: 68-71; Морача, Стојановић,, 1979: 16-17; Cvetković, 1972: 39).

Са припремама за овај значајан догађај почело се већ у марту, када Живко Топаловић као главни идеолог „реформистичког“ крила СРПЈ(к) објављује текст „Руска револуција и њене особине“ у којем поново оспорава марксистички карактер исте, истрајавајући на тези да су услови у Краљевини СХС такви да не могу одговарати ономе што бољшевици унутар СРПЈ(к) траже. Сходно томе, поручује Топаловић исто оно што је готово 15 година пре њега, током расправа унутар ССДП поручивао Јован Скерлић, пролетаријат треба да тражи себи савезника, а партија уместо што мисли о извођењу револуције, треба да ради на едукацији, освешћењу пролетаријата, како би он постао већина и у законодавном телу. (Миленковић, 1996: 252)

Са своје стране, Живко Јовановић је, користећи аргументацију Радована Драговића[126], поручивао да избегавање онога што Топаловић и десница у СРПЈ(к) третира као „прескакање“, није никакав доказ немогућности извођења револуције на Западу, већ избегавање чињеница, занемаривање степена развоја производних односа који још од 1914. указују да је свет ушао у кризу империјализма што је, сматрао је ослањајући се на Лењина Јовановић, својеврсни доказ да је дошло време извођења класне револуције (Миленковић, 1996: 253, 254).

Неће само марксисти бити ти чије ће поделе 1920. доћи до свог врхунца. Иста судбина задесиће и грађанску левицу, „светозаревце“ окупљене некадашње Самосталне радикалне странке, након рата сакупљене у републиканске редове. За разлику од лево-десних марксиста, републиканци и даље инсистирају на широком одређењу радничке класе, па говоре и пишу о „радничком свету“ (Лукић, 2020: 126) за који траже „економску демократију“ која се има

[126] Током расправе са ставом Марковићевих наследника о природи Запада.

„остварити кроз слободно удруживање, интервенцију државе у привреди и социјализацију друштва, због чега је нарочита пажња поклоњена кооперативним друштвима за потрошњу, али исто тако и радничким синдикатима и удружењима радника, како би кроз њих била 'искључена експлоатација човека човеком'“ (Лукић, 2020: 127). За разлику од мишљења обе марксистичке фракције СРПЈ(к) које ће се коначно сусрести лицем у лице у Вуковару 1920, републиканци сматрају да највеће добро у једном друштву није увећање економске добити било група, било појединаца, већ стално образовање и етички развој заједнице кроз концепт солидарности (уместо идеје класног рата) (Лукић, 2020: 128, 217).

Главни актери спора сукобљених група СРПЈ(к) који ће кулминацију доживети у вуковарском „Радничком дому“ биће у име бољшевика Филип Филиповић и Живко Јовановић,[127] који пише и образлаже сва стратешка документа леве фракције (Миленковић 1996: 264-265), односно Живко Топаловић[128] који ће у име реформиста, социјал-демократа, поручити и то да се „привредне појаве из великих капиталистичких земаља копирају и преносе на Балкан, где оне не стоје“ (Топаловић, 2011а: 110). Темељи југословенске привреде, сматра Топаловић, за разлику од бољшевика, не налазе се у индустријском радништву, већ превасходно у сељаштву и пољопривреди:

> „Разлика међу нама и нашим левичарима лежи у томе што сам ја свестан факта да, ни у нашој земљи ни у балканским земљама, нити је данас привредна криза до оне мере оштра као у великим капиталистичким земљама, нити у њима постоје снаге, довољно моћне и довољно способне да саме оборе владавину буржоазије, да саме учврсте диктатуру пролетаријата, да саме обезбеде функционисање привреде и њен развој на комунизму“ (Топаловић, 2011а: 111).

Пошто је јужнословенско друштво доминантно сељачко, а за социјализам је најважније да за своје идеолошке претпоставке има упориште у материјалним условима живота, Топаловић, изражавајући сумњу у револуционарне снаге југословенског села, у расправи са својим опонентима у потпуности одриче било какву идеју о могућности насилне смене власти. У земљи у којој радништво није као на западу, а при томе је и у мањини у односу на сељаштво, које за

[127] Уз Живка Јовановића и Филипа Филиповића били су још и Сима Марковић, Ђуро Цвијић, Рајко Јовановић, Моша Пијаде и други (Плетерски, 1985: 71).
[128] Поред Живка Топаловића ту су још и Милорад Белић, Лука Павићевић, Мијо Радошевић, Јово Јакшић... (Плетерски, 1985: 71).

разлику од руског никада није прихватило револуцију, социјалисти морају наћи сопствени пут, другачији од оног који је изграђен на Западу и на Истоку (Топаловић, 2011а: 113).

Не одричући коначно вредност Марксове теорије, коју је, по сопственим речима и сам заступао (Топаловић, 2011б: 129), Топаловић ће, као највећу вредност исте узети то што је писац *Манифеста комунистичке партије* увидео да радништво има не само снагу, већ и обавезу да само себе ослободи. Проблем који јужнословенски социјалисти имају са марксизмом, нагласио је Топаловић (као и Светозар Марковић пре њега) лежи у чињеници да идеја која не препознаје никога осим радника није применљива у Југославији (Топаловић, 2011в: 116).

Полемишући са Топаловићем, Живко Јовановић ће инсистирати на Лењиновој тези о империјализму као последњем стадијуму капитализма, поручујући да је Велики рат показао да се живи „у револуционарном периоду" те да „стадијум развића класних борби" налаже пуно залагање за револуцију, на коју не наводе лични избори бољшевичке групе, већ закон друштвеног развоја (Dimitrijević, 1972: 56).

Одговарајући на критике у вези са карактером бољшевичке револуције, Јовановић ће нагласити да Топаловић греши, јер се у Лењиновом покрету радништво наметнуло сељаштву, а не обратно, како су то тврдили реформисти (Dimitrijević, 1972: 57). Ову Јовановићеву тврдњу, Топаловић је окарактерисао као „револуциоанрну фразеологију" (Милуновић, Радовановић, 1988: 95) упорно понављајући да је инсистирање на револуцији у Краљевини СХС неодрживо спрам реалних могућности партије и народа.

Одбацујући тезу реформиста о непостојању услова за извођење револуције, Јовановић је истицао да се ту ради о напуштању марксистичке доктрине ради идеје „ублажавања класних супротности", тврдећи да је задатак Партије сасвим другачији, да те супротности истиче, ставља у први план, како би из таквих односа дошло најпре до револуције, а потом и диктатуре пролетаријата коју Јовановић, у лењиновском кључу, тумачи као највиши облик демократије (Dimitrijević, 1972: 59). Због тога, поручио је у закључку Јовановић, очекивано одбацивање реформизма и прихватање револуционарне идеје не треба разумети као израз било чије воље, већ искључиво као последицу развоја производних односа, део „револуционарно-марксистичке доктрине и тактике" (Dimitrijević, 1972: 56).

И мада се очекивало да ће без превише премишљања заузети реформистичку страну, Драгиша Лапчевић, као свакако најугледнији социјалиста у годинама непосредно по окончању Великог рата, иако је био противан бољшевизацији партије, тражио је како очување њене класне

чистоте, критикујући реформисте и њихову идеју о потреби зближавања радништва са сељаштвом[129] (Jovanović, 1972: 167; Плетерски, 1985: 72-73) тако и потребу проналаска договора сукобљених фракција што је било нарочито усмерено ка бошљевичком крилу партије које је, инсистирајући на сопственој исправности, гурало организацију у даљи расцеп. Он оспорава право Конгресу да у напетим условима доноси било какав програмски акт, сматрајући да би он, ма какав био, донет прегласавањем, угрозио будућност партијске организације. Тако, он предлаже доношење програмске декларације која би, до коначног договора, тежиште рада СРПЈ(к) пренела на синдикалну и културну акцију, социјалне реформе и припрему радничке класе за борбу (Cvetković, 1972: 41).

Пошто Лапчевићева саборна идеја није наишла на значајнију подршку (а он био сам нападнут, због чега је напустио скуп и отишао за Београд) баш као ни реформистичке идеје, након „Вуковарског конгреса“, СРПЈ(к) добија „свој комунистички-револуционарни програм“ и мења име у „Комунистичка партија Југославије“ (КПЈ).

> „Основицу Програма чинила је платформа Комунистичке интернационале усвојена на њеном оснивачком конгресу, Програм је полазио од оцене да је наступила империјалистичка фаза у развоју капитализма и епоха пролетерских револуција. Према том програму, југословенска комунистичка партија, чланица Коминтерне, бори се за рушење буржоаског поретка и успостављање диктатуре пролетаријата, стварањем совјетске републике Југославије, која ће ступити у совјетску федерацију балканско-подунавских република“[130] (Плетерски, 1985: 71-72).

Убрзо потом, биће састављено и ново Централно партијско веће у чије ће председништво ући Павле Павловић, некада члан ССДП кога је у партију довео Димитрије Туцовић, Сима Марковић, Филип Филиповић и Јаков Ластрић, док ће Живко Топаловић постати његов члан. За секретаре КПЈ Централно партијско веће поставиће Филипа Филиповића и Симу Марковића. Своју снагу још увек јединствена КПЈ показаће већ у августу 1920. на општинским изборима

[129] Лапчевић је овде заправо остао веран својим ставовима још из времена последње фазе ССДП. Он, ако и допушта некакву сарадњу радништва и сељаштва, тражи да се она успоставља са сазнањем да је урбани пролетаријат тај којем је историја доделила судбоносну улогу. На селу, сарадњу је могуће (можда) успоставити искључиво са „сеоским пролетаријатом“, са надничарима, а никако са „средњим“ сељацима (Jovanović 1972: 167).
Овде је Лапчевић био у потпуности на Лењиновим позицијама.

[130] Све до 1948. КПЈ ће се трудити да буде што је могуће ближе Коминтерни. У тој чињеници треба трагати за изворима њене крутости и догматизма који ће се у међуратном периоду третирати као позитивна особина.

када добија већину у Београду, Склопљу, Нишу, Крагујевцу и другим значајним центрима Краљевине СХС. Невољна да преда власт у руке КПЈ, државна власт је суспендовала органе самоуправе, укључујући и београдску, где је са председника општине биран Филип Филиповић (Плетерски, 1985: 23).

Већ у октобру исте године, свакако у вези и са постизборним околностима, у јавности ће се појавити *Манифест опозиције* састављен од стране оних делова новоформиране странке који се нису слагали са правцем који је заузела, чији су гласноговорници били Драгиша Лапчевић и Живко Топаловић који ће писати и то да је СРПЈ(к) била заправо „прва Социјалистичка партија у Европи нападнута изнутра од комунистичких терориста“ (Милуновић, Радовановић, 1988: 92).

Због тога, он у тексту „Две различите револуције“, поручује да је задатак социјал-демократије да се бори не само против капитализма, већ и против бољшевизма. Борба „са бољшевичким учењем и праксом“ за њега је постала питање живота и смрти за „цео раднички покрет“ и као таква она „стоји данас нама изнад свега“ (Суботић, 2011а: 19).

На истом трагу биће и Драгиша Лапчевић који КПЈ оптужује за издају марксизма и третира је као агентуру Коминтерне, њену продужену руку чији је коначни циљ цепање јединства радничког покрета (Миленковић, 1984: 47, 52; Морача, Стојановић, 1979: 25).

И мада су ове поделе у значајној мери оптерећивале рад партије, на парламентарним изборима одржаним у новембру 1920. године, КПЈ добија 59 мандата и постаје трећа странка по снази у новоформираној Краљевини. Упркос одличном изборном резултату, показаће се да партија неће имати много разлога за славље, пошто ће, услед све оштријих унутрашњих спорова, 10. 12. бити донета одлука да се, попут Јована Скерлића и Милорада Поповића у случају ССДП, Живко Топаловић, Драгиша Лапчевић и група око њих званично искључи из КПЈ (Миленковић, 1984: 53). У жељи да сузбије рад партије, крајем новембра 1920. Влада доноси „Обзнану“ којом се забрањује рад КПЈ, која од тада прелази у илегалу (Плетерски, 1985).

Није само КПЈ била та чији су почеци били тешки. Републиканци нису могли остварити присније контакт са новоформираном КПЈ, јер су у бољшевичкој марксистичкој идеји видели покрет који је економију, која је за ЈРС била само средство, видели циљ. Уз све то, чак и да прихвате економију као вредност првог реда, републиканци, бивајући од јаким утицајем Скерлићевим, нису били спремни да прихвате да баш таквој, марксистичкој, урбаној економској идеји базираној на класном ексклузивизму има превише места у аграраној Краљевени Срба, Хрвата и Словенаца (Лукић, 2020: 145).

Ипак то не значи да између ове две групације није постојало разумевање. Тако су, налазећи у руској револуцији, уз све њене мане, израз „новог“ ка којем су и сами тежили, републиканци 1920. стали у одбрану КПЈ, а од подршке неће одустати ни након „Обзнане“. (Лукић, 2020: 186, 187).

Док се бољшевичка већина борила са новонасталим околностима, опозициони прваци искључени из КПЈ, као и делови ЈСДС учествују 1921. у Бечу на оснивачкој скупшити Друге и по интернационале чије идеје, управљене против Коминтерне и лењинизма прихватају. На том трагу убрзо је у Београду одржана конференција на којој долази до стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (СРПЈ). Било је покушаја да се новоформирана странка уједини са СДСЈ Витомира Корача, али до тога ипак није дошло тако да крајем пролећа 1921. у Краљевини СХС делују три самосталне социјал-демократске групе: СРПЈ (деловала у Србији, Босни и Херцеговини, Хрватској Славонији, Банату), СДСЈ (Хрватска-Славонија, БиХ, Војводина) и ЈСДС (која је деловала у Словенији). Свака од ових група је очекивала да ће управо она постати носилац уједињења (Миленковић, 1974: 28, 31).

Подељена, без чвршћег упоришта у масама и идеолошки неуједначена, КПЈ се 1921. нашла у очајној ситуацији. У таквој ситуацији, део млађих чланова партије, окупљених у „Црвену правду“ у лето исте године врши атентат на Министра унутрашњих послова Милорада Драшковића и покушава атентат на Регента Александра. Ови догађаји резултирали су доношењем Закона о Заштити државе . Од тада, па све до 1923, партија ће се затворити и њено руководство у потпуности посветити градњи илегалне инфраструктуре.

Ова чињеница условила је стварање два Извршна одбора, и то један у Југославији, у Београду који тражи умеренији приступ, а други у Аустрији, у Бечу, који под утицајем Симе Марковића тражи наставак револуционарног рада (Плетерски, 1985).

Крајем новембра 1921, свој Конгрес, први по реду, организоваће и „светозаревци“ окупљени у републиканске редове и том приликом, странци ће се прикључити и аутономна републиканска група адвоката Драгаше Васића, која се у то време оглашавала преко листа *Прогрес*[131] (Лукић, 2020: 209). Том приликом републиканци ће своју идеју одредити као

[131] Колико су републиканци тада били блиски са бољшевицима, сведочи између осталог и чињеница да је управо Драгиша Васић 1922. пред судовима бранио чланове КПЈ оптужене за покушај атентата на Регента Александра. Васић ће касније бити и оснивач књижевног листа *Књижевна република* у којем ће активно сарађивати са Мирославом Крлежом и уопште, све до почетка тридесетих је третиран као један од најистакнутијих републиканаца, симпатизера бољшевизма. Скупа са Сретеном Стојановићем и Владиславом Рибникаром, посетиће

социјалну (која не укида приватну својину, за разлику од КПЈ, али тражи њено потпуно потчињавање интересима заједнице (Лукић, 2020: 212), засновану на задружним етичким и економским идеалима (Лукић, 2020: 215-216). Предност у политици републиканци су тада званично дали задружном духу који је, сматрали су, као дух једнакости и солидаризма био директно уперен против поретка који се, занован на „насиљу или корупцији“ потчињавао „личним интересима“ као главним предусловом сопственог опстанка (Лукић, 2020: 211).

Нарочите наде републиканци полажу у кооперативе у којима налазе два елемента: „позитивни и идеални, с обзиром на то да је кооперација у себи садржала и програм непосредне и сталне акције, као и један висок идеал – преображај 'неправичног буржоаског друштва' у којем је владао 'рат свију против свих'“ (Лукић, 2020: 214). Кооперативе, као савремене задруге које не треба мешати са породичним, патријархалним задругарством, сматрали су дакле републиканци, због наглашених инклузивних карактеристика (њихови чланови могу бити сви, „без обзира на њихов социјални положај, религију или политичка уверења“ [Лукић, 2020: 214]) биле су најпогодније за нивелацију не само међукласних, већ и међуплеменских и међурелигијских односа у шареноликој Краљевини (Лукић, 2020: 216-217).

О значају кооператива, етике и сељаштва за измену карактера јужнословенског друштва, писаће у *Републици* исте године и Светислав Стефановић. Он ће, расправљајући се са прваком Демократске странке Јурајем Деметровићем, позивајући се на Светозара Марковића у тексту „Озбиљна реч поводом неозбиљног човека“ поручити и то да јужнословенској држави нису потребни ни унитаризам ни федерализам, већ републиканска самоуправа као израз аутохтоне државности, манифестација „оригиналног“ српског и шире јужнословенског кулутрног „типа“.

Ову идеју, коју је Стефановић преузео управо из марковићевске традиције, назваће у својој расправи „најсмелијом и најгенијалнијом“ Марковићевом замисли:

„То је она идеја, она мисао српског народа за којом народ ма и несвесно иде на свом историјском путу. За њом су пошле радикалске масе; за њом иду масе наших добрих и херојских сељака, које бесавесни политички шпекуланти заводе и обмањују. Масе које су кроз столећа научиле да живе за слободу и да умру за правду и Божју реч на земљи. Масе које су створиле ову државу, подигле и

1925. СССР. Симпатије према бољшевицима исказао је и када је, као лични пријатељ тадашњег премијера генерала Петра Живковића, помогао пуштање на слободу истакнутог члана КПЈ, на смрт осуђеног Ђуре Цвијића.
Више о томе: Тимотијевић М. (2018) *Драгиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја* Београд, Службени гласник, Београд; Челиковић Б. (уред.) (2008) *Живот и дело Драгише Васића,* зборник радова Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја; Васић Д. (2009) *Необјављени чланци,* Београд, Просвета-Алтера

образоване, упркос калупу аустријског бирократизма који су им негдашњи поклоници аустријског државног права наметали, по наредби кнеза и господара и одржаће је упркос калупу француског централизма који им данас, не мање жалостни и кратоковиди поклоници француског државотворства, силом и по наребни одозго намећу“[132] (*Република,* 14.7. 1921).

И део социјал-демократа поражених на Вуковарском конгресу покренуће опсежну акцију уједињења, до којег ће коначно доћи на Конференцији одржаној 18. 12. 1921. у Београду, када ће се састати главни одбори ЈСДС, СДСЈ и СРПЈ, и коначно образовати Социјалистичку партију Југославије (СПЈ) (Миленковић, 1974: 74) у којој ће се наћи некадашњи саборци из Драговић-Туцовићеве ССДП Драгиша Лапчевић (као њен председник [Богетић, 1984: 108]), Живко Топаловић, (као члан управе [Суботић, 2011а: 17]) Лука Павићевић, Недељко Дивац као и Витомир Кораћ.

Међу своје најважније циљеве, нова странка ставила је сузбијање бољшевизације социјализма путем реформе развијајућег капиталистичког поретка до његове смене. (Миленковић, 1974: 75). Анти-бољшевизам СПЈ не значи да је странка напустила марксистички курс. Шта више, негација бољшевизма доживљавана је као доказ идеолошке исправности (Топаловић, 2011б: 130-131). У предговору књизи *Будућност совјетске Русије* Р. Аврамовића, Топаловић истиче да бољшевизам заправо и није марксизам:

> „Али, оно што бољшевизам битно раздваја од марксизма јесте његово слепо обожавање силе, веровање да се и развитак друштва да сасиловати, да слободна радничка класа, ако је свесна и одлучна, може повући са собом необразоване и незадовољне ситне сељачке и ситнобуржоаске елементе, поставши са њима најмоћнији друштвени фактор..., а допунити је сазнањем да се након рата подвојила два типа социјализма 'демократски' и 'ауторитативни'. Демократски социјализам сматра да је нужно подизати радничку класу у целини њеној. Никаква мањина, ма колико идеална била, није у стању ничега трајног створити, јер ће најлепше дело увек бити задовољено у миру мрака и незнања широке масе“ (Суботић, 2011: 19-20).

[132] Стефановић се неће дуго задржати у републиканским редовима. Он ће већ 1921-1922. доћи под удар своје странке, због подршке коју је, мимо партијског допуштења, пружао Стјепану Радићу и хрватском сељачком покрету (Пузић у Стефановић, 2006: 6). Овај раскорак не значи и одрицање од идеја Светозара Марковића, већ је он означио сукоб унутар „светозареваца“ на исти онај начин на који су се сукобљавали марксисти.

Насиљем успостављена власт, за коју страхује да би се, у случају предоминације бољшевика могла појавити на југословенском простору, која треба да гарантује „прескакање“ фазе развоја капитализма, сматрао је Топаловић, може се и одржавати једино силом. Радничка класа у СССР-у, пише Топаловић, и даље чини мањину, а партија која је води је мањина у мањини. Отуда је она принуђена да заводи „строгу диктатуру“, а грађане као субјекте одучивања и носиоце суверенитета смењује организована и од партије строго контролисана радничка класа (Топаловић, 2011б: 130).

Марксом се у својим обрачунима са КПЈ користио и Лапчевић, трудећи се да оспори право бољшевицима да се сматрају једним, а посебно јединим идеолошки исправним марксистима. У својој аргументацији и Лапчевић, као Топаловић, замера бољшевицима на својеврсном „прескакању“ етапа у извођењу промена, наглашавајући да је њихова неспособност правилног сагледавања околности у којима раде та која их наводи на идеју да мала група „револуционара-завереника“ може „спровести рволуцију и завести диктатуру пролетаријата док народ политички не сазри за демократију“ (Богетић 1984: 96). Уместо што је своде на насилни акт промене власти, социјалисти су, пише Лапчевић критикујући КПЈ, дужни да револуцију схвате као свакодневни активизам и потпуну посвећеност раду на унапређењу права и положаја радничке класе (Богетић, 1984: 96).

Осим што није одустајала од марксизма, СПЈ није одустала ни од права да се користи „комунистичким“ именом које су њени чланови и оснивачи прихватили још из времена СРПЈ(к) (Милуновић, Радовановић, 1988: 77). Сматрајући КПЈ „секташком“ организацијом радничког покрета[133] која је узурпирала име, СПЈ је, када би се у *Радничким новинама* као главном органу партије (Миленковић, 1974: 130) који је захваљујући Драгиши Лапчевићу већ у новембру 1918. обновио рад (Миленковић, 1996: 189) или у *Праву народа* које је у нову странку унео Виотмир Кораћ, писало о КПЈ, термин „комунистичка“ увек стављала под знаке навода (Миленковић, 1974: 572).

Бољшевици су, писао је и Живко Топаловић „преотели“ „старо име комунистичко“, али оно што бољшевици исповедају није ни комунизам ни марксизам са којим имају заједничко само то „што желе да постигну исти идеал, а то са марксизмом имају заједничко и сви утописти од Буде и Христа па на овамо“ (Топаловић, 2011б: 129).

[133] Занимљиво је да КПЈ није прихватала СПЈ као део јединственог радничког фронта. За КПЈ, пошто није била бољшевичка, СПЈ није могла бити ни социјалистичка.

Бољшевизам је према томе, писао је Топаловић, још једна форма утопизма, (Суботић, 2011: 131) блиска марксизму само „у толико што не очекује долазак социализма ни из божанског преображаја људи љубављу, ни из милости владара и виших класа, ни из убедљиве мудрости филозофа, ни из анархичне дезорганизације друштва, већ из организоване класне борбе радничке класе“ (Топаловић, 2011б: 129-130).

Све заоштренији односи између сукобљених социјалистичких фракција посебно су тешко пали Драгиши Лапчевићу који је истрајавао на позицијама да уместо продубљивања раскола, у име јединства радничке класе и јединственог фронта против капитализма, треба радити на зближавању са КПЈ. Овакав став довео га је у сукоб са групом око Витомира Корађа која је сматрала да је предуслов победе социјализма уништење КПЈ, који је на крају резултирао најпре повлачењем Драгише Лапчевића из спора, а потом и са чела партије, почетком септембра 1922. године (Миленковић, 1974: 126).

Напустивши СПЈ, Лапчевић није напустио и рад на ширењу социјализма[134]. Као „независни политички мислилац“ он ће упорно износити „интересе радничке класе онако како их је он схватао“ (Марковић, 1984: 10) трудећи се да увек буде на располагању онима који су од њега помоћ тражили.

Управо у том циљу, а са жељом да пронађе заједнички именитељ за дубоко подељени јужнословенски раднички покрет, Лапчевић 1922. издаје једно од својих најважнијих дела, *Историју социјализма у Србији,* у којем ће значајну пажњу посветити управо Светозару Марковићу којег ће прогласити тачком могућег спајања подељених јужнословенских социјалиста. Врло брзо испоставиће се да ће Светозар Марковић још више значити једној, потпуно новој генерацији социјалиста, која ће стасавати у почетку неприметно, а потом све јасније оцртавајући свој пут на маргинама сукоба СПЈ и КПЈ са једне и отвореног непријатељства према капитализму са друге стране.

Наиме, док су се СПЈ и КПЈ гушиле у међусобним расправама и унутрашњим ломовима, на политичку јужнословенску сцену ступила је, половином двадесетих година потпуно нова генерација младих мислилаца, махом академаца која је, незадовољна укупним стањем живота и оним што су политички актери било на левици било на десници имали да понуде, тражила нове излазе. Поникла у редовима интегралног југословенства, учена да уједињење Југословена

[134] Ову особину Драгише Лапчевића поштовао је Отокар Кершовани који га сматра „ветераном српских марксиста“ који се, упркос свим разилажењима унутар левог блока и сам „воли сматрати марксистом.“ (Кершовани, 1960: 105)

представља не прост историјски догађај и стављање тачке на дуготрајне процесе, већ отварање нове странице која нема са чиме да се пореди и која нема до краја одређену пројекцију будућности (Ђурић, 1914; *Млада Југославија*, јануар: 1923; Боровњак, 1935; Базала, 1935, Шишић, 1937) ова генерација почела је да тражи сопствено решење које је одређивала као остварење потпуне политичке (кроз јачање самоуправа и децентрализацију државе) и економске (кроз најпре оснивање кооператива радника и сељака и потом омогућавање њиховог представљања у парламенту) демократије којом би руководила и могућом је чинила не идеја било каквог добро уштиманог механизма већ солидарности.

Међу првим значајнијим радовима који су након Великог рата социјализму прилазили из угла етике, био је рад докторанда са Сорбоне, првог човека југословенске студентске омладине, Драгољуба Јовановића који 1919. пише текст „Социјална организација демократије“ (Јовановић, 2000: 80) у којем у скерлићевском духу истиче да је потпуна демократија у политици тек предуслов за остварење потпуне демократије у друштву, видљиве у демократској организацији економије као инструменту образовања социјално праведног друштва. Од тада, за Јовановића социјализам ће бити неодвојив од демократије, при чему демократију доживљава не као прост механизам прерасподеле моћи у парламенту, како су то чинили социјал-демократи, нити као диктатуру било које класе како су говорили лењинисти, већ као нарочити израз солидаризма, отелотворење моралног принципа у људској пракси. И капиталистичка и марксистичка демократија (било да се ради о кауцкијанској, или пак о лењинистичкој) за Јовановића су биле ограничене, па у први план ставља етику као темељ „органске и радне демократије“ која „обезбеђује правну, доследну и потпуну владавину народа“ (Јовановић, 2000: 80, 81).

За овим Јовановићевим текстом следи и мало позната књига *Будућа задружна држава* коју је 1922. лекар др Милош Ђ. Поповић у којој омладини заглављеној на половини пута између презира према капитализму и немогућности прихватања марксистичке левице нуди сопствену визију будуће државне организације засноване на економском представништву као својеврсној допуни и корективном фактору политичке, представничке демократије (Поповић, 1922: 3).

Поповић у потпуности одбацује сваку идеју о класном устројству државе, сматрајући да је идеја о доминацији једне класе над другом, без обзира о којој се класи заправо ради, производ капиталистичког начина промишљања. Човечанству не треба останак у капиталистичкој матрици са измењеним улогама, њему треба „боље организовано друштво“ у чијој

„организацији мора имати више склада“ стваран по узору на „склад“ који постоји унутар „задружних заједница“ као заједница морала и солидарности (Поповић, 1922: 27-33). У задружној држави“, поручиће у закључку свог рада Поповић, „сматраће сваки задругар (грађанин) све што је око њега и чиме се и он и сви остали служе као своје сопствено и чуваће и пазити, јер ће бити доиста и његово и заједничко“ (Поповић, 1922: 33).

Са једнаким ентузијазмом и вером у могућност образовања етичког друштва, позивајући се при томе управо на Светозара Марковића, своју визију југословенског друштва будућности даће приликом једног предавања о републиканској идеји и стари Марковићев ученик, утемељивач српске геологије Јован Жујовић (Ђурић, 2004: 7). Он ће 24. 12. 1922. обраћајући се републиканској омладини Марковића одредити као зачетника „једне српске радикалне демократије“ којом се тражило „уређење законодавне и извршне власти на основу потпунога, ни с ким подељенога народнога суверенитета, а за обезбеђење потпуне слободе и једнаких права свију грађана“ (Марковић, 1996е: 247). Својим радом, како на непосредном, тако и на етичком пољу Марковић је стварао основ „за уређење општине и среза са потпуном самоуправом; уређење суда за обезбеђење правде једнаке и потпуне за свакога; уређење финансија са главним задатком да подиже материјално и културно стање народа“, у чему се огледа суштина захтева и републиканске демократије у којој је Жујовић видео наследницу некадашњег самосталског радикализма (Марковић, 1996е: 247).

Своје повезивање капитализму и марксистичком материјализму супротстављена омладина почеће у лето 1923, када се у Београд, након успешно одбрањена два доктората на Сорбони, вратио Драгољуб Јовановић (Јовановић, 1997а: 187). Темељ на којем ће ова група, разочарана начином на који је створена и изграђена новонастала држава, градити свој израз биће постављен на идејама Светозара Марковића чије ће радове са жељом да га „извади из заборава“, Јовановић који себе види као део омладине на којој је да „преузме остварење“ оних „великих преображаја“ које је наговестио Марковић, али се ни после 1918. нису остварили (Јовановић, 1940: 8), штампати чим је из Француске стигао у новофомирану државу.

Прво јавно предавање Јовановић је одржао на позив др Николе Вулића (Јовановић, 1997а: 193-194) када је „баш у Светозаревој“ (Јовановић, 1997а: 199) Јагодини на тамошњем „Народном универзитету“ говорио о нужности „социјалне акције“, постављајући питање „социјалне дисциплине“ као производа не механичког уређења живота заједнице, већ општег морала (Јовановић, 1997а: 196) „тј. организовања ради оспособљавања за живот 'једног

друкчијег система' и изграђивања новог морала, живог, ефикасног и применљивог на разне људске делатности“[135] (Јовановић, 2000: 73-74). Дотичући се Светозара Марковића, Јовановић ће га назвати „великим идеалистом“, али и човеком из „'једног другог времена' коме се нашла замена“ (Јовановић, 1997а: 194) чиме је, сматрамо, јасно указао (попут Ценића неколико неценија раније) да се узорима у размишљању не сме приступати догматски, те да они узори остају и онда када се њихово учење допуњује.

У јеку сукоба са КПЈ (Миленковић, 1974: 211) Београд ће у септембру 1923. године бити домаћин Конгреса СПЈ на којем је донет нови *Статут* (Миленковић, 1974: 208). И мада се надала да ће по забрани рада КПЈ доћи до прилива чланства, СПЈ се 1923. суочила са стагнацијом, а потом и опадањем странке (Миленковић, 1974: 264). Лоши изборни резултати и недовољна развијеност покрета условили су унутрашње поделе, па се до 1925. издвајају две струје, десна на чијем су челу Витомир Корач и Недељко Дивац, а која је мислила да решење кризе треба тражити у повезивању са грађанским странкама и левица која није имала јачег ослонца, а која се, тражећи подршку од Драгише Лапчевића[136] (Миленковић, 1974: 271-272), залагала за окретање ка синдикатима и сарадњи са илегалном КПЈ.[137] Између њих, са жељом да се успостави јединство, стајао је Живко Топаловић (Миленковић, 1974: 267).

Потпуно одвојена од широких народних маса, без значајнијег утицаја у радничкој класи ни КПЈ током 1923. није успела да превазиђе сопствене унутрашње ломове. Због тога је у Бечу одржана Конференција на којој је првагу однео београдски леви одбор, који је стајао под идејним вођством бившег Туцовићевог блиског сарадника Трише Кацлеровића (Плетерски, 1985: 94), што је довело до организационих промена, али не и до гушења фракцијских борби.

[135] Том приликом, Јовановић ће констатовати да је до Великог рата у јавном животу било присутно чак три типа идеализма: националистички, хришћански и социјалистички. Након уједињења, сва три типа идеализма запала су у кризу и чинило се да је живот који се рађао био лишен идеализма. Као задатак друштва у целости, Јовановић је одредио повратак идеализму, при чему је као свој лични задатак одредио борбу за обнову социјалног идеализма (Јовановић, 1997а: 194).

[136] Лапчевић ће, као личност од ауторитета у социјалистичком покрету, настојати да смирује страсти колико је то био у могућности чинити (Миленковић, 1974: 338-339). На том путу, а након штампања *Историје социјализма у Србији* он ће се често позивати на своје сараднике Радована Драговића, Димитрија Туцовића и и Душана Поповића, све у намери да уједини раднички покрет, очува марксистичку идеју, а да у исто време очува јединство СПЈ (Миленковић, 1974: 350).

[137] Лапчевић је овај предлог одбацио јер је, инсистирајући на томе да бољшевици нису марксисти, да је „режим сељака и радника у Русији болесна ствар и уопште апсурдна“ (Кершовани, 1960: 108) инсистирао на томе да је предуслов сарадње да КПЈ напусти свој тврдокорни лењинизам.

О могућности сарадње са са грађанским лево и демократски оријентисаним странкама, укључујући и сопствену вуковарску опозицију, или о потреби да се ради искључиво самостално левица и десница КПЈ расправљале су на Конференцији у Београду 1924.

Прилика да се могућност договора са конкурентским социјалистичким странкама стави на проверу пружиће се и КПЈ и СПЈ управо те 1924. године, приликом обележавања десетогодишњице смрти Димитрија Туцовића. Том приликом, договором некадашњих сарадника оформљен је одбор чији је циљ био да од издавања и продаје Туцовићевих сабраних дела прикупи новац за подизање споменика једном од најважнијих српских марксиста са почетка 20. века (Поповић, 1934: 377; Суботић, 2011б: 46). И мада је идеја била ујединитељска, у пракси се показало да је тешко остварива, јер су се, окупљени око Туцовићевог гроба, они који су се позивали на јединство, потукли.[138] Главни актери спора и туче били су некадашњи Туцовићеви сарадници, саборци и пријатељи, Живко Топаловић[139] и од 1921. секретар КПЈ Триша Кацлеровић који је, пошто је пришао КПЈ бранио став да једино бољшевички део радничког покрета има право да се сматра наследником ССДП (Суботић, 2011б: 49).

Далеко од ових сукоба који свакако нису ишли на част ни сукобљеним партијама ни радничком покрету у целости, током 1924. Драгољуб Јовановић одржаће низ предавања на београдском „Народном универзитету“ под називом „Социологија рада“[140] (Јовановић, 1997а: 201), као и своје приступно предавање на Правном факултету на којем ће говорити о социјалном карактеру прозиводње и солидаристичкој теорији као могућности превазилажења ограничења капитализма и његових такмаца заглављених у готово идентично постављање проблема (Јовановић, 2000: 74; Јовановић, 1997а: 205).

На својим универзитетским предавањима, а предавао је економску политику, Јовановић је акценат стављао на питање морала које је било у фокусу свих његових истраживања. Уз морал, Јовановић посебно истиче култ рада „као највишег облика и потребе људског постојања. Навику на рад и љубав према послу сматрао је клицом живота. Без стваралачког рада, сматрао је, живот постаје без радости, без основа за морал“ (Јовановић, 2000: 77). И тежак положај

[138] У својој монографији о Димитрију Туцовићу, Никола Поповић истиче да десет година након овог инцидента, 1934. више готово нико међу социјалистима није имао превише жеље да се отима о Туцовићево наслеђе.
[139] Да су Туцовић и Топаловић били заиста блиски, сведочи и податак да је управо Топаловић био одређен за извршиоца Туцовићевог тестамента, док је као један од најобразованијих и социјализму највичнијх чланова партије био одређен за сређивање Туцовићевог ратног дневника (Поповић, 1934: 377).
[140] У којем се, позивајући се између осталог на Фурије, Конта, Чернишевског, Спенсера, Кропоткина, Толстоја, бавио испитивањем начина на који рад може бити ефикаснији (Јовановић, 1997а: 201).

радника критикује најпре са становишта морала, оптужујући капитализам да чини све како би у пракси што више извитоперио морал (Јовановић, 2000: 78) .

Исте године Јовановић ствара „Друштво социјалних радника“ у чијем стварању и раду ће му свесрдно помагати стари социјалиста и један од оснивача ССДС Коста Јовановић, др Милош Ђ. Поповић, као и Катарина Богдановић, професорка књижевности и једна од најбољих Скерлићевих ученица. (Јовановић, 2000: 90-91; Јовановић, 1997а: 211-212; 224). Ова група покушала је да у своје редове укључи и пионира српског задругарства Михаила Аврамовића, као и Драгишу Лапчевића, за кога ће Јовановић записати да је био његов „учитељ социјализма и највеће име предратног радничког покрета“ (Јовановић, 1997а: 212) али осим начелних симпатија, нису остварили значајнију сарадњу[141] (Јовановић, 2000: 91; Јовановић, 1997а: 212).

Већ тада, Јовановић највише пише о селу и своја размишљања о солидарности и социјалности усмерава управо ка сељаштву (Јовановић, 2000: 110). Током 1924. и 1925. Јовановић све више истиче сељаштво као засебну класу која у формирању својих захтева треба да се дистанцира не само од буржоазије, већ и од радништва, у којем може пронаћи најприроднијег сарадника, али се са њим не може идентификовати.

У загребачкој *Новој Европи* Јовановић ће 1924. објавити програмски текст „Начело социјалног оптимизма“ (Јовановић, 2000: 92) у којем ће поново истаћи значај морала за стварање друштва социјалне правде. Током лета исте године, Јовановић ће се преко текста „Јован Скерлић као социјални радник“ упознати најпре са делом Отокара Кершованија, а потом и са самим Кершованијем (Јовановић, 1997а: 216). У разговору са младим симпатизером лењинистичког читања социјализма договорено је да се покрене организација „за дубљу и ширу акцију на социјалном и културном пољу“, за шта су брзо добили подршку Катарине Богдановић, др Милоша Ђ. Поповића и других сарадника из „Друштва социјалних радника“ које је у то време било пред гашењем (Јовановић, 2000: 93).

На тај начин, 1925. настају „Групе за социјалну и културну акцију“ (Групе СКА) (Јовановић, 2000: 90) као организација „младих социјалиста“ (Јовановић, 1997а: 188) која је заузела специфичну позицију у сукобу између СПЈ и КПЈ. Циљ организације чији је програм писао управо Отокар Кершовани (Јовановић, 2000: 93) био је да понуди нови пут у решавању

[141] У разговору са Јовановићем, кога је познавао још из времена ССДП, Лапчевић ће рећи да након искуства из Вуковара своје поверење не би поверио ни певачкој дружини. Уместо подршке, поручио му је иронично да се обрати Живку Топаловићу, уз озбиљну напомену да се посвети обнављању ССДП (Јовановић, 1997а: 212).

односа унутар југословенске заједнице који би ишао изван како капиталистичког парламентаризма који је демократију свео на „чисто политичку“ појаву, па је и ту суштински укинуо (јер нема политичке демократије без економске), тако и изван оних алтернатива које или остављају капиталистички поредак у животу или га пак смењују укидањем најпре политичке, а потом и сваке друге демократије (Јовановић, 2000: 95; Јовановић, 1997а: 227).

У овој групи нашли су се и чланови „појединих левичарских странака“ (Јовановић, 1997а: 259): Савеза земљорадника, странке настале као политичко крило Савеза српских земљорадничких задруга (ССЗЗ), симпатизери КПЈ, међу којима су били Кершовани[142] и Веселин Маслеша који ће основати и водити одбор групе у Бања Луци (Јовановић, 1997а: 292), али и потоњи припадници оних организација које су у свом деловању биле блиске фашистичким идејама, попут истакнутог члана управе ССЗЗ Велибора Јонића и других (Јовановић, 2000: 97-98; Кершовани, 1960: 64).

У време стварања Група СКА, у марту 1925. СПЈ је у сарадњи са републиканцима Јаше Продановића који су и даље остали верни идејама Светозара Марковића (у то време, републиканци су управљали радом Одбора који је имао за задатак да изда Марковићеве сабране списе [Лукић, 2020: 238], што није учињено, већ ће то тек 1937. Јаша Продановић урадити самостално објавивши тек *Изабране списе*) приличили свечано обележавање педесетогодишњице његове смрти. Том приликом Јован Жујовић ће одржати и предавање у којем ће популарисати Марковићево дело и нагласити његов значај за социјалисте 20. века.

Не спорећи Марковићеву посвећеност економији, Жујовић ће у свом обраћању истаћи оно што су немарксисти највише желели да чују, да доминантну вредност у његовом раду ипак представља етички идеал саморазовја људске личности[143], (Жујовић, 1925: 18) што уједно представља и вододелницу између социјализма писца *Србије на Истоку* и Карла Маркса:

> „Светозар је говорио и писао, да је 'за остварење новога Друштва неопходан моралан преображај.' – да тај преображај могу спремити само 'бољи' људи, који су га у себи лично већ извели.
> Он сматра да је оно 'бољи човек' у данашњем друштву онај који не тежи за богатством ни за влашћу; који показује готовост да не експлоатише друге, а још више који показује толико

[142] Због чега ће у „Предговору“ изабраним списима бити 1960. бити критикован као неко ко је у својим „лутањима“ показивао значајан степен „самосталности“, у односу на марксистичку идеју (Кершовани, 1960: V).
[143] „Препоручивао је нарочито да се у омладини развијају несебична, алтруистичка осећања, и да се она навикава; да у раду за опште добро и туђу срећу налази о своје лично задовољство“ (Жујовић, 1925: 18).

> нежности и осећања према другима да је готов да дели ма и с блиским људима – свој хлеб! – Он је тврдио да је сада само из тако 'бољих људи данашњега друштва једино могуће образовати дургове, регрутовати и дисциплиновати војску социјалистичке партије“ (Жујовић, 1925: 18).

Управо је Марковићева посвећеност идеји моралног успона као предуслова општедруштвеног напретка била разлог због којег је, према Жујовићевим речима, омладина најпре радо пошла за њим, а потом га и жалила, слутивши да је његовом смрћу наступио велики прекид у развоју нових политичких концепција међу Србима (Марковић, 1996е: 28-29).

Свестан да свечаност на којој говори има за циљ не само да оживи сећање на Светозара Марковића, већ и да пронађе додирну тачку за подељену грађанску и радничку левицу, Жујовић ће, поделивши Марковићев рад на три етапе „1) револуционарнога 'народњаштва', 2) еволуционога чистога социјализма, 3) радикално-социјалне демократије, па је и радио у тим разним правцима“ поручити, попут Драгише Лапчевића три године раније, да постоји неколико политичких група које Марковића могу узети за свога претечу, од радикала до социјал-демократа, али да је сваки њихов сукоб око те чињенице сувишан, јер се, са друге стране, не може тврдити „којој би групи могао припадати (Марковић, прим. аут.) да је жив“ (Жујовић, 1925: 21).

> „У којој би садашњој групи био Светозар, немогуће је поуздано утврдити из следећих разлога: Од његова доба на овамо, знатно су се промениле и опште социјалне и економске и политичке и националне прилике у Српству. Променуо се менталитет у народним масама, и у буржоаским класама и у интелигенцији. Извршило се велико диференцирање мишљења и у групи његових некадашњих једномишљена. Групе су се издвајале и по начелима и по пракстичним програмима и по тактици за остварење програма, канда, и по личним темпераментима“ (Марковић, 1996е: 30).

Па ипак, поручивши да је једина константа приметна у теорији и пракси овог „великог учитеља“, било и остало републиканство (Жујовић, 1925: 21-22; Марковић, 1996е: 30), Жујовић неће пропустити прилику да у самом закључку свог обраћања поручи како је радикално демократска и републиканска странка којој је и сам припадао, а која се сматрала наследницом самосталних радикала, та која је остала највернија идеалима Светозара Марковића (Марковић, 1996е: 30).

Овај говор оставио је нарочито јак утисак на Драгољуба Јовановића[144] (Јовановић, 1997е: 274) који је, на позив Живка Топаловића, а уз Рашу Милошевића, био још један од говорника на овом скупу одржаном у „Радничком дому“ у Београду. На препоруку Слободана Јовановића, *Српски књижевни гласник* је тражио да Јовановић напише и чланак тим поводом (Јовановић, 1997е: 234-235).

За разлику од обележавања Првог маја 1924, на овој свечаности, комунисти који се „у то доба“ нису „интересовали за Светозара Марковића“ нису се појављивали. Исто важи и за радикале који су Марковића, као што смо већ видели, и даље сматрали претечом, али довољно далеким, као и за Слободана Јовановића који је поручио да након студије о Светозару Марковићу објављене почетком 20. века, више не жели „њиме да се бави“. За разлику од њих, писао је Јовановић, „ми у групама СКА, осећали смо Светозара као себи блиског идеолога“ (Јовановић, 1997а: 235).

Ту „блискост“, Јовановић ће посведочити и текстом, насталим на основу у Београду одржаног говора, који је објављен у првомајском броју *Нове Европе* (Јовановић, 1997а: 220). Свој првомајски број *Нова Европа* претворила је у темат посвећеном Светозару Марковићу чиме се и овај угледни лист који је излазио у континуитету од 1920. до 1941, придружио обележавању годишњице смрти писца *Србије на Истоку* и у условима растакања радничког покрета (попут Драгише Лапчевића неколико година раније) популаризацији његовог дела.

Представљајући Марковића као „великог реформатора“ и „пионира“ српског социјализма, који није имао само велике заслуге, већ и велике грешке, због којих упозорава да није лако издавати се за његовог ученика и наследника, Јовановић хвали Марковићево одрицање универзалног карактера Марксовог читања социјализма, оценивши га као повољну појаву и добар основ за развој социјализма у складу не само са српским, већ и шире гледано словенским приликама (*Нова Европа* 1. 5. 1925).

Од Марковића, поручиће Јовановић омладини, треба узети оно што је вредно, он се не сме негирати, као што то чине марксисти, али, у исто време, он се, пет деценија након смрти, не може ни узети без резерве. Његов социјализам, ма колико вредан био, поручује Јовановић, не

[144] Драгољуб Јовановић је од раније био упознат са Жујовићевим ставовима, будући да је овај, током Великог рата као шеф Просветног одељења при министарству у Паризу био задужен за организовање школовања српских ђака, међу којима је био и Драгољуб Јовановић. Са ових дужности склоњен је и у Србију враћен 1919 (Ђурић, 2004: 113). Као познавалац села, активан у задружном покрету, Јовановић је свакако знао и за Жујовићеву окренутост селу, тим пре што је управо Жујовић био најпре члан управе Главног савеза земљорадничких задруга Србије, а одмах после 1918. и председник уједињеног Задружног савеза (Ђурић, 2004: 91).

може да пружи адекватне одговоре на питања са којима се суочава југословенско друштво 20. века.

Нова Европа пренела је и текст Карла Кауцког, који је овај идеолог социјал-демократије објавио две године раније у листу *Ver Kampf*. За Кауцког, Марковић није само „снажан мислилац и борац“ већ и „наш српски претеча“, чак и ако „није био марксиста“. Социјализам у Србију, образлаже Кауцки своју тезу, Марковић није донео са Запада, него из Русије и по својој суштини он је, иако је прерастао у „сељачки покрет“ био и остао „најсличнији ономе Чернишевскога“ (*Нова Европа* 1. 5. 1925).

Коментаришући развој Марковићеве идеје након 1875, Кауцки наглашава да су први његови наследници без сваке сумње били радикали, али да то не значи и да су једини. Док су се временом радикали све више одвајали од Марковићевог социјализма, други су му прилазили, стварајући у условима продора капитализма „једну радничку партију“ која је имала да одговори на искушења индустријализације на прелому из 19. у 20. век. Сасвим је јасно да Кауцки овде мисли на појаву ССДП, чије највернije наследнике, а тиме и последње следбенике Светозара Марковића налази у Социјалистичкој партији Југославије која се, управо захваљујући традицији из које је извирала, опирала „комунистичкој донкихотерији“ (*Нова Европа* 1. 5. 1925).

За разлику од Кауцког, још једна социјал-демократска перјаница Херман Вендел, бележи да на прелому из 19. у 20. век није дошло до буђења Марковићевог социјализма, већ до јасне смене не само носилаца идеје, већ и идеје као такве.

> „Иако име Светозара Марковића није прешло у заборав, ипак је у овоме покрету деведесетих година Маркс узео прво место и Социјалистичка Странка, која је након уништења Обреновића поново оживела и чије је деловање било омогућено објављеним уставом 1888. примила је у свим правцима марксизам, прихвативши без измјене и резерве Ерфуртски Програм“. Специфичност те странке, (јасно је да и Вендел мисли на ССДП, прим. аут.) јесте у томе што се она никада до краја није одрекла Марковића, али је на своје чело поставила Маркса, Енгелса и Кауцког (*Нова Европа* 1. 5. 1925).

Марковићев значај за Јужне Словене, сматра Вендел, много је већи на пољу теоријског уобличавања идеје националне и социјалне револуције на Балкану која је како бележи, своју објективизацију доживела током Великог рата. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, сматра

Вендел, представља „револуционарни удес Беча и Цариграда“, чији главни циљ није било стварање (само) националне државе, већ и државе чија ће главна карактеристика бити и социјално, односно „народно ослобођење“. У тој револуцији, Марковић је постао „оним што је хтео бити: 'Звијезда предводница' у својој домаји; чији сјај додуше данас више толико не блијешти, али не можда зато што га је прогутала тама већ, већ зато што се она утопила у свјетлости дана“ (*Нова Европа* 1. 5. 1925).

Недуго пошто је *Нова Европа* објавила свој тематпосвећен Светозару Марковићу, Групе СКА објавиле су свој први алманах *Генерација пред стварањем* у којем Драгољуб Јовановић, развијајући своје социјалистичке идеје тражи стварање „економске демократије“ као поретка који, потпуним укидањем хијерархије ствара друштво једнаких и равноправних не по способностима, знањима и вештинама, већ по приликама које постају једини основ диференцијације (*Генерација пред стварањем*, 1925: 29).

Правећи дистинкцију између социјал-демократског и лењинистичког марксизма и идеје Група СКА, Мијо Марковић ће у тексту „Диктатура Партизанства“ истаћи добро познату критику свих противника марксистичког детерминизма, према којој јужнословенско радништво не само да није довољно развијено (што лењинистичкој групи окупљеној КПЈ није од посебног значаја), већ нема ни особине западног радништва, одакле следи логичан закључак да ни разрешење његове кризе не може бити преписано из туђег искуства. Бивајући на трагу „старих“ социјалиста, које је због идентичних ставова својевремено критиковао и Радован Драговић, Марковић напомиње да српско радништво, као уосталом и други друштвени слојеви, не само што потиче са села, већ и у себи, чак и по преласку у град, носи „све особине сељачке: носталгију за сеоским животом, консервативност, страх од напретка, неразумевање за духовну културу.“ Радећи за странце, југословенско радништво више осећа да му је поражен „његов сеоски и национални понос“, но што осећа угроженост „материјалног интереса“онако како о томе говоре марксисти свих усмерења *(Генерација пред стварањем,* 1925: 83).

У потпуности подредивши своје циљеве индустријском радништву, КПЈ је, упркос сталном инсистирању на лењинистичкој пракси која одудара од догматског монолитизма, угрозила сопствену позицију, пошто се, сматра Марковић, показује да то радништво није способно да изведе жељену револуцију, док са друге стране, сама КПЈ нема никаквог разумевања за „мали“ континуирани рад који је важан не само за борбу унутар капитализма, већ је иста немогућа чак и тамо где су на власти странке „левице“. „Без тога дуготрајног и сталног

рада у радничким организацијама, раднички се положај не може побољшати ма како законодавство било социално[145] и ма каква влада 'левице' била на управи земље“ (*Генерација пред стварањем*, 1925: 83).

Другачије тумачење бољшевичког читања социјализма понудио је у свом тексту „Нове Генерације и Њихови Покрети” Отокар Кершовани који је посебан акценат ставио на феномен спајања предратног националног револуционарног југословенства са постратним бољшевизмом. У том споју, који смешта у 1919-1920. годину, Кершовани и сам, за разлику од Јовановића и Марковића близак лењинизму, налази разлог почетног успеха, оличеног у изборним резултатима и потоњег пада КПЈ, који се, сматра Кершовани, огледа у чињеници да је велики број некадашњих националних револуционара, по забрани деловања партије, нови правац свог деловања пронашао у некој од постојећих националних српских, хрватских и југословенских организација (*Генерација пред стварањем*, 1925: 131).

Заједничка држава, створена 1918, довела је, захваљујући понашању елита, у кризу и левицу и десницу и на известан начин их зближила. Уместо да победи нова идеја, на сцену су се, сматра Кершовани, вратили „стари“. „Иза привидног слома старих, после рата, дошао је врло брзо васкрс старих. Све више и више људи који су већ били заборављени, вратило се рехабилитовано у јавни живот. Догађало се то на свима пољима јавног живота. Све су скоро старе вредности рехабилитоване“ (*Генерација пред стварањем*, 1925: 133).

Полажући наду у склоност омладине да тражи „нова решења“ која се, без обзира да ли су лева или десна опиру капитализму и политици „старих“ (Кершовани, 1960: VIII), Кершовани сматра да ће нови покрети имати „снажан замах фашистичке младости“, али да ће паралелно са њим морати „наћи нешто свога у Светозару Марковићу...“ (*Генерација пред стварањем*, 1925: 134).

То „нешто“ што по Кершованију треба да представља идеолошки темељ омладине која ће попут фашистичке веровати у дух младости, заправо је Марковићев идеализам, његова чврста вера да свакој пракси идеја не само претходи, већ да представља њен коректив. Садржина тог идеализма који, као некада у случају УОС треба да омогући победу „нових“ над „старима“, поручује Кершовани може и мора се мењати, јер он коначно зависи од времена и околности (Кершовани, 1960: XVI).

[145] *[sic]*

„Ново време тражи људе јасних циљева. Треба већ напустити стереотипне пароле грађанског либерализма [...] Треба у националним, социјалним и културним питањима смело истаћи нови програм и ликвидирати са анахронизмима [...] Ново гибање омладине[146] не може више бити националистичко и романтично. Оно ће бити гибање социјално, по целокупном свом раду и менталитету“ (*Генерација пред стварањем,* 1925: 137).

За разлику од омладинских кругова који су средином 20-их година тражили нове путеве за остварење старог циља – извођење социјалне револуције, растрзана у борби са опонентима из СПЈ, притиснута од стране полицијских власти и додатно изнурена фракцијским борбама унутар сопствених редова, КПЈ је 1925. била на издисају. Већ 1926. године одржан је Конгрес у Бечу, али до измирења фракција није дошло. Услед подељености, партија није била способна ни да наредне 1927. пронађе своје место унутар Сељачко-демократске коалиције која ни сама није била претерано заинтересована за њен ангажман.

И сама подељена и без значајнијег упоришта у масама, СПЈ је у јануару 1926. организовала Други конгрес који није нашао решење за настале сукобе (Миленковић, 1974: 285-293) па је, додатно раслабљена, странка крајем 1927. заказала Трећи Конгрес за јануар 1928. После неколико покушаја да се организује, Конгрес је, услед лоших односа унутар партије одложен) и коначно одржан тек 15. и 16. априла 1928 (Миленковић, 1974: 393 - 401).

Ни овај Конгрес, за који ће се испоставити да је био последњи, није ништа решио, па су се поделе додатно заоштравале (Миленковић, 1974: 419). Међутим, овај процес прекинут је завођењем шестојануарске диктатуре.

„Слободно се може рећи да је диктатура скратила агонију СПЈ и није дозволила да се она сама од себе распадне. Странка је формално забрањена када и све друге политичке организације, а кораци за стварно спречавање њеног деловања предузимани су и у току фебруара 1929“[147] (Миленковић, 1974: 456).

---

[146] Које је дефинитивно наступило након Октобарске револуције у којој Кершовани није видео „издају“ словенских идеала, већ управо супротно, почетак њиховог остварења. Захваљујући бољшевицима, Русија је, сматрао је Кершовани, коначно одустала од трке за Западом и постала свесна своје евроазијске мисије. Он је убеђен „да ће Русија као највећа словенска земља дати најбољи прилог словенству и добру свих људи ако се и сама подигне и извуче из заосталости у којој се налази“ (Кершовани, 1960: VIII).

[147] Током тридесетих година, као маргинална, СПЈ ће пружати подршку Уједињеној опозицији, а кроз „Народни фронт“ остварiће и краткорочну сарадњу са КПЈ, која ће бити прекинута услед напада СССР-а најпре на Пољску, а потом и на Финску.

За разлику од СПЈ која је већ после 1925. почела да стагнира, група окупљена око Драгољуба Јовановића и Отокара Кершованија, покренула је 1926. лист *Рад* позајмљујући име од листа који је на почетку успона радикала 1880-1881. покренуо Пера Тодоровић[148] (Јовановић, 1997а: 265; Јовановић, 2000: 102). Лист је, држећи се става да је надстраначког карактера, окупљао широк спектар аутора, махом левичара, од којих су неки били грађанске републиканске оријентације са израженим осећајем за социјалне теме међу којима је био и Јован Жујовић (Јовановић, 1997а: 284-285), задругари, а било је и чланова илегалне КПЈ, који су прилику да пишу за *Рад* видели као могућност пробијања наметнутих баријера. Међу таквима су били Рајко Јовановић, Алекса Павићевић, Адолф Мук и други, који су отворено бранили идеје КПЈ и још више права ухапшених чланова партије[149] (Јовановић, 2000: 104 163).

Редакција је велике напоре улагала на образложење потребе да се сељаштво и радништво уједини у борби против капитализма, али уз јасно разумевање да се ту ради о равноправним партнерима. Са жаљењем је констатовано да „радничка партија није показивала интересовање за село“, а раднички покрет „удављен одозгно и разбивен одоздо“ (Јовановић, 1997а: 294) док је са друге стране, земљорадничка странка са својим „несрећним“ вођством, уместо трагању модела успостављања јединства све своје напоре усмеравала ка вишим круговима од којих је очекивала подршку за остварење сопствених потреба (Јовановић, 1997а: 289-290).

У то време, Јовановић је, како истиче Надежда Јовановић, у потпуности прешао на идеју сељачког социјализма, који назива и „разумним поретком“, односно „радном демократијом“. Од сељака Јовановић тражи „да се припремају за прихватање социјализма“, који ће донети „режим правде и слободе, расподеле богатства према личним способностима и заслузи и омогућавања сваком да развија своје способности“. Јовановићево друштво је социјалистичко, засновано на доминацији колективног власништва, на „мерилу рада, а не капитала“, оно је „задружно са руралном културом“, противно не само капитализму, већ и свакој идеји која је ексклузивно урбанистичка (марксизму пре свега) (Јовановић, 2000: 116).

[148] У првом тому својих *Политичких успомена,* Драгољуб Јовановић ће споменути да се, у одабиру имена, осим *Рада* Пере Тодоровића, мислило и о листовима Светозара Марковића који су служили као својеврстан узор у уређивању.

[149] *Рад* је уредно преносио и текстове Живојина О. Дачића, једног од најпознатијих предратних популаризатора села и заговорника нужне етичке обнове заједнице. Дачић је био уредник *Народних новина,* до 1914. „најуспелијег нашег листа за омладину и сељаке“ (Јовановић, 1997а: 265).

Бранећи се од оптужби које су долазиле из редова КПЈ Јовановић је истицао да је и Лењин имао прилично афирмативан став о улози сељаштва у револуцијама, што је 1917. и потврдила, док је социјал-демократама пребацивао презрење према селу и ниподаштавање свеукупне улоге сељаштва (Јовановић, 2000: 117, 131).

У том смислу посебно је била важна Јовановићева брошура *Култ рада* коју је *Рад* издао управо на 10. годишњицу Октобарске револуције. У тексту који је за циљ имао да посведочи не само правилно Лењиново опредељење за „ревизију" социјал-демократског догматизма у правцу окретања ка сељаштву, већ и потребу даљег отварања социјализма ка сељачким масама, Јовановић (запостављајући коментаре из КПЈ да се Лењин није потчинио селу, већ је село било то које је привео вољи бољшевика) поручује да је село „рудник из кога тек има да се црпе, и то најразноврснијих богатстава":

„То је резервоар на коме се имамо хранити сви колико год нас је, а у свима струкама, почевши од опанчара па до књижевника, израђивача и продаваца крагни и машни и бербера што чисте и лепшају главе. Само ваља мислити о потребама сељака, испитивати начине да се оне задовоље и пружити им добре, јевтине и погодне производе" (Јовановић, 1927: 57).

Уколико желе да свој рад, како сами поручују, уподобе пракси (што су сматрали да либерали не чине), уколико желе да остваре практичну победу (Јовановић, 1927: 72) социјалисти удружени у „партијама рада" какве су СПЈ и КПЈ, имају обавезу не само да превазиђу класну искључивост (и у њу затворене расправе око тога ко је „чистији" марксиста), што су бољшевици под Лењином (за разлику од социјал-демократа Карла Кауцког) већ учинили, већ и да се, ради остварења „хармоније" унутар „болно раздробљеног" антикапиталистичког покрета, потпуно ослободе сваке нетрпељивости према селу, што ниједна од две сукобљене радничке партије није учинила (Јовановић, 1927: 72).

Социјализам не може бити ствар само једне класе, а још мање свести на власништво свог дела „вођства", за које је при томе упитно у којој мери уопште и представља раднички покрет. Социјализам је „човечанства ствар" која се не може поверити само једном његовом делу То је идеја „радног народа" у који Јовановић убраја и сељаштво, занатлије, ситне трговце и раднике (Јовановић, 1927: 66) дајући му тако знатно шири значај од „фабричких радника" на које су СПЈ и КПЈ усмерили целокупну своју пажњу (Јовановић, 1927: 65, 69).

Коначну победу, која не може доћи краткорочним насилним актом, већ посредством дугорочног процеса „социјалног васпитања“, које не искључује „револуционисање маса“, већ „напротив, иде на стварање једне широке елите која ће бити способна да разуме и руководи целу технику производње и продаје“, (Јовановић, 1927: 81) радништво не може остварити самостално, већ искључиво кроз и уз помоћ сељаштва.

Да би то било могуће, закључује Јовановић, важно је да „радничке партије“ схвате да радничка и сељачка класа нису једна већ две целине у чијем се међусобном допуњавању искључује свака могућност потчињавања. „Сељак и Радник се разликују и по уму и по друму, али им је заједнички непријатељ – Капитал, и заједнички Бог – Рад“ (Јовановић, 1927: 71).

Док је Јовановић своју мисао заокруживао у сељачком социјализму, Отокар Кершовани постао је значајно ближи КПЈ. Када је Драгољуб Јовановић након дужих разговора са истакнутим чланом Савеза земљорадника Миланом Прибићевићем[150] (Јовановић, 1997а: 187, 307-315; Јовановић, 2000: 122) свестан да „нову земљорадничку странку данас је још теже створити него нову радничку странку“ (Јовановић, 2000: 125) донео одлуку да се прикључи земљорадницима[151] дошло је до расправе између двојице сарадника.

Кершовани је отворено заступао став да прелазак омладинаца из Група СКА у земљорадничке редове неће донети ништа добро организацији која је у свом оснивачком документу решила да буде изнад страначких подела, пошто она, сматрао је, неће успети да наметне своје идеолошке обрасце овој политичкој групи, нити ће у крајњем сељаштво успети да се икада конституише као засебна класа (Кершовани, 1960: 67).

Промишљање о левици међу сељаштвом, са циљем његовог самоодређења као класе равноправне радничкој, коментарисао је у лењинизму тада већ добро укорењени Кершовани, могуће је са теоријског аспекта, али је у пракси ова појава представља својеврсну аномалију и дисидентнство, а „наша политичка историја нас учи да је дисидентство смрт која подједнако коси и мозгове и репове странке“ (Кершовани, 1960: 66).

Сељаштво, поручивао је Кершовани Јовановићу, јесте компатибилно са социјалистичким идејама, али да би дошло до јединства о којем је, правдајући свој избор, говорио Драгољуб

[150] Није безначајно напоменути и то да је у управи Главног одбора Савеза српских земљорадничких задруга у то време био и Јован Жујовић, кога је Јовановић ценио (Јовановић, 1997г: 24).

[151] Заправо, још током 1925-26, Јовановић интензивно размишља да Група СКА прерасте у политичку организацију. При томе, група политику доживљава другачије него они који је своде на надметање, корист-интерес било које врсте: „Ако се под политиком разуме закулисна интрига и партијско надметање у циљу приватних интереса, онда ће овај покрет бити далеко од сваке политике“ (Јовановић, 1997а: 259).

Јовановић, нужна је његова пролетаризација, која суштински означава његов својеврсни раскид са елементима самоодређења на којима Јовановић инсистира. Само пролетаризовано, поручивао је Кершовани Јовановићу, сељаштво се може ослободити својих статичних, конзервативних елемената и постати активни друштвено-политички чинилац. Одговарајући на ове опаске, Јовановић ће поручивати да су бошљевици, као носиоци идеје која је „подмладила“ социјал-демократију, не последња реч развоја једне идеје, већ „претходница сељачких социјалиста“ који су „дошли да обнове веру у социјализам“ (Јовановић, 2023а: 85-86).

Услед немогућности проналаска договора, 1927. „Групе СКА“ престале су са постојањем. Кершовани ће скупа са Веселином Маслешом прићи бољшевицима, па ће исте године постати члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију и коначно члан КПЈ у чије ће име радити у листу *Новости* (у којем ће се несметано јављати и Јовановић [Јовановић, 2000: 139-142]), да би уз помоћ и подршку Веселина Маслеше, скупа са Отом и Павлом Бихалијем покренио *Нову литературу*[152] (*Нова литература*, 1978).

Странку у којој се нашао након, како је писао, неколико неуспешних покушаја да за себе веже независне интелектуалце и јавне раднике (Јовановић, 1997а: 187) Јовановић је разумео као класну организацију, а своју борбу унутар ње као наставак већ започете борбе која се води раме уз раме са другим „војницима светске борбе сељаштва“ (Јовановић, 2000: 123). Отуда он, већ од првих дана свог ангажмана, позива чланове КПЈ да одустану од инсистирања на урбаном карактеру своје идеје, а пре свега од става о индустријском радништву као јединој мери социјализма. Чинећи то, он се није позивао само на предмарксистичке српске традиције, већ и на Лењиново читање Маркса, сматрајући да од југословенских бољшевика има пуно право да тражи да чине оно што је Лењин урадио у Русији 1917 (Јовановић, 1997б: 16).

Поручујући бољшевицима да је раднички ексклузивизам ствар прошлости, да је индустријско радништво могло играти главну улогу на политичкој позорници у 19. веку али да је на почетку 20. века, акценат на сељаштву (Јовановић, 1997а: 16-17), Јовановић није критиковао само КПЈ, са којом је, уз стални страх од „срљања у бољшевизам“. (Јовановић,

[152] НОЛИТ је издаван као део „социјалне уметности“ покрета који је „градио југословенско заједништво, указујући на подједнак положај експлоатисаних и на њихове исте ослободилачке и људске циљеве“ (Плетерски, 1985: 124). Захваљујући „социјалној уметности“ и „стваралаштима марксистичке оријентације, продирале су у јавност етичке вредности и визионарске димензије илегалног комунистичког покрета налазећи извесног одјека и међу грађанском демократском интелигенцијом“ (Плетерски, 1985: 124).
Занимљиво је истаћи да је једно време у уредништву листа био и републиканац, касније идеолог Равногорског покрета Драгиша Васић.

1997б: 24) на трагу „доследног“ разумевања Лењина тражио могућност сарадње, већ и СПЈ која је, безрезервно следећи Кауцког, сматрала да се сељаштву не сме дати ни онолико простора колико је то чинио Лењин.

И док се звезда Драгољуба Јовановића полако смиривала у много већем сазвежђу, у којем ће током 30-их водити борбу на неколико фронтова, унутрашњем за образовање земљорадничке социјалистичке левице и њене одбране од комуниста које је непрестано позивао на сарадњу и спољашњем на којем је наилазио на презир радикала и неразумевање Уједињене опозиције чији је део био, КПЈ је крајем 20-их година почела да показује јасно опредељење за излазак из летаргије у коју је услед исцрпљујућих фракцијских борби запала.

Након што је, под изговором борбе против десне фракције, а уз подршку Коминтерне, (Плетерски, 1985: 94-95) лево крило КПЈ суспендовало Централни комитет и именовало привремени политбиро на челу са Ђуром Ђаковићем, крајем новембра 1928. Дрезден је био домаћин новог Конгреса КПЈ. Осим потврде националне политике партијске левице, Конгрес је образовао нови ЦК, донео одлуку да се најстроже забрани сваки контакт са социјал-демократама и решио да искључи из странке сваког партијског функционера који покаже фракцијашке склоности.

У главном органу ЦК *Пролетер* који је почео да излази 1929. године бољшевици су у циљу сопственог окупљања настојали да укажу на „чињеницу“ да је управо реформаторски и са буржоазијом помирљиви курс који је СПЈ заузимала био највећи кривац њеног распада. За разлику од КПЈ, која је због свог револуционарног деловања била забрањена, али не и разбијена, СПЈ је, сматрали су бољшевици постала симбол неодрживости средњег курса.

Почетком јануара 1930. лист ће се поново сетити СПЈ и Живка Топаловића кога ће због одбијања револуције назвати „социјал-фашистом“[153]. И овом приликом, КПЈ одбацује и напада идеју о унапређењу положаја радничке класе путем договора, сматрајући је не више „утопијском“, већ „фашистичком“ из два разлога: првог, дневнополитичког, сводећи социјал-демократију на одбрану државе, која се, по мишљењу КПЈ од увођења личне краљевске власти развила у фашистичку, и идеолошког, истичући да се исте матрице нивелације међукласних

[153] Партија не даје додатно образложење овог појма. У питању је заправо кованица која треба да означи оне, по мишљењу КПЈ, лажне социјалисте, који у пракси, уместо да инсистирају на револуцији, настоје да своје интересе остваре у сарадњи са водећим политичким странкама, које је партија у то време третирала као „фашистичке“. Разлог томе, проналажен је у подржавању политике краља Александра која је, због укидања вишепартизма и завођења личне власти неретко, за потребе дневне политике, изједначавана са фашизмом.

односа које траже социјал-демократе, могу пронаћи и у Мусолинијевој Италији. Таква врста договора, сматра *Пролетер,* иако се позива на Маркса, нема ништа заједничко са идејама писца *Капитала.* Социјал-демократи су зато баш као и фашисти, „лажни социјалисти“ који немају права да се у име радништва договарају са капитлистима (*Пролетер*, јануар: 1930).

> „Фашисти и социјал-фашисти теже једном истом циљу – угушити у крви револуционарни раднички покрет, учврстити уздрмане стубове капитализма и очувати власт капиталиста и велепоседника, а разликују се у средствима и методама своје тактике. Фашисти јавно иступају са пропагандом мача и кундака; као једино средство за провођење своје политике, они сматрају крвави терор. Социјалфашисти иступају у увијеној форми, они се труде социјалистичком терминологијом при спровођењу своје одвратне улоге: они гуше национално-ослободилачке покрете тобоже у интересу чисте, неподмитљиве класне борбе: они учествују у свим комисијама за уништење радничког законодавства под изговором увођења реформи за радничку класу итд. Једном речју нема такве одвратности и подлости, пред којом би се зауставили социјалфашисти у својој лакејској служби буржоазији“ (*Пролетер,* 20. 1. 1930).

Сваки евентуални уступак власти радницима КПЈ доживљава не као победу радничке ствари, већ као повлачење пред великом неправдом, наплаћено ситним задовољштинама. То је „мала награда“ за одрицање од онога што би додатно заоштравање међукласних односа могло у коначници да донесе:

> „Кад год је било потребно помоћи буржоазији, учврстити поколебану моћ капитализма, ту су се налазили социјалдемократи [...] који су притицали у помоћ капиталистима. Кад год је било потребно угушити револуционарни раднички покрет, налазили су се ту социјалдемократи. А када је било потребно изграђивати социјалну базу за фашистичку диктатуру и ставити радничке организације у службу фашизма, опет су ту били реформисти“ (*Пролетер*, 1. 5. 1930).

Зато, као једини исправни пут, *Пролетер*, нуди „пут Лењина“. То је пут „пролетерске револуције, обарања буржоазије и васпостављања пролетерске диктатуре“ (*Пролетер,* 1. 5. 1930).

Када је, одбацивањем предлога Министра правде Димитрија Љотића (Љотић, 2001а: 34) 1931. донет нови Устав у којем је започет процес обнављања партијског живота, и у редовима

КПЈ почело се размишљати о нужној унутрашњој реорганизацији. Посебан замах је почео 1932, а свој врхунац доживљава почев од 1934, када на сцену ступају Благоје Паровић и Јосип Броз (Плетерски, 1985).

Колико је за КПЈ било важно да се у овим процесима дистанцира од социјал-демократије, сведочи и текст „За заједничку борбу против фашизма“ који је објављен у априлском издању *Пролетера* 1933. И овом приликом, партија своје опоненте са левице третира као последње браниоце капитализма, наглашавајући да јединственог фронта не може бити докле год социјал-демократске снаге не одустану од својих идеја. У истом броју, поводом 50 година од смрти Карла Маркса, *Пролетер* доноси текст у којем као једино исправно читање Маркса истиче Лењиново. Лењинизам се разуме као „марксизам епохе империјализма и пролетерске револуције. Тачније, лењинизам је теорија и тактика пролетерске револуције уопће и теорија и тактика диктатуре пролетаријата напосе“ (*Пролетер,* април: 1933). Лењин је „ученик Маркса, који је науку Маркса развио и примјенио у новим условима господства многополистичког капитализма“ (*Пролетер,* април: 1933).

И док се у вредности Марксовог учења није смело сумњати (докле год се оно чита кроз Лењинова сочива), интересовање за Светозара Марковића било је међу члановима и симпатизерима КПЈ готово непостојеће. Нешто више пажње писцу *Србије на Истоку* поклониће половином 30-их година Веселин Маслеша, који је почев од 1933. интензивно радио и на припремању Марковићевих и Пелагићевих текстова за штампу у одвојеним књигама њихових изабраних дела (Маслеша, 1956: 101).

Иако марксиста-лењиниста, Маслеша се неће одрећи својих најстаријих политичких узора Светозара Марковића, Васе Пелагића, Петра Кочића и „Младе Босне“ за коју ће говорити и то да представља изданак заједничких претходника, „ранијих, револуционарних традиција из доба сељачких буна против Турске“ (Маслеша, 1956: 8). Па ипак, ови Маслешини напори остаће готово неприметни за редакцију *Пролетера,* која ће и у јануару 1934. наставити свој рат против кауцкијанских фракцијаша у редовима КПЈ. У тексту „Појачати борбу против социјалфашизма“, орган ЦК КПЈ поручује да „војнофашистичкој диктатури“ социјал-демократе требају како би оправдала своје поступке и постојање док у јулу исте године пише о „социјалдемократској болести наших партијских организација“, (*Пролетер*, јул 1934).

Исте године, можда баш као реакција на писање *Пролетера*, у издању „Издавачке књижаре Скерлић“ Никола М. Поповић поводом две деценије од смрти Димитрија Туцовића

издаје занимљиву студију *Димитрије Туцовић, његов живот и рад* у којој, указујући на јединство мисли Димитрија Туцовића и Светозара Марковића са једне и нејединство праксе ССДП и руских бољшевика са друге стране, улаже напоре да најпре од КПЈ отргне право на наслеђе српске социјал-демократије, а потом да то наслеђе одбрани од оних који, ослањајући се на њега, воде борбу за ликвидирање свих Коминтерни нелојалних социјалиста.

И мада Марковићев социјализам (у шта Поповић сврстава све социјалисте до оснивања ССДП 1903. [Поповић, 1934: 17, 49, 67]) чији је Туцовић „добар ученик“ (Поповић, 1934: 365) није имао класни карактер, и мада је био „утопистички“ (Поповић, 1934: 49-50) и свакако немарксистички, претежно сељачко-занатлијски, у којем су радници били пре „додатак“ него кичма, он претходи српској социјал-демократији не само хронолошки, већ и суштински (Поповић, 1934: 49, 286, 364).

Као ученик који је, сматра, превазишао свог учитеља, на којег је још 1922. упућивао и Драгиша Лапчевић, Туцовић, сматра Поповић, није био доктринарни марксиста, већ потпуни дијалектичар који тражи решења за дате околности, водећи рачуна да се у најширем контексту задржи унутар Марксовог идејног круга (Поповић, 1934: 366).

Ова својеврсна „оригиналност“ Туцовићевог приступа Марксу (коју препознаје код Марковића и на основу које гради тезу о јединству двојице социјалиста), поручује на крају своје студије Поповић, доводила је творца ССДП у сукоб са немачком социјал-демократијом и Другом Интернационалом као што би га, убеђен је Поповић, држала подаље и од бољшевика којима се аутор обраћа као „рушиоцима“ социјалистичке мисли:

> „Колико би се он рвао са тим рушиоцима, то је друго питање. Али да би они били побеђени, то је ван сваке сумње. Он би их победио и поред тога што би им сигурно њина браћа Зиновјев и Стаљин пружили помоћ. А победио би их зато што је Туцовић био велики борац и што он никад није мислио на свој живот, а још мање на лични интерес. Напослетку, победио би их, јер је он увек и непрекидно пазио да не учини ни најмању грешку и јер је свако ко год га је чуо кад говори, морао отићи с убеђењем да је Туцовић говорио из дубоког уверења“ (Поповић, 1934: 376).

Половином 30-их година, на руку напорима ЦК да обнови рад КПЈ ишао је и успон фашизма и и национал-социјализма, односно јак анти-гемрански сентимент у делу Краљевине

Југославије. Управо на томе се инсистирало на Конференцији у Љубљани 1934, (на којој у ЦК између осталог улазе Милан Горкић, Јосип Броз и Благоје Паровић) када се доноси одлука о уласку у комуникацију са другим грађанским странкама, на платформи борбе против фашизма.

И мада се на сарадњи инсистирало, она није остваривана лако, што због одбијања доброг дела опозиције да улази у било коју врсту аранжамана са комунистима[154], што због искључивости КПЈ која је, увек водећи рачуна о својој догматској чистоћи тежила да се наметне као једини исправни тумач социјализма (Јовановић, 2000: 244). Ове тенденције посебно су компликовале односе са левим крилом Савеза земљорадника које је, предвођено Драгољубом Јовановићем, због свог искреног трагања за јединством са бољшевицима[155] трпело критике не само деснице у својој странци, већ и целокупне опозиције која га је отпуживала да је комунистички агент који ће противнике режима превести на комунистичку страну (Јовановић, 2000: 213-216, 220). Сукоб Јовановића са комунистима имао је свој корен не само у практичној страначкој борби, већ и у дубоким теоријским разилажењима на трагу различитог читања социјалистичке литературе. Отворен према комунистима, сматрајући да леви земљорадници на левом идеолошком полу немају непријатеља, Јовановић ће бољшевизам и хвалити и кудити. Посебну бојазан, Јовановић је показивао према комунистичком свођењу демократије на „диктатуру пролетаријата“. Тврдећи да социјализма нема без демократије, указивао је на дефицит исте и унутар редова КПЈ (Јовановић, 2000: 182).

Повод за сукоб са марксистима у КПЈ Јовановић ће дати када 1934. на позив Милана Грола у *Српском књижевном гласнику* буде штампао приказ књиге Ота Рилкеа о Марксу, под називом „Беде и победе Карла Маркса“. Попут Светозара Марковића и Јована Скерлића, својих претходника на које се позивао још у време оснивања Група СКА, Јовановић ће Маркса оценити као „громаду“ и „пророка“, чија су учења, ма колико прецизна и научна била (Јовановић, 2000: 194), ограничена како временом у којем настају, тако и простором на којем се јављају. Не замерајући Марксу за развој марксизма, свестан да писац *Капитала* не може бити одговоран за начин на који су га његови „наследници“ читали, Јовановић критикује баш њих, констатујући да

[154] Комунисти су нарочито велике наде полагали на сарадњу са хрватским сељаштвом. Међутим, ХСС није била заинтересована за сарадњу са КПЈ. „Вођство ове странке, рачунајући на доминантан утицај у народу, није прихватило иницијативу комунистичке партије, с образложењем да је народни фронт у Хрватској већ остварен у виду хрватског националног покрета који предводи та странка“ (Плетерски, 1985: 136).

[155] Подршку сарадњи са КПЈ давали су још и Јаша Продановић као шеф републиканаца и стари социјалистички борац и један од оснивача ССДС др Недељко Дивац.

су од свог учитеља направили Бога, а од његовог учења „религију“ у коју не дају да се дира (Јовановић, 2000: 193).

Реагујући на ова Јовановићева запажања, бољшевици ће одговорити преко листа *Данас* којим је у то време руководио некадашњи члан Група СКА, Веселин Маслеша. Оптужујући Јовановића да Маркса критикује јер ради за буржоазију, прогласиће га љубоморним на писца *Капитала*. У закључку текста, непознати аутор (највероватније управо Маслеша) поручује да Јовановић не разуме Маркса, уз напомену да се, прикључивањем земљорадницима одрекао социјализма, те да је, као и сваки сељачки идеолог, постао конзервативан и реакционаран (Јовановић, 2000: 194).

Идеолошки сукоби са КПЈ биће настављени и након што је исте године Јовановић објавио једну од својих најпознатијих књига *Нови Антеј*[156]. У њој, он ће не негирајући вредност Марксу, као и Марковић својевремено, посебан акценат ставити на ограниченост учења писца *Капитала* међу којима истиче просторну и географску условљеност, као и чињеницу да Маркс до својих закључака долази тек посредно, анализирајући конкретне статистичке податке (Јовановић, 1946: 14).

Из овакве почетне позиције, сматра Јовановић, развила се читава школа мишљења која је, држећи се Марксових идеја и метода пошла за „науком“ која из анализе искључује заједницу и њену праксу, чиме се дошло до догматизма (Јовановић, 1946: 15) који је тек под притиском животне динамике морао бити начет 1917. У том смислу, Јовановић као позитиван пример истиче оно што су Живко Топаловић и његови саборци из СПЈ својевремено нападали, а бољшевици покушавали да најпре негирају, а потом и рационализују, Лењинову ослоњеност на сељаштво (при томе, Јовановић заузима вредносно неутралну позицију), чиме је потврдио да је, ма колико се трудио да буде „интернационалац“ у својим промишљањима и делању, био „дубоко Рус“ (Јовановић, 1946: 16).

Пошто се социјалистичка идеја не може и не сме свести на класни детерминизам и предодређене токове историје, то се она, поручује Јовановић не може свести на револуцију као једино и нужно средство промене друштвеног система. Истина, од револуције не треба бежати, али исто тако од ње не треба правити ни божанство. Уместо трагања за приликом да се

[156] Занимљиво је да је издавање ове књиге новчано помогао и Јовановићев пријатељ још из Париза, иначе конзервативац, поштовалац Шарла Мораса и идејама Димитрија Љотића блиски Владислав Стакић. Уједно, Стакић ће помагати и штампање *Алманаха нових генерација за економско, социјално и културно унапређење села*, који ће нешто касније добити назив *Нова култура*, гласила левих земљорадника (Јовановић, 1997в, 44-45, 65).

капитализму упути један ударац за који се уједно верује да ће бити и судбоносан, практичније је, сматра Јовановић, радити на реформама (Јовановић, 1946: 31).

Борба против капитализма је, бележи Јовановић, дугорочни посао (Јовановић, 1946: 53) који тражи доста напора и жртава. Њен циљ није насилна акција мале групе „револуционарне авангарде“ (која се уз то лако претвара у „црвену диктатуру“ „одабраних“, „који знају шта хоће“) већ просвећење на више нивоа, са надом да ће нови друштвени поредак доћи услед настојања самих људи да до њега дођу“ (Јовановић, 1946: 29, 31).

У ишчекивању погодног историјског момента за извођење револуције, сматра Јовановић, усмерени ка максималним, великим циљевима, које тешко остварују и много јаче политичке организације него што је КПЈ, југословенски бољшевици падају у „апатију и декадентство“ које, уместо ревидирањем сопствених ставова и рада на договору са себи сличним организацијама, настоје да разреше насилним прекидом чвора који су сами свезали. Тај „прекид“ остварује се, сматра Јовановић на два начина: у организованом терању других од себе и појединачном разочарењу које води у напуштање идеје и прелазак у противнички табор: „Зар је мало левичара, бунтовника, револуционара, опијених и разбарушених, који су за неколико година постали обичне ћифте, ако не пљачкаши и исисивачи“ (Јовановић, 1946: 54).

За разлику од КПЈ која је, сматрао је, потисла људе из историје, „нови, земљораднички социјалисти“ сматрају да су управо људи ти који руководе историјом и историјским токовима У пракси, политичке вође не могу обликовати вољу маса према сопственим „идеалним“ замислима, већ управо супротно; уколико желе да остваре одређене циљеве, политичке вође су те које у дефинисању своје политике морају полазити од хтења маса. Као позитиван пример Јовановић наводи управо Лењина, који „није остао при комунизму“, већ је, оставши веран својим идеалима одабрао „реалнији и позитивнији приступ“ (Јовановић, 1946: 55) и окренувши се селу, раскрстио са догматизмом и створио радничко-сељачку форму социјализма којом је за себе трајно придобио руске масе (Јовановић, 1946: 95).

Колико је ова књига у којој вођа левих земљорадника, објашњавајући идеју сељачког социјализма, за свог савезника узима управо Лењина, засметала бољшевицима у КПЈ, можда најбоље сведочи податак да га је лично напао Благоје Паровић, оптужујући га још једном да је издајник социјализма у теорији, а последња линија одбране капитализма у пракси. Уместо да ради на приласку сељаштва радничкој партији, замерао је Паровић, Јовановић чини управо

супротно чиме тупи револуционарну оштрицу и одржава на власти капиталистички режим против којег се, декларативно, бори (Јовановић, 2000: 197).

Када је у фебруару 1934. изашао први број *Отаџбине,* листа мале групе истомишљеника окупљених око бившег Министра правде Димитрија Љотића (Љотић, 2001а: 36), идеолошки сукоби на полу који ако и није био ортодоксно социјалистички, свакако се обраћао прилично сличној публици и са прилично сличним крајњим намерама,[157] постали су, посматрано из угла историје идеја, још тежи и компликованији.

Група окупљена око *Отаџбине,* разочарана у олигархијски и опортунистички карактер југословенске партијске демократије, тражила је њено укидање (у чему је, на југословенском тлу, највише личила бољшевицима) и стварање „економске демократије“[158] (у чему је опет, била блиска Драгољубу Јовановићу[159]), како би се створио простор за „најбоље снаге ума и карактера“, да уђу у политички живот (Љотић, 2001а: 37, 41).

Делећи мишљење *Отаџбине,* али без групе интелектуалаца и јавних радника који су је уређивали, у Београду се у октобру 1934. састало неколико неформалних, до тада неповезаних политичких група „Бој“ из Словеније, „Збор“ из Београда, „Југословенска акција“, али и у младим данима самосталац, скерлићевац и марковићевац, а касније републиканац, па самостални интелектуалац Светислав Стефановић, са идејом да се удруже у нову политичку организацију (Љотић, 2001а: 37). Након првих договора, ова група успоставиће контакт са редакцијом *Отаџбине* па ће у децембру исте године доћи до састанка у Загребу на којем ће настати „Југословенски народни покрет Збор“ (ЈНПЗ). За председника ће бити изабран Димитрије Љотић, син Владимира Љотића првог преводиоца *Манифеста Комунистичке партије* на српски језик, и блиског пријатеља Светозара Марковића, за првог потпредседника Јурај Коренић, а секретар ће бити Велибор Јонић. Званични орган групе постаће Љотићева

[157] Ту сличност ће приметити и Драгољуб Јовановић који ће у својим политичким успоменама записати да Љотић „не напушта“ „левичарске пароле“ (Јовановић 5, 1997: 50).

[158] У овим размишљањима ни Љотић ни Јовановић нису били изузетак. О могућности економског организовања у парламенту, расправљало се још у Краљевини Србији, о овим питањима су писали и Стојан Протић и Слободан Јовановић, о њима се расправљало и у време израде Видовданског устава (Љотић 2, 2001: 37). У Европи, ове идеје постоје још од времена „гилд-социјалиста“, а о стварању економског парламента размишљало се и у време израде Устава Вајмарске републике у Немачкој.

[159] Јовановић употребљава нешто другачији термин, „радна демократија“, која представља избор „између ауторитативног режима у корист малог броја људи и организоване слободе у корист народне већине, између поретка који сигурно одузима слободу, а не осигурава сигурно хлеб и поретка који сигурно осигурава хлеб свакоме који ради, а не дира слободу људима који раде“ (Јовановић, 1997г: 164).
Иначе, Јовановић је био редовни претплатник на *Отаџбину* (Јовановић, 1997в: 63, 69).

Отаџбина (Љотић, 2001а, 38-39). У јавности, покрет се појавио 6. 1. 1935, чиме је стављено до знања да ЈНП Збор наставља ону политику краља Александра која је дефинисана у јануарској прокламацији 1929. године (Бојић, 1996).

У складу са тим опредељењем, ЈНПЗ је дефинисан као интегрално југословенска организација која сматра да се у средишту југословенске самосвести не налази политичко наметање идентитета, већ „самосвојна југословенска култура“, по својој сушитни изразито сељачка, чији је југословенска држава заштитник:

> „Југословенска народна заједница мора имати у друштвеном погледу свој особени склоп, који одговара њеном духу и њеним потребама. Дом, као природна основица народа мора бити и друштвена основица народне заједнице. Село ће бити мерило југословенске друштвене политике. Рад мора бити дужност и право сваког појединца. Друштвена корист рада одређује вредности и улогу у заједници. Приватна својина и капитал морају се подредити интересима целине“ (Љотић, 2001а: 40).

Као свој темељни принцип, ЈНПЗ ће, баш као и Драгољуб Јовановић[160], (Јовановић, 1997а: 45) одредити солидарност а не класну борбу, како су о томе говорили бољшевици (Љотић, 2001а: 47). Тако, иако су се нашли на супротним странама, и ЈНП Збор и леви земљорадници теже стварању „хармоничне и уравнотежене заједнице у оквиру које сваки део има оно место које је најфункционалније са становишта репродукције целине“ (Љотић, 2001б: 51-52). Разлика је „само“ у томе што Јовановић сматра да се социо-економски проблеми као први и најважнији проблеми који оптерећују унутрашњи живот Краљевине Југославије могу разрешити повратком класичне демократије, док Љотић сматра да је предуслов остварења прилично сличног циља њено укидање и потпуна замена сталешко-задружном државном и парламентом[161] који подразумева владавину „најбољих, једне особене мањине која поседује моралне, интелектуалне, управљачке и друге квалитете“ (Љотић, 2001а: 42).

---

[160] За Јовановића, задругарство је „више него економски инструмент. Оно има да обухвати све елементе људског живота.“ Зато, говорећи о времену задружних држава, Јовановић пише о „ери интегралне кооперативе“ (Јовановић, 1997а: 45).
Као три главне вредности задругарства Јовановић ће истаћи етику, интегралност и слободу, и њих ће супротстављати доктринарству и искључивости које је одредио као главне карактеристике теорије и праксе КПЈ (Јовановић, 1997а: 46).

[161] Сматрамо да је овде потребно дати додатно објашњење. За разлику од Драгољуба Јовановића, Димитрије Љотић је своје политичке ставове темељио и на свом дубоко религиозном осећају света. О томе је у коначници забелешку

ЈНПЗ, као и његови ближи и даљи анти-капиталистички супарници, своје прве противнике види у „старопартијцима“, чије је „време прошло јер су дотрајале њихове неначелне скупине, повезане леношћу, инерцијом, интересима и греховима“ (*Отаџбина* 29. 9. 1935). Овом питању биће посвећен текст „Наш социјални конструктивни национализам“ штампан у *Отаџбини* 9. 6. 1935. У овом занимљивом чланку Љотић ће изнети готово левичарски став да „најболније питање“ југословенског друштва није политичко, ни партијско, ни уставно, већ „то је питање социјално и економско“ (Љотић, 2001б: 278-279).

Љотић уопште узев, није био претерано склон љубави према политичком[162]. Попут Прудона и уопште леве традиције, укључујући и самог Маркса, он сматра да се стварни живот одвија мимо политичког, у домену социјалних и економских односа чије је уређење суштински везано за степен духовног развоја човека. Политика у том смислу има вредност идеологије и у другом је плану. Она је присутна тек онолико колико је потребно да се организацији живота да одређена мисаона форма. Промена те форме о којој Љотић говори отуда није никаква трагична ствар, јер је она нужна уколико се жели осигурати оно што има вредност:

> „Пре него што се реши проблем нашег народног привређивања, пре него што се реши социјални проблем у нашој земљи, не може се решити ни једно питање. Прво треба створити здраву привреду, правичне међусобне односе. И када је то учињено, створена је основа за решавање свих унутрашњих и спољашњих проблема“ (Љотић, 2001б: 279).

Тезу да се у основи сваког политичког мишљења и деловања налазе социо-економски односи, Љотић ће поновити и у тексту „Хрватско питање“, штампаном у *Отаџбини* 4. 8. 1935, у

у својим *Медаљонима* оставио и сам Драгољуб Јовановић. У чињеници да је Јовановићева етика била кантовска, па отуда и просветитељска, можемо наћи битан фактор разлаза двојице по много чему сличних аутора. Коначно, чини нам се да су Јовановић и Љотић различито тумачили саму суштину задругарства, јер док је код првог оно, као и код Мите Ценића, синоним за социјализам, па отуда и за егалитаризам, равноправност, за другог оно представља једнакост уз поштовање хијерархије и функције коју у задругама имају старешине. Тиме Љотић само потврђује раније изнета Марковићева запажања о суштини старих патријархалних задруга, чији је демократизам негирао. Разлика је у томе што Марковић сматра да због тога треба пронаћи нови модел задружног организовања који ће патријархални модел старешинства претворити у демократију, док ЈНПЗ инсистира управо на старешинству као моделу.

Отуда можемо рећи да док Јовановић задруге разумева као социјалиста, Љотић то чини као конзервативац. У том смислу, њихов спор може бити значајан основ за истраживање односа између конзервативне и социјалистичке мисли међу Србима.

[162] Не треба заборавити да је Љотић у младости био склон (хришћанском) анархизму који је, уз све разлике спрам класичног, атеистичког, прогресивистичког, материјалистичког, једнако скептичан према свођењу живота на политичку визуру.

којем истичући примат економије над политиком, иде до готово крајње леве тачке негирања „хрватског питања“, које разуме као свођење „човечанског питања“ на национално. А то, „човечанско“ питање манифестује се у „жудњи за редом, правдом и сношљивим приликама“, одакле закључује да ће, пошто се у Краљевини Југославији реше социо-економска питања, нужно нестати и „национална“[163] (Љотић, 2001в: 59).

Негирајући, попут Драгољуба Јовановића, али не и бољшевика, универзалну вредност политичких поредака, сматрајући да сваки народ има своје специфичности које, у времену у којем је треба да изрази у складу са сопственим карактеристикама и одликама доба у којем је, (Љотић, 2001б: 11) Љотић ће у тексту „Ка економској демократији" штампаном у *Отаџбини* 23. 6. 1935. истаћи не само да су политички системи споредни, већ и то да су они који инсистирају на „опробаним“ системима „инертни“ носиоци старих политичких образаца који више не одговарају социјално-економским односима[164] (Љотић, 2001б: 291).

О „старима“ и „новима“ Љотић ће на готово идентичан начин на који су то у *Генерацији пред стварањем* чинили Отокар Кершовани и Драгољуб Јовановић, писати у *Отаџбини* 15. 4. 1934. У тексту „Старо и ново“ он ће критиковати свођење фашизма[165], национал-социјализма, бољшевизма и америчког интервенционизма на „политику деце и неуких маса“ (Љотић, 2001а: 118-119). Оптужујући „старе“ да на тај начин, у недостатку идеја, покушавају да аргументују разлоге за сопствено преживљавање, поручује да се обично у таквој критици заборавља на то да су у Француској револуцији 1789. на историјској сцени били управо „деца и неуке масе“, носиоци „нових“ снага које су рушиле старо. Из тог „новог“ о којем Љотић нема афирмативан став, али му признаје идејну снагу, развио се поредак који и у 20. веку доминира европским простором, баш као што ће, верује, и из „новог“ које настаје у том веку, временом процветати

[163] Интересантно је овде напоменути и то да су и Љотић и Јовановић сматрали да споразум између Драгише Цветковића и Влатка Мачека није никакав „народни“ споразум, већ договор два национализма, српског и хрватског, који руше југословенско јединство. Он је издаја не само вековне борбе јужнословенских народа, него и принципа на које су се Цветковић и Мачек позивали. Уз то и Јовановић и Љотић су из истог разлога, били непријатељски расположени према „Српском културном клубу“ Слободана Јовановића, сматрајући да јачање српског национализма не може јачати и југословенски, већ да је логика обрнута.

[164] Ова Љотићева констатација од посебног је значаја за одређење његове идеје, поготово за оне истраживаче који га сврставају у категорију (класично) конзервативних аутора. Ми сматрамо да Љотић то није, ако ништа друго, а оно због тога што он монархијски облик власти не прихвата као израз затворене традиције већ као израз специфичности, манифестацију самосвојне културе која је као таква компатибилна са новим политичким системима, што „економска демократија“ свакако јесте.

[165] На овом месту се треба сетити да је и Отокар Керошовани, пишући у *Генерацији пред стварањем,* био готово опчињен фашистичким омладинским духом.

пореци који ће бити зрелији и другачији него што су у моменту своје појаве и развоја (Љотић, 2001а: 119).

„Нови“ су, сматра Љотић увек мањина, али у исто време, то су они који заправо воде, „који су у стању да назру будућност и осете време које незаустављиво наступа. Прошлост је укоченост и мртвило, будућност – акција и живот. Нови нараштаји, по самој природи ствари, увек су на страни будућности“ (Љотић, 2001б: 291). Посао државе није да по сваку цену чува „старе“ форме, већ да регулише односе међу људима, а то се постиже само ако се тим односима омогући да учествују „у законодавној власти, јер ће се без тога законодавство и извршна власт у држави, хтели не хтели, налазити под моћним утицајем оних који су се већ удружили и организовали“ (Љотић, 2001б: 292).

Тражећи одговор на питање шта је то што „старе“ још увек одржава у политичком животу, Љотић ће у тексту „Јавно мњење“ објављеном у *Отаџбини* 7. 4. 1935. као највећи проблем навести недостатак „јавног мњења“, односно великих идеја у политици које су замењене краткорочним циљем освајања и опстанка на власти. Сматрајући да је до Великог рата политика била у доброј мери простор идеја, а сврставајући при томе и Светозара Марковића у групу „сјајних идеолога“ који су уносили у наш народ свест и политичко схватање“ (Љотић, 2001б: 211) Љотић констатује да након 1918. „велике“ странке више нису сматрале за потребно да стварају јавно мњење[166]. Те „велике“ односно „старе“ странке, политику су свеле на освајање власти, за њих идеје нису имале готово никакав значај (Љотић, 2001б: 211).

На овој Љотићевој тези посебно ће у својим радовима инсистирати Светислав Стефановић који ће се Светозара Марковића сећати знатно чешће. Специфичност Стефановићеве позиције био је управо у чињеници да је он, за разлику од Љотића који је Марковића, као што смо видели, тек споменуо (иако је морао бити упознат са његовим делом), исправност своје позиције настојао да покаже управо позивајући се на мишљења писца *Србије на Истоку.*

И током свог ангажмана у ЈНПЗ, Стефановић ће, не одричући се наслеђа самосталне радикалске и републиканске школе мишљења, активно инсистирати на идеји о потреби „довршетка“ Марковићеве идеје, сматрајући да су додирне тачке његових и зборашких идеја

[166] Током двадесетих година Љотић је и сам био члан Народне радикалне странке. Па ипак са њеном политиком је био у честом неслагању, па се тако десило да је на изборима 1927. у свом родном Смедереву изашао са „дисидентском“ листом (Љотић, 2001а: 32).

садржане у начелима доминације морала над економијом, задружне сељачке идеје над урбаним радништвом и коначно у начелу новог национализма, који и код Стефановића, као уосталом и код Кершованија, Маслеше и Драгољуба Јовановића, прераста из романтичног, историјског, у социјални и културни.

Како Стефановић свој целокупни рад подређује овом циљу, чини нам се да је након сукоба између радикала и Димитрија Ценића управо он био први који је своје политичко вјерују готово у потпуности везао за Марковића. У времену у којем живи и ради то је ван сваке сумње. Јер ма колико се Драгољуб Јовановић, Маслеша или Кершовани позивали на Марковића, ма колико га именовали „учитељем“ и чак се расправљали око тога ко има право на њега, у њиховом систему вредности Марковић нема толики значај колики има Стефановића, за кога можемо са великом сигурношћу констатовати да је своја кретања кроз различите политичке организације у којима је био темељио управо трагању за најбољим изразом Марковићевих идеја, онако како их је он видео и разумео.

Можда управо због појаве ЈНПЗ, који је од самих почетака нападан као „фашистички“, или простим следом одлука Коминтерне, током 1935. КПЈ ће, користећи жељу Драгољуба Јовановића да са бољшевицима оствари сарадњу, покушати преко његовог крила Савеза земљорадника да осигура чвршће везе са демократским опозиционим странкама (Јовановић, 2000: 218).

Половином јуна 1936. након што је у Јагодини држао велико предавање и том приликом поклонио се сенима Светозара Марковића[167] Јовановић у свом дому у Београду организује прву „народнофронтовску конференцију“. Том приликом, дошло је до сукоба између двојице старих познаника, својевремено оснивача Група СКА, Драгољуба Јовановића и Отокара Кершованија који је захтевао да се у дефинисању основних принципа новонастале организације крене од начела које је одредила КПЈ (Јовановић, 1997в: 293).

Јовановића ће Кершовани назвати „демагогом“, „ревизионистом“ и издајником, чијој идеји о „сељачком социјализму“ ће придодати префикс „такозвани“ (Кершовани, 1960: 116,

[167] Управо ова посета, како се касније сећао, послужила је Јовановићу да истакне нужност јединства сељаштва и социјалистичке идеје. „Ишао сам на челу поворке, кад ми је скренута пажња да су омладинци из Крагујевца, који су дошли у великом броју, на један штап навукли малу црвену заставу. Окренуо сам се и видео како наш др Ћосић са љубављу милује знамење револуције. Знао сам да ћемо због тога имати неприлика, али нисам захтевао да се уклони црвена застава. Кад може зелена, нека се вије и црвена! На Светозаревом гробу сам, у узбуђеном говору, затражио да се укрсте наше две заставе, и нека то буде симбол будуће сарадње“ (Јовановић, 1997в: 293).
Нешто касније, приликом посете Зајечару, искористиће прилику да оде у Нишевац, село у којем је Марковић рођен (Јовановић, 1997г: 61).

384). Одбијајући да се повинује „комунистичком методу“, Јовановић ће поручити Кершованију да је постао члан „револуционарне секте“ која брижљиво јачајући свој „језуитски“ карактер „неће сарадњу, него супремацију“, која у својој немогућности да омогући „напредовање здраве социјалне мисли“ (Јовановић, 1997ђ: 182) не жели савезнике и пријатеље већ „само послушнике“ (Јовановић, 1997д: 51).

Оно што су леви земљорадници били за КПЈ, ЈНП Збор ће постати за Драгољуба Јовановића (са чијим ће председником у лето 1936. заједнички радити на супротстављању намерама Југословенске радикалне заједнице [ЈРЗ] Милана Стојадиновића да од задругара преотме Главни савез земљорадничких задруга[168] [Јовановић, 1997в: 183]), агент и последња линија одбране капитализма пред надолазећим радништвом и сељаштвом.

Сваки фашизам, па и онај који по Јовановићевом мишљењу заступа Димитрије Љотић, је „прикладна форма“ којом капитализам, плашећи сељаштво доктринарним комунизмом, покушава да сељачке масе одвоји од социјализма[169] (Јовановић, 2000: 241). Сврставајући на тај начин фашизам и комунизам ако не на исти пол, а оно на стране које су по много чему блиске (Јовановић, 1970: 97; Јовановић, 1997в: 30, 4, 149; Јовановић, 1997ж: 25; Јовановић, 2023а: 18, 75, 173, 179-180; Јовановић, 2023б: 20, 497) Јовановић ће поручивати да се тоталитарне идеологије могу победити само социјалистичком демократском идејом која се темељи не (само) на борби против капитала, већ и на укидању сваке доминације града над селом. Носиоци те борбе, сматра Јовановић, „су сељаци, социјални слој друштва који је највише заинтересован за укидање капиталистичке експлоатације...“ (Јовановић, 2000: 242).

Свој став о односу сељачког социајлизма и фашизма Јовановић ће објаснити 1936. у брошури *Сељаци против фашизма* у којој настоји да повуче разделну линију између „сељачке“, леве и „десне“ фашистичке идеје. Фашизма се, сматрао је, људи тешко ослобађају пошто се он гради не само на „диктатури једног владара или каквог 'вође'“, већ и на социјалистичким

[168] Занимљиво је истаћи да је у то време, у управи савеза био и један од ретких српских заљубљеника у фашизам Данило Грегорић, једно време високи функционер ЈНПЗ, а у конкретном случају саборац Љотића и Јовановића (Јовановић, 1997г: 28).

[169] За Јовановића, фашизам је „лажни социјализам“. „Лажни фашистички социјализам може довести до социјалне револуције, као што његов бесни национализам доводи до рата. Многобројне организације, сталешке и друге, које се стварају, могу да се окрену против самог фашизма и да буду органи једнога правог социјалистичког уређења. Оперишући са обећањима градским и незапосленим радним масама, хитлеризам као и фашизам, доводе себе пред дилему да изгубе помоћ крупних капиталиста, или да окрену против себе незадовољне масе. Та опасност је нарочито велика за фашизам у Италији, који има да рачуна са многобројним сељачким масама.“ Овом „лажном“, Јовановић претпоставља „прави“ социајлизам, оличен у Народном фронту (Јовановић, 1997в: 243).

елементима, па у исто време значи и антикапитализам и еманципацију (Јовановић, 1997в: 329). Како би посведочио исправност своје тезе, Јовановић у први план истиче пример Мусолинија[170], (Јовановић, 1970: 87) који се као диктатор, отворено „позива на своју синдикалистичку и социјалистичку прошлост“ (Јовановић, 1997в: 330).

Одговарајући на ове и сличне оптужбе, Љотић ће у тексту „Ни фашизам ни хитлеризам“ штампаном у *Отаџбини* 3. 2. 1937. истаћи да са Мусолинијем и Хитлером ЈНПЗ дели мисао о штетности либералне демократије, али пошто такво мишљење деле „многи идеолошки покрети“, као што су „бољшевизам и рузвелтизам и многи други покрети који се иначе међу собом много разликују“, то се тај став не може узети као разлог сврставања Збора у фашистички и „хитлеристички“ блок (Љотић, 2001б: 166).[171]

И сама тражећи потпуни раскид са либералном демократијом и замену партијског парламента скупштином совјета као политичком организацијом рада, КПЈ ће током 1937. започети значајну обнову спостевних редова. Партија је и бројно и организационо јача. На чело ЦК, у време највећих Стаљинових чистки, уз његов благослов, долази Јоспи Броз[172], који 1938. образује Привремено руководство у земљи. До краја 1939. КПЈ је у доброј мери обновила своју организацију, о чему је било извештено и на Конгресу у Загребу 1940.

У јеку обнове, у есеју „Пријатељи народа“ објављеном 1937. Веселин Маслеша учиниће нови напор да своје саборце у КПЈ усмери ка Светозару Марковићу и револуционарима које је неколико година раније наводио као личне политичке узоре. Именујући их „пријатељима народа“, Маслеша ће нагласати да читава њихова мисао, сваки њихов покрет представљају „израз тога пријатељства, тога осећања љубави за људе, за човечанство, за народ, за радни народ. За сељаке, за раднике“ (Маслеша, 1956: 7).

Одговарајући на комунистичко настојање да Марковића присвоје искључивво себи, а трагајући, у оквиру свог народнофронтовског опредељења за клицом заједништва левице (од грађанске преко сељачке до радничке) исте године и лидер југословенских републиканаца Јаша Продановић ће у „Предговору“ *Изабраним списима* Светозара Марковића које је сам одабрао,

[170] И Карл Манхајм проналази сличне базичне премисе фашизму и социјализму, при чему разлика почива на способности фашизма да се „повезује са ирационалним филозофијама и политичким теоријама“ (Манхајм, 1978: 131).

[171] О овом питању видети више: Ломпар Р. (2021) *Љотић, учитељ или фарисеј* Београд, Catena mundi: Максић В. (2019) *Идеологија Љотићевог Збора и њени савремени појавни облици,* Београд, СЗГР Јован

[172] Јосип Броз и формално преузима вођство у КПЈ 1937, а за генералног секретара биће изабран 1940, у време када ће у Москви бити ликвидирани Милан Горкић, Филип Филиповић, Владимир Ћопић, Сима Марковић, Камило Хорватин (Плетерски, 1985: 147, 155, 170).

приредио и у „Српској књижевној задрузи“ штампао, посебну пажњу поклонити управо бољшевичком читању Марковића, трудећи се да о судбини Марковићевих идеја након 1875. говори неутрално, бранећи право свим „наследницима“, „тумачима“ и „следбеницима“ да се спрам писца *Србије на Истоку* одреде на начин на који сами мисле да треба.

То што је мисао Светозара Марковића од момента његове смрти почела да живи својим животом и што је пронашла различите „тумаче“, „следбенике“ и „ученике“ који су јој сходно својим потребама давали различита објашњења и смештали их у контекст који је погодовао тренутним потребама, не само да није проблем, писао је Јаша Продановић, већ се, напротив, може разумети као својеврсна потврда ванвременог карактера Марковићевих запажања (Продановић у Марковић, 1937: XXXIV). Таква појава, сматра Продановић, последица је протока времена и сасвим је очекивана, тим пре што ни сам Марковић, да је „остао жив“ не би могао бити способан „да одржи на висини ни све главне своје привржeнике, а камоли оне ситније и незнатније“ (Продановић у Марковић, 1937: XXVI-XXVII). Марковић не припада само себи, нити ико има ексклузивно право да своје тумачење његове идеје и дела истиче као једино исправно. Он је претеча свим борцима „за политички и социјални напредак наше земље“ (Продановић у Марковић, 1937: XXVI), њихова заједничка тачка, без обзира на то колико се сви они који се ослањају на њега или га користе против својих супарника међусобно разилазе.

У драстично измењеном времену у којем су новонастале околности усмеравале правац политичке акције, једни су „падали“, док су други, долазећи у реду за њима, „подизали заставу“, чували „посејано семе“ да не падне „у трње“ или га „птице позобају“ (Продановић у Марковић, 1937: XXVII). Управо чињеница да су бројне политичке струје деценијама након Марковићеве смрти настојале да се одреде спрам његовог дела, сматра Продановић, само је потврдила, а никако умањила његову вредност. „Ако су се у току мучне политичке борбе, вођене против безобзирних, сурових и несавесних противника, после тешких жртава поднесених у тој борби, појединi борци замарали, уклањали од борбе, погађали са непријатељима напретка, пребегавали и преверавали, предавали с и продавали, то не може умањити Светозареву вредност“ (Продановић у Марковић, 1937: XXVI).

За невоље настале на трагу тумачења Марковићевог дела, сматра Продановић „кривицу“ не сносе само његови „тумачи“ и „наследници“, већ и он сам, барем у оној мери у којој је његовој мисли и делу недостајало оригиналности. Продановић децидно, као и Драгиша Лапчевић пре њега (Лапчевић, 1922) истиче да Светозар Марковић није аутентични стваралац, већ

превасходно „сејач“ идеја које је уносио у српски простор. Његове идеје, укључујући чак и оне о презрењу Запада и нужности стварања „оригиналне цивилизације“ засноване „на основама нашега народног живота“ (Продановић у Марковић, 1937: XXXII) нису ништа друго до адаптација руских идеја и европског социјализма (Продановић у Марковић, 1937: XXXII).

Те идеје Марковић је, пошто их је пренео у Србију, немајући куд, у судару са реалношћу, прилагођавао домаћим потребама. Тако је, закључује Продановић, и настала разлика у Марковићевом и Марксовом читању социјализма. Она није дубока, нити на њој треба инсистирати као на сталној линији поделе, већ је треба прихватити као немогућност прекорачења ограничења која је наметао 19. век. Граница коју су изнова и изнова, са сваком новом генерацијом исцртавали међусобно сукобљени „правоверни“ и „отпадници“ социјалисти и они којима је идеал социјалне правде био фундаментални политички принцип, била је и остала не више од просте чињенице да је Марковић потицао „из малене земље“, а Маркс „из једног великог народа с дугогодишњом културом“ (Продановић у Марковић, 1937: XXVII). Та чињеница, ако је у 19. веку и имала пресудни значај, у 20.веку, сматрао је Продановић, била је непотребна.

То што је Марковић и сам био више тумач него оригинални аутор, додатно је, сматра Продановић, замагљивало могућност његовог разумевања и сужавало простор онима који су се из разних разлога позивали и одређивали спрам њега. Констатујући да се током времена појавио читав низ интерпретација од којих су неке настојале да посведоче вечну исправност Марковићевих теза, друге да их допуне, треће да их одбаце у потпуности, а четврте да их „исправе“ уз ослањање на оригиналне текстове које је Марковић преносио у Србију и тумачио у складу са временом у којем је живео и радио, Продановић је и сам покушао да укаже на оне тачке које су првог српског социјалисту зближавале са Марксом, односно удаљавале од њега.

Тако он, у прву групу сврстава свест о условљености идеје и воље политичким и општим оквиром развоја друштва, идеју о нужности успостављања заједничке својине на основу које је пројектован однос према самоуправи и демократији, те тезу о капиталистичком поретку као јединственој целини и његовој деструктивној природи која се супротставља не појединим народима већ човечанству, о чему је, по Продановићевом мишљењу, писао у тексту „Српској омладини“ (Продановић у Марковић, 1937: XIII- XIV).

Оно што коначно спаја Марковића и Маркса, али и све потоње следбенике њихове идеје, јесу истоветни противници. То су, сматра Продановић, реакционарни режими који траже „пуну

власт за своје представнике, а никаква права за народ“, који себе изједначавају са државом, па своје право на власт, а не вољу народа проглашавају за „спас отаџбине“ (Продановић у Марковић, 1937: XXIV).

Говорећи о ономе што Марковића одваја од Маркса, Продановић у први план истиче питање родољубља. За Продановића, Марковић је нескривени патриота којем социјализам „није сметао“ већ га је додатно утврђивао у идеји да треба да се бори за слободу и јединство српског народа (Продановић у Марковић, 1937: XVI) што је код Маркса и посебно његових „наследника“ било више него проблематично. Други елемент је Марковићева несклоност револуцији која код Маркса представља сам фундамент практичне политике, а трећи различит однос према економским питањима и месту економије у историјским процесима у целости. Док су немачки социјал-демократи, а са њима и њихови српски следбеници у економији видели смисао и давали јој предност, француски и руски социјалисти, анархисти, у разматрање су узимали и друге вредности, међу којима је и „политичка свест грађана“ чија је битна компонента етика која за немачке социјалисте не игра нарочиту улогу и доживљава се искључиво као вештачки конструкт (Продановић у Марковић, 1937: XIX).

Изводећи закључак, Продановић неће изразити никаву сумњу у то да је Марковић своје светоназоре обликовао под доминантним утицајем Николаја Чернишевског (Продановић у Марковић 1937, XIX) те да је његова мисао била изразито сељачка, аграрна (Продановић у Марковић, 1937: XXX) а не радничка, као што је она која се појавила на Западу, а чији је главни репрезент био Маркс.

Па ипак, ова чињеница, пише Продановић, није безусловна. Она је дошла као последица услова у којима је писац *Србије на Истоку* деловао и другачије се није ни могло. „Марковић“, сматра Продановић, „није био марксист“ не због тога што је Маркса сматрао лошим теоретичарем, већ „због тога што је“, загледан у српске услове и потребе „сматрао да се у српском народу и на Балкану фаза капитализма може прескочити, а на патриархалним основама нашега друштва, на задрузи и општини, саградити колективна држава“ (Продановић у Марковић, 1937: XXX).

Убрзо пошто је Продановић објавио свој избор и у њему „Предговор“ чије су помирительске намере, чини нам се, биле више него очигледне, о томе да ли бољшевици имају право да се позивају на Марковића писаће у мају 1938. и Светислав Стефановић. Заступајући потпуно другачији поглед на однос између Маркса и Марковића, Стефановић, тада још увек

члан ЈНПЗ[173] поручује да је Марковић, за разлику од Маркса у својим радовима тежио не измени система, већ човека, што представља значајну разлику због које се двојица аутора не могу изједначити. „Моралном преображају, етичкој важности покрета, Марковић је посвећивао читаве чланке, студије, расправљао га чак филозофски, скоро доктринарно“ (*Нова смена*, мај: 1938).

„Нови човек Светозара Марковића, био је етички бољи човек“ (*Нова смена,* мај: 1938), писао је Стефановић, изричући јасно да тај човек, ма колико се на њега позивали југословенски социјал-демократи и бољшевици није човек којег су стварали марксисти у Москви, без обзира на то што се у настојању да пронађу сопствени корен у српској традицији, домаћи следбеници Коминтерне на Марковића упорно позивају. За разлику од Марксовог, Марковићев човек није „сексуално разуздан“, он није носилац „најтежих друштвених болести, болесних епоха кроз које је човечанство досад пролазило“, већ је то онај човек који треба да донесе велику унутрашњу промену, да се одрекне и човека капитализма, али и његове замишљене конкуренције са запада:

> „У стварању и програмирању 'етичког расула'[174], Светозар Марковић нити је имао нити би имао ма какавог удела. Напротив, он је био и био би и сада његов најљући противник, ма и против науке која би учила то у име оног реализма који је он проповедао и у који је веровао“ (*Нова смена,* мај: 1938).

Видевши у „етичком расулу“ управо оне карактеристике капиталистичког поретка, односно последице које исти оставља на радништво (и сиротињу уопште), о којима је својевремено говорио Марковић, Стефановић закључује да би се он, да је дочекао старост и афирмацију Марксових идеја у Србији, њима директно супротставио. Разлог томе било би

---

[173] Стефановић ће ЈНПЗ напустити скупа са групом бивших чланова „Југословенске акције“, међу којима је био и Данило Грегорић, током 1938.
Василије Драгосављевић склон је да прилазак Светислава Стефановића Љотићевој организацији доводи у везу са његовим одласцима у Италију у више наврата током 1933-1935, када је имао прилику да се кроз више састанака изблиза упозна не само са фашистичком идејом, већ и њеним носиоцима (Драгосављевић 2021: 305). Са друге стране, Предраг Пузић, као приређивач јединих до сада објављених Стефановићевим политичких чланака, овај чин види каао „природни наставак његовог дотадашњег вишегодишњег залагања за афирмацију југословенске идеје“ (Стефановић, 2006: 18).

[174] Тако Стефановић назива поредак који ствара бољшевизам, а који није ништа друго до индустријско друштво које је, управо због мана које Стефановић истиче, српски задружни и етички социјализам, имао да ,ако већ не може да га „прескочи“, исече у корену. И ова Стефановићева идеја, поново нас враћа на Светозара Марковића и његову тезу о нужности и могућности „прескакања“ капитализма.

управо „етичко расуло“, због којег је, сматра Стефановић, Марковић најпре и заговарао идеју „прескакања“ капитализма.[175]

Стефановић истина не негира чињеницу да је Марковић умео да похвали Маркса, али наглашава да је први српски социјалиста сматрао да решења која се нуде Западу не могу наћи своју корисну примену и на Истоку.[176] Као што је у својој монографији о Марковићу приметио Слободан Јовановић, када је констатовао да је он, ставивши поред Маркса Чернишевског, увидео да је марксистички социјалистички концепт знатно нижег квалитета, тако је и Стефановић, ставивши уз Марковића Маркса проценио не само да су идеје овог другог неетичке[177] и отуда ниже вредности[178], већ да немају никакву теоријску и практичну вредност (*Нова смена*, мај: 1938).

Не разумевајући ту чињеницу, југословенски марксисти свих усмерења, закључио је Стефановић, потпуно су извитоперили Марковићеве идеје, користећи га за остварње начела са којима његов социјализам није имао никакве додирне тачке. „Наместо етичког преображаја, примала се проповед класне борбе[179] по сваку цену и свима средствима, ради рушења свега буржоаског, а на првом месту и буржоаског морала, оличеног у буржоаској породици“ од чега би

[175] У Стефановићевој интерпретацији, Марковићево разумевање Маркса је превасходно одбрамбеног карактера, односно оно је усмерено на детектовање не само теоријских недостатака, већ и штетних последица које ће се, уколико до развоја капитализма у Србији дође (а мораће, ако се марксистички метод поштује доследно) неизбежно појавити. Отуда он и закључује да је борба коју Марковић води најпре етичка, а тек онда социјална, односно, социјална је она која се јавља као проста последица етичке.
Колико различита разумевања истог текста могу бити међусобно сукобљена, можда најбоље сведочи већ споменути Масарик, који то расуло, које Стефановић приписује Марксу, заправо види као последицу деловања дивљих руских особина нижих слојева који чине апсолутну већину како распале империје, тако и саме револуције, али и контра-револуције. Вишим класама које су по Масарику, успеле да се приближе Западу, такво понашање није било својствено (Масарик, 2014).

[176] За ову тему, више у: Шпенглер, О. (2024) *Пруство и социјализам* (Душан Достанић, прев.) Нови Сад, Археофутура

[177] За разлику од Маркса и његових следбеника, Марковић је, пише тако Стефановић, не само заговарао, него и практично „спроводио етичку чистоту и самом покрету придавао претежно етичку основу“. Отуда „враћање на чистоту Светозара Марковића и напуштање лажних учења, импортованих кроз прљаве канале нечистих крви, значило би само још једна корак више на путу наше националне и социјалне обнове“ (*Нова смена*, мај: 1938.).

[178] Оне су „бескрајно више позитивне и конструктивне, по самом основном закону света што постоји“ (*Нова смена,* мај: 1938).

[179] „Марковић није делио уверење о вечитој борби свих против свију, него пре оно о удруживању, усклађивању свега живога бар ради неких виших, ма колико тајних нам и непознатих циљева. То је била етика и етичко учење овог нашег дивног Балканца и она заслужује да буде не само из основе поново проучена, него, то је важније, да је следимо“ (*Нова смена,* мај: 1938).

се, да може да погледа своје следбенике „и један Маркс згрозио и постидео“ (*Нова смена*, мај: 1938).[180]

Потпуно игноришући Стефановићево мишљење, сматрајући да Јовановићево и Продановићево резоновање услова и нужности револуције не води ка историјски предодређеном расплету класног сукоба, већ сведочи, како је и Маслеша писао, недостатак свести о наступајућем револуционарном моменту, Јосип Броз ће 1938. тражити од својих партијских сабораца да прекину сваке везе са левим земљорадницима. О „штетном“ деловању социјалиста земљорадника, Броз ће известити и Коминтерну (Јовановић, 2000: 257-259).

Када се, услед неслагања са политиком десног крила сопствене странке и спремности Уједињене опозиције да пактира са радикалском владом Драгише Цветковића, Јовановић, 1940. коначно одвојио од Савеза земљорадника и образовао нову „Народну сељачку странку“[181] (*Народна сељачка странка, основна начела – програм – статут*, 1940; Јовановић, 1997д: 326-360) коју је сматрајући да наставља тамо где је стао Светозар Марковић (Јовановић, 1997ђ: 71) по сопственом признању намеравао да преименује у „Социјалистичку сељачку странку“, (Јовановић 2000: 355) отворила су се нова поглавља у Јовановићевом сукобу са КПЈ који су у том акту препознавали додатни његов ангажман за рачун капиталиста[182].

У осуди је посебно предњачио генерални секретар КПЈ Јосип Броз који је поново нагласио да је Јовановић „резерва буржоазије“, а програм НСС збирка „левих фраза“ којима буржоазија покушава да „заустави кретање сељаштва у лијево, на позиције револуционарног пролетаријата“. Убрзо, Брозу ће се придружити и стари Јовановићев зналац Отокар Кершовани, док ће га за „ултралијево фразерство“ оптужити и Едвард Кардељ“ (Јовановић 2000: 324, 327).

На истом трагу био је и Отокар Кершовани, који је замерајући на „еклектичком“ карактеру Јовановићеве идеје, сматрао да она, лишена јасних догматских црта, свој логички крај

[180] Стефановић даје и своју критику оспоравања Марковићевог социјализма. Најпре он истиче три битна елемента због којих је Марковићев социјализам неправедно проглашен „утопијским“ и одбачен. Прва је „мисао о значају српског народа на Балкану и на истоку Европе, у вези са значајем који је Марковић придавао српском сељаштву и његовој задружној организацији, за формирање државе оригиналног српског типа“. Друга је „мисао у вези са тим, о могућности премошћавања капиталистичке епохе и његово веровање да то српски народ, у свом историјском развоју, може постићи“, док је трећи „мисао о социјализму као једном битно етичком покрету, као етичком преображају самог човека, чијим је преображајем условљено стварање једног бољег, социјалног, алтруистичког, вишег друштвеног типа“ (*Нова смена,* мај: 1938).

[181] У наставку НСС.

[182] Комунисти су му поручивали да ће, ако заиста „настави“ тамо где је Марковић „стао“ и сам проћи као и писац *Србије на Истоку* који је, уместо да револуционише село заправо подлегао његовом конзервативизму, напустио социјализам и прешао у радикализам (Јовановић, 1997ђ: 71).

има у оквирима „грађанске демократије“. Главног „кривца“ за ову атрофију Јовановићевих идеја Кершовани налази у Светозару Марковићу, односно у Јовановићевом повратку на „стари“ „утопистички“ социјализам и не обазирању на објективне околности у којима радничка класа делује, а које су драстично измењене од времена живота и рада писца *Србије на Истоку* (Кершовани, 1960: 117).

У исто време, Јовановић је осуђиван и од југословенских анти-марксиста који су у њему препознавали управо оно од чега се дистанцирао, на чијем су му недостатку, напокон, замерали и сами бољшевици. Наиме, у *Билтену југословенског антимарксистичког комитета* Милана Поповића, НСС је оцењена као лична „комунистичка странка“ Драгољуба Јовановића, „прикривеног марксисте“ који је годинама „подмукло и истрајно“ у дело спроводио „свој економски програм и нове социјалне мисли о власти радног народа“ (Јовановић, 2000: 323).

Убрзо потом, Јовановић ће се поново сукобити са Веселином Маслешом, који ће у тексту „Узалудне енергије“, штампаном у књижевном листу *Израз,* изрећи негативну критику на *Учитеље енергије*[183], књигу којом је шеф НСС настојао да укаже на теоријске темеље свог социјализма: Светозара Марковића, Димитрија Туцовића, Витомира Корађа, Петра Кочића, Стјепана Радића, Александра Стамболијског, Михаила Аврамовића и Милана Прибићевића (Јовановић, 1970: 100; Јовановић, 2000: 329, Јовановић, 1940).

Бранећи позиције КПЈ, Маслеша је нарочито критиковао Јовановићево инсистирање на вези између сељачког социјализма и Светозара Марковића (кроз форму радничко-сељачког покрета који је Марковић стварао, а који се већ са његовим наследником Адамом Богосављевићем развио у сељачко-раднички, из којег ће се касније издвојити најпре раднички, а потом чисто сељачки социјализам [Јовановић, 1940]), што није никакво чудо, уколико у обзир узмемо чињеницу да је Маслеша припадао малом броју чланова КПЈ који су се трудили да идеје своје партије прикажу (и) као наслеђе Марковићевог социјализма.

Маслеша Јовановићеву тезу о „радничко-сељачком“ социјализму одбацује као погрешну, тврдећи при томе њен творац нема никакво право да за себе присваја Марковића, наглашавајући да он не познаје довољно добро рад свог „учитеља“, о чему између осталог сведочи и то да своје ставове темељи не на личном просуђивању, већ на предзнањима која су у својим радовима

[183] О којој ће бити више речи у наставку истраживања.

оставили Јован Скерлић (који је претеривао у идолатрији) и Слободан Јовановић (који је претеривао у критици) (Јовановић, 2000: 330).

У закључку текста, Маслеша[184], који ће исте године и сам написати студију о Марковићу у којој ће ни мало случајно критиковати „малограђане“ који се у обрачуну са бољшевицима крију иза његовог имена[185] (Маслеша 1946), поручује да Јовановићева књига нема функцију утврђивања сопствених ставова, већ је заправо „обрачун са 'политичким покретом који је, нужно, у данашњим условима социјалне борбе, непријатељ и Драгољубу Јовановићу и класи којој он припада'“ (Јовановић, 2000: 331).

Одговарајући на ове нападе, Јовановић ће у тексту „Ми и комунисти – идеологија, методи“ нагласити да су бољшевици доктринари и да као такви не допуштају НСС да има своју „историју и оправдање“. Нарочито незадовољан ставом КПЈ да нико ко није марксиста-бољшевик нема право да се сматра социјалистом, он ће забележити да проблем у остварењу ближе сарадње са КПЈ представља (и) то што она његову НСС види као још једну у низу „обичних грађанских“ и „конзервативних“ организација за коју су бољшевици били сигурни да ће следом законитости историјског унапред задатог (и од Маркса објашњеног) кретања бити „прегажена“:

> „Левичар јесам али земљораднички левичар. Комунист никад нисам био, чак ни у Паризу, одмах после рата, кад су комунисти постали скоро сви моји другови. Али моји садашњи другови и ја исповедамо начело француских социјалиста и радикал-социјалиста, да немамо противника лево“ (Јовановић, 1997г: 147).

Осећајући да је за будућу сарадњу са КПЈ од прворазредног значаја да што боље објасни могућност постојања сељачког социјализма, Јовановић издаје и брошуру *Социјализам и сељаштво.* За свог савезника Јовановић ће овај пут узети ни мање ни више него Лењина. Процењујући га (и) из угла сопственог времена, челник НСС-а ће вођи Октобарске револуције у посебне заслуге уписати не само то што се отргао од догматског марксизма немачке социјал-

[184] Другом приликом, Маслеша ће записати и то да су Јовановићеве идеје „реакционарне“, да њима гуши „борбу сељака“ и онемогућава „њихово повезивање са радништвом, главном снагом и иницијатором јединства радног народа“. Јовановић је, писаће Маслеша, глумац, који игра „жалосну улогу“ у име капиталистичке „реакције“ (Јовановић, 2000: 332).

[185] О којој ће бити више речи у наставку истраживања.

демократије, већ и чињеницу да је, за разлику од својих „другова Струвеа и Плеханова“ за своје савезнике изабрао не грађанске либерале, већ – село.

> „Он је мислио овако: револуција ће лакше изибти у једној држави која је слабо организована и без јаке буржоазије, као што је била Русија, него на европском Западу, где је буржоазија способна и вешта. Западна буржоазија је умела и саму радничку класу да заинтересује за одржање данашњег поретка. Одузимајући сировине и новац од колонијалних, полуколонијалних и осталих сељачких земаља, она је успевала да доста добро награди своју радничку класу, да је подмити и корумпира; тиме је размекашавала и убијала њен револуционарни дух. Огњиште социјалне револуције морало се, услед тога, по Лењиновом мишљењу, преместити са Запада на Исток, из привредно развијених замаља у неразвијене“ (Јовановић, 1941: 8).

Позивајући овом књигом (као што је чинио неколико година раније и са *Новим Антејем*) КПЈ да се и сама одрекне догматизма, који за разлику од Лењиновог времена сада долази из Москве, Јовановић им поручује да у томе не показују страх, јер ни у Лењиновом „увођењу“ сељака „у борбу“ нема никаквог одрицања „марксистичке догме о револуционарности пролетаријата“, већ напуштања „социјалдемократског презира према сељацима“ (Јовановић, 1941: 9; Јовановић, 1997ђ: 116).

Колико су ове Јовановићеве речи значиле КПЈ тешко је утврдити, тек у октобру 1940. Јосип Броз ће, критикујући своје саборце, истаћи да је рад КПЈ на селу „никакав“, „да нема сељачког партијског кадра“ у исто време као „позитиван“ пример наводећи управо НСС која је, сматрао је, ослањајући се у доброј мери на „чисто комунистичке“ идеје све лакше освајала масе. Примером Драгољуба Јовановића који чак и „отима“ комунистичке идеје, Броз је покушавао да објасни својим саборцима да простора за рад на селу има (Јовановић, 2000: 351).

Све док крајем 1940. Коминтерна, следом сопствених интереса, није извршила притисак на КПЈ, сарадња са НСС била је натегнута и слаба. Крајем децембра те године, НСС и КПЈ постигле су начелни споразум о заједничком раду на платформи антифашистичке борбе и зближавања Краљевине Југославије са СССР-ом (Јовановић, 2000: 353).

У крвавом расплету југословенске кризе, 1941-1945, свој допринос разбуктавању грађанског рата даће и све четири антикапиталистичке међусобно сукобљене стране, чији ће главни представници, Живко Топаловић као социјал-демократа, Драгољуб Јовановић као

сељачки социјалиста, Јосип Броз као бољшевик и Димитрије Љотић као задружно-сталешки конзервативни социјалиста бити носиоци различитих међусобно сукобљених тенденција.

5. 2. Социјал - демократија: Живко Топаловић и питање јединства

И мада је Драгиша Лапчевић у периоду након Великог рата ван сваке сумње био најугледнија личност међу српским социјалистима, стварни вођа најпре српске, а потом и југословенске социјал-демократије био је Живко Топаловић.[186] Као и Лапчевић, Драговић, Туцовић, Цицварић, Топаловић је рођен у Ужицу, али се са својим земљацима, челницима социјалистичког покрета упознао тек у Београду, на Великој Школи, као члан клуба социјалиста великошколаца (Суботић, 2011а: 7).

Као и други социјалисти који ће свој идеолошки став градити на почетку 20. века, Топаловић се са социјалистичким идејама упознавао још као гимназијалац, као члан социјалистичког клуба основаног од стране Димитрија Туцовића. (Милуновић, Радовановић, 1988: 37) посредством сабраних дела Светозара Марковића, за кога ће писати да је у „српски омладински живот унео много одушевљења, знања и полета“, (Милуновић, Радовановић, 1988: 450) теоријских радова и праксе Васе Пелагића, чланака Јована Скерлића и штампе настале у, за српски социјализам, лишен организације и личности довољно утицајне да му се наметне као првак, турбулентној последњој деценији 19. века. Са Марксом и његовом идејом, подробније се упознао тек пошто је пришао круговима око ССДС, па отуда Драган Суботић истиче да је у време унутрашњих сукоба био, не без основа, сумњичен за блискост Јовану Скерлићу и групи око *Новог времена* (Суботић, 2011а: 7).

О потреби проширивања концепта „радништва“ и на произвођаче који не раде у индустрији, Топаловић ће говорити већ на Осмом конгресу ССДП (Суботић, 2011а: 12) када ће истаћи да партија мора имати „шири фронт“, односно да мора схватити да и на селу постоје услови за социјализам, а не само у граду, како је тврдила марксистичка „ортодоксија“ окупљена око Димитрија Туцовића (Топаловић, 2011г: 75).

[186] Топаловићу би могао да парира једино Витомир Корач. Шта више, Корач је у својој политичкој каријери остварио већи успех, али остаје да је Топаловић био идеолошки образованији што га ван сваке сумње ставља на прво место, иако ни он није био идеолог, већ пре свега практични политички радник.

Ова Топаловићева размишљења не треба доводити у везу са његовим, евентуалним, одустајањем од Маркса. За разлику од Драгољуба Јовановића који ће деценијама касније бранити став о сељаштву као засебној класи, Топаловић га, у јеку сукоба унутар Друге интернационале, третира као остатак предкапитализма, коме радништво, као носилац ослобођења у историјском сукобу са буржоазијом мора посветити нарочиту пажњу. Истина јесте да социјализма не може бити уколико нема развијене индустрије, али, како пише у тексту „Аграрно питање у Босни и Херцеговини и социјална демократија“, то не значи и право да се (посебно у претежно аграрним земљама) сељаштво сме запостављати. Уколико се, инсистирајући искључиво на радништву, сељаштво остави изван социјалистичких концепција, оно ће, сматра Топаловић, постати оруђе којим ће противници револуције развијати своје контрареволуционарне позиције (Топаловић, 2011д: 76).

Ситни поседници, занатлије и сељаци су заправо „у средини“, они се налазе између буржоазије и радништва као два водећа сукобљена блока на историјској позорници. То је „међукласа“ која флуктуише и њено укључивање у раднички покрет, за Топаловића, има посебну вредност, пошто је у питању не само најбројнији слој становништва у предоминантно аграрној Краљевини Србији, већ је то уједно и онај слој који је, још од времена Светозара Марковића, постао проносилац клице из које се развијао српски социјализам. Српско сељаштво, за разлику од западноевропског, захваљујући Марковићу и његовим саборцима, показало је отворену склоност ка радикалним идејама чији су, сплетом историјских околности, главни носиоци у индустријски развијенијим државама постали радници, којима су се тамошње социјалистичке партије обраћале (Топаловић, 2011д: 77).

На тај начин, Топаловић, од својих првих социјалистичких дана позива на својеврсну допуну Маркса, сматрајући га, попут Марковића, не погрешним, колико недовољним за јужнословенски оквир. Због тога он, уместо прихватања Маркса као догме која се не сме доводити у питање, препоручује његово изучавање и „попуњавање“ „шупљина“ новим „научним истраживањима“:

> „Уколико ја могу догледати Марксов систем је овде у суштини недовољан. Марксове дедукције не дају се просто пренети на аграрну област. Он је казао много значајних ствари и о аграрним односима. Али, његова теорија развића, која почива на порасту великих предузећа и пролетаризацији маса, и која из тога развића изводи социјализам као неминован, јасна је само за

развитак индустрије. За аграрни развитак, она није јасна и мени се чини да ће само научно истраживање попунити ову шупљину која свакако постоји“ (Топаловић, 2011д: 79).

Стиче се утисак да је млади Живко Топаловић припадао оном кругу унутар ССДП који је са једне стране прихватао на марковићевским традицијама засновану (Милуновић, Радовановић, 1988: 453) Скерлићеву критику о слабој развијености српске радничке класе и нужности прихватања чињенице да је сељаштво у српском друштву било доминантни економски, политички и културни фактор, док је са друге, не напуштајући позиције Туцовић-Драговић „ортодоксије“ инсистирао на међукласном сукобу радништва и капитала као главне покретачке снаге историје. У том раскораку, он ће се кретати не само као члан ССДП, већ и касније, као члан СРПЈ(к), КПЈ и коначно СПЈ.

Због тога ни не чуди Топаловићево инсистирање да Димитрија Туцовића прикаже не само као Марковићу, у историјској перспективи, по значају једнаког идеолога и социјалистичког борца, већ и као идеолошки блиског аутора чији је оснивач ССДП наследник. Тако Топаловић у тексту „Успомени Димитрија Туцовића“, писаног на позив Карла Кауцког још 1917. између осталог бележи и то да „од доба Светозара Марковића није постојао толико заслужан за политичко васпитање народних маса, као Димитрије Туцовић“ (Суботић, 2011в: 41). Туцовић је Марковић свог доба, социјалистички мислилац и делатник чија критика „новопосталог друштвеног стања“ које Марковић није могао критиковати и спрам њега градити свој социјализам јер га није ни живео, има исти онај значај који је за српско друштво имала Марковића критика бирократије (Суботић, 2011в: 41).

На трагу овог текста и сам Кауцки ће писати како свој текст о Марковићу, тако и о везама између Живка Топаловића и Светозара Марковића. Угледни идеолог немачке социјал-демократије сматра да је Топаловић прихватио Марковићеве аграрно-социјалистичке идеје (Милуновић, Радовановић, 1988: 453) комбиновао их са Марксовим учењем о класном сукобу радништва и капитала, стварајући социјалистичку форму прилагодљиву јужнословенском тлу (Милуновић, Радовановић, 1988: 122). То што Марковић није био марксиста, за Кауцког не представља проблем, јер је у случају српске и касније југословенске социјал-демократије, управо захваљујући Топаловићу, домарксистички социјализам био у потпуности подређен главном историјском току, онако како га је објаснио Маркс, а прихватила Друга

интернационала, за разлику од бољшевичке струје која је, сматрао је, у револуцији 1917. пошла сасвим обрнутим правцем.

Уз однос према сељаштву, Кауцки уочава још једну битну разлику у начину на који су Марковић, Туцовић и Топаловић читали социјалистичку литературу и начина на који су то чинили бољшевици. Наиме, социјалистичка линија која је кренула од Марковића у потпуности је посвећена демократизацији земље, разумевајући да је први услов развоја социјализма освајање политичких слобода унутар друштва у којем се делује. Бољшевизам, са својим тоталитаризмом, писао је Кауцки, испада из ове тријаде, представља дисконтинуитет и отуда се, за разлику од социјал-демократа, југословенски бољшевици не могу сматрати делом не само главног тока европске, већ ни специфично српске и јужнословенске социјалистичке традиције (Милуновић, Радовановић, 1988: 128).

Још експлицитнији у повлачењу јасне развојне линије српског социјализма од Марковића до Туцовића, Топаловић ће бити 1925. када ће, у јеку сукоба са КПЈ, а након сукоба две супарничке радничке партије над Туцовићевим гробом 1924, овај текст допунити и прештампати у брошури *Успомени Димитра Туцовића – Говор на седници Радничке коморе,* (издаће га „Фонд Димитрија Туцовића“) којој ће Марковића поново именовати зачетником покрета којем су припадали и он и Туцовић. Разлог томе није (само) у примамљивости Марковићевих идеја, већ и у њиховој актуелности, која се огледа како у правилном разумевању природе бирократије (Суботић, 2011в: 42-43), тако и у погледу разумевања свих других битних друштвених питањ (Милутиновић, Радовановић, 1988: 451).

Трудећи се да подвуче јасну линију раздвајања између СПЈ и КПЈ, Топаловић ће, као и Кауцки у свом раду, за највишу вредност Марковићеве идеје истаћи покретање борбе за демократски развој српског друштва. Та „борба“ која је надживела време свог творца, сматра Топаловић, представља суштину политике коју су јужнословенски марксисти водили не само против владајуће буржоазије, већ и против својих бољшевичких опонената (Милуновић, Радовановић, 1988: 119).

Главни предуслов те борбе, објашњава Топаловић, била је и остала несклоност догматизацији једног одређеног социјалистичког учења, којој вођа СПЈ супротставља нужност очувања идеолошке свести (која подразумева стални контакт света идеја са друштвеном праксом, у чему Топаловић и налази срж марксистичког учења). Тај предуслов, сматра Топаловић, Марковић је могао лако испунити будући да је у одређењу својих политичких

принципа полазио од околности у којима живи и делује, за разлику од бољшевика који полазе од потребе задовољења воље Коминтерне као самопроглашеног јединог исправног тумача Марксових идеја.

За разлику од бољшевичке униформисаности, разумевање да социјализам не може бити остварен насиљем над реалним условима живота заједнице на коју се идеја има применити, условила је код Марковића другачије читање идеје од оног које је нудио Маркс, што је у пракси значило и њену нужну демократизацију чиме јој је омогућен даљи развој и коначно створени предуслови развоја у оне принципе које је бранила СПЈ.[187]

Оно што Туцовић у свом идеолошком развоју од Марковића ка Марксу није видео, сматра Топаловић, јесте да искључивост са којом је у првим годинама развоја ССДП разумевао Маркса, води не само ка динстинкцији социјал-демократије од самосталаца и Пашићевих радикала (што свкако јесте био императив), већ и ка радничком ексклузивизму и коначно гушењу широко постављеног фронта српског социјализма. Сматрајући према томе да Туцовићева марксистичка искључивост спрам Скерлићеве марковићевске ширине, сноси главни терет кривице за раздор унутар ССДП и две деценије након удаљавања Поповића и Скерлића из партије, Топаловић ће овај чин оценити као тужан раздор суштински истомишљеника, „пораз солидарности у име класне борбе“ (Суботић, 2011в: 43, Ђоковић, 1981).

Градећи ширу слику јединства социјалистичког покрета, сличност између Марковића и Туцовића, Топаловић ће коначно проширити и на Маркса, тврдећи да су сва тројица у односу политике и економије, предност давала економским односима као покретачима сваке политичке активности. Ова подређеност, сматра Топаловић, највидљивија је на одређивању спољне политике као револуције, која код Маркса има вредност чисте побуне против експлоататора, док код Марковића и Туцовића овај основни тон добија и специфичне националне карактеристике,

[187] И мада ће о томе бити више речи касније, није згорег на овом месту констатовати да је Топаловић, иако бранећи принципе демократског читања социјализма одрицао право лењинистима да и сами то чине, без обзира на то што своје читање завршавају са диктатуром (која у бољшевичкој интерпретацији има вредност истинске демократије).
Са друге стране, и Топаловић и бољшевици једнако су нападали тезу Драгољуба Јовановића да демократско читање идеје значи њено стално занављање. Јовановић је, сматрајући да свака идеја има своју левицу бранио тезу да је прва левица у Француској револуцији било грађанство, да је други леви талас дошао са радништвом у 19. веку, те да трећи талас левог читања просветитељства наступа са појавом политичког сељаштва, односно са развојем сељачког социјализма који ће, сматрао је, бити доминантна идеја 20. века. Посебно је занимљиво да Јовановић, за разлику од својих критичара, није сматрао да ће читање стати са сељаштвом, тврдећи да ће нова левица наступити не из круга великих идеолошких система, јер након сељаштва те системе више неће имати ко да гради, већ са маргина друштвеног прогреса. У том смислу, он као могуће носиоце новог читања наводи феминисистички покрет, тврдећи да потенцијал за такву допуну имају и они који ће у својој политици ставити акценат на очување природе.

па се јавља као побуна против Турака, односно Аустро-Угара. (Милуновић, Радовановић, 1988: 450)

„Кроз Светозара Марковића, ове су идеје пренете и на социјалисте и на демократски радикални покрет у Србији, чији је идентитет такође везан за Светозара Марковића“. (Суботић, 2011в: 51) Међу социјалистима, на идеји о јединству борбе за социјално и политичко ослобођење нарочито је, сматра Топаловић, инсистирао, због свог опредељења од немачких социјал-демократа критиковани Туцовић који, ју је назвао „велики револуционарни програм“ (Суботић, 2011в: 51).

Док је Туцовић и поред свих разлика био Марковићев следбеник, Никола Пашић и његови саборци из НРС, сматра Топаловић то су престали да буду оног момента када су свој социјалистички програм најпре заменили либерално-демократским, да би потом напустили борбу са круном, ушли у преговоре са њом и постали дворска странка (Суботић, 2011в: 41).

Овакво понашање радикала, које је Топаловићу важно као најбоље сведочанство да је илузорно одвајати српске и југословенске социјал-демократе од социјализма Светозара Марковића, довело је напре до расцепа у странци, до појаве Самосталних радикала, а потом и до ССДС, чиме се, сматрао је, симболички „затворио круг“ на чијем крају се, као и на почетку налазе Светозар Марковић и социјализам.

Управо тај „затворени круг“ биће почетна премиса и Драгише Лапчевића, који ће у циљу указивања на нужност сарадње СПЈ и КПЈ 1922. под називом *Историја социјализма у Србији* сабрати и објавити предавања која је управо у време најтежих спорова ССДП са самосталним радикалима, а пре свих са Јованом Скерлићем, почев од 1909. уредно држао у партијској школи (Перовић, 1984: 271).

Пошто је место Светозара Марковића у Скерлићевом спору са Туцовићем и Драговићем било од немалог значаја за разумевање суштине конфликта, то и не чуди што му је Лапчевић посветио значајно место у својој студији, настојећи да укаже да Скерлић није једини који има право да се у одбрани својих позиција позива на писца *Србије на Истоку.* Тај свој закључак, Лапчевић ће искористи како би развио и, за време у којем своју студију објављује, много важнију тезу о нужности очувања јединства левог опозиционог блока кроз договор социјал-демократа и бошљевика, чији је, сматрао је, Марковић заједнички именитељ (Лапчевић, 1979: 44).

Лапчевић своју тезу о првом српском социјалисти као тачки додира свих српских социјалистичких праваца започиње констатацијом да је своје политичке узоре писац *Србије на Истоку* тражио тамо где их већ по његовој смрти није тражила ниједна социјалистичка школа: међу руским „народњацима“. Отуда, сматра Лапчевић, ни чињеница да је, пошто се упознао са Марксом и његовим делом, Марковић остао веран руској традицији није ни на који начин оптерећујућа за баштинике социјалистичке идеје на јужнословенском простору (Лапчевић, 1979: 45). Она то није тим пре што је и поред свих разлика, у сукобу између Бакуњина и Маркса своју привржености поклонио писцу *Манифеста комунистичке партије* и тако допринео ширењу идеја Прве Интернационале међу Србима.[188]

Иако није уклонила руско предмарксистичко наслеђе, подршка коју је Марковић дао Марксу, сматра Лапчевић, окренула је његов социјализам додатно ка рационализму, ка „науци“ и утврдила у ставу да социјализам не може постојати уколико у свом темељу уместо јасно сагледаних могућности и перспектива има пројекције пожељне будућности и наде у могућност извођења истих. На тој претпоставци, сматра Лапчевић, почивала је свака даљња Марковићева критика српског друштва, а пошто се и она сама темељи на Марксу, то Лапчевић закључује да је након 1872. целокупан српски социјализам, и поред својих специфичности, постао заправо – марксизам[189] (Лапчевић, 1979: 50 - 52).

И сам свестан да овакво размишљање наилази на осуду унутар сопствених социјал-демократских редова, (овакав став о Марковићу немају ни Радован Драговић, ни Димитрије Туцовић, ни Душан Поповић) Лапчевић негодује због тога што марксисти и анархисти Марковића проглашавају „утопистом“ и одвајају се од њега.

> „Прави утописта нити би водио рачуна о постојећим стварним приликама, нити би препоручивао напредне и могуће мере за излазак из тога стања путем развитка, већ би, просто, на просто, баш такво стање заосталости прогласио за зрело да социјалисти узму власт у своје руке и да непосредно остваре – социјализам“ (Лапчевић, 1979: 55).

[188] У овој Лапчевићевој идеји можемо пронаћи и логику којом се у својим настојањима да стави знак једнакости између Светозара Марковића и Димитрија Туцовића руководио Живко Топаловић.
[189] Као посебан доказ Марксовог утицаја на обликовање Марковићевог социјализма, Лапчевић истиче превод *Манифеста комунистичке партије* (Лапчевић, 1979: 85).

Идеју о прескакању капитализма, која је и поред Марксовог утицаја опстала у Марковићевим радовима, Лапчевић сматра „заблудом“ (Лапчевић, 1979: 66) али не и утопијом, пошто њен творац исту настоји да разјасни и утврди на научној основи. Она, сматра Лапчевић. (као да жели да поручи СПЈ да у том смислу размисли о критикама које је упућивала на рачун КПЈ) није производ маштања о будућности, већ, истина погрешног (али ипак) научног закључивања о могућим правцима развоја српског друштва у времену које долази.

О „неутопистичком“ а „социјалистичком и марксистичком“ (Лапчевић, 1979: 57) карактеру Марковићевог рада, сматра Лапчевић, најбоље сведочи трећи, крагујевачки, реформаторски период. У тој фази, Марковић је, у потпуности свестан околности у којој делује, напустио свој револуционарни курс и пришао социјал-демократском раду као својеврсној припреми за коначну социјалистичку револуцију. Он жели да уздигне радничку класу коју и даље, управо због специфичности српског развоја, одређује знатно шире него што је то случај у Немачкој, како би она „водила непомирљиву класну борбу“, „гонила буржоазију“, како би била у стању да коначно „што потпуније одигра своју историјску мисију“, укидања власти капитала над радом (Лапчевић 1979: 57).

Радећи у околностима другачијим од оних у којима је деловао Марковић, Димитрије Ценић, сматра Лапчевић, био је принуђен не да размишља о могућим правцима развоја социјализма, колико о његовој заштити од навалентног радикализма. Критикујући чињеницу да се спор одвијао за и против Маркса, Лапчевић ће ипак похвалити Рашу Милошевића и Лазара Пачуа, сматрајући да су они својим разумевањем Маркса чинили значајне напоре да се марксистички тренд који је у социјализам увео Светозар Марковић, развије и у новој партији (Лапчевић, 1979: 93).

Додатно измењене околности, са значајним упливом капитализма у српско друштво, биле су оне у којима је деловала Српска социјал-демократска партија. То више није било време Марковића и Ценића у којем се о питању капитализма у српском друштву могло размишљати у теоријским оквирима и са скепсом, већ је, пошто је капитал „продро у привреду и у њојзи извршио потребно дејство“, те тако започео „гомилати своје гробаре, раднике, радничку класу“ (Лапчевић, 1979: 135) било нужно, у складу са насталим околностима, стварати другачију организацију радничког покрета, способну да се упусти у практичну борбу не више са бирократијом, већ организованом буржоазијом која је за себе преузела све полуге државне моћи.

Настанком страначки организоване социјал-демократије, сматра Лапчевић, потврђена је Марксова теза о томе да развој производних односа неминовно претходи сваком развоју идеја. Социјализам је од жеље, постепено, упоредо са продором капитализма, израстао у „на науци“ утврђену теорију (Лапчевић, 1979: 137-138).

Ова чињеница, наводи на закључак Лапчевић, није само доказ о заједничком корену и његовом развоју у складу са начином на који се разумевају околности које на деловање утичу, већ и својеврсни позив да се о њој размишља као о темељу на којем сукобљене странке радничке класе, али и фракције у њој, треба да граде своје заједништво.

5.3. Бољшевичко „прескакање“: Живко Јовановић, Веселин Маслеша

Ако бисмо међу српским лењинистима тражили аутора који је по свом значају једнак Живку Топаловићу, онда бисмо се свакако морали задржати на Живку Јовановићу доктору права, сараднику и пријатељу Слободана Јовановића кога биограф Тома Миленковић сматра најобразованијим марксистом и најистакнутијим интелектуалцем и теоретичарем КПЈ у њеном „легалном“ периоду (Миленковић, 1996).

Рођен у Шапцу крајем 19. века, Јовановић ће прва знања о социјализму стећи интензивним читањем *Радничких новина* и *Борбе* које је издавала ССДС, посебно обраћајући пажњу на редове Листа, Маркса, Енгелса, Бабела, Де Куланжа, Ласала, Кауцког, Плеханова, Ибзена, Липкнехта, Минина, али и Светозара Марковића, Димитрија Туцовића и Крсте Цицварића (Миленковић, 1996: 92, 93).

У Београду, почетком 20. века, Јовановић се развија као светозаревац и такав ће остати све до сусрета са професором Правног факултета Слободаном Јовановићем. Као добар студент, Јовановић ће запасти за око свом угледном презимењаку, коме ће постати не само сарадник у наставничким (Јовановић је у њему видео свог наследника за катедром), већ и у адвокатским пословима (Миленковић, 1996: 114).

Као резултат овог пријатељства Живко Јовановић ће, посебно након читања Јовановићеве студије о Светозару Марковићу у којој је угледни професор констатовао да је Марковићев социјализам ниже вредности у односу на Марксов, напустити своја уверења у потпуности прихвативши Маркса (Миленковић, 1996: 116, 117).

Да бисмо боље схватили на који начин је Живко Јовановић разумео природу Марковићевог социјализма и његово место спрам Марксовог, потребно је задржати се на студији Слободана Јовановића која је, уз Скерлићеву, била једина објављена у широком распону од седам деценија, колико је прошло од Марковићеве смрти до окончања Другог светског рата. Први пут, ова студија објављена је 1903. са јасним циљем да у време сукоба социјал-демократа са самосталцима (па и радикалима) изолује Марковића од главног, марксистичког, социјалистичког тока. Други пут она је издата 1920. са истим циљем и поново у време сукоба на левици који су, овај пут дошли као последица Вуковарског конгреса.[190].

Доказивање своје тезе, која се Живку Јовановићу учинила исправном, Слободан Јовановић започиње констатацијом о Марковићу као искључивом, „узаном" агитатору (Јовановић, 1920: 2) и неоригиналном аутору који суштински не ствара ништа ново, већ руско искуство које преноси на српско допуњава, тамо где му је то потребно[191] (а и то без придавања било каквог нарочитог значаја [Јовановић, 1920: 10]), „позајмицама из Маркса" (Јовановић, 1920: 3).

Марковић је, сматра Јовановић, „жртва утопијског социјализма" Николаја Чернишевског, левичар који, иако је био упознат са Марксовим радом, није могао да разуме „у чему је снага марксизма" (Јовановић, 1920: 22). Склон „крајњим, претераним решењима" (Јовановић, 1920: 100) Марковић је, пише Јовановић, развио социјализам ниже вредности од оног који је у Интернационали развијао Маркс. То је социјализам у којем се, захваљујући његовој етичкој димензији, за разлику од Марксовог, води „мало рачуна" о чињеницама, „као и оним историјским нужностима" које су се опирале евентуалној спремности било појединца, било заједнице, да се по својој вољи одупре материјалној условљености и тако направи својеврстан дисконтинуитет у историјском току (Јовановић, 1920: 73-74).

[190] На тај начин, Слободан Јовановић је заправо засекао грану на којој седи. Он не само да је социјалистима у два наврата сугерисао да треба да напусте Марковића и прихвате Маркса, већ су из његовог блиског окружења изашла два значајна социјалистичка аутора: Живко Јовановић као водећи идеолог ране КПЈ и Драгољуб Јовановић, као творац сељачког социјализма који, ако и није био марксистички, јесте тежио ослањању на бољшевизам. Током Другог светског рата, та два социјализма су се (у доброј мери невољно и свакако не без проблема) спојила, што је, коначно и резултирало забраном повратка Слободану Јовановићу у Југославију.
Више о томе: Јовановић Д. (1997) *Политичке успомене 1,* Београд, Култура Београд, Архив Југославије Београд, 188-193

[191] А „потребно" је, сматра Јовановић, само тамо где се Маркс преклапа са руским утицајем, пре свега са Чернишевским (Јовановић, 1920: 80).

Овакав карактер Марковићевог социјализма, сматра Јовановић, појачавао је иначе изражен месијански карактер личности свог творца. За разлику од Маркса који је рационална фигура, Марковић је „фанатик“ (раван „религиозним фанатицима“) са јасно израженим осећајем за „социјалистички апостолизам“, чији је крајњи циљ не рационална идеја, већ својеврсни „духовни комунизам“ (Јовановић, 1920: 187).

Насупрот Марксовом рационализму заснованом на дијалектичком материјализму у средишту Марковићевог „духовног“ комунизма, налази се, колико племенита, толико и погубна пројекција пожељног, „бољег човека“ против којег, сматра Јовановић, нико не може имати било коју замерку, али који остаје само ствар хтења, пројекција која удаљава шире масе од идеје која га ствара. Отуда Јовановић закључује да је Марковићев „морални одгој“ у српској политици имао прилично слаб учинак (Јовановић, 1920: 205-206).

Пошто је у самом старту погрешно поставио сопствену идеју, Марковић је, поручује Јовановић, погрешно ценио и Маркса, па се његова теза о писцу *Манифеста* као „сувом“ стручњаку који „се ограничио чисто на економске проблеме и то на економске проблеме западног друштва“ (Јовановић, 1920: 9) показала као потпуно погрешна. Одбацујући Маркса, пише Јовановић, Марковић је „осакаћен“ до те мере да је „постао неспособан ући у системе других социјалиста“ (Јовановић, 1920: 10).

Чак и када се позива на Маркса, Марковић то, сматра Јовановић, чини погрешно, тражећи искључиво „она места где се говори о моралном и физичком упропашћавању фабричких радника, о злоупотребама са женским и дечјим радом, о разоравању радничких породица“ (Јовановић, 1920: 10) али не и о кључним елементима марксизма: материјалистичкој анализи историје, а пре свега указивању на директну везу између степена развоја производних и друштвених односа. У ономе што је темељ Марксовог социјализма, Марковић није био способан да препозна никакву „научну“ а још мање трајну и универзалну закономерност, већ сматра да се ти односи могу превазићи личним, етичким напором[192] (Јовановић, 1920: 10-15, 20).

Најкрупнија практична грешка коју је, смтра Слободан Јовановић, Марковић, пресликавајући руски немарксистички социјализам пренео у српски, била је идеја о могућности „прескакања“ капитализма (Јовановић, 1920: 19). Управо та идеја, у чијем средишту се налазила

[192] Да су радници на западу имали другачију свест, или да су се другачије развијали, сматра Марковић, свакако не би допустили да се капитализам развије како јесте (Јовановић, 1920: 15). Овај Марковићев став фундаментално се опире сваком детерминизму.

вера о могућности унутрашњег преображаја и теза о могућности примене истог принципа на политичку заједницу, поручује Јовановић, трајно ће поделити српске социјалисте (Јовановић, 1920: 19) који ни у годинама након Марковићеве смрти неће показати довољно озбиљности да је одбаце и окупе се око „научног“ социјализма чији је главни репрезент Карл Маркс.

Прихватајући у потпуности оцене Слободана Јовановића као своје, сматрајући марксизам за „једну од најзначајнијих друштвено-политичких и социјалних теорија“, која још увек није постала доминантна „у начину мишљења“ (Миленковић, 1996: 120) своје прве социјалистичке анализе Живко Јовановић ће објавити 1912. у тада најпознатијем научном листу *Дело*, у којем ће донети и преводе социјалистичких аутора. Тако у приказу књиге Алфреда Фујеа *Социјализам и реформистичка социологија* 1913. први пут јавно износи на видело своје социјалистичке ставове и сведочи своју склоност ка материјализму. Први пут јавно говори о својој склоности Марксу, расправљајући о односу између воље, слободе и економског детерминизма (Миленковић, 1996: 116, 117).

Бранећи Марксову идеју, Живко Јовановић ће констатовати да је писац *Капитала* својим теоријским и практичним радом створио „нови“ оквир за „стари“ социјализам, тврдећи да је ће социјализам који свој основ налази у материјалним условима живота, остављајући по страни сваку идеју о личној вољи која води у пројектовање жељеног дисконтинуитета спрам историјског тога (Марковићево „прескакање“) у коначници „победити“ своје претходнике чији се остаци могу пратити и у 20. веку (Миленковић, 1996: 118).

Разумевајући Велики рат као својеврсну револуцију, налазећи у њему весника великих промена, Јовановић ће доносиоца промена препознати у бољшевизму, а Октобарску револуцију као почетак стварања новог света. Она је уверитра у радикалне измене света до којих ће доћи негде револуцијом, а негде мирним путем у зависности од околности у којима се државе које су захваћене ратом налазе. У тим процесима, сматра Живко Јовановић, нема превише места за Светозара Марковића (Миленковић, 1996: 161-162).

Сличан пут којим је пошао Живко Јовановић, пошао је и Веселин Меслиша, уз ту разлику што код Маслеше не можемо пронаћи тако радикални раскид са Светозарем Марковићем који је Јовановића довео до тога да је о првом српском социјалисти једва и мислио и писао. Пошто је, захваљујући превасходно Слободану Јовановићу, прихватио тезу да је Марковићев социјализам суштински мање вредан од Марксовог, Живко Јовановић се у потпуности окренуо бољшевизацији најпре свог социјалистичког уверења, а потом и општег,

што га је учинило једним од најугледнијих чланова СРПЈ(к) и идеологом њеног левог крила. Чињеница да је Јовановић умро већ 1923. у време конституисања и забране рада КПЈ, када је бољшевички социјалистички блок као свој примарни циљ одредио најпре самоидентификацију кроз сепарацију од других социјалистичких идејних школа, а потом и нужност преживљања у условима забране, прогона, фракцијских борби и све већег уплива Коминтерне у њене унутрашње послове, даје нам за право да размишљамо и о томе да ли би и он попут Отокара Кершованија и Веселина Маслеше Марковићу у свом даљем идеолошком развоју посвећивао већу пажњу.

И док се питање могућег обраћања Живка Јовановића ка Светозару Марковићу услед недостатака извора мора држати отвореним, са сигурношћу можемо рећи да ће један од својих најстаријих осврта на Светозара Марковића Веселин Маслеша направити 1931. у раду „Мерингови прилози историји литературе“. Тражећи сличности између Јована Скерлића као „наследника Светозара Марковића“ и писца *Србије на Истоку,* Маслеша ће истаћи да их обојицу везује „чудна мешавина идеализма и материјализма“ (Маслеша, 1956: 371) чиме је, изричући у коначници и суд о Марковићевом социјализму, поновио исто што је у свом некрологу 1875. изрекао Светозар Милетић.

У јеку расправе са Драгољубом Јовановићем који је спорећи се са члановима КПЈ за свог „савезника“ узимао управо првог српског социјалисту, Маслеша ће записати и то да „малограђани“, у свом ослањању на Марковића (а што им је Скерлић својим примером омогућио) заправо настоје да обезбеде „комотну“ позицију неразумевању чињенице да је почев од 1804. српски народ у непрекинутој револуцији, (чији логички наставак након револуције 1914-1918 представља КПЈ) на коју га покреће свест, дефинисана још у *Србији на Истоку,* према којој суштинске слободе у једном народу не може бити уколико она уједно није (и) социјална (Маслеша, 1956: 371).

Како се у овој тачки, упркос свим својим разликама, које разуме као производ различитих околности у којима раде, али и различитих личних искустава и теоријског предзнања, Марковић и Маркс додирују (а то је оно што је са протоком времена остало једино важно) Марковићево непознавање „цјелокупног метода историјског материјализма“ (Маслеша, 1956: 371) ни на који начин не значи да „малограђанске“ политичке организације, биле оне леве, биле десне, имају право искључивог везивања Марковићевих идеја за себе.

Инсистирајући на томе да је бољшевизам резултат логичког развоја социјализма који још од Светозара Марковића прати не само доктринарне, теоријске истине, већ и практичне околности у којима се те истине имају претворити у праксу[193], Маслеша констатује да је нагла Марковићева смрт учинила његов социјализам недовршеним. Отуда се он и не чуди чињеницом да је грађански радикализам Николе Пашића у свом наслањању на Марковића, створио специфичну „научну оријентацију“ која је, управо због Марковићеве блискости са Марксовим учењем, део свог опредељења морала дуговати и писцу *Капитала* (Маслеша, 1956: 372, 373). Из те околности, по раскиду са грађанским радикализмом крајем 19. века и појавом „модерног радикалног покрета током 20. века[194], Марковићево наслеђе биће враћено под окриље марксизма из којег ће се коначно развити лењинизам као његова најрадикалнија и идеолошки најчистија варијанта“ (Маслеша, 1956: 372).

Највеће заслуге за овај својеврсни повратак социјализма самом себи, писаће Маслеша 1938, припадају не Марковићу који је својим неразумевањем Маркса омогућио појаву Пашићевог радикализма, већ Васи Пелагићу који је, како бележи подом 40. годишњице његове смрти, био тај ко је, као самоук и ослобођен императива промишљања о исправности сопствене идеје и њеног сталног допуњавања „сачувао буктињу“ социјализма (Маслеша, 1956: 103).

У настојању да поштује теоријски основ свог социјализма, који је био руски, у потреби да сваку праксу уподоби теоријској истини коју је одабрао као српским условима и потребама најближу, Марковић је, сматра Маслеша, временом био „сломљен“, економским односима и

---

[193] Пошто Марковићев „бистар дух, ипак није могао да прескочи баријеру примитивности и неразвијености социјалних односа Србије“, сматрао је Маслеша, Марксов дијалектички материјализам је „прохујао“ поред њега, „не оставиши осетнијег трага“ на његово дело (Маслеша, 1956: 372).

[194] У том смислу, Маслеша ће у освит Другог светског рата у тексту „Балкан“ указати и на везе између Светозара Марковића и Димитрија Туцовића (Маслеша, 1956: 336-337). И мада суштина текста није у трагању за теоријским везама које спајају двојицу аутора и њиховом образложењу, већ у настојању да се укаже на потребу прихватања платформе КПЈ за решавање националног питања унутар Краљевине Југославије, сматра да нема никакве сумње у то да су Светозар Марковић и Димитрије Туцовић представници јединственог мисаоног тока. Разлике које међу њима постоје долазе услед различитог временског оквира у којем су деловали и прилика које су дале карактер том времену. Тако док је Марковић „наслућивао и због тога давао сасвим општа и прилично непрецизна решења, осећајући да у њима лежи ипак истина“, Туцовић је, као марксиста, „био конкретнији, јаснији, одлучнији“, због чега су и „његови предлози били дефинитивнији, прецизнији, практичнији и ближи једном стварно могућем решењу“ (Маслеша, 1956: 332-333).

У духу расправа између социјал-демократа и бољшевика о томе да ли је једини исправан онај марксизам који се држи догматских одредница о неопходности потпуног развоја капитализма, како би се дошло до социјализма или је социјализам могућ и тамо где капитализам није развијен до оне мере о којој говори теорија, Маслеша ће поручити да ни Марковић ни Туцовић нису „само гледали на однос Балкана према Западној Европи и из тога извлачили конзеквенцију о потреби једне више заједнице, него су истовремено видели и све тешкоће једне балканске организације које произилазе из самих односа народа на Балкану“ (Маслеша, 1956: 333).

заосталошћу Србије, што га је наводило да тражи решења која су коначно морала одступити од социјализма и одвести га у табор „грађанске револуционарне странке“ чију је „мисију“ вршио (Маслеша, 1956: 103-104). За разлику од Марковића, Пелагић је, више практичар и народни радник него теоретичар, остао веран социјализму до краја, чак и у време појаве радикализма. „Он је остао свој и пливао је против струје. Он је својом главом и чини нам се, специјалним резоновањем и логиком створио извесне принципе за чије оправдање је касније тражио аргументацију у западној социајлистичкој литератури“ (Маслеша, 1956: 104).

Анализирајући Марковићево дело и његов однос према Марксу, Малсеша у својој студији писаној уочи рата, а објављеној тек након 1945. истиче да просторно-временска ограниченост коју, у својој критици на Марксов рачун истиче Марковић, важи и за њега. Маслеши је савршено јасно да Марковићев социјализам није имао претензије на универзалну вредност, чак ни на јужнословенском, односно српском простору, већ се он током Марковићевог животног пута мењао у складу са оним што је писац *Србије на Истоку* разумевао као објективне датости, односно као потребу нужног прилагођавања истима.

Тако, између осталог, Маслеша констатује да је Марковић радио „у једној малој земљи која још није била капиталистичка, али која се налазила у једном процесу који је стварао све услове да она то постане“ (Маслеша, 1946: 13). Свестан да још увек нема услова за појаву „научног“ социјализма, Маслеша констатује да се у Марковићево време још није „појавио резултат“ деловања историјских токова, односно – капитализам, али „су несумњиво постојали већс ви елементи потребни да се добије резултат“ (Маслеша, 1946: 15).

Све што се у Србији током 1870-их година дешавало, за Маслешу је првобитна акумулација капитала која се, објашњава уз позивање на Маркса, а суштинско препричавање *Србије на Истоку*, одигравала широм европског простора у различитим временима, под различитим условима и на различити начин (Маслеша, 1946: 16).

Специфичност српског искуства, сматра Маслеша, лежи у чињеници да се овај процес одигравао паралелно са процесом ослобођења од Турака и формирања институција слободне државе, чији ће главни носици власти постати управо они који су вршили и акумулацију. На тај начин, за разлику од пруског искуства које је обликовало немачко ка којем је Маркс био усмерен, бирократија у Србији, за разлику од Пруске где се јавља као управљачки слој са све израженијим тенденцијама одвајања од политике, на сцену ступа не као независни, већ високополитизовани и економски чинилац. што је у пракси, али и социјалистичкој теорији чији

је главни носилац постао Светозар Марковић, изазвало „и специфичне социјалне и психолошке ефекте и политичке реакције“ (Маслеша, 1946: 43).

Тако се десило да је Србија сплетом историјских околности (носиоци државне власти, двор и бирократија, пошто су се са села пренестили у вароши, постали су и носиоци економског живота) доживела знатно убрзаније кретање кроз првобитну акумулацију капитала, која није допустила да се они који су капитал стекли, његовим улагањем и институционализацијом кроз политику одвоје од оних који у томе нису успели. Извесних померања, запажа Маслеша, било је само у економском смислу, што је условило прва класна раслојавања, али не и у културолошком, услед чега се догодило да је сељаштво, као доминатан елемент српског друштва у исто време било и добитник и губитник, слој чији су се елементи са једне стране нагло богатили, а са друге постајали „носилац и главна снага револуције“[195] (Маслеша, 1946: 44).

Ова појава није условила само отежани процес класног раслојавања, већ је, у исто време, значајно усложила и процес идеолошког раслојавања, пошто су и задовољници и незадовољници, дошавши суштински из истог друштвеног слоја, унутар сопственог круга тражили како основ критике, тако и темељ стварања другачијих друштвених односа.

Настала комплексност доводи Маслешу до другог значајног фактора, који је обликовао Марковићев социјализам, одабира узора у дефинисању сопственог политичког израза који је, сматра, директно зависио од тога на који начин су разумевани односи унутар две темељне сеоске организације: задруге и општине, односно, интерпретације значаја ових облика самоуправе за настајућу српску државу. Тако прва подела доводи до појаве либерала и социјалиста, док друга условљава, у Марковићевом случају, окренутост ка руским револуционарима, уз истовремено дистанцирање од Западног искуства.

Сходно томе, као најважније узоре у Марковићевом социјализму Маслеша препознаје у делима Прудона, Луј-Блана, Ласала, Маркса, Бакуњина, али пре свих Чернишевског, од којег, управо због специфичности српског искуства формираног убрзаном акумулацијом капитала, у потпуности преузима тезу о социајлизму као пре свега етичкој и интегративној идеји који

[195] Из ове премисе, сетимо се, писао је Радован Драговић, Марковићеви наследници извлачили су закључак да је у Србији могућа међукласна сарадња, пошто сви друштвени слојеви имају јединствено сељачко и базично сиротињско порекло. Овај закључак, писао је Драговић, лоше се одразио на српско радништво које, надајући се сарадњи, није развијало никакав механизам одбране, попут оних механизама које је развијало радништво на Западу Европе.

надмашује економију и простире се на све сфере живота. Та околност, сматра Маслеша, условила је и Марковићево интересовање не само за политичку економију, већ и за филозофију, естетику, социологију, политику о чему коначно „и објављује читав низ чланака“ (Маслеша, 1946: 57, 59).

Овакав социјализам, објашњава Маслеша, иако је код Марковића оцењен као „последња реч науке“, (Маслеша, 1946: 57) био је лишен познавања начела дијалектичког материјализма и отуда не само драстично различит, већ нужно и ниже вредности од Марксовог.

Потврђујући главну тезу Слободана Јовановића, Маслеша долази до трећег битног елемента свог рада и коначног одређења вредности Марковићевог социјализма. Полазећи од става да је једино Марксов социјализам исправан и вредан да се тим именом зове, као Марковићеву главну карактеристику и (уједно) недостатак истиче његово недовољно познавање „научног социајлизма“.

Погрешно тумачећи српске услове и њихово разумевање као, ако не трајног, а оно свакако фактора који се на дужи временски период неће изменити, Марковић „није схватио најбитнију карактеристику научног социјализма“ коју је објаснио Карл Маркс[196], да социјализам „не може бити последица никаквих убеђења, никаквог општег просвећивања, никаквих апела на савест и добру вољу, никаквих порећења, него само последица једне друштвене класе“ (Маслеша, 1946: 59).

Ако је са Јовановићем био сложан око тога да је Марковићев социјализам ниже вредности од Марксовог, са сином Владимира Јовановића Маслеша се разишао по питању опште оцене његовог карактера. Тако, Маслеша напада Јовановићеву тезу о утопистичком карактеру Марковићевог социјализма, сматрајући да он то јесте једним делом, у својој теорији (Маслеша, 1946: 80), док је у практичном смислу био у значајној мери „научан“. Та „научност“, сматра Маслеша, огледа се у томе што се Марковић није задржао на позивима људима да се мењају, већ је, упоредо са тим, кроз конкретне политичке и економске активности организовао и водио у борбу против бирократије (Маслеша, 1946: 83).

Борба коју је Марковић водио, поручује у закључку Маслеша, донела је једну велику корист, на којој је српска радничка класа, оличена у КПЈ почела да гради свој пут (Маслеша,

[196] Истини на вољу, Маслеша правилно запажа и констатује и то да се Марковић (за разлику од оних због којих је, између осталог и писао овај рад, сабраних било у социјал-демократским било у редовима Народне сељачке странке Драгољуба Јовановића) у свом социјализму на Марксов „научни социјализам“ није ни позивао, нити је, уопште превише полагао на Марксове идеје, иако их јесте поштовао (Маслеша, 1946: 59).

1946: 84) али и једну велику погрешку, због које и у 20. веку револуционарни раднички социјализам тешком муком остварује свој циљ. У првом случају, Маслеша истиче јасну и прецизну критику „српског друштвеног и политичког живота“, која је за разлику од „погрешних и утопистички изведених“ решења била прецизна (Маслеша, 1946: 60) до те мере да је на њој и сам засновао сопствено разумевање друштвене збиља. У другом случају, Маслеша истиче идеју о могућности „прескакања“ капитализма која се у историјској перспективи показала као грешка која је условила сва потоња цепања социјалистичког блока (Маслеша, 1946: 80, 81).

5.4. Сељачки социјализам: Драгољуб Јовановић и учитељи енергије

Своја прва сазнања о социјализму, Драгољуб Јовановић је стицао у родном Пироту као члан социјалистичке гимназијске групе 1906 (Јовановић, 1997а: 19). Његов тадашњи „ђачки социјализам“, како је сам писао, није био марксистички, већ етички и „аскетски“ близак идејама Светозара Марковића (Јовановић, 1997а: 19). По завршетку гимназије, одлази у Београд и тада свој „ђачки социјализам“, допуњује са новим знањима до којих је дошао уредно слушајући у „Радничком дому“ са колегама „студентима социјалистима“ међу којима је био и касније Љотићу близак Момир Николић, говоре Димитрија Туцовића (Јовановић, 2008: 123) и Драгише Лапчевића[197] са којима сарађује (Јовановић, 1997а: 47). Уз њих, радо слуша и Јована Скерлића од кога је „научио да је демократија примарна, да она припрема социјализам, а да је социјализам њен пуни расцват“[198] (Јовановић, 1997е: 141-142) и који му је поново распалио љубав према Светозару Марковићу (писао је да је Скерлић Марковића чинио „ширим и хуманијим“ него што му се овај и сам чинио) (Јовановић, 1997а: 52). Са доста пажње је читао текстове на почетку 20. века већ угледног и познатог члана ССДП Живка Топаловића, објављене у *Радничким новинама*

[197] О Драгиши Лапчевићу и Димитрију Туцовићу оставиће значајне записе у првом тому својих *Медаљона.* Лапчевића ће именовати својим првим живим учитељем социјализма и главним оличењем ове идеје међу Србима на прелому векова (Јовановић, 2008: 94).

[198] Овој идеји Јовановић ће остати веран до краја живота и она ће бити главни разлог због којег није могао наћи заједнички језик са бољшевицима. Као што је, по писању Слободана Јовановића, Светозар Марковић, када је дошао у прилику да руски социјализам пореди са Марксовим, остао веран источном узору за којег је проценио да је „вреднији“, „виши“, „потпунији“ тако је и Јовановић, када је дошао у прилику да Скерлићеву тезу о јединству социјализма и демократије (коју је опет, Скерлић по сопственим речима преузео од Светозара Марковића) упореди са недемократским социјализмом Лењина и Мусолинија и Рузвелтовим интервенционизмом, остао веран свом српском и југословенском „учитељу“ (Јовановић, 1997е: 141-142).

и *Борби* (посебно оне који су се бавили сељаштвом и аграрним питањима), (Јовановић, 1997а: 48).

И мада се у Француској, где га је српска влада по преласку Албаније послала на школовање, кретао и у марксистичким круговима, Јовановић развија свест о социјализму као интегративној и етичкој идеји која надилази Марксов ексклузивизам индустријског радништва и негацију значаја личне воље у процесу развоја производних и друштвених односа (Јовановић, 1997а: 245; Јовановић, 1997д: 41; Јовановић, 1970: 32, 36, 45). Такав социјализам, проширен идејом интегралног југословенства схваћеног не само као израз политичког већ и ширег културног и вредносног јединства (Јовановић, 1997а: 22) које има да створи потпуно нов и још увек недовољно дефинисан животни оквир (Ђурић, 1914) у којем доминантну улогу има сељаштво, Јовановић је донео са собом када се након свршених докторских студија 1923. вратио у Београд[199].

Доживљавајући себе више као идеолога него као практичног борца у политичкој арени, (Јовановић, 2025) Драгољуб Јовановић је уз Светозара Марковића и Васу Пелагића био међу првима који су не само увидели, већ и теоријски објаснили могућност постојања различитих социјализама. Уз нужну напомену да су Марковић и Пелагић у томе били пионири са значајно слабијим учинком, можемо слободно констатовати да је Јовановић, током својих расправа са српским и југословенским бољшевицима био први који је дао заокружено образложење немогућности свођења социјализма на само једну његову форму.

Социјализам се, пише Јовановић, у свом историјском кретању „разгранао на много 'цркава' и 'капела', на много школа и фракција. После Прве интернационале, јавила се Друга, па Трећа, па Четврта. Има и радикала социјалиста, сељачких, хришћанских, анархиста, реформиста, бољшевика, чак националсоцијалиста. И сами фашисти се представљају као нека врста социјалиста“ (Јовановић, 1997ђ: 136).

Одбацивање доктринарства у разумевању социјализма, сматра Јовановић, није ствар избора већ нужна последица чињенице да социјализам није теорија настала у истраживачким

[199] Оно што је нарочито занимљиво јесте Јовановићева констатација да су ови елементи били присутни и у мисаоном систему доброг дела националних омладинаца, који су, полазећи од идентичних премиса, градили своја десна гледишта. У том јединству, сматрамо, може се тражити и разлог сличности идеја сељачког социјализма и ставова ЈНП Збора о којима смо говорили. Коначно, о том јединству говори у свом тексту о омладини и њеним идејама и Отокар Кершовани, о чему је већ било речи. „То је физички и духовни пут који су прешли младићи и девојке рођени између 1893. и 1898, пут који је почео око 1907. а завршио се 1917, када се свако опредељивао између Кајмакчалана и Битоља с једне и Петрограда и Москве с друге стране“ (Јовановић, 1997а: 22).

кабинетима, већ је „локомотива великог социјалног преображаја“ (Јовановић, 1997ђ: 181) која настаје као реакција на либерално-капиталистичко схватање живота, обликованог према теоријским, догматским концепцијама малог броја власника капитала (Јовановић, 1997б: 21).

Како су тим теоријским принципима који у пракси треба да задовоље потребе својих власника изложени широки слојеви, радници и сељаци, социјалистичка идеја, поручује Јовановић, не сме „ићи по једној линији, по једној трачници, по шини саме радничке класе, пролетеријата. Она може кренути само кад буду постављене две шине: сељачка и радничка. Нужно је да се обадве трачнице постављају упоредо, једновремено и зато поред напредног левичарског радничког покрета треба да постоји снажан, напредан и левичарски сељачки покрет. Не једна странка радног народа, већ две странке радног народа; једна радничка или претежно радничка, друга сељачка или претежно сељачка. А обадве у једном братском и пријатељском савезу, признајући једна другој историјско оправдање, нужност и корисност, поштујући једна другу, помажући се, лојално и равнопрвно“[200] (Јовановић, 1997ђ: 181).

Полазећи од ових општих принципа, Јовановић наглашава да су општеживотни услови довели и до различитог читања социјалистичке литературе на Истоку и Западу Европе. На Западу, где је радништво било бројније и организованије, социјалистичка борба је у већој мери ослоњена на индсутријски пролетаријат, док на Истоку, где је радништво слабије развијено и где нема услова за демократску борбу, социјализам најпре шире дефинисао појам „радничке класе“, а потом добио сељачки карактер (Јовановић, 2023а: 173).

Обликовање, на темељу таквог карактера, сељачког, као социјализма у којем је сељаштво класа за себе, сматра Јовановић, једини је пут за стварање цивилизације различите од оне која настаје и развија се на, капитализмом притиснутом, Западу (Јовановић, 2023а: 75). Сељачки социјализам „то је најприроднији и најнормалнији брак, највише сличан спајању два различта пола, онога који оплођује и онога који само прима, образује заметак и доноси плод на свет“ (Јовановић, 2023а: 79).

Потпуна новина коју Јовановић уводи (и по чему се његова идеја разликује од социјалистичких тенденција грађанске левице оличене у Самосталној радикалној странци) јесте инсистирање на сељаштву као на засебној класи (Јовановић, 1946: 20) са специфичним

[200] Коначно, ни раднички, ни сељачки социјализам, као два главна правца развоја идеје нису монолитни и не могу се посматрати као јединствени израз. Сваки од ова два главна тока имају своје притоке, читаве спектре раслојавања. Један од њих је и социјализам Светозара Марковића, за кога Јовановић истиче да је, барем што се српског искуства тиче, био зачетник сељачко-радничког социјализма (Јовановић, 1997б: 21).

интересима и засебном сликом стварности на основу које гради сепаратне интересе. Ти интереси могу бити блиски потребама радничке класе, али у исто време они су и довољно самостални спрам њих. Отуда све што Јовановић чини у значајној мери подсећа на активности ССДП са почетка 20. века, када је партија Драговића и Туцовића кроз јачање „ортодоксије“ унутар сопствених редова настојала да развије радничку класну свест, како би класи којој се обраћала указала на потребу да своје снаге не расипа на грађанске партије, већ да се за задовољење својих интереса обрати и окрене организованој социјал-демократији.

За разлику од ССДП која у одређењу својих темеља није превише задирала у историју српског социјализма (за разлику од бољшевика[201]) Јовановић се у конституисању свог социјализма позива на марковићевске традиције (Јовановић, 1940) у којима проналази довољно доказа о немогућности постојања развијеног српског ексклузивно радничког социјализма. Уместо тога, опонирајући марксистичком радничком ексклузивизму, Јовановић истиче да међу Србима постоји јединствен радничко-сељачки покрет који се током протока времена и сам померао, окрећући се кад-кад више ка радништву, а кад-кад са сељаштву (Јовановић, 1940). Своју социјалистичку идеју, која заправо представља прелазак на позиције сељачко-радничког социјализма, Јовановић је базирао на потреби нивелације односа не само између радника и сељака, већ и међу другим слојевима у друштву. Он је сматрао да у Србији, односно у Југославији нема услова за појаву марксистичког социјализма који ће остати везан искључиво за индустријско радништво и да се у сваком разматрању социјалистичке теорије и праксе мора поћи од реалне чињенице да већину произвођача чине сељаци који никада неће прихватити идеологију радничког ексклузивизма као своју (Јовановић, 1940; Јовановић, 2023а: 32).

Почетак српског сељачког покрета, Јовановић у књизи *Учитељи енергије*, у којој кроз протретисање личних узора, исписује историју идеја сељачко-радничког и радничко-сељачког социјализма међу Словенима на Балкану, смешта у време деловања Светозара Марковића[202] (Јовановић, 1940: 14), коме је, услед објективних околности у којима је деловао, сељаштво било и остало главна одредница у дефинисању теоријских и практичних начела. Отуда и заљубљеност у Чернишевског у коме, сматра за разлику од српских бољшевика Јовановић,

[201] Српска социјал-демократија, барем до Великог рата, настоји да се у потпуности одвоји од Марковића и његовог читања Маркса, па тако и не чуди када Душан Поповић пише да „све што се тиче радничке класе у предратној Србији, почиње са Туцовићем“ (Јовановић, 1940: 69).

[202] Марковић је „неизлечив апостол социјалног идеализма у једној дивљој средини која се тек пробудила у својој похлепости за личним богаћењем“ (Јовановић, 1940: 11).

Марковић није пронашао идола чије идеје из сопствене ограничености и незнања преписује, већ теоретичара који је, живећи у условима сличним српским, стварао идеју, компатибилну са српским искуством, што Марксова, на коју су његови критичари неретко упућивали (од Слободана Јовановића до Јосипа Броза) није могла бити (Јовановић, 1940: 6).

За разлику од Маркса, Марковић је, као и његов руски узор, етичар, човек „добар по души, осетљив за људску патњу, а уз то борбен и храбар“ који би, да није постао социјалиста-атеиста, био добар хришћанин којем више од свега треба „занимања, агитације, борбе, рада за друге“. Социјализам настао из такве природе, бележи Јовановић, није могао бити ствар прорачуна[203], већ „једно расположење духа“, „један нарочити менталитет и морал“ који се налазио у константном сукобу са „научним“ социјализмом који се у то време, управо захваљујући Марксу, све више развијао на Западу. Заправо, сваки аспект Марковићевог делања и промишљања, сматра Јовановић, подређен је Чернишевском до те мере да „од Запада, Марковић није узео скоро ништа, и ако је био у ближем и трајнијем додиру са Западом, него са Русијом“ (Јовановић, 1940: 8). Из претпоставке о идентичности српских и руских услова, није се изродила само Марковићева одбојност према Марксу, већ и претпоставка о могућности примене истих решења. Остављајући по страни питање да ли је и у којој мери Марковић у том смислу био у праву, Јовановић му у заслуге приписује то да је за категорички императив свог социјализма прогласио управо оно на чему су српски и југословенски бољшевици инсистирали: очување сељаштва од пролетаризације (Јовановић, 1940: 8-10).

Међутим, управо овде, упркос својим племенитим настојањима, Марковић прави превид, а Јовановић се у свом разумевању развоја његове идеје значајно приближава Радовану Драговићу који је, баш као и Јовановић, у први план износио став да се Марковић, занемаривши економски аспект живота унутар патријархалних задруга, посветио „спремању појединаца“, окрећући се „популаризовању 'научних истина' и давању упутстава за интелектуално усавршавање његових другова“ (Јовановић, 1940: 13).

Марковић занемарује шири економски контекст, не тражи такмичење социјализма са капитализмом, већ заговара радикално другачију свест која образује другачији живот. И мада

[203] Овде се изнова треба вратити коментару Јована Драгашевића који је још у време Марковићевих великошколских дана, половином 19. века, скупа са Марковићевим братом Јевремом, сматрао да је за српску омладину неопходно да студира природњачке факултете на којима би једино могла да стекне рационална знања неопходна за извршење великих историјских задатака који стоје пред Србима. Још тада, Драгашевић је оценио Марковићеву природу на сличан начин на који то чини Драгољуб Јовановић. Ако је судити по Јовановићевом коментару, Драгашевић није имао превише успеха у својој намери.

критикује то што је „усавршавање“ готово у потпуности ослободио економске условљености[204], Јовановић поздравља ове Марковићеве напоре, доводећи их у везу са руским традицијама из којих су, на сличан начин, изникли „појединци“ спремни да иду изван доктринарног разумевања економске условљености, пре свих Лењин (Јовановић, 1940: 12).

Овде заправо долазимо до најзанимљивије тачке Јовановићевог текста. Наиме, то што је Марковић грешио када је борбу за економске слободе ставио у други план, као и онда када је инсистирао на очувању патријархалних задруга и одбијао да размишља о могућности развоја модерних облика сељачког удруживања, које би било не само савремено, већ и једнако етичко, још увек не значи да је требао поћи путем који је заговарао Маркс. Шта више, то што је „одбацивао предлоге западњачких социјалиста, нарочито Карла Маркса, чије су теорије тада преовлађивале“ Јовановић му узима „у заслугу“ (Јовановић, 1940: 22; Јовановић, 1997ђ: 118).

Заправо, у значајно ширем теоријском концепту, Јовановић не само да допушта Марковићу да буде марксиста, он упућује на размишљање да Марковић у извесном смислу то већ и јесте. По узору на Маркса, сматра Јовановић, Марковић правилно уочава да се у Србији сукобљавају две групе, бирократија као експлоататорска и радништво, као ескплоатисана. Услови у којима је у Србији вршена првобитна акумулација капитала, навела је Марковића да експлоататоре не тражи у капиталистима (бирократа је то свакако могао бити), као што га је наводила и на то да под појмом „радништва“ разумева много шири круг од оног који је чинио „радништво“ на Западу. Тако се у Србији, захваљујући Марковићу, „радништво“ изједначава са „сиротињом“ због чега, сматра Јовановић, управо писац *Србије на Истоку,* а не „ортодоксни“ марксисти са краја 19. века и бољшевици за њима, има право да се сматра за првог аутора који је по узору на Маркса поставио питање подела унутар српског друштва (Јовановић, 1940: 70).

Оно што Јовановић највише замера Марковићу, јесте његово идеализовање патријархалних задруга, чија је последица немогућност правилног сагледавања Марксове идеје (коју је начелно и сам хвалио) чије прихватање би га, сматра Јовановић, учинило не попут Кауцког или југословенских бољшевика који се разликују само по процени времена погодног за

[204] Занемаривање економских прилика и борби, сматра Јовановић, као и Радован Драговић неколико деценија раније, довело је до тога да је народ иако неоспорни „политички суверен“ остао у потпуности „економски немоћан“ чиме је, без обзира на права која је уставима и законима формално добијао, суштински остао потчињен својим управљачима (Јовановић, 1940: 20).

револуцију, већ онаквим марксистом какав је био Лењин[205]. Зато и не чуди констатација да се Марковић у доброј мери може сматрати и претечом бољшевичке идеје међу Србима (Јовановић, 1940: 6) при чему увек треба имати на уму да под „бољшевизмом“, Јовановић разуме Лењина, али не и Стаљина за кога је сматрао да је својим диктаторским режимом у потпуности анулирао све најважније елементе Лењиновог читања Маркса.

Градећи своју идеју о сељаштву као класи, Јовановић са једне стране хвали Марковићеву „ширину“ у одређењу појма „радништва“, док са друге критикује „опчињеност“ руским учитељима, који му нису допуштали да у своје идеје више укључи Маркса. Па ипак, Јовановић показује извесно разумевање овакве Марковићеве позиције. И за њега, као и за писца *Србије на Истоку,* Марксове идеје у доброј мери остају „уског карактера“, неретко превише механичке, економски детерминистичке, ексклузивистичке (Јовановић, 1997ђ: 93; Јовановић, 2023б: 483) и дискриминишућа према сељаштву (Јовановић, 2023б: 29, 48).

Не негирајући значај Марксовог читања социјализма, Јовановић, као и Светозар Марковић пре њега, посебно хвали „генијалну мисао да ствар социјализма у Енглеској и Немачкој повери класи која нема никаквог интереса да се одржи капиталистички поредак“ (Јовановић, 1997ђ: 185). Па ипак, баш као и Марковић, Јовановић сматра да искуство Западне Европе није довољно да разреши проблем односа експлоататора и експлоатисаних на ширем европском простору, па последично ни на српском, где „сељаци имају права на свој властити покрет, као и радници на свој, сваки са својим класним интересима, а у заједничкој борби за коначно ослобођење људи који раде“ (Јовановић, 1997ђ: 190).

Заправо, Јовановић ни не расправља толико са Марксом, колико са оним његовим „наследницима“ који, не разумевајући да је социјализам наука „која се мора развијати“, а не вера „која живи од непромењивости догма“ (Јовановић, 2023б: 461), нису показали довољно воље да схвате да је од Марксовог до Лењиновог доба радничко питање „постало сложеније“, а социјално се „проширило на нове друштвене слојеве, изнад и испод радничке класе“, те да социјализам, уколико у новим околностима жели да оствари своју еманципаторску мисију, нужно мора бити интегративан (Јовановић, 2023б: 496).

Погубност догматског односа према социјализму који је, прогласивши се „научним“ одбацио од себе основни елемент научног мишљења – критику, сматра Јовановић, најбоље

[205] У расправама са бољшевицима, Јовановић ће истаћи чак и то да је Лењин у свом читању Маркса био знатно ближи Марковићу него бољшевицима који су се позивали на њега (Јовановић, 1997ђ: 118).

илуструје сукоб немачке социјал-демократије са Лењином. Јовановић заправо прихвата тезу Кауцког да је Лењин „отпао“ од „ортодоксног“ марксизма, онако како га читају немачки социјал-демократи, али у томе не види недостатак, већ предност. Тиме што је „отпао“, Лењин је заправо видео оно што Кауцки није, а Марковић у доброј мери наслутио - да и међу идејама и друштвеним слојевима који „не припадају“ идеји која се заступа има више него довољно простора за њихово укључење у главни мисаони ток, на шта, коначно, обавезује и суштинска окренутост социјализма пракси (Јовановић, 2023б: 19).

„Утврђене истине“, које се у једној идеји не смеју довести у питање, а које се у различитим облицима могу наћи код Марковића, Маркса и њихових наследника, закључује Јовановић, највећи су „противници напретка“ (Јовановић, 2023б: 53). Због тога, за социјализам будућности, поручује Јовановић, од секундарног је значаја ко је коме узор и колико се ко од узора евентуално померио, већ због чега је померање учињено. Уколико је повод таквом чину испуњење еманципаторске мисије социјализма, оно је не само оправдано, већ и императивно. Ту истину нису у потпуности схватили ни Маркс ни Марковић, али јесте Лењин који је тиме постао тачка спајања двојице (историјских) претходника, својеврсна „левица“ која одбацујући догматизам занавља социјалистичку идеју (Јовановић, 2023а: 70). Та левица, сматрао је Јовановић, крајем 19. века био је Светозар Марковић, до Великог рата социјал-демократија, а након 1918. сељачки социјализам. У њеном одупирању конзервативним струјањима унутар сопствене идеолошке школе, Јовановић препознаје нераскидиву нит која не само да спаја временским интервалима подељену идеологију, већ, у исто време, бивајући корумпирана, постаје најпре конзервативна, а потом и реакционарна спрам сопственог исходишта.

5.5. Светислав Стефановић: солидарност, демократија, фашизам

Ако бисмо покушали да утврдимо шта је примарно у Стефановићевом схватању политике, шта је оно на чему он гради свој систем и ка чему тежи, онда би то свакако била етика (*Застава,* 26. 2. 1900; *Време,* 4. 7. 1934). Тек када прихватимо да Стефановић политику тумачи не као циљ, већ као средство да се путем „интегралне“ револуције (социјалне, националне и културне у исто време) (*Време* 11.7.1934) дође до новог човека[206] (*Нова смена,* мај: 1938),

[206] У раду „Обнова национализма у знаку етичке обнове“, објављеном у листу *Време* 4.7. 1934. пише да је враћање заједнице сопственим, националним изворишима у исто време и покрет ка стварању етичког човека, пошто се у

можемо покушати да дефинишемо њене остале елементе: носеће стубове које чине сељаштво и вера у његов демократски карактер (задружни дух) (*Република* 28. 4. 1920; *Отаџбина* 11. 2. 1937, *Нова смена,* мај: 1938, *Време* 9. 8. 1940. и друго) из којег исходи нужност аграрне реформе схваћене не само као економско-политичка већ превасходно етичка активност (Стефановић, 2006: 10) која за циљ има не просту нивелацију, већ стварање нове заједнице, те свод који није ништа друго до национализам, схваћен не као опијеност стварним или умишљеним вредностима сопствене етничке групе, већ као социјални и културни, „нови национализам" који се „развија све више у правцу једног унутрањег преображања, тежње да народ у себи самом, не у моћи и власти над другима, нађе своја животна оправдања и своје силе и моћи одржања" (*Време* 1. 7. 1934).

Већ на први поглед, сасвим је јасно да Стефановић у својим стремљењима није најоригиналнији аутор већ да се он наслања на традицију коју, можемо пратити и код Отокара Кершованија, Драгољуба Јовановића и његових Група СКА, али и раније, код самосталаца све до Јована Скерлића (односно, до Светозара Марковића). Та истина Стефановића ни најмање не оптерећује, пошто, како сам истиче, ни нема претензије да то буде оригиналан (макар када се ради о текстовима у којима се бави политичким темама). У новинским чланцима које пише, као и у критичким (политичким) текстовима, он се позива готово искључиво на једног аутора – Светозара Марковића и на један рад, *Србију на Истоку*[207], а када то не чини директно, реферира

срцу националних исходишта налазе етички принципи солидарности, узајамности, алтруизма, које је током векова обликовала и чувала задружна мисао и пракса.

Овај повратак потребан је, по Стефановићу, отуда што је свет настао након Великог рата, рушећи старе поретке, уместо да изгради нови, бољи, залутао у банални материјализам који је под видом слободе пласирао безверје, идолопоклонство и празни рационализам. Наводно „слободњаштво" имало је у области духовној да смени религиозно које је проглашено за сувишно и непожељно, док се у сфери материјалног живота „реторисало о ослобођењу поштених и експлоатисаних, а уистину радило се само о све већем броју експлоататора, и све већем броју незапослених и гладних."

Марксистичка идеја која се појавила, тобоже, да разреши овај проблем, само га је подржала и наставила да га подражава, чиме је успорила могућност ослобођења. Део оних који су правилно разумели базичне проблеме, остали су у заблуди поводом могућности њиховог решавања. Захваљујући Марксу, сматра Стефановић, социјализам као базично етичка идеја (ту се поново враћа Марковићу) преведен је у просту социјалну механику заоденуту у „научно рухо" и тако у пао на великом историјском тесту за који су га спремали његови класици – „утописти". Због тога, Стефановић нема сумње да ће социјализам „тек онда постати једним стварним и живим историјским покретом, ако буде прожиман и ношен етичким идејама и етичким принципима у духу једне активистичке и стваралачке свести и воље" (*Време* 4. 7. 1934).

[207] Да је *Србија на Истоку* за Стефановићево схватање Марковићеве идеје темељни документ, писао је он сам у тексту „Једна заборављена прослава Светозара Марковића", наводећи да споменути рад није био само „прва лектира Светозара Марковића", већ право „откровење не само њега, него Србије и српског народа" који је са овим радом добио јасну упуту како да свој спољашњи, одбрамбени, ослободилачки национализам (хајдуци, освета)

на њега или своје ставове гради у складу са његовим (барем настоји то да чини, а колико је успешан сасвим је друго питање), што се може видети како из тока мисли, тако и из саме структуре текста. Стиче се заправо утисак да је Стефановићеве главна брига та да се у дефинисању својих политичких светоназора што више ослони управо на Марковића, како би га потом позвао за савезника у одбрани сопствених начела.

Полазећи од идеје да је етика та која стоји изнад економије, а солидарност, последично, изнад сваке разлике, Стефановић је противник идеје класног рата као темељног политичког принципа. О солидарности он ће писати већ као члан републиканске странке у тексту „Класна борба и организација друштва“ у *Републици,* почев од 18. па до 20. 6. 1920[208]. Одбацујући идеју о перманентном класном рату, Стефановић поручује да истинска републиканска демократија мора одбацити Маркса и окренути се принципу сарадње, коју марксисти дефинишу као „утопију“, а на којем је, сматра, инсистирао Светозар Марковић:

> „По цени да нас сматрају за наивне утописте, или да нам се ругају као хуманитарцима и солидаристима – као да би у том било чега за ругање! – ми наглашавамо да свој покрет оштро издвајамо од екстремних комуниста који теже за политичком влашћу помоћу диктатуре пролетаријата, као што смо га издвојили од чисто буржоаских, политичких странака којима је на другој крајности, сав идеал у политичкој власти“ (*Република* 20. 6. 1920).

Готово идентичан став Стефановић ће изнети и као слободномислећи интелектуалац, лишен партијских стега у *Времену* 10. 7. 1934. када ће Марксовој искључивости и економском детерминизму супротстављати Стјепана Радића и Светозара Марковића, истичући попут Драгољуба Јовановића урбанистички, „варошки“ карактер комунистичке идеје која стоји не само на другој страни у односу на аграрну мисао, већ чини све да сељаштво унизи и приведе сопственој користи. И овде, Стефановић напада марксистичку идеју о перманентној класној борби, сматрајући је дискутабилном са аспекта људске природе која тежи сарадњи и нивелацији односа.

пребаци на нови, социјални колосек, на идеју о нужности унутрашње трансформације сосптвене државе, духа, погледа на живот (*Правда* 9. 8. 1925).

[208] Истог је карактера и текст „Историјски догађаји“ штампани поново у *Републици,* у априлу 1921. Овде Стефановић говори да Марксова доктрина није ни исправна ни довољна да објасни природу кретања друштава. Искуство СССР-а и криза коју бољшевички режим ствара, вели он, заправо је израз кризе самог Маркса, доказ да његове идеје не могу бити благородне на сељачком тлу.

Не доводећи у питање евентуални раскорак између Маркса и бољшевичког читања истог Стефановић заузима јасан став да за разлику од совјетског искуства, где је питање власти пре свега ствар једне групе и њених политичких представника, код Марковића, питање власти као „народне“ није никаква фраза, већ доследно прихватање начела о солидарности као темељу етичког поретка чија је непосредна демократија крајњи политички израз:

> „За њега фраза: народ је извор и утока власти, није значила да народ само бира и поставља власти које, после, по свом ћефу и нахођењу, владају над народом, него да народ, непосредно и сам собом влада и управља према својим стварним потребама“ (*Нова смена,* мај: 1938).

Изводећи до крајње консеквенце Марксову негацију идеје солидарности, Стефановић ће нарочиту критику усмерити на негирање тезе о могућности „прескакања“ капитализма, која према томе, ни за Стефановића као ни за Марковића није (само) ствар економских, већ и моралних предуслова који су Марксу, услед моралног колапса Запада, били непознати. Фаталистичка идеја о томе „да у природи нема скокова“, коју је Маркс пренео и у друштвену теорију, Стефановићу је, као Марковићевом следбенику потпуно одбојна. У томе он не види никакав високи научни домет, већ једностраност и симплификацију „врло комплексних друштвених појава“ (*Нова смена,* мај: 1938).

Одбацујући Маркса и тражећи начине да се профит ограничи, контролише, „у корист заједнице“ било одузимањем вишкова било „бољом, рационалнијом расподелом рада и зараде од рада“, што су, по Стефановићу, настојали да учине фашистички и национал-социјалистички режими, клатно је на левом политичком пољу враћено ка Марковићу и солидарности као базичном принципу заједнице који је, како чита Стефановић, исту ствар „наслућивао кад је говорио против неограниченог профита и кад је размишљао о разумној подели рада“ (*Нова смена,* мај 1938).

Уместо кроз „пургаторијум“ капитализма који је Маркс поставио као услов, свет пролази кроз фазу повратка на сопствена исходишта, оличена у сељачкој идеји која постаје носећа у свим оним покретима који по Стефановићу суштински опонирају капитализму, међу којима су најпре фашистички и национал-социјалистички. На тај начин, наводи на закључак Стефановић, испуњава се у доброј мери, у измењеним околностима и уз учешће нових актера, Марковићева теза о „прескакању“ капитализма (*Нова смена,* мај 1938).

Марковићев став да је Марксова идеја настала на индустријски развијеном и урбанизованом Западу неприхватљива на Истоку (изнета у раду *Начела народне економије*), темељни је аргумент на који ће се Стефановић ослонити и у раду „Апсурди и парадокси демократије“ у којем ће истаћи да се суштина бољшевизма[209] огледа у „поварошавању“ села, што води његовом уништавању и лишавању сваке могућности извођења револуције, а све у циљу задовољења потреба „научног“ социјализма који инсистира на нужности капитализма (*Отаџбина* 11. 12. 1936). За разлику од Марковића који је у селу видео базу етичког, економског и политичког опоравка српског народа, Маркс и његови следбеници, сматра Стефановић, у свом презиру према селу, једва да су испред себе и поставили питање сељаштва, а свакако нису успели да га реше. Марксистичка пракса, наставља Стефановић, суштински видљива у ономе што је, по прихватању западних „научних“ истина, након Руске револуције постало главни политички ток у СССР-у, најбоље потврђује ову истину (*Нова смена,* мај: 1938).

Па ипак, Стефановић сматра да марксизам неће успети да сломи сељаштво. Наиме, у тексту „Значај средњег и сељачког сталежа и њихова заштита као актуелни проблем политике, економије и културе“ објављеном у *Отаџбини* 11. 2. 1937. поручује да су се сељаци и читав сељачки сталеж током историјског процеса показали „јачи не само од сваке теорије, нарочито Марксове, која их је давно већ сахранила, они су се показали јачи и од надмоћног капитализма, који их је одавно већ требао апсорбовати и прогутати.“ Због тога, закључује Стефановић, Марковић и његова етичка сељачка идеја нису ствар прошлости, већ управо весници будућности. Марковић је „антиципатор“ промена које треба да донесу нови политички образац на Балкану, али и мост преко којег Балкан треба да досегне онај део света који је већ почео да се мења – на боље (Стефановић мисли на фашистичку Италију и нацистичку Немачку). Својом идејом о „оригиналној српској држави“ сељачког типа, Марковић је, пише Стефановић, стао отворено против Маркса, „додирнуо једну од најзначајнијих дужности и одредио једну од најлепших мисија српског народа“ (*Нова смена,* мај: 1938).

Та „најлепша мисија“, писаће у раду „Једна права линија“, огледа се у „проналаску новог пута“ кроз наставак револуције која је започела 1804, а која има за циљ да српски народ привеже за оне народе који и сами почињу да схватају значај етичког сељачког духа – Италијане и Немце (*Време* 11. 9. 1940).

[209] Који је за Стефановића отелотворење марксизма.

О овом питању, које је једно од најкотроверзнијих које је постављао, Стефановић је писао и пре појаве фашизма, наслућујући да ће српско и јужнословенско сељаштво, услед немогућности праћења радикалског заокрета и комунистичког урбанизма морати пронаћи сопствени – нови политички израз, трећи пут, који ће бити анти-капиталистички и анти-марксистички у исто време и једнако етички, као што је био и у време када је на њему у *Србији на Истоку* инсистирао Светозар Марковић (*Република,* 11. 8. 1920.). Тај „нови пут“, пише Стефановић и на самом почетку своје политичке каријере, 1900. мора у потпуности почивати на Марковићевој идеји о нужности стварања „српске цивилизације“ (Марковић, 1872) која „не би била налик ни на француску ни на немачку и тд.'“ (*Застава* 26. 2. 1900).

Највећи противник тог пута, пише у тексту „Прави значај села“ није капитализам, већ марксизам који, осећајући суштину проблема сиромаштва и социјалне неправде, јужнословенском селу нуди решења која, сматра Стефановић, неће уродити плодом, већ ће га, напротив, одвући на дно (*Отаџбина* 27. 2. 1937). Управо отуда, Стефановић у раду „Враћање на елан народне револуције“ позива југословенско друштво да у својој потрази за разрешењем кризе испуни своју „највећу дужност“, да врати на предмарксистичке, задружне принципе, јер они су „нешто битно, суштанствено, основно и темељно, не само као форма него и као систем организације“ (*Време* 9. 8. 1940).

О тој „највећој дужности“ писаће већ у Љотићевој *Отаџбини,* као један од њених уредника, 11. 12. 1936. И мада ће споменути задружне традиције јужнословенског села, њихов допринос Револуцији из 1804, истичући као модерне следвенике те идеје Александра Стамболијског и Стјепана Радића, Стефановић у први план ставља Хитлера, Мусолинија и Рузвелта, наглашавајући да највиша вредност овог тројца лежи у окретању од грађанина и пролетера ка „обичном човеку“ који се налази не у градским блоковима већ - на селу.

Изводећи коначно јединство између српског и јужнословенског задругарства и „нових покрета“ насталих на Западу као одговор запостављеног сељаштва на марксизам, Стефановић наглашава да је „ако је досадашња еволуција ишла од сељака, преко грађанина до пролетера, да би, у демократији и бољшевизму, постала владавином обесправљеног пауперизованог и пролетаризованог радног народа“, долазак новог доба подразумева окретање еволуције народа „од пролетера и грађанина ка сељаку који, у историји постаје поново позван да носи културу, као и ону прву коју је створио, не на култу људске јединке, него на култу људске заједнице која

је у нацији и кроз нацију, у држави, добила свој највиши и завршни облик“ (*Отаџбина* 11. 12. 1936).

Полемишући са још једним интегралним југословенским националистом, демократског, либералног усмерења, Ником Бартуловићем, Стефановић ће у тексту „Око моје лекције сер Остину Чемберлену“, коначно објаснити своју позицију. Наиме, Стефановић истиче да своја идеолошка гледишта гради на јединству две идеолошке струје: једне која се слаже са „идеологијом највећих покрета садашњости“, фашистичким и национал-социјалистичким, и друге која је у складу са „идејама највећих апостола и мученика Балканског и Југословенског јединства – Светозара Марковића, Стамболијског[210], Стјепана Радића“ (*Отаџбина* 11. 12. 1936).

Та два идеолошка утицаја он по сопственим речима „калеми“ на Љотићев ЈНП „Збор“ који је „једина светла тачка“ на југословенској политичкој сцени управо отуда што настоји да прати средишњи курс који и Стефановићу, по сопственом признању, највише одговара, као што је то приметио и *Вихор,* зборашки орган из Далмације:

> „Кад је друг Љотић објавио свој програм о задружно-сталешкој држави он, друг Стефановић, није у њему видио никакву 'новотарију' плагијат, већ стилизовану мисао којом се је заносио чак и Светозар Марковић, а који је задругама придавао нарочити значај у нашем народном животу, као специфично славенској појави, која је ведрија и благотворнија него ли мутни Марксов социјализам. Наводи да су Стамболијски и Ст. Радић претече Љотићеве“ (*Вихор,* децембар 1937).

Како Марковића ипак није могао прогласити поклоником било фашизма, било национал-социјализма, Стефановић у тексту „Светозар Марковић као визионар и антиципатор националног југословенског социјализма“, објављеном у *Новој смени* у мају 1938, прибегава његовом именовању за претходницу идеја чији је он, по свему судећи, био једини валидни тумач.

Интересантно је и то да Стефановић у споменутом тексту не негира да је својом *Србијом на Истоку* Марковић настојао да изгради јединствени српски социјализам као одговор на

[210] О месту Стамболијског у међуратној југословенској политици видети и: Владимир Лебедев *У земљи ружа и крви,* Издање „Руског архива“, Београд, 1934; Ратко Парежанин *За балканско јединство,* Београд 1934.; Никола Д. Петков *Стамболијски,* Београд, 1933. *Историја Бугарске* (прир. Срђан Приватинић) Clio Београд, 2008; Коста Тодоров *Политичка историја савремене Бугарске* Београд, 1938.; Владимир Ћоровић *Борба за независност Балкана* Балкански институт, Београд, 1937.

политички и културни империјализам Запада за који, упркос свему што се у Европи тих година дешавало, тврди да је у потпуности ишчезао, бивајући смењен јаким анти-марксистичким расположењем.

У успону фашизма и национал-социјализма као анти-марксистичких концепција, Стефановић види баш оно о чему је, залажући се за „прескакање“ капитализма на принципу јачања солидарности и непосредне демократије, по његовом суду, писао Марковић: настојање да се у „грозничавом напору и напону свих енергија... прескочи епоха капитализма, да се криза у коју је с једне стране безобзирни и неограничени капитализам, а с друге стране, не мање безобзирни или свесно деструктивни марксизам увукао свет, преброди стварањем бољих и праведнијих друштвених односа“ (*Нова смена, мај* 1938).

Мусолинијева и уопште италијанска величина, сматра Стефановић, огледа се у томе што је „Дуче“ у Италији остварио оно што је својевремено хтео и Светозар Марковић: превазишао је, персонализујући принцип солидарности, „борбу класа и анархију“, што је фашистичкој партији омогућило да створи „једну нову форму државе, лепо уређену, са дисциплином, хармонијом и сарадњом између разних слојева“ (Стефановић, 2006: 352.).

Тако је, коначно, у освит Другог светског рата, захваљујући настојању Светислава Стефановића да изгради јако упориште за сопствени анти-марксизам, Светозар Марковић добио и сасвим специфично „десно“ читање, које се могло приметити и код „касног“ Крсте Цицварића.

5.6. Крста Цицварић: солидарност, синдикализам, фашизам

Нема сумње да су два балканска, Први светски рат и сталност кризе новоформиране јужнословенске краљевине значајно утицали на промену односа Крсте Цицварића према нужности постојања државе. Па ипак та промена, писао је као да се правда Цицварић, није довела до одрицања два темељна принципа анархистичког мишљења и деловања: прихватања доминације масе спрам појединца као израза прихватања „народне воље“ за мерило исправности и револуције као јединог механизма непосредног преобликовања света „народном вољом“. Отуда не бисмо погрешили ако бисмо констатовали да је Цицварић у име виших вредности, (револуције која се 1914. наметнула сама од себе, потребама и вољом маса које делују у

историји, а на које је Београд по свему судећи исправно одговорио), одрекао вредност нижег ранга, свој искључиви анти-етатизам[211].

Ова два фундаментална елемента Цицварићевог схватања политике, биће нарочито наглашени у тексту „Никола Пашић пред историјом“ штампаном у *Балкану* у броју од 12.12. 1936. У њему, Цицварић у први план истиче готово шизофрени карактер НРС, заглављене између компромисерске природе њеног руководства, оличеног у Николи Пашићу и револуционарне природе чланства које је од првих дана оснивања странке тражило директну акцију против Двора.

Унутаррадикалски спор који заправо никада неће престати и биће извор сталног цепања странке први пут је скупо коштао народне масе током Тимочке буне 1883. када су радикалски челници, колико год су били у могућности, одвраћали народ од оружане побуне која је на Тимоку дошла „сама од себе“ (*Балкан:* 12. 12. 1936). Стални сукоб радикала са народном вољом, пише на другом месту Цицварић, довео их је до разлаза са сопственим програмом из 1881, у коме се „они залажу за социјализам, једнакост за све чланове друштва, уништење класа“ (Nadoveza, 2006: 110). Тај програм је био израз народне воље и отуда не чуди што је народ од Пашића и његових сарадника очекивао да их ослободи притиска Обреновића. Па ипак, пошто су једном успели да се докопају власти, радикали су се претворили у нешто сасвим друго, „од социјалиста лопови, од слободњака тирани“ (Nadoveza, 2006: 110).

Главног кривца за ову, својеврсну издају, „народне воље“, која је код Цицварића увек по свом карактеру револуционарна, први српски анархо-синдикалиста и овом приликом налази не у Николи Пашићу, већ у Светозару Марковићу за којег, попут Мите Ценића (који је то ипак чинио са мање горчине, тражећи „кривца“ примарно у лику Јеврема Марковића) истиче да се временом и сам одрекао од сопствених револуционарних принципа изречених и исписаних у *Србији на Истоку.* Тако је дело у којем је Светислав Стефановић проналазио пуну афирмацију и актуелност Марковићевих ставова у Цицварићевом читању постало његова највећа оптужба за издају коју је Пашић у својој епоси дословно следио.

Зашавши још дубље у проблем, Цицварић суштину кризе, поред искварене природе радикалских лидера налази у самом механизму власти. Тај механизам који има сопствену логику

[211] Сам Цицварић је и касније говорио да је свестрано подржавао националну политику НРС, проналазећи у њој израз револуционарног народног духа, али не и „уставну и социјалну“ која му је била марковићевска, буржоаска (*Балкан* 17. 2. 1937).

и живот јачи је од човекове воље да му се, пошто једном реши да постане његов део, одупре, што се „раним“ радикалима не може спочитати (Цицварић 1905: 79-80).

Полазећи од истих премиса од којих полази и Стефановић, Цицварић истиче да нема никакве сумње у то да је Марковићево најзаначајније дело било инспирисано „народном вољом“, односно револуционарним духом српског сељаштва, те да је отуда позивало на њено практично извођење[212], али да је пракса којом се први српски социјалиста руководио била знатно ближа социјал-демократској традицији Марксових „наследника“. У последњим својим годинама, бележи Цицварић, Марковић је у потпуности био „у једној еволуцији у смислу 'грађанске демократије'“, која га је учинила радикалом толико „да би, да је остао жив, био један од вођа Радикалне странке“ (*Балкан:* 12. 12. 1936). Марковићево дело постало је тако инструмент за кроћење револуционарног народног духа, на исти начин на који је и на Маркса позивајућа социјална-демократија постала брана социјалним револуционарима.

Управо због тога, закључује помало иронично Цицварић, Марковић је имао среће да је умро „на време“. Његова смрт, пише Цицварић, можда јесте велики губитак „за друштво, за народ, али добит за самог Марковића“ (*Балкан:* 12. 12. 1936). Та благовремена смрт омогућила је радикалима да Марковића узму за свог учитеља, спречивши га у исто време да се, попут „старог“ Николе Пашића, дворског човека и бирократе, у потпуности одрекне сопственог револуционарног духа и тиме одбије од себе сваку могућност другачијег тумачења сопствених намера, чему су били склони они социјалисти (попут Димитрија Ценића) који га иако револуционари узимају за свог претечу и учитеља:

> „Ако би постао радикал, као што је постао његов друг Никола Пашић и његов друг Пера Тодоровић, он би од социјалиста био жигосан као ренегат, као што је његов социјалистички следбеник Мита Ценић (у обновљеном 'Радикалу' 1886. године) жигосао Ниолу Пашића и другове. Ако би остао социјалиста, он би био осуђен на немоћ и имао би незавидну судбину једног Мите Ценића и једног Васе Пелагића“ (*Балкан:* 12. 12. 1936).

Истим компромисерским путем, сматра Цицварић, пошли су и радикалски ренегати, самосталци Јаше Продановића, Светислава Стефановића и Јована Скерлића. Ослањајући се у својој пропаганди на „грбавог сељака“, призивајући у помоћ и Светозара Марковића кога су

[212] Које се, сматра Цицварић, најбоље уочава кроз спор који „народна воља“ има са бирократијом.

директно супротсављали марксистичком и радикалском изазову настојећи да се покажу као једини његови наследници, обећавали су радикалне промене које би довеле до коренитог преображаја положаја села. (*Балкан:* 8. 8. 1936).

Заглављена између народне потребе за револуцијом која би донела како економску, тако и политичку слободу, и компромисерске политике коју је у наслеђе преко НРС као најдоминантније политичке организације оставио Светозар Марковић, Србија је, по мишљењу Крсте Цицварића дочекала судбоносне године у којима је, баш као и Пашић 1883. била принуђена да крене корак у натраг, да се под притиском народне воље на коју је у *Србији на Истоку* упућивао својевремено и Марковић, окрене управо револуцији. Та револуција, испоставиће се, биће она која ће најреволуционарнији заокрет направити управо у Цицваријевој глави. Из ње неће изнићи само „две Југославије“, већ и Цицваријев радикално промењени однос према етатизму и могућности међукласног договора.

Главни носиоци те револуције, радници, које баш као својевремено Марковић, Цицварић схвата у знатно ширем контексту од марксистичког (као укупну сиротињу која живи искључиво од свог рада и сноси терет политичког и економског израбљивања) били су први прави „пионири југословенства“, пошто код њих верске и политичке разлике нису играле значајну улогу и нису имале предност у односу на практично организовање и деловање (*Балкан*, 23. 12. 1936).

Овај револуционарни југословенски пламен који је најпре укресао, а потом га се одрекао Светозар Марковић, писаће Цицварић, прихватили су, правилно процењујући потребу сопственог народа, радикалски прваци који тако, чак и мимо воље партије, организацију враћају корак натраг у односу на сопствени реформистички курс.

Компромиси које је „револуционарна“ Југославија морала да у име заједништва (а потом и интегралности) чини са „аустријском“ Југославијом чији су представници били загребачки политичари, довели су, сматрао је Цицварић, до анулирања резултата борбе и повлачења борбеног духа пред неминовношћу вечитог преговарања и договарања.

У таквим околностима, Цицварић је своје интелектуалне капацитете усмерио ка оним политичким концепцијама које ће кроз идеал директне демократије натерати политичке елите да прихвате народну вољу и уместо да јој се намећу, правдајући то политичким разлозима, омогуће непосредно учешће у револуционисању заједнице.

Нужност директне демократије као израза пуног народног суверенитета који у касној фази интелектуалног развоја смењује насилну револуционарну акцију Цицварић најављује још

1910. у раду *Демократија и социјализам.* У то време, први српски анархо-синдикалиста још увек не раздваја револуцију (као насилну акцију радничке класе) и директну демократију која иза ње следи, сматрајући их „јединим природним законом“, па отуда и нужношћу ка којој се човечанство неповратно креће. Као таква, демократија је за младог Цицварића политички израз социјалне револуције, последица растакања неправедних економских односа који радништво држе у подређеном положају и коначно, израз контантне акције која стављајући народ у улогу истинског носиоца суверенитета укида доминацију политике над животом. Тиме су одбојност према политици и доминацији елита и потреба брисања посредника између народа као носиоца суверенитета, доношења и спровођења политичких одлука које конституишу једну заједницу, Цицварића, као и Светислава Стефановића, довели до пред сама врата фашизма. У том кретању, Стефановић се на Марковића позива директно, док Цицварић, инсистирајући на једнакости између основних принципа фашизма и сопственог доживљаја синдикализма, за који још од своје анархо-синдикалистичке фазе тврди да је саобразан „ортодоксном Марксу“ и изворном Марковићу (до 1873) то чини посредно.

Социјализам је акција, покрет, практична борба за реалне циљеве и не сме бити сведен на етику, на апстрактну идеју о бољем јер ће у том случају постати ништа, пише бивајући ближи Марксу него Марковићу и начину на који Стефановић разумева Марковићев текст, Цицварић у *Балкану* 24. 6. 1936. у тексту „Четврти сталеж на сцени“. Уместо социјализма као етике, сведеног на просту људску тежњу за бољим друштвом, за заједницом правде, која суштински не значи ништа, Цицварић на сцену ставља конкретну акцију, са јасно дефинисаним циљевима и за њихово остварење прецизно утврђене мере.

Као главни задатак радничке акције Цицварић у први план ставља (и код Маркса јасно уочљиву) нужност укидања пролетаријата. Па ипак, страхујући, као стари анархиста, од могућег подржављења класе и њеног одвајања од сопственог циља (за шта му је између осталог добар пример давао и СССР), он је противник бољшевичке („марксистичке“) идеје завођења „диктатуре пролетаријата“. Уместо тога, он и даље тражи окупљање радништва у јединствену синдикалну организацију посредством које би као „четврти сталеж“ ступило у директну економску акцију која, уколико уроди плодом, доноси и политичке слободе. (*Балкан:* 24. 6. 1936).

За разлику од прве, анархо-синдикалистичке фазе, у другој национал-синдикалистичкој, Цицварић одбацује идеју насилне револуције, страхујући да би она, у промењеним околностима, када се Југославија, захваљујући „аустријским Југословенима“ налази у унутрашњем расцепу и

када јој рукавицу бацају њени и московски комунисти, могла да доведе до потпуног разарања државе. Па ипак, он, за разлику од Марковића кога је својевремено критиковао због исте ствари, према сопственом суду, не прави компромис са бирократизованом буржоазијом, нити попут социјал-демократа „марксиста“ покушава да у процесу достизања „идеала“ реализује ситне реформе које уместо да револуционишу, капиталистичко друштво одржавају у животу. Он, сматра, гради својеврсни трећи пут, који је само по својој спољашњој форми сличан оним који су постојали пре њега, док је суштински различит.

А шта заправо жели, Цицварић је писао и у тексту „Национална унија“, објављеном у *Балкану* 20. 1. 1937. У овом занимљивом чланку попут Светислава Стефановића, а на трагу сличне идеје о којој је крајем 19. века писао и Драгиша Станојевић, тражи завођење „диктатуре националиста“ по узору на исту „диктатуру“ која је у циљу обједињавања свих класних и националних српских снага постојала у периоду између 1804. и 1817. Краљевини Југославији потребан је један јак национални блок, једна „национална диктатура“ која би, ради очувања тековина борбе „револуционарног Југословенства“ изниклог из Карађорђеве и Милошеве „националне диктатуре“ поразила дефетизам и сепаратизам. Таква „национална унија“ има да „поврати старо самопоуздање, старо одушевљење, стару веру у будућност отаџбине и њеног народа“ (*Балкан* 20. 1. 1937).

Цицварић тако коначно исписује пун круг, враћајући се попут Светислава Стефановића идеалима револуције која тече, које је Марковић изнео у *Србији на Истоку,* о чему између осталог сведочи и инсистирање на „српској цивилизацији“ као темељу жељене „диктатуре“ о чему већ годину дана раније пише у тексту „Срби кроз историју“ (*Балкан* 5. 8. 1936).

5. 7. Закључак

Још од када је устанком у Босни и Херцеговини 1875. на дневни ред историје стављено питање ослобођења балканских народа (које у себе укључује и питање модалитета њиховог уједињења – барем у случају Словена) развој социјалистичке идеје и у том контексту њено позиционирање између Светозара Марковића и Карла Маркса, (у оној мери у којој је начин на који је Марковић разумео писца *Капитала* било уопште значајно за тај процес) остало је на периферији овог, рекло би се, главног питања којем је био подређен целокупни политички живот.

У случају међуратне краљевине (Срба, Хрвата и Словенца, односно Југославије) национално питање могло се сматрати решеним само уколико се посматра са довољне удаљености која онемогућава да се виде унутарњи ломови чији су главни актери били управо они које је историја, како се барем тврдило са врха власти, усмеравала ка томе да разрешење њене драме пронађу управо у уједињењу (Лапчевић, 2023.).

Сукоби између два најбројнија народа међуратне краљевине, Срба и Хрвата, налагали су и различите модалитете политичког устројства, савезништва и сукоба који су у значајној мери допринели и теоријском обликовању социјалистичке мисли као сукоба „нових“ и „старих“, једних који инсистирају на ставу да је политичко ослобођење било само прва етапа у револуцији од које се очекује да прерасте у социјалну и других, који су тврдили да је нови државни оквир способан да задовољи све потребе народа који су се у њему нашли.

За разлику од свих ранијих епоха, ова је карактеристична по великом броју актера: социјал-демократа, бољшевика, сељачких социјалиста, збораша, фашиста, републиканаца, мање или више испреплетаних било да се ради о идеолошким везама, било да се ради о борби у свакодневној политичкој арени. Сви они деле идеју о нужности коренитих измена у правцу јачања социјалних концепција – па су отуда у сукобу са „старима“ и себе разумеју као „нове“, за највећи број њих ове реформе подразумевају и јачање различитих нивоа децентрализације власти, за неке демократизацију у класичном смислу, а за све став да унутарњи проблеми нису по својој суштини ни национални ни политички, већ превасходно економски, „људски“ одакле закључују да њихово разрешење није у сфери националне политике већ дубоке економске и, за неке, моралне реформе.

Уз то, највећи број њих имао је било директне било посредне везе са НРС, у немалом броју случајева ако не они лично, њихови родитељи или рођаци су у некој од ранијих фаза развоја било социјалистичког, било радикалског покрета међусобно сарађивали, једни другима су били професори и ученици било током гимназијског, било током универзитетског школовања и коначно, добар део истакнутих представника ових група био је, у некој од фаза свог идеолошког развоја, саборац са својим потоњим противницима или тактичким савезницима).

На све то, коначно, треба придодати још два значајна фактора: 1. све веће интересовање Европљана за сељаштво које је, после појаве СССР-а почео да јача и у левичарским круговима и 2. чињеницу да се Краљевина СХС/Југославија, већ почетком 20-их година прошлог века нашла растрзана између политичког утицаја „старих" савезника, пре свих Француза и Енглеза, чије идеолошке концепције либералне демократије посустају и све потентнијег утицаја две нагло развијајуће идеологије и државе фашизма и бољшевизма, односно Италије и СССР-а, да би се почетком наредне декаде на сцени појавио и, испоставиће се, најјачи играч, Немачка, идеолошки самоодређена као национал-социјалистичка држава.

Још од када је у фебруару 1875. Светозар Марковић склопио очи, можда управо захваљујући његовом еклектицизму, једном крајње демократском приступу дефинисању социјализма и коначно, ставу да се не може говорити о било каквом окончању еволуције мисли (па тиме ни политичке идеје), српски социјализам је у сталној фази трагања за сопственим идентитетом. Та потрага, уочљива и у међуратном периоду, започела је већ у првим годинама мира унутрашњим сукобима међу социјал-демократама (на линији спора Кауцки-Лењин) који ће довести до настанка неколико међусобно сукобљених социјализама: два марксистичка, социјал-демократског и бољшевичког (оличеног у две партије СПЈ и КПЈ) и из овог блока издовјеног, марковићевским традицијама знатно ближег лево-земљорадничког, сељачког, а биће настављена појавом републиканске странке која је као настављач рада самосталних радикала у новим околностима настојала да баштини сопствени доживљај социјализма, онако како га је, тумачећи Светозара Марковића, дефинисао Јован Скерлић, да би се, коначно, завршила са Југословенским народним покретом „Збор" у чијим ће редовима као некадашњи самосталац и републиканац, а у пуном симслу речи марковићевац, деловати Светислав Стефановић.

Сви ови актери, нађи ће се почетком последње мирне декаде у општем сукобу које не треба посматрати изоловано једне од других. Они се међусобно дотичу и пресецају, (отуда и настојања Драгише Лапчевића да сукобљеним групама пронађе заједничког именитеља–

Светозара Марковића, надајући се да ће левица престати да се цепа) имајући готово хобсовски карактер рата свију против свих (Hobz, 1961). За разлику од претходних фаза које смо анализирали, у овој етапи трагање за теоријским, идеолошком образложењем сопствене позиције било је најизраженије, што се може и разумети као логична последица развоја идеја које су се током две деценије, колико је трајала јужнословенска краљевина, нашле у међусобном спору.

Та чињеница, условила је и појаву сасвим необичних идеолошких прелаза. Тако, у оквиру унутармарксистичког спора који је обележен доминантним питањем „за“ и „против“ револуције, социјал-демократска група, блиска Кауцком, а чији ће главни представник свакако постати Живко Топаловић, остала је у свом одређењу класе блиска марксистима из периода са почетка 20. века, оптужујући при томе другу страну, сабрану око Живка Јовановића, Филипа Филиповића и других који ће коначно у Вуковару створити КПЈ да је овај курс напустила, те да је, прихватајући да у револуцију укључи и сељаштво, (не)свесно проширила сопствено одређење класе чиме се значајно приближила позицији самосталних радикала, односно Светозара Марковића. Настојања бољшевика да укажу да у њиховом резоновању, као у осталом и код Лењина, питање сељаштва није питање класе, те да је сељаштво суштински подређено интересу индустријског радништва као носиоца револуције, није било од нарочите користи.

Са своје стране, бољшевици су оптуживали социјал-демократе да својим инсистирањем на потпуно „оделитом“ раду радништва занемарују „чињеницу“ да је историја на дневни ред ставила питање револуције. Тиме су, бивајући кауцкијанске догмате, социјал-демократе, по мишљењу бољшевика, баш као и Марковић пре њих (говорио је и писао Веселин Маслеша) занемариле фактор економског детерминизма који их у условима пуног развоја капитализма наводи да ступе у револуцију. Бранећи се од ових оптужби, социјал-демократе ће користити исту ону аргументацију коју су својевремено користили самостални радикали, пре свих Јован Скерлић, а која се своди на став о недостатку, односно слабој развијености и разбијености радништва у јужнословенској држави. Тиме су социјал-демократи из 1920. заправо дошли у својеврсни спор са социјал-демократама из 1903. чиме су на известан начин дали за право самосталцима/републиканцима у спору у којем су, у међуратном периоду подељени, и сами као део јединственог блока учествовали.

Да читава ствар буде још интересантнија, бивајући у теоријском и практичном сукобу, марксистичке групе биле су истовремено и међусобно блиске. И једни и други се позивају на

Маркса и отуда и једни и други прихватају све оне главне елементе Марксове идеје које Светозар Марковић одбацује. Ни код социјал-демократа ни код бољшевика није могуће пронаћи другачије одређење радништва од оног које је дао Маркс (сви напади које су у том смислу социјал-демократи предузимали према бољшевицима имали су искључиво пропагандни карактер, будући да није било могуће пронаћи текст у којем би у исту класу лењинининисти сврставали радништво и сељаштво на начин на који је то чинио Светозар Марковић); и једни и други су поборници идеје економског детерминизма, према којем није могуће ући у социјализам, а да се не прође кроз капитализам (ово је за обе стране било беспредметно и отуда што је капитализам увелико чињеница, коју, сходно томе нема ни смисла занемаривати, а још мање негирати) и коначно, обе стране се слажу у томе да питање етике не само да није важније од економије, већ јасно истичу да у процесу стварања социјалистичког друштва, етика као ствар која се може везати превасходно за појединца, нема никакву улогу. Отуда, обе ове групе све своје наде полажу на струкутуру (државу) и њено реорганизовање друштва.

Заправо, за сукобљене марксистичке групе, питање односа Марковић-Маркс је од секундарног значаја, па оне, пре свега, акценат стављају на питање Маркс-Туцовић, будући да су њихови главни челници у највећој мери били чланови ССДП. Остаје ипак занимљиво да су социјал-демократи прештампали текст Кауцког у којем овај називајући Марковића (истина немарксистичком) „претечом“ повлачи извесне паралеле између њега и Живка Топаловића, а потом и Топаловића и Туцовића, чиме, сматрамо, жели да укаже на јединство мисли које се протеже од најранијих дана српског социјализма, па све до времена расцепа на СПЈ и КПЈ.

Питање односа Маркс-Марковић биће од већег значаја само за оне марксисте који су у два сукобљена табора стигли „са стране“. Такви су били Отокар Кершовани и Веселин Маслеша који су се бољшевицима придружили након разлаза са левим земљорадницима Драгољуба Јовановића који су своје позиције градили на Марковићу. Ступивши у бољшевичке редове због љубави коју су, услед својих погледа на сељаштво, леви земљорадници Драгољуба Јовановића гајили према Лењину, Кершовани и Маслеша су имали потребу да укажу на грешке свог некадашњег саборца, да себе додатно одвоје од земљорадништва и коначно укажу на помоћну улогу сељаштва у револуцији чији су главни извршиоци индустријски радници. Задатак који су себи Кершовани и Маслеша дали није било лако остварити, тим пре што су леви земљорадници, предвођени Драгољубом Јовановићем упорно инсистирали не само на сарадњи левице, већ, и на својеврсној допуни (измени) Маркса марксистичком логиком.

Свој однос према бољшевицима, Драгољуб Јовановић је градио у потпуности прихватајући тезу Карла Кауцког о томе да су бољшевици предвођени Лењином одступили од оног читања Маркса које су као једино понудили немачки социјал-демократи. У том смислу, он је поздрављао Лењинов приступ одређењу социјализма, налазећи у њему значајну дозу идеолошког демократизма, посредством којег је вођу Руске револуције непосредно повезао са Светозарем Марковићем. Не треба при томе сметнути са памети да је Јовановић КПЈ, као догматску и тоталитарну странку која се и сама у име стаљинизма одрекла Лењина, отворено критиковао, позивајући њене чланове да се врате на своје базичне принципе који су подразумевали сарадњу села и града.

При томе, не треба бити у заблуди да је Јовановић радничку класу дефинисао „шире“ од Маркса, како је то чинио Светозар Марковић. Заправо, он у потпуности прихвата Марксово „уско“ одређење и додаје му, истим мерилима дефинисану, још једну класу – сељаштво. То својеврсно допуњавање Маркса Марковићем и Марковића Марксом, било је у исто време и основ за сарадњу коју су леви земљорадници радо прихватали, али и трн у оку који је бољшевицима, сматрао је Јовановић, замућивао вид и угрожавао сваки покушај заједничког делвоања.

Оно где је Јовановић у потпуности на Марковићевом трагу јесте његово одбацивање идеје о економском детерминизму. Он не негира значај капитализма у животу краљевине СХС/Југославије, али не сматра да му могу опонирати само они који нису његове ни прве ни једине жртве (јер то су и сељаци), већ његов производ – радници. Поштовање ове претпоставке, код Јовановића значи одустајање од ослањања радништва на сељаштво, што се у доктринарним круговима разумевало као јерес, па он, као позитиван пример узима управо Лењина за кога је сматрао да је захваљујући сељаштву, односно занемаривању потребе да капитализам сам створи све предуслове свог пада, извршио својеврсно убрзање, прескочивши читаве фазе у развоју руског капитализма.

Овај став заступали су и социјал-демократи Живка Топаловића, само што су они, бивајући поклоници економског детерминизма, бољшевике управо на том трагу и оптуживали за својерсну издају марксизма, док су га бољшевици, сматрајући га оптужбом, рационализовали, тврдећи да сељаштво у револуцији није било оно што би Јовановић желео – чинилац раван радништву, већ допуна главном њеном току.

Посматрајући и анализирајући токове развоја социјализма на српском простору, Јовановић сматра да су истицањем у први план Маркса, његови следбеници, без обзира да ли су кауцкијанци или лењинисти-стаљинисти направили радикални заокрет, превевши га са сељачко-радничких на радничко-сељачке позиције. Зато он, полазећи са тих позиција (дакле по својој суштини марксистичких) не тражи, као што смо већ навели, повратак на почетне позиције, (што су покушавали да учине републиканци) већ тражи да се ова два елемента радништво и сељаштво у потпуности изједначе кроз концепт две класе.

Коначно, за разлику од социјал-демократа и бољшевика, Јовановић у потпуности прихвата Марковићеву идеју о предности морала над економијом. Он чак експлицитно истиче да главни проблем савременог човечанства није економске, већ превасходно моралне природе, те да се на тај начин, радом на васпитању и образовању као условима моралне обнове, мора и превазилазити. Јовановић јасно истиче да Марковићев, али и његов лични мотив за политичко деловање и конкретно социјалистичко усмерење представља алтуризам, па отуда писца *Србије на Истоку* сматра својим првим „учитељем енергије“.

Разумевајући социјализам као ствар демократизације и моралног уздизања, Јовановић је најсличнији републиканцима и отуда је право чудо што током свог ангажмана није са њима остварио онај ниво комуникације (нити је показао једнако интересовање) који је успоставио са бољшевицима[213]. Разлог томе, можемо наћи у три фактора: 1. склоност републиканаца да решење за кризу проналазе у повратку на оне елементе социјалистичке идеје за које је Јовановић сматрао да су ствар прошлости, уместо да раде на развоју идеје о две класе, 2. у чињеници да су југословенски бољшевици, ма колико, услед забране рада и својих унутрашњих ломова, били гурнути на маргину, захваљујући СССР-у били фактор који је пре или касније могао бити утицајан и 3. одушевљеност дела српске омладине, међу које је спадао и сам Јовановић, за руску револуцију (уз мање или веће разумевање свих њених недостатака).

Посебну позицију, попут Крсте Цицварића у претходној фази, заузимају републиканци. Као наследници Самосталне радикалне странке, републиканци, чија ће главна перјаница бити Јован Жујовић, и даље инсистирају на идеалима радикалне демократизације друштва и етичке обнове личности, позивајући се при томе директно на Светозара Марковића. Прилично благ

[213] Што не значи да сарадње није било. Она је као што смо видели, остварена преко Јаше Продановића у оквиру „Народног фронта“, а Продановић и Јовановић остаће блиски и након 1945. када ће се супротстављати тоталитарном карактеру новоуспостављене титоистичке, по својој суштини стаљинистичке власти.

став републиканаца по питању разлика међу странкама на левици (што је сматрамо у доброј мери и последица чињенице да су републиканци на том полу били свакако најслабија карика, па су били и изузети из великих расправа) приметан је у настојању Јована Жујовића да, попут Драгише Лапчевића, пронађе заједничког именитеља за сукобљене стране, што га доводи до Светозара Марковића.

И мада смо се у току досадашњег излагања већ дотакли позиције републиканаца, потребно је јасно истаћи да су они, предвођени Јованом Жујовићем и Јашом Продановићем у потпуности, и поред Продановићевог настојања да се приближи бољшевицима (тако што ће у време рада на „Народном фронту“, у предговору Марковићевим изабраним списима повлачити паралелу између писца *Србије на Истоку* и Маркса) остали на Марковићевом трагу.

Они, истини на вољу, не сматрају да су једини који се на Марковића могу позивати, али, држећи, по узору на Скерлићево тумачење, да су основна начела српског социјализма републиканство и демократизам, себе сматрају за најверније његове наследнике. Као странка која је стајала на граници између грађанско демократске и социјалистичке, републиканци нису превише пажње посвећивали теоријском дефинисању класе, радништва и одређења његовог места у историјским процесима. Из те околности, произашло је и прихватање „шире“ дефиниције према којој је главни актер на политичкој позорници „народ“ који се у републиканској интерпретацији разуме као радништво, сељаштво, једном речју, сиротиња, односно они који живе искључиво од сопственог рада.

Исто се може рећи и за републикански однос према питању економског детерминизма који нема никакав значај, будући да су и Продановић, а још више Жујовић били више него склони ставу да је главни услов победе социјализма морални препород како појединца тако и шире заједнице. Ту чињеницу ће, у неколико наврата, Јован Жујовић и сам подвући, наглашавајући управо њен прворазредни значај.

Са истих позиција, свој однос према Марковићу и Марксу градиће и Светислав Стефановић, за кога је питање етике било најважније у читавом Марковићевом опусу. Запажање да је заправо вера у морално обновљеног човека главни разлог због којег Марковић одбацује Марксово одређење класе и идеју о економском детерминизму, Стевановић је развијао најпре у самосталским, а потом и републиканским редовима, да би их коначно довео до краја у Љотићевом ЈНПЗ.

Колико јасно експлицитно негира било какву нужност појаве, а потом и развоја капитализма, толико Стефановић не обраћа пажњу на питање одређења класе. Он је, попут Драгољуба Јовановића окренут селу и сељаштву, за које, једнако као Јовановић, сматра да је једини доносилац нужних промена. При томе, за разлику од Јовановића, Стефановић од сељаштва не покушава да направи класу (у томе види марксизам) већ га, у ери израженог утицаја фашизма на јужнословенски простор, одређује као један у низу производних сталежа које, попут Марковића, сходно идеји да се жељене социјалне промене не тичу једне класе већ читавог друштва, позива на међусобну сарадњу, уз свестрани надзор државе.

Приближивши се, као уосталом и Стефановић, фашистичком политичком полу, напустивши идеју анархо-синдикализма у име идеје о револуционисаној држави као довољном услову за кореницу реформу, Крста Цицварић ће, чини се, готово у потпуности одбацити идеју о класи као јединому политичком субјекту и заменити је идејом о нацији, што га је и довело до доктрине фашизма. Он одбацује идеју економског детерминизма, сматрајући да довољно снажна држава има све капацитете да са једне стране заустави ширење капитализма, а са друге, ликвидира опасност која долази од бољшевизма. Цицварић, коначно, прихвата идеју о предности етике над економијом, при чему ту идеју разуме не онако како су то чинили Марковић, Скерлић, Жујовић, Јовановић или Стефановић, већ као просту доминацију државе која се руководи идејом, довољно снажном да покрене на активизам који доводи до радикалних промена у друштву.

Ако Стефановићево разумевање Марковићевог односа према мисли Карла Маркса посматрамо кроз призму „замки“ Квентина Скинера, свакако не бисмо могли рећи да је до својих закључака Стефановић долазио стварањем доктрине од разбацаних и необавезних елемената једне над истином насилничке идеје. Елементе које је укључивао у своју рецепцију, Стефановић је пронашао код Марковића који их је исцртавао више него прецизно.

Није Стефановић грешио ни када код свог „учитеља“ није сагледавао различите, међусобно сукобљене фазе у његовом развоју, јер своју рецепцију није темељио на Марковићевим варијаблама (као што је рецимо питање револуција или еволуција), већ на константама, на циљевима који су се имали постићи, а који су остајали непромењени у свим

фазама развоја првог српског социјалисте[214]. То што је жељене циљеве везивао за Марковићев не-марксизам, давало им је одређени тон, али их није учинило неистинитим.

Стефановић је грешио када је, у Марковићеве идеје, настојећи да их непосредно примени у времену у којем је као њихов тумач живео и радио, учитавао фашизам и национал-социјализам, претварајући га у „агента“ (антиципатора) ових идеја у времену када исте нису постојале и када Марковић о њима, сходно томе, није могао имати никакво знање. Претварање Марковића као социјалисте у „антиципатора“ идеје која се појавила деценијама по његовој смрти, најкрупнија је „замка“ у коју се Стефановић ухватио, доказавши у исто време исправност наше хипотезе да сваки тумач, истраживач и следбеник конкретне идеје, читањем исте из сопствене перспективе деформише ставове свог „учитеља“ чиме у значајној мери мења почетне ставове аутора којим се бави.

Цицварић је, насупрот Стефановићу, у свом заокрету ка фашизму, показао више прецизности када је, проналазећи (посредно) елементе који Мусолинија спајају са Марковићем[215], правилно схватио да италијански синдикализам као „депаданса“ фашистичке партије одступа од онога што је „народна воља“ која слободна од сваког посредника (било да се ради о диктатури пролетаријата или о „Једном“) лебди над „националном диктатуром“ и марковићевском Народном Скупштином.

Одбијајући да италијански синдикализам прихвати на начин на који је то, посматрајући га као етичар чинио Стефановић, Цицварић је избегао „замку“ учитавања у коју се, како бележи Квентин Скинер „хвата“ највећи број тумача и „наследника“. У томе уједно лежи и највећа вредност његовог промишљања. Своје закључке, били они погрешни или не, Цицварић је као материјалиста и синдикалиста који до разумевања света настоји да дође утврђивањем његових „објективних“ закономерности (условљених не вољом и етичким осећајем правде, већ развојем призводних односа), изводио водећи рачуна о томе да је борба за унапређење положаја радништва пре свега економска и практична. Налазећи у тој борби израз истинског народног суверенитета („народне воље“) као објективне датости, он је градио своју катедралу знања не на филозофском тумачењу света, већ на нужности његове промене.

[214] При томе, он се не бави економским питањима, као што је рецимо питање својине.
[215] Ова чињеница није много оптерећивала Цицварића. Са друге стране, отворено је питање да ли би Стефановић са једнаком дозом симпатија гледао на фашизам, да није успео да га пронађе код Светозара Марковића.

За Драгољуба Јовановића, Марковић је претеча, чије се заслуге огледају у спремности да демократизује сопствену идеју и прихвати плурализам мишљења. Из тог угла посматрано, проблематично је његово одређење као могућег антиципатора, будући да Марковић, посматран из Јовановићеве перпективе, ништа не најављује, већ активно ствара основ за појаву читавог низа различитих социјализама. Јовановић не ствара јединствену доктрину од разбацаних и необавезних Марковићевих ставова, али у извесном смислу трага за јединственом идејом унутар његовог идеолошког развоја, коју коначно и проналази у сељачко-радничком социјализму који и узима као идеалну комбинацију (схваћену не као проширивање у међувремену, од стране марксиста „сужене“ одреднице класе и радништва, већ њеним придодавањем, на истом трагу, суштински марксистичком, дефинисаној класи сељаштва).

У случају социјал-демократа, односно Живка Топаловића, са сигурношћу можемо рећи да Марковић није више до претеча, на исти онај начин на који је био и за Димитрија Туцовића и ССДП. Он није антиципатор, јер идеја коју СПЈ брани свој идеал налази у Другој Интернационали и Карлу Кауцком, чији је значај у редовима југословенске социјал-демократије растао сразмерно распламсавању његовог сукоба са Лењином. Полазећи са ових позиција, југословенски социјал-демократи нису показивали превише интересовања да трагају за јединственом, целовитом идејом у мисаоном систему Светозара Марковића, како би је, евентуално, применили на сопственом искуству. Исто важи и за „замку“ коју Скинер одређује као насилно стварање доктрине од разбацаних и необавезних назнака које се, ради сопственог самоодређења претварају у конкретну и кохерентну идеју. Као странка која се у потпуности окренула Другој Интернационали, СПЈ је настојала да што је могуће више, баш као и ССДП пре ње, сличи на своје идеолошке узоре.

Оно што важи за СПЈ у доброј мери важи за КПЈ. Чињеница је да за бољшевике Марковић није био од претераног значаја, па се он посматра као претеча и као таквом му се поклања пажња. Пошто је КПЈ све своје интелектуалне напоре усмерила ка разумевању теоријских и практичних поставки и налога Коминтерне, југословенски бољшевици, баш као и социјал-демократи задовољавали су се могућношћу да правилно примене на југословенском тлу идеолошке концепте који су, управо супротно од онога што је Марковић налагао, настајали и бивали развијани изван простора за који су намењени.

Ни за Кершованија и Маслешу, Марковић није више од претече. Он није антиципатор, будући да је још у своје време повукао јасну линију разграничења између себе и Маркса. Отуда,

они не трагају за јединственом идеолошком нити која би се могла сматрати и бошљевичком, нити настоје да од појединих сегмената његове социјалистичке идеје начине целину која би погодовала потребама КПЈ.

Коначно, и Живко Јовановић, као највећи идеолог КПЈ из времена њеног настанка, под утицајем Слободана Јовановића ће одбацити Марковића којем је једно време био одан. Пратећи у стопу ставове угледног професора који су ишли у правцу одређења Марковића као слабијег аутора у односу на Маркса, управо захваљујући начину на који се одредио према питању дефнисања радништва и његовог одређења у историји, економског детерминизма и коначно, морала, Живко Јовановић ће сачинити главнину југословенског бољшевичког програма, јавно представљеног 1920. у Вуковару.

У Скинерове „замке“ (и то све од реда) југословенски бољшевици ће упасти у годинама након Другог светског рата. Оне ће бити посебно изражене после 1948. и почетка сукоба са СССР-ом када је титоизам, као специфична варијанта лењинизма-стаљинизма, требало да посведочи право КПЈ на „сопствени“ социјалистички израз - самоуправни.

6. ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Ако бисмо покушали укратко да сумирамо резултат нашег истраживања, онда са пуним правом можемо констатовати да су сви анализирани тумачи мисли Светозара Марковића (у контексту његовог односа према мисли Карла Маркса), у значајној мери доприносили измени полазишних основа, чиме смо, коначно, дали и позитиван одговор на нашу општу хипотезу да сваки тумач, истраживач и следбеник конкретне идеје, читањем из сопствене перспективе деформише идеје Светозара Марковића чиме у значајној мери мења почетне ставове аутора којим се бавипостављену у уводном делу рада.

Како ова измена, а што је у раду показано, није долазила ни нужно ни увек као резултат дубљих идеолошких промишљања, већ као последица историјске праксе и у њој (односно услед ње) наметнутих образаца понашања, показали смо као потпуно оправдану нашу прву посебну хипотезу којом смо сугерисали да су за тумачење одређених политичких идеја подједнако значајни не само „унутрашњи“, идеолошки, већ и „спољашњи“ фактори који могу имати више или мање изражене везе и блискости са идејом спрам које се одређује.

Нешто другачија је ситуација када говоримо о другој посебној хипотези, у којој смо истакли да, чињеница да интерпретације у значајној мери мењају карактер интерпретираног, интерпретатори настоје да се прикажу као настављачи интерпретираног. будући да је именовање „настављачем“ Светозара Марковића приметно у оним круговима у којима је утицај доктринарног читања Маркса био мање изражен. Иако га се суштински нису одрицали, српски „класни“ социјалисти, окупљени око ССДП и касније КПЈ, у референтно време нису показивали превише наклоности ка Марковићу кога су прихватали као хронолошког претходника, ценећи га искључиво онолико колико је, по њиховом суду, био (или пак није) марксиста.

Коначно, без обзира на то како су се спрам Марковића постављали, колико се на њега позивали и колико су се, евентуално, трудили да се покажу као његови „настављачи“, сви актери наше анализе подједнако су доприносили гранању социјалистичког српског стабла, потврђујући у потпуности нашу трећу посебну хипотезу, да је правилно истраживање политичких идеја могуће само уколико се исте посматрају генеалошки, односно уколико се разумеју генерички.

Тиме смо, укупно узевши, потврдили исправност Козалековог става да се историјски и политички процеси не могу до краја схватити уколико се у анализи истих не зађе у њихов „невидљиви“ део, онај који се не одиграва нужно на позорници, већ јој претходи и тако је

образује. Па ипак, разумевајући да је идеолошки развој по својој суштини прогресиван, да омогућава допуне и измене, ми нисмо оспоравали било коме право да, сходно својим потребама и разумевању стварности, тумачи Светозара Марковића на начин на који мисли да је то најисправније и најпогодније. Чинећи тако ми смо успели да до краја за себе задржимо неутралну позицију посматрача, у чему су нам смернице о могућим грешкама у тумачењу које је дао Квантин Скинер (насилно стварање доктрине од разбацаних и необавезних назнака о нечему што смо склони да преводимо у идеју; стално трагање за јединственом, целовитом идејом, што долази као последица немогућности правилног сагледавања различитих, могуће и међусобно сукобљених фаза у развоју одређене идеје и „откривања“ одређених ставова, најчешће потребних истраживачу ради несметаног учитавања одређеног концепта или система вредности у мисли онога чији се рад истражује, те коначно стварање „агената“, тј. антиципатора одређене идеје у времену када се иста није могла појавити или барем није била релевантна у оној мери у којој је то потребно истраживачу) служиле више као опомене, а не пресуде.

***

У погледу одговора на питање, да ли је за разумевање нечијег политичког деловања важнија идеолошка компонента, схваћена као идеја у потпуности одвојена од историјских процеса, или је за тако шта ипак важно заронити у историју, остали смо отворени до краја. Оно што као закључак можемо констатовати јесте тек толико да потпуно разумевање развоја одређене идеологије није могуће онда када се ове две сфере одвоје, односно када се једној од њих да било каква предност. Сходно томе, Светозара Марковића нисмо ни једног тренутка посматрали као неприкосновеног учитеља, већ као инструмент, указујући да је он имао онолико значаја колико је у јасно одређеним историјским околностима могао бити употребљен, односно онолико колико је био идеолошки близак актерима који су пожелели да га искористе. Тиме смо, на концу, потврдили тезу да једино исправно тумачење једне идеје може доћи само под условом да се тумачено пре свега одвоји од тумача. Марковићева идеја, као и идеје настале на трагу њеног тумачења, за нас нису истина, већ, како у уводу свог рада *Људска природа у политици* бележи Коста Чавошки израз чињенице да човек „располаже способношћу да самог себе трансцендира“, да себе учини властитим предметом посматрања и разумевања. (Чавошки, 2024: 7). И Марковићева идеја и на њој настали идеолошки склопови, нису ништа друго до

најизразитије и најинтензивније настојање да се, разумевањем простора и времена, осмисли најпре сопствена, а потом и егзистенција као таква, чије је лично постојање само један део (Манхајм, 1978: 3).

Захватајући читав спектар појмова и појава, идеологија прераста у настојање да се „говори нешто важно“ чија природа, захваљујући својој комплексности „измиче“ знању са којим се у читав процес улази (Вранић, 2024: 16). Отуда Бојан Вранић са правом идеологију повезује са филозофијом језика, разумевајући је као покушај да се схвати свет, да се створи апарат којим се након разумевања врши изражавање о истом, укључујући и одређење „домена промена“ које се, сходно схватању места сопствене егзистенције у свету желе спровести у дело (Вранић, 2024: 23).

На тај начин, тумачења Марковићеве мисли, пре свега његовог односа према Марксу, израстало је у затворене идеолошке концепције, а оне се, посредством историјских околности, развијале у идеолошке сукобе као својеврсне мисаоне акције које нису ништа друго до последица настојања заинтересованих страна да, ограничене не само могућношћу разумевања већ још више језиком (отуда Вранић луцидно констатује да се о идеолошким споровима може говорити као о споровима између оних који „не користе исту граматику“ [Вранић, 2024: 33]), понуде на увид лично разумевање егзистенције и дају препоруке како да се односи у њој преуреде тако да „постану позитивни“ (Вранић, 2024: 22-23).

Пошто је идеологија пре свега једна „комуникативна активност“ (Вранић, 2024: 65) те као таква подразумева размену знања и свести између носиоца идеологије и онога коме се носилац обраћа, питање на које смо се у процесу анализе односа према мисли Светозара Марковића фокусирали није како нешто „заиста“ постоји, већ како онај ко тумачи, односно ко идеологију ствара, односно онај ка коме је идеолог усмерен, верује да нешто постоји (Манхајм, 1978: 79).

Како настаје и развија се у одређеном времену и простору, идеологија као, по Карлу Манхајму вид сазнавања света, нужно је политички и социјално условљена и то како у процесу конституисања, тако и у процесу преношења и коначно разумевања (Манхајм, 1978: 115). Пошто не настаје као слободно лебдећа мисао, идеологија као своју суштинску карактеристику има „недостатак аутономије“. Она је „верзија историје“, али не и историја сама[216].

[216] Ма колико то била за оне који је исповедају, како то правилно у својој књизи *Постмодернизам* запажа Михаил Епштејн. Више о томе: Епштејн М. (1998) *Постмодернизам* Београд, Zepter book world

Због тога што није оно што јесте, већ тек оно што би могло бити, односно због чињенице коју смо у својој анализи показали, да не настају потпуно одвојене од времена и простора у којем су њихови носиоци, тумачења политичке мисли се могу разумети тек уколико се удаљимо од идеје „индивидуалне генезе“, од појединца схваћеног као мисаоно биће, одвојено од контекста и окренемо ка истраживању њиховог „друштвеног порекла“ (Манхајм, 1978: 4). Разумевати читање текста на темељу „друштвеног порекла“ значи прихватити чињеницу да свака епоха „има своје критеријуме вредновања на основу којих неке законе, правила или норме чини *вредним*[217] док друге чини невредним или безвредним“ (Вранић, 2024: 57) и то како у фази конституисања, тако и у процесу тумачења.

На овакав корак наводи нас и чињеница да идеја не нестаје физичком смрћу творца и једино о чему се може расправљати јесу границе њеног истезања, односно могућности њеног пренапрегнућа. Шта више, још и знатније од творчеве воље, идеологија, коју ћемо у контексту полазне тачке на основу које градимо своју свест о одређеном предмету одредити и као канон, је неретко обележена управо оним карактеристикама које јој се као важне одређују током процеса тумачења у чему посебно место заузимају „наслеђене ситуације“, под којима Карл Манхајм подразумева специфичне моделе мишљења, настале у складу са истинама одређеним у различитим временским и просторним оквирима који, додајемо, нису нужно следујући једни другима, већ теку и паралелно, односно истовремено. Та, суштински од структуре условљена мишљења разрађују наслеђена знања „како би на адекватан начин изашла на крај са новим захтевима који се јављају услед промена и преображаја ситуације“ (Манхајм, 1978: 5).

Исти процес приметио је и Данило Киш који у *Часу анатомије* способност развијања „диференцијалног осећаја“ различитости спрам централног тока омеђеног каноном, одређује као таленат (Киш, 1978: 53) напомињући да исти то може бити само под условом да се не развија као производ од сваке логике ослобођеног личног читања текста, већ управо супротно, као резултат логички и методолошки исправно понуђеног одговора на питања којих творац канона можда није био ни свестан, односно која у времену и простору у и на којем канон настаје, она нису била понуђена (или пак нису била релевантна) али јесу у времену у којем се канону враћа.

Тај раскорак, који Киш види као судбину комуникације канона са простором и временом, а који Квентин Скинер својом идејом о „замкама“ доводи до крајњих консеквенци, тај

[217] *[sic]*

„перманентни размак“, парадоксално, једини је пут, једини „сигуран компас“ (Киш, 1978: 53) за вредносно неутралну анализу политичких идеја које, баш као и књижевност, пошто једном напусте своје творце, неретко живе сасвим одвојеним животом од почетне намере коју су им доделили креатори.

Уколико пак пођемо од ове претпоставке, онда бисмо политичке идеје, међу којима је и социјализам, који несумњиво спаја актере наше анализе, морали схватати генерички и генеаолошки. Тада бисмо, у исцртавању породичног стабла ове мислеће школе, истом придодавали гране и пупољке, а не бисмо их засецали тестерама и секирама, одбацујући оно што је „погрешно“, нити бисмо мимо било каквог реда и правила око постојећег стабла побадали младице које ће, пошто се развију (ако се уопште и развију) гушити и стабло и себе.

Оваква анализа која придодаје, а не одбацује, нужно стављајући акценат на „таленат“ „перманентни размак“ или пак „наслеђене ситуације“ даје и значајну могућност разумевања идеје и као индивидуалне, а не искључиво колективне творевине. Антииндивидуализам, који нас нагони на „генерацијско“ тумачење (Киш, 1978: 58) израженији је тамо где се саде младице. Тамо где се мисли да је тумач просто изникао из „одређене тенденције“, „из главе целог народа“, где се јасно „запажа“ „пионир“ док сви остали „морају преузети исти начин гледања“ (Манхајм, 1978: 76) нема места за појединачне тенденције (Киш, 1978: 58). Индивидуално тумачење, са друге стране, нас не води до негирања утицаја „епохе“ (барем не нужно), већ пре указује на потребу дистанцирања индивидуе која својим „талентом“ може ићи не само уз епоху, већ и против ње.

Колективистичко разумевање идеологије-канона доводи до потпуног гушења индивидуалног гласа и његовог одбацивања у име „савршенства“ друге, потпуним занемаривањем појединачног ума, дефинисане потребе, осећаја. Сматрамо да је управо оно што се занемарује важно, јер се на тај начин указује на аутентичност појединца, без обзира да ли се према њему одређујемо као наследнику канона или декаденту истог. То што појединац искаче из колективистички задатог, па и очекиваног шаблона, само је доказ више у прилог идеји да се постојећа структура (макар и у име изградње нове) може прескочити, порушити, разорити. Коначно, да се, као први корак на том путу, може и мора – занемарити.

Отуда није ни чудо што су актери нашег истраживања били, свако у свом времену, не превише заинтересовани за доминантно мишљење које је претендовало да постане канон (Светозар Марковић, Димитрије Ценић и у извесној мери Драгиша Станојевић), односно

„правоверни“ и „отпадници“ у времену када се канон у лику дела Карла Маркса појавио (Димитрије Туцовић, Радован Драговић и каснији бољшевици и социјал-демократи са једне и Јован Скерлић, Јован Жујовић, Драгољуб Јовановић све до Светислава Стефановића и Крсте Цицварића са друге стране). Они то нису постали чињеницом да су свој идеолошки развој завршавали као мање-више подржаваоци мање-више „проблематичних“ режима (као да има оних који то нису), већ због тога што се нису, или пак јесу, уклопили у колективистичка очекивања од идеје на коју су се наслањали.

Бранећи се од критике упућене на књигу *Гробница за Бориса Давидовича* Данило Киш у свом *Часу анатомије* са пуним правом констатује да генеаологија представља можда и најбоље сведочанство деловања „талента“. Јер, сваки писац „има своје митско генеалошко стабло као древне племићке лозе, и грб свог порекла с гордошћу истиче на свом рукопису“ (Киш 1978: 198). Писац, стваралац, баш као и у нашем случају тумач и „наследник“ канона није *tabula rasa* нити може бити. Одрицање од генеаологије води у лажирање предака, у стварање лажног племства па отуда доводи и до последица које се не могу окончати на другом месту осим у лажи.

Захваљујући притиску колективистичког одређења граница идеје коју је бранио, Светозар Марковић није имао свој *час анатомије* нити је српски социјализам до сада добио своје генеаолошко стабло. Све што су могли добити били су дежурни бранитељи и проценитељи ваљаности и исправности, једнако као што је то био случај са Кишом и његовим Борисом Давидовичем. Истраживање које смо спровели нема претензију да буде један такав, до краја изведен час, већ пре један од захвата којим се такав час може спровести.

Своје ставове ови „наследници“ и тумачи, образовали су како у односу на Марковићев однос према Марксу, тако и у односу према другим обележјима епохе у којој су живели и радили. Чинећи то, они су допуњавали стару форму која је „већ изгубила своја уметничка својства“ уливајући тако, свако из свог сасуда, ново вино у Марковићеве (а ређе у Марксове) мехове. Неко мање, неко више, али сасвим довољно да се истраживању политичких идеја приступи генерички и генеаолошки, без унапред задатих истина и обавеза које из тих „истина“ исходе.

Ако бисмо покушали да пронађемо фундаменталну тачку разлаза Светозара Марковића и Карла Маркса, која се потом може пренети и на остале актере нашег истраживања, онда би то свакако било питање демократизације идеје која се исповеда. Чини се да је Марковићев став о

потреби проширивања Марксових позиција, условљен временом и простором у којем, са којег и за које се делује, те сопственом позицијом унутар социјалистичких кругова, (који свакако нису били тако стабилни и видљиви попут Марксових) постао главни темељ свих сукоба вођених од времена формирања и настанка „Народне радикалне странке“, па све до 1941. године.

Чињеница да заузимање различитих позиција по питању могућности демократизације идеје долази упркос идентичним базичним теоријским позицијама, само је један у низу разлога због којих истраживање политичких идеја мора бити генеричко и генеаолошко. Наиме, и Маркс и Марковић, а за њима и сви остали актери које смо обухватили својим истраживањем, свој став по овом, као фундаменталном питању, градили су на основу онога што Карл Манхајм одређује као „условљеност“ (Манхајм, 1978: 240) мисли простором и временом. Трудећи се да остану доследни научном методу, они у први план истичу „објективне услове“ који су једне, сходно начину на који су их посматрали и тумачили, одвели у табор крутог марксизма, односно еклектичког Марковићевог социјализма који се, са Драгољубом Јовановићем претворио у „сељачки социјализам“, проширен још једном класом, односно који је са Јованом Скерлићем, Јованом Жујовићем и коначно Светиславом Стефановићем завршио у нечему што бисмо можда могли окрактерисати као „етички социјализам“, у мање или више доминантној превази етичких норми над економијом. У свим овим случајевима, заузете позиције доживљаване су не као одступање од научног метода, већ као праћење „објективних услова“ који налажу промену доминантне мантре о апсолутној вредности економије и материје.

Како претерано инсистирање на „условљености“ (Манхајм, 1978: 240, 242) доводи до својеврсне фетишизације датости у којима идеја настаје, а што је нарочито изражено код Маркса и марксиста, односно по мишљењу Карла Манхајма, до сужавања погледа на збиљу (Манхајм, 1978: 81), питање демократизације као фундаментално постаје заправо и питање препознавања процеса конзервативизације социјализма.

Управо на ту опасност као што смо видели, указивао је Светозар Марковић, а за њим и сви они који су се у свом социјалистичком самоодређењу позивали на њега. У том смислу посебну вредност има Драгољуб Јовановић који сматра да основна карактеристика левих мишљења није само теза о прогресу човека и његове заједнице, већ и идеје која је ка прогресу окренута, што је, коначно, логичка ствар. Због тога Јовановић, чини нам се, сасвим блиско Марковићевом резону, констатује да свака левица има своју левицу која, продирући са маргине

у главни историјски ток, помера границе мишљења и разумевања егзистенције (Јовановић, 2025).

Одупирући се оваквом схватању социјализма, сваки изазов који је долазио пред Маркса, а потом и пред марксисте у временском раскораку који смо истраживали, сматрао се „ненаучним“ и утопијским, чиме је само једно разумевање егзистенције успело најпре да изађе из зоне могућег, премести се у сферу живота и постане коначно. На тај начин, супротно сопственој теоријској поставци, Маркс је створио оквир у којем се његова теорија одваја од историјских процеса, добија општи карактер, постаје истина, живот сам и коначно прераста у идеју која има капацитет да надвиси сваки процес од којег, ако жели да се „научном“ потврди - зависи.

На конзервативну природу Марксовог учења, која се огледа у ставу да се идеја више не мери праксом, већ да пракса сопствену вредност доказује степеном усклађености са задатом истином, указивао је са знатно вишег теоријског нивоа и Карл Манхајм (Манхајм, 1978: 123, 229). У свом закључивању, Манхајм полази од става да дијалектика коју Маркс сам одређује за темељ своје идеје, подразумева извесну дозу скептицизма, стални контакт мишљења и збиље и у коначници оно на чему Светозар Марковић инсистира демократизацију идеје у складу са праксом. Пошто сходно томе, дијалектика не допушта да се *a priori* израчунава „како нешто треба да буде и како ће бити“, ни политичко мишљење уколико је заиста дијалектичко. „нема задатак да успостави неку апсолутну слику са претензијама на потпуну исправност па затим да неисторијом јуриша на стварност“ (Манхајм, 1978: 124).

Одбацујући могућност демократизације своје идеје, Маркс процесу преласка човечанства из фазе „нарације историје“, обележене идеолошком као искривљеном свешћу у историју схваћену као стање стварне свести (Вранић, 2024: 27) даје смисао својеврсног краја историје. Ограничења која важе за „идеологије“ не важе и за његово схватање стварности, чиме се „идеологије“ као искривљене слике стварности, са капиталистичке визије света коначно преносе у унутар-социјалистички круг.

На разрачунавању унутар сопственог идеолошког круга, посебно су инсистирали Марксови следбеници, (и мада ће бити видљиво још од првих дана ССДП, код југословенских бољшевика оно ће постати својеврсна опсесија која ће у значајној мери попримити особине ауто-деструктивности) трудећи се да увек и на сваком месту социјалисте-опоненте повежу са спољашњим, либералним светом. Будући да тај свет живи у нечему што се не може сматрати

историјом, „контакти“ са њим нужно су уносили трулеж у неприкосновену идеју, у историју. При томе, ти „контакти“ нису морали постојати на физичкој равни, већ је било довољно да неко унутар социјалистичког круга „одступи“ од колективно наметнутог обрасца, чиме је аутоматски процењиван као отпадник. Оваква пракса доводила је најпре до одрицања права на припадност социјалистичком корпусу, а потом, последично, и до негације могућности генеричког и генеаолошког истраживања социјализма.

На тој матрици као заједничкој особини, инсистирали су сви који су Маркса прихватали дословно, преписивачки, трудећи се да спрам његових идеја обликују своје. У том смислу, њихова међусобна разилажења, као и однос према Светозару Марковићу губе на значају и постају периферна појава. Исто се може рећи и за Скинерове „замке“, будући да нико од „ортодоксних“ марксиста није настојао да Марковићеве „разбацане и неповезане назнаке“ преведе у смислену идеју, баш као што није имао потребу да трага за јединственом, целовитом идејом српског социјализма, а још мање да од писца *Србије на Истоку* ствара „агента“ (антиципатора) сопствене идеје у времену када се иста није могла појавити или барем није била релевантна у оној мери у којој би то српским марксистима-бољшевицима било неопходно.

Заправо, Марковић је добар онолико колико прихвата Маркса (дакле мало или ни толико), па марксистичка струја унутар социјалистичког корпуса, једина је која гуши свако индивидуално тумачење идеје, допуштајући искључиво колективно, схваћено као потреба да заједница која дели исту политичку вредност, свој једини циљ има у њеној репродукцији у изворном облику, без обзира како на почетну ограниченост временом и простором, тако и на могуће промене у условима који су јој давали форму.

Занимљиво је да тако високи степен анти-индивидуализма у читању канона немамо ни у круговима у којима се кретао Светислав Стефановић, а који су, по речима оних који су инсистирали на колективном разумевању текста, уобличеном било у Интернационали, било у Коминтерни (ту посебно) словили за дубоко анти-демократске и тоталитарне. Промене у том смислу, наступиће тек после 1948. када ће измењене спољашње околности налагати југословенским бољшевицима да се, суштински, одрекну свог тврдог става и окрену, посматрано из коминтерновског угла, индивидуалном читању канона. Па ипак, чак ни у моменту када је, по сопственом рецепту, била оптужена за „кокетирање“ са либералима, а убрзо потом и укинута као комунистичка, КПЈ то право неће допуштати својим члановима већ ће своје индивидуално читање прогласити за колективно, тражећи његово безрезервно прихватање. Сви

они који том кругу нису припадали били су остракизовани, о чему сведоче како судбине несумњивих бољшевика-стаљиниста, тако и судбине оних левичара који никада нису прихватили бољшевичку ограниченост, какав је био Драгољуб Јовановић. У оба случаја, кривица је била иста: отпадање од канона, што је за последицу имало немогућност сматрања социјалистом. Тиме је марксизам, кроз међусобно анатемисање оних који су га исповедали као истину, а који су се још од првих својих дана унутар Друге Интернационале борили за титулу „правоверних“, само потврдио свој псеудо-религијски карактер.

Насупрот овако ригидном и искључивом разумевању социјализма, стоји Светозар Марковић. Он одлично разуме (на то га коначно наводи и пракса која би требала да представља и темељни принцип на којем почива Марксов „научни“ социјализам) да нема само једног модалитета, односно да у стварима које су политичке може бити речи о истини и погрешци, али не о ултимативној истини која суштински добија метафизичке карактеристике. Нема краја историје, већ на делу имамо плурализам историја и човека у њима.

Марковић је, иако о томе не говори непосредно, теоријски, научно, већ доста скученије, практично, кроз уста још увек несвршеног студента у скученим условима Србије свога доба, свестан да је идеологија тек језик који „описује верзију стварности“ (Вранић, 2024: 27), да сваки идеолошки оквир представља могућу слику збиље, али не и збиљу по себи. Отуда он, за разлику од Маркса, нема претензије да своју идеју претвори у истину по себи, већ да је учини најближом ономе што запажа као стварне потребе оних којима се обраћа. Отуда он стално трагање за исправношћу (коју идеологија не може да оствари) мења за краткорочну, практичну истину која се огледа у разумевању конкретних потреба, могућности и услова чији циљ није да преобликују целокупну историју већ њен јасно одређен сегмент, себи може да допусти демократизацију идеје.

Зато и они који га на било који начин и у било ком омеру „следе“, (а то су сви изузев социјал-демократа, бољшевика и Крсте Цицварића који, као својеврсни уникум гради сепаратну позицију, свакако ближу марксистима) упркос међусобним разликама, и евентуалном упадању у неке од Скинерових „замки“, могу себи да допусте еклектицизам, чиме заправо постају они који унутар социјалистичког идеолошког простора „својом појавом диктира(ју)[218] темпо и облик борбе“ (Манхајм, 1978: 228).

[218] С.Л.

Ту врсту „луксуза“ тврда марксистичка струја која у том чину види једино издају социјалистичких, односно марксистичких идеала, себи није могла да допусти. Невоља у том смислу је још већа ако се у обзир узме чињеница да су на овако тврдокорном ставу највише инсистирали они који су, Лењиновим окретањем ка сељаштву и сами „отпали“ од главног марксистичког тока (одређеног Другом интернационалом) – бољшевици.

Разапете између Скинерових „замки“, „условљености“ (увек) „објективним“ факторима и коначно сукоба између две главне тенденције, демократизације и конзервације заједничког идеолошког опредељења, идеје изнете у истраживању не можемо посматрати „само као наставке претходних“ (Манхајм, 1978: 205-206). Оне се, захваљујући комуникацији међу њима, која је некада релаксирајућа, а некада и напета, (до потпуног сукоба) развијају, продубљујући старе истине, служећи на тај начин свакој наредној генерацији као средство самопотврде у новим условима деловања.

Отуда, сматрамо, да нема сумње у то да је, како смо истакли у општој хипотези постављеној у уводном делу истраживања, сваки тумач, истраживач и следбеник, читањем из сопствене перспективе деформисао идеје Светозара Марковића. То важи како за оне ауторе који су се на њега ослањали, тако и за оне који су га се одрицали, односно имали суздржан и резервисан став према њему. Док су једни, а то су, можемо слободно рећи, сви они који су из различитих разлога одбацивали идеју о Марксу као јединoм стубу идентитета социјализма и социјалиста, трудећи се да постану Марковићеви „наследници“ желели да укажу да исправност и актуелност мисли писца *Србије на Истоку,* други, у које сврставамо марксисте свих усмерења (социјал-демократског и бољшевичког) трудећи се да докажу исправност Марксовог разумевања егзистенције, Марковићу, иако га држе на маргини своје идеје, приписују негативна одређења. За једне, Марковић је, речено кроз уста Драгољуба Јовановића, „учитељ енергије“, а за друге аутор и политички делатник који је, упркос свом правилном разумевању темеља егзистенције, сходно чињеници да ипак није прихватио Маркса, остао у сенци истине.

Посматран из угла првих, Марковић је досезао до антиципатора (у случају Светислава Стефановића), док је за друге, као једини максимум, у најбољем случају постајао - претеча. И мада би се на први поглед могло рећи да су први, сходно свом позивању на њега, били мање неутрални од других које Марковић није у толикој мери занимао, и једна и друга група, сходно времену у којем делују, потребама које тај оквир налаже и коначно, начину на који разумевају

егзистенцију, доводе „недовршене“ Марковићеве ставове до њихових (пожељних) крајњих консеквенци.

На овом месту долазимо до питања „спољашњих фактора“ под којима у коначном закључивању не подразумевамо оне на основу којих су актери нашег истраживања формирали (или правдали) своје ставове, већ оне који су утицали на целокупну њихову мисаону и практичну акцију. Као главни фактор, на који нису утицале спољнополитичке околности, породично наслеђе и лични односи, већ ни рат и распад државе у којој су се сукобљене струје сударале (не треба заборавити да су, примера ради, током Другог светског рата Веселин Маслеша, Драгољуб Јовановић, Живко Топаловић и Светислав Стефановић били на четири различите стране које су некада биле ближе, а некада даље једна од друге) свакако можемо навести стална унутар-социјалистичка превирања и борбу за доказивање „исправности“ (као предуслов освајања водеће позиције унутар круга којем се припадало), која је започела још у години Марковићеве смрти и није окончана све до 1941. односно 1945. када ће тачку на све расправе ставити силом оружја наметнуто бољшевичко колективистичко читање, према којем се социјализмом може сматрати искључиво лењинизам-стаљинизам, истумачен кроз призму титоизма као југословенске допуне овој дијади.

Како међусобна спорења актере нашег истраживања нису држала само на сукобљеним странама, већ су их у исто време и међусобно зближавала, то се раскорак између Светозара Марковића и Карла Маркса, упркос настојању бољшевичког колективистичког и након 1945. институционализованог читања да ток српског/југословенског социјализма сведе на дихотомију „исправност“/„отпадништво“ од Маркса као једине истине, потврђује као могући основ за извођење генеаолошког стабла српског социјализма, односно за његово генеричко тумачење.

На то, коначно, наводи чињеница да до 1945. ниједно социјалистичко усмерење, изузев марксистичког, у српској и југословенској пракси, није претендовало на самоодређење као коначне истине изван које није могуће образовати било какву слику стварности, већ се разумевало као једна од могућих истина, која је своје право на егзистенцију образлагала тезом о бољем разумевању услова и потреба оних којима се обраћа и последично, давањем боље понуде за остварење суштински заједничког идеала – социјалне правде.

Извођењем генеаолошке и генеричке историје српског/југословенског социјализма, сматрамо, ствара се и коначан предуслов за ревалоризацију вишедеценијске, суштински тоталитарне доминације не само конкретног читања једне идеје, већ и партијске праксе која је

такво читање наметнула, односно до одбацивања тоталитарне политичке културе која је у годинама суноврата бољшевичке идеје еволуирала од неприкосновеног тумачења историје (што је за Хану Арент основна карактеристика тоталитарног ума[219]) ка неприкосновеном тумачу и враћању на марковићевске тезе о плурализму социјализама као основи за демократизацију постојећих и стварање нових модалитета промишљања о збиљи.

На тај начин, коначно, ствара се и стабилан основ за демократизацију односа унутар саме политичке заједнице чији смо део. У томе, проналазимо и задовољење како научног, тако и друштвеног циља нашег истраживања.

[219] Више о томе: Арент Х. (2024) *Извори тоталитаризма* Београд, Контраст издаваштво

ЛИТЕРАТУРА

Монографије, сепарати, зборници радива, зборници докумената:

Аврамовић, М. (1924) *Тридесет година задружнога рада 1894-1924,* Београд, Земунска штампарија Главног савеза Српских земљорадничких задруга

Антић, Ч. (2022) *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917.* Београд, Архипелаг

Арент, Х. (2024) *Извори тоталитаризма* (Пејовић А & Стефановић А. превод) Београд Контраст издаваштво,

Bakunjin, M. (1978) *Država i sloboda* (Bašić K, Gijebov P, Mayer M, Selaković D, Venturin R. превод) Zagreb Globus

Балкан и Балканци, (1937) Београд, Балкански институт

Bazala, A. (1935) *O jugoslovenskoj misli* Zagreb Tiskara Narodnih novina

Бељчкиков *Н. Г.* (1947) *Чернишевски* (Митровић О. превод), Београд

Београд, (1940) бедекер, Београд Балкански институт

Берђајев, Н. (1989) *Извори и смисао руског комунизма* (Ђорђевић М. превод) Београд, Књижевне новине

Бесаровић, Р. (1951) *Васо Пелагић* Сарајево, Свјетлост

Благојевић О. (уред.) (1983) *Светозар Марковић и Марксова Интернационала, Зборник радова, научни скуп 3. и 4. новембар 1983*. Београд, САНУ

Боаров Д.& Баровић В. (2012) *Великани наше штампе* Београд Службени гласник

Bogdanović, M. (1989) *Srpski radnički pokret 1903-1914: lice i naličje* Zagreb, Globus

Бојић, М. (1996) *Југославенски народни покрет „Збор“ 1935-1945, један критички приказ* , Београд, Народна књига-Алфа

Боровњак, Т (1935) *Југословенска мисао,* Београд

Васић, Д. (2009) *Необјављени чланци* Београд, Просвета-Алтера

Витковић Б. & Спасић Ж. (1976) *Црвени барјак 1876 I-II – грађа* Крагујевац, Историјски архив Шумадије

Војводић, В. (2008) *У огледалу историје* Нови Сад - Сремски Карловци Издавачка књижарница Зорана Стојановића

Војводић, М. (2000) *Србија и балканско питање (1875-1914)* Нови Сад Матица српска

Војводић, М. (2003) *Стојан Новаковић и Владимир Карић* Београд, Clio

Вранешевић, Б. (1974) *Улога и значај првих вршачких социјалиста у политичком животу Војводине* Вршац, Књижевна општина Вршац

Вранић, Б. (2024) *Идеологија, од истине до тираније,* Београд, CLIO, Факултет политичких наука

Вулетић, В. (1997) *Песник Србије на Истоку* Лајковац Просвета Београд - Градска библиотека Лајковац

Вулетић, В. (2007) *Пера Тодоровић, Русија и Обреновићи* Нови Сад Платонеум

Вулетић, В. Р. (1964) *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи* Нови Сад, Матица српска

Гавриловић, Д. (2007) *У вртлогу национализма – Стјепан Радић и Срби (1871-1918); Светозар Прибићевић и Хрвати (1918-1936)* Београд Stylos

Деспотовић, Љ. (2008) *Српска политичка модерна* Нови Сад, Стилос

Димитријевић, С. (1982) *Социјалистички покрет у Србији 1870-1918* Београд, НОЛИТ

Димитријевић, С. (1978) *Радован Драговић* Београд, Радничка штампа, Београд

Драговић, Р. (1954) *Изабрани списи* Београд, Просвета

Драгосављевић, В. (2021) *Друга Европа и Краљевина Југославија – ЈНП Збор (1934-1941)* Нови Сад, Прометеј

Ђоковић, М. (1981) *Димитрије Туцовић* Горњи Милановац, Дечије новине

Ђоковић, М. (2007) *Руски анархизам* Београд, Dinex

Ђорђевић, Д. (1989) *Огледи из новије балканске историје,* Београд, Српска књижевна задруга

Ђурић, М. (1914) *Видовданска етика* Загреб, Издање Српског академског друштва „Његош“

Ђурић, М. (1979) *Утопија измене света* Београд, Институт друштвених наука, Просвета

Ђурић, Ђ. (2004) *Српски интелектуалац у политици,* Београд, Српско друштво за историјску науку

Епштејн М. (1998) *Постмодернизам* (Мечанин Р. превод) Београд, Zepter Book

Жујовић, Ј. М. (1925) *Светозар Марковић,* Београд

Зиројевић С. (уред.) (1978) *Светозар Марковић и сељаштво, Зобрник радова, 22-23. септембар 1977* Светозарево, Клуб самоуправљача „Светозар Марковић“

Игњатовић, Ђ. (1994) *Да ли је Влада Љотић превео 'Манифест комунистичке партије' 1871. године?* сепарат Београд, *Зборник историјског музеја Србије* бр. 28

Јанковић, Д. (1951) Београд, *О политичким странкама у Србији XIX века,* Просвета

Јовановић, В. (1988) *Успомене* Београд, БИГЗ

Јовановић, Д. (1927) *Култ рада* Београд, Рад

Јовановић, Д. (1940) *Учитељи енергије*, Београд

Јовановић, Д. (1941) *Сељаштво и социјализам* Београд

Јовановић, Д. (1946) *Нови Антеј* (друго издање) Београд, издање аутора

Јовановић, Д. (1970) *Ведрина 1,* Београд издање аутора

Јовановић, Д. (1971) *Ведрина 2* Београд, издање аутора

Јовановић, Д. (1997а) *Политичке успомене 1* Београд, Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (1997б *Политичке успомене 2*) Београд Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (1997в) *Политичке успомене 3* Београд Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (1997г) *Политичке успомене 4* Београд Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (1997д) *Политичке успомене 5* Београд Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (1997ђ) *Политичке успомене 6* Београд Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (1997е) *Политичке успомене 7* Београд Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (1997ж) *Политичке успомене 9* Београд Култура Београд, Архив Југославије

Јовановић, Д. (2008) *Медаљони 1,* Београд, ЈП Службени гласник

Јовановић, Д. (2023а) *Сељачки социјализам* Београд – Пирот, Породица Драгољуба Јовановића, Историјски архив Пирот

Јовановић, Д. (2023б) *Рурална и задружна култура* Београд – Пирот, Породица Драгољуба Јовановића, Историјски архив Пирот

Јовановић, Н. (2000) *Живот за слободу, без страха* Београд, Институт за новију историју Србије

Јовановић, С. (2025) *Идеологија Драгољуба Јовановића* Београд, Породица Драгољуба Јовановића

Јовановић, С. (1920) *Светозар Марковић* Београд, Геца Кон

Јовановић С. & Ћирић-Дамњановић С. (2024) *Драгољуб Јовановић, Зборник радова са округлог стола посвећеног стогодишњици одбране доктората Драгољуба Јовановића* Пирот, Историјски архив Пирот

Јовановић, Б. & Шуљагић, Р. (2016) *Јован Драгашевић* Београд, Издавачки центар „Одбрана“

Јовановић, М. (1975) *Драгиша Станојевић* Нови Сад, Матица српска

Казимировић, В. (1990) *Никола Пашић и његово доба 1945-1926, I-II,* Београд, Нова Европа

Казимировић, В. (2013) *Црна рука* Нови Сад, Прометеј

Кацлеровић, Т. (1952) *Српска социјалдемократска партија према српском сељаштву* Београд, Народни универзитет

Кауцки, К. (1923) *Диктатура пролетаријата* Београд, Издање социјалистичке књижаре Туцовић

Кершовани, О. (1960) *Избор чланака* Београд, Култура.

Киш, Д. (1978) *Час анатомије* Београд, НОЛИТ

Кнежевић Р. (2018) *Милорад Поповић и група Ново време 1904-1905* Београд, Анархистичка библиотека

Кнежевић Р. (2018а) *Директаши: револуционарно-синдикалистичка струја унутар Српске социјалдемократске партије 1906-1912.* Београд, Анархистичка библиотека

Кнежевић Р. (2018б) *Сумњиве везе: противречни „анархизам“ Крсте Цицварића 1905-1911.* Београд, Анархистичка библиотека

Ковачевић, И. (1975) *Димитрије Туцовић и други социјалисти о економској политици српске владе 1903-1904* Београд, Рад

Колаковски, Л. (1980) *Главни токови марксизма* 1 Београд, БИГЗ

Колаковски, Л. (1983) *Главни токови марксизма* 2 Београд БИГЗ

Колаковски, Л. (1985) *Главни токови марксизма* 3 Београд БИГЗ

Колингвуд, Р. (2003) *Идеја историје,* (Тубић Р. & Гордић А. превод) Београд, Службени лист СЦГ

Костић А. (уред.) (2019) *Драгољуб Јовановић, Зборнк радова са научног скупа „Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића“* Београд, Српска академија наука и уметности

Морача, П. & Стојановић, С. (1979) *Комунисти Југославије 1919-1979,* Београд, Експорт прес

Константинов, Г. (1939) *Вођи бугарског народног покрета: Раковски, Каравеолв, Левски, Ботјов* Београд, Балкански институт

Крестић, В. & Љушић, Р. (1991) *Програми и статути српских политичких странка до 1918. године* Београд Издавачка кућа „Књижевне новине“

Крестић, В. (1980) *Историја српске штампе у Угарској* Нови Сад, Матица српска,

Крестић В. (уред.) (1997) *Никола Пашић – живот и дело Зборник радова са научног скупа у САНУ, Београд 16. и 17. октобар 1995. и „Задужбини Никола Пашић“, Зајечар, 19. октобар 1995.* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Кркљуш, Љ. (2004) *Истоија политичких и правних институција Војводине* Нови Сад, Правни факултет

Кропоткин, П. (2010) *Анархија* (Широки Ј. превод) Београд, Центар за либертетске студије

Кропоткин, П. (1984) *Анархизам и морал* (Широки Ј, Ђинђић З, превод) Београд, Просвета

Кропоткин, П. (2001) *Етика* (Минић В. превод) Подгорица, ЦИД.

Лавџој А. (2014) *Велики ланац бића – проучавање историје једне идеје* Нови Сад, Академска књига

Лапчевић, Д. (1979) *Историја социјализма у Србији* Београд, Слово љубве

Лапчевић С. М. (2022) *Орао међу соколима, политичка и лирска заоставштина Лазара Рашовића, први том,* Нови Сад, Сремска Митровица, Архив Војводине - Сремске новине

Лењин И. В. (1948) *Пролетерска револуција и ренегат Кауцки* (Ткалец, З. превод) Београд Култура

Лењин, И. В. (1960) *Изабрани списи 13* (Ткалец З, Теодосић Р, Василева Ј. Х, Николова В, Бакић Д, Марковић В, Лалић М, Антонијевић И. превод) Београд, Култура

Лукић, А. (2020) *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије* Београд, Институт за новију историју Србије

Лебедев, В. (1934) *У земљи ружа и крви* Београд, Издање „Руског архива“

Ломпар, Р. (2021) Београд, *Љотић, учитељ или фарисеј,* Catena mundi

Љотић, Д. (2001а) *Сабрана дела,* књига 1 Београд, Задруга

Љотић, Д. (2001б) *Сабрана дела,* књига 2 Београд, Задруга.

Љотић, Д. (2001в) *Сабрана дела,* књига 3 Београд, Задруга

Љотић, Д. (2001г) *Сабрана дела,* књига 4 Београд, Задруга

Љотић, Д. (2001д) *Сабрана дела,* књига 11 Београд, Задруга

Љотић, Љ. (1973) *Мемоари* Минхен, Искра

Максић, В. (2019) *Идеологија Љотићевог Збора и њени савремени појавни облици,* Београд, СЗГР Јован

Манхајм К. (1978) *Идеологија и утопија* Београд, НОЛИТ

Марковић М. & Симеуновић Д. (уред,) *Живот и дело Васе Пелагића Зборник радова са научног скупа САНУ и Академије наука и умјетности Републике Српске, одржаног 6. и 7. маја 1998. године у Београду и 8. маја 1998. у Бања* Луци (1999) Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд,

Марковић М. & Симеуновић Д. (уред.) (1997) *Актуелност мисли Светозара Милетића Зборник радова са научног скупа у САНУ, Београд-Нови Сад 25. и 26. септембра 1995. године,* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Марковић, С. (1937) *Изабрани списи,* (прир. Јаша Продановић) Београд, Српска књижевна задруга

Марковић, С. (1960) *Сабрани списи,* књига прва Београд Култура

Марковић, С. (1965а) *Сабрани списи,* књига друга Београд Култура

Марковић, С. (1965б) *Сабрани списи,* књига трећа Београд Култура

Марковић С. (1965в) *Сабрани списи,* књига четврта Београд Култура

Марковић, С. (1972) *Србија на Истоку,* фототипско издање Ниш, Издавачка установа Градина

Марковић, С. (1911) *Целокупна дела, свеска прва* Београд, Издање Књижаре Љ. Јоксимовића, Нова модерна штампарија Миливоја Бођанског

Марковић, С. (1912) *Целокупна дела, свеска друга* Београд,Издање Књижаре Љ. Јоксимовића, Нова модерна штампарија Миливоја Бођанског

Марковић, С. (1890) *Целокупна дела, свеска трећа*, Издање и редакција Одбора за издавање целокупних дела Св. Марковића Београд, Издавачка Књижарница Рајковића и Ћуковића

Марковић, С. (1891) *Целокупна дела, свеска четврта* Београд, Издање Књижаре Љ. Јоксимовића у Београду и редакције „Одбора за издавање целокупних дела Св. Марковића“, Парна штампарија радикалне странке

Марковић, С. (1892а) *Целокупна дела, свеска пета* Београд, Издање Књижаре Љ. Јоксимовића у Београду и редакције „Одбора за издавање целокупних дела Св. Марковића“, Парна штампарија радикалне странке

Марковић, С. (1892б) *Целокупна дела, свеска шеста* Београд, Издање Књижаре Љ. Јоксимовића у Београду и редакције „Одбора за издавање целокупних дела Св. Марковића“, Парна штампарија радикалне странке
Марковић, С. (1893а) *Целокупна дела, свеска седма* Београд, Издање Књижаре Љ. Јоксимовића у Београду и редакције „Одбора за издавање целокупних дела Св. Марковића“, Парна штампарија радикалне странке
Марковић, С. (1893б) *Целокупна дела, свеска осма* Београд, Издање Књижаре Љ. Јоксимовића у Београду и редакције „Одбора за издавање целокупних дела Св. Марковића“, Парна штампарија радикалне странке
Марковић, С. (1987а) *Сабрана дела 1* Београд-Нови Сад-Приштина, Српска академија наука и уметности, Народна књига, Матица српска
Марковић, С. (1987б) *Сабрана дела 2* Београд-Нови Сад-Приштина, Српска академија наука и уметности, Народна књига, Матица српска, Јединство
Марковић, С. (1995а) *Сабрана дела 4* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства
Марковић, С. (1995б) *Сабрана дела 5* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства
Марковић, С. (1996а) *Сабрана дела 6* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства
Марковић, С. (1996б) *Сабрана дела 7* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства
Марковић, С. (1995в) *Сабрана дела 8* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства
Марковић, С. (1998а) *Сабрана дела 9* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства
Марковић, С. (1988б) *Сабрана дела 10* Београд-Нови Сад-Приштина, Српска академија наука и уметности, Народна књига, Матица српска, Јединство
Марковић, С. (1996в) *Сабрана дела 11* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства
Марковић, С. (1996г) *Сабрана дела 12* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства

Марковић, С. (1996д) *Сабрана дела 13* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства

Марковић, С. (1997) *Сабрана дела 14* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства

Марковић, С. (1996ђ) *Сабрана дела 15* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства

Марковић, С. (1996е) *Сабрана дела 16* Београд, Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средства

Маркс, К. (1871) *Манифест комунистичке партије,* („Јерковић“, Љотић В. прев.) Панчево, Брзотисак Јовановића и Павловића

Масарик, Г. Т. (2014) *О бољшевизму (1920-1921)* (Александар Илић, прев.) Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Маслеша, В. (1946) *Светозар Марковић,* Београд, Култура

Маслеша, В. (1956) *Дела, књига трећа* Сарајево, Издавачко предузеће Веселин Маслеша

Микавица, Д. & Васин Г. (2016) *Јаша Томић* Нови Сад, РТВ, Прометеј

Милановић, Ј. В. (2013) *Апостоли радикализма* Београд, Службени гласник

Милуновић, М. & Радовановић, Ђ. (1988) *Из живота и рада др Живка Топаловића-прилози за биографију* Стокхолм-Минхен, Издање „Задужбина др Живко и Милица Топаловић“ „Искра“

Милетић, С. (2001) *Сабрани списи* 1-3, (прир. Чедомир Попов Ч. & Микавица Д.), Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд

Миленковић, Т. (1974) С*оцијалистичка партија Југославије* Београд, Институт за савремену историју, Export-press

Миленковић, Т. (1996) *Живко Јовановић, личност у сенци КПЈ* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Милисавац Ж. (уред.) (1968) *Уједињена омладина српска,* зборник радова Нови Сад, Матица српска

Милојевић, В. (1937) *Јован Скерлић* Београд

Митровић, Ђ. & Андрић, С. (1978) *Светозар Марковић и његово доба* Београд, Рад

Михајловић, П. (2010) *Дневници* Београд, Службени гласник

Младеновић, Ж. (1940) *Младост Јована Скерлића: Скерлићево прво формирање,* Београд, Штампарија Драг. Јовановића

Мор, Т (2002) *Утопиа,* (Баришић Ф. превод) Београд, Утопија

Мркоњић, П. (1983) Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године, Београд, НИРО Трибина

Мусто, М. (2024) Позни Маркс (Тешановић М, Брадоњић Н. превод) Београд, Плато

Мусолини, Б. О корпоративној држави Београд, самиздат, репринт издања из 1937.

Недељковић Д. (уред) (1977) *Светозар Марковић, живот и дело* Зборник радова, 24-27. новембар 1975, Београд САНУ

Недељковић Д. (уред) (1982) Светозар Марковић, омладина и социјализам Зборник радова, Београд САНУ

Ненин, М. (прир,) (1995) Епистоларна биографија Светислава Стефановића Нови Сад, Матица српска

Нанчић, Л. (1961а) *Изабрани политички списи* 1 (прир. Вранешевић Б, Милутиновић К. Мирнић Ј) Нови Сад, Историјски архив покрајинског комитета СКС за Војводину

Нанчић, Л. (1961б) *Изабрани политички списи* 2 (прир. Вранешевић Б, Милутиновић К. Мирнић Ј) Нови Сад, Историјски архив покрајинског комитета СКС за Војводину

Новаковић, С. (1912) *Двадесет година уставне политике у Србији 1883-1903* Београд, Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића

Парежанин Р. (уред.) (1947) *Београд, бедекер*, Београд, Балкански институт.

Парежанин, Р. (2014) *Гаврило Принцип у Београду* Београд, Catena Mundi

Парежанин, Р. (1980) *За балканско јединство* Минхен, Искра

Пашић, Н. (1995) *Писма, чланци и разговори (1872-1891)* (прир. Перовић Латинка & Шемјакин Андреј) Београд

Пелагић, В. (1971) *Изабрани списи 3* Сарајево, Свјетлост

Перовић, Л. (1993) *Српско руске револуционарне везе* Београд, Службени лист СРЈ

Перовић, Л. (1995а) *Српски социјалисти 19. века* I Београд, Службени лист СРЈ

Перовић, Л. (1995б) *Српски социјалисти 19. века* II Београд, Службени лист СРЈ

Перовић, Л. (1983) *Пера Тодоровић* Београд, Рад

Перовић, Л. (1988) *Планирана револуција* Београд-Загреб, БИГЗ-Глобус

Петровић, И. (1999) *Левица и српство 1848-1919* Нови Сад, Цветник

Петровић, Р (1972) *Адам Богосављевић* Београд, Рад

Петков, Н. Д. (1933) *Стамболијски* Београд, Штампарија Раденковић

Пириватрић, С. (2008) (прир.) *Историја Бугарске* Београд, Clio

Писарек, Х.(1974) *Филозофија Светозара Марковића 1946-1875* Нови Сад, Матица српска

Плетерски, Ј. (1985) *Историја СКЈ* Београд, Издавачки центар Комунист, Рад, Народна књига

Плеханов, Г. (1968) *Анархизам и социјализам* Београд, Култура

Поповић, Д. (1975) *Сабрана дела 1* Београд, Рад

Поповић, Д. (1985) *Сабрана дела 2* Београд Рад

Поповић, М. (1939) *Борбе за парламентарни режим у Србији* Београд, Политика

Поповић М. Ђ. (1922) *Будућа задружна држава* Београд

Поповић, Н. М. (1934) *Димитрије Туцовић – његов живот и рад* Београд, Скерлић

Прва, Друга, Трећа Интернационала, грађа за проучавање делатности трију интернационала (1952) Београд, Рад

Продановић, Ј. (2021а) *Уставни развитак и уставне борбе у Србији* Београд, PortaLibris

Продановић, Ј. (2021б) *Историја политичких странака и струја у Србији* Београд, PortaLibris

Протић, М. Ст. (1990) *Радикали у Србији, идеје и покрет 1881-1903.* Београд, Балканолошки институт САНУ.

Раденић, А. (1973) *Из историје Србије и Војводине 1834-1914* Нови Сад, Матица српска

Ракић, Л. (1975) *Радикална странка у Војводини (до почетка 20. века)* Нови Сад, Институт за изучавање историје Војводине

Ракић, Л. (1986) *Јаша Томић (1856-1922)* Нови Сад, Матица српска

Русо, Ж. Ж. (1993) *Друштвени уговор* (Марковић Т, Стојановић Р, Вуковић М. превод) Београд, Филип Вишњић, Београд

Савићевић, Д. (1972) *Друштвена и политичка теорија и критика у радовима Димитрија Туцовића* Београд, Рад

Стојановић М. (уред.) (1992) *Светозар Марковић и Љубен Каравелов у контексту словенске књижевности и културе* Београд, Институт за књижевност и уметност САНУ – Балканолошки институт САНУ

Свирчевић, М. (2009) *Локална самоуправа у Србији и Бугарској* Београд, Службени гласник

Свирчевић, М. (2012) *Локална управа и развој модерне српске државе* Београд, Балканолошки институт САНУ

Симеуновић, Д. (2003) *Нововековне политичке идеје у Срба* Београд - Бања Лука, Институт за политичке студије, Правни факултет

Скерлић, Јован (1922) *Светозар Марковић, његов живот и рад* Београд, Издавачка књижарница Напредак

Спасић, Ж. (1975) *Јавност Светозара Марковића* Крагујевац, Светлост

Споменица Љубомира М. Давидовића 1940-2000, (2001) Београд, Независно издање Слободана Машића

Споменица Јаше Томића (1923) Нови Сад, Издање „Заставе“ Деоничарског друштва

Српски устави од 1835. до 1990. (2004) Београд, Граматик

Станојевић, Д. (1885) *Интереси Српства* Београд, Штампарија Напредне странке,

Станојевић, Д. (1957) *Изабрани списи* (прир. Јовановић М.) Нови Сад, Историјски архив Покрајинског комитета СКС за Војводину

Стефановић, С. (2006) *Старим или новим путевима – одабрани политички списи 1899-1943,* (прир. Предраг Пузић) Нови Сад

Стефановић, С. (1919) *Погледи и покушаји* Београд, Геца Кон

Стефановић, С. (2005) *На раскрсници* Нови Сад, Матица српска

Тасић, Ђ. (1937) *Социјална идеологија и национализам Антуна Радића* Београд, Издавачка задруга политика и друштво С.О.Ј.

Тимотијевић, М. (2016) *Драиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја* Београд, Службени гласник

Тодоров, К. (1938) *Политичка историја савремене Бугарске* Београд, Слога

Тодоровић, Д. (1974) *Суђење Светозару Марковићу* Београд, Рад

Тодоровић, П. (1986) *Изабрани списи 1,* (прир. Перовић Л.) Београд, Рад,

Тодоровић, П. (1938) *Дневник једног добровољца* Београд, Српска Књижевна Задруга

Тодоровић, П. (2000) *Писма-личности и личност* Београд, ЈП „Службени лист“ СРЈ

Тодоровић, П. (1997) *Огледало, зраке из прошлости* Београд, БИГЗ

Томић, Ј. (2007а) *Изабрани списи-Политички списи 1* Нови Сад, ПрометејТомић, Ј. (2007б) *Изабрани списи-Политички списи 3* Нови Сад, Прометеј

Туцовић, Д. (1975) *Сабрана дела,* књига 1 Београд, Рад

Туцовић, Д. (1980а) *Сабрана дела,* књига 3 Београд, Рад

Туцовић Д. (1980б) *Сабрана дела* књига 4 Београд, Рад

Туцовић, Д. (1980в) *Сабрана дела* књига 5 Београд, Рад

Туцовић, Д. (1980г) *Сабрана дела* књига 6 Београд, Рад

Туцовић, Д. (1981а) *Сабрана дела* књига 9 Београд, Рад

Туцовић, Д. (1981б) *Сабрана дела* књига 10 Београд, Рад

Ћоровић, В. (1937) *Борба за независност Балкана* Београд, Балкански институт

Фукојама Ф. (1997) *Крај историје и последњи човек,* Подгорица, CID

Hercen, A. (1951) *Prošlost i razmišljanja* I-III (Horvat J. prevod) Zagreb, Matica Hrvatska

Hobz T. (1961) *Levijatan* (Marković M. prevod) Beograd, Kultura

Ценић Д. (1988а) *Изабрани списи* I, (прир. Перовић Латинка) Београд, Рад

Ценић Д. (1988б) *Изабрани списи* II, (прир. Перовић Латинка) Београд, Рад

Ценић, Д. (1988в) *Испод земље – моје тамновање* Београд, НОЛИТ

Цицварић, К. (1905) *Из анархистичког програма* Београд, Нова штампарија Саве Раденковића и брата

Цицварић, К. (1909) *Идеализам или материјализам* Београд, Штампарија „Србија“

Цицварић, К. (1910а) *Преображај социјализма у Европи* Београд. Штампарија „Србија“

Цицварић К. (1910б) *Светозар Марковић и бирократски систем, пред судом Слободана Јовановића* Београд, Издање књижаре и антикаварнице Боривоја Димитријевића

Цицварић, К. (1912) *Критички есеји* Београд, Издање књижаре Свет. С. Дебељевића

Чавошки, К. (2024) *Људска природа у политици* Београд, Catena Mundi

Челковић Б. (уред.) (2008) *Живот и дело Драгише Васића,* зборник радова Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја

Чернишевски, Н. Г. (1947) *Шта да се ради?* Београд, Култура

Чубриловић, В. (1958) *Историја политичке мисли у Србији XIX века* Београд, Просвета

Шишић, Ф. (1937) *Југословенска мисао* Београд, Балкански институт

Шпенглер, О. (2024) *Пруство и социјализам* (Душан Достанић, прев.) Нови Сад, Археофутура

Шћетинец, Ј. (1935) *Социјална организација фашизма* Загреб Меркантиле

****

Бакунин М.А (1989) *Философия, социология, политика* Издавательство Москва Правда,

Бурмовъ А. (1950) *Български революционен централен комитет (1868 – 1877)* София, Народна култура

Bombacci N.(2020) *Storia e Ideologia di un rivoluzionario fascio-comunista* Genoa Liberodiscrivere Edizioni

Васил Левски (1837-1987) изследвания (1987) София Издавателство на българската академия на науките

Ellul, J. (2015) *The political illusion* Eugene, Oregnon, USA WIPF and STOCK

Ellul, J. (2011) *The subversion of Christianity* Eugene, Oregnon, USA, WIPF and STOCK

Connoly, J. (1973) *Labour in Irish History* Dublin, New Books

Koselleck Reinhart (2004) *Futures Past On the Semantics of Historical Time* New York, Columbia University Press

McClellan W.D. (1964) *Svetozar Marković and the origins of Balkan socialism* Princeton, New Jersey Princeton university press

Skiner, Q. (2012) *Visions of Politics - Volume 1: Regarding Method* Cambridge, Cambridge University Press

Williams, B. (2002) *Truth and Truthfulness: An Essay in Genealogy* New Jersey, Princeton University Press,

Чланци и расправе

Антонић, С. (2015) „Демократија*“* у: Ковић М. (уред.) (2015) *Срби, 1903-1914: историја идеја* (стр, 27-143) Београд, Clio

Богетић, Љ. (1984) „Драгиша Лапчевић и комунисти (1919-1923)“ у: Марковић Ж. (уред,) (1984) *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије* (стр. 93-111) Титово Ужице, Београд, Народни музеј, Институт за историју радничког покрета Србије

Вулетић В. (1997) *„*Светозар Марковић, либерали и Владимир Јовановић*“* у: Марковић М, Максимовић И, Симеуновић Д (уред.) (1997) *Живот и дело Светозара Марковића, зборник радова са научног скупа САНУ, 16-17 октобар, Београд и 18. октобар 1996.* (стр. 485-503) Београд, Завод за уџбенике и наставна средства Београд

Вукомановић, М. (1987) „Прилог проучавању делатности Радована Драговића у радничком покрету Србије 1902. године“ у: Благојевић О. (уред.) (1987) *Живот и дело Радована Драговића, научни скуп поводом стогодишњице рођења Радована Драговића, одржан 11-12 децембра 1978.* (стр. 89 – 99) Београд, САНУ

Димитријевић, С. (1987) „Идеолошке борбе у време стварања класног радничког покрета и Социјалдемократске странке у Србији“ у: Благојевић О. (уред.) (1987) *Живот и дело Радована Драговића, научни скуп поводом стогодишњице рођења Радована Драговића, одржан 11-12 децембра 1978.* (стр. 33– 89) Београд, САНУ

Димитријевић, С. (1984) „Улога Драгише Лапчевића у српском социјалистичком покрету до доласка Димитрија Туцовића на његово чело“ у: Марковић Ж. (уред,) (1984) *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије* (стр. 61-81) Титово Ужице, Београд, Народни музеј, Институт за историју радничког покрета Србије

Dimitrijević S. (1972) „Centrumaši u Srbiji i Bosni i Hercegovini i Vukovarski kongres“ u: Krnić Z. (1972) *Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije, Vukovar 1920: Materijali sa simpozija održanog 22.i 23. 6. 1970. Povodom 50-godišnjice Drugog (vukovarskog) kongresa KPJ 1920.*(str. 47-85), Slavonski brod, Historijski institut Slavonije

Драгашевић, Ј. (1976а) „Аутобиографија. 1. Истинске приче“ у: Вулетић В. (прир.) (1976) *Савременици о Светозару Марковићу* (стр. 42) Београд, Рад

Драгашевић, Ј. (1976б) „Аутобиографија. 2. Аподиксис“ у: Вулетић В. (прир.) (1976) *Савременици о Светозару Марковићу* (стр. 43) Београд, Рад

Ђорђевић, В. (1984) „Драгиша Лапчевић и организовање социјал-демократске странке“ у: Марковић Ж. (уред,) (1984) *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије* (стр. 81-93) Титово Ужице, Београд, Народни музеј, Институт за историју радничког покрета Србије

Ђурић, Ђ. (2015) „Јован Жујовић“ у: Ковић М. (уред.) (2015) *Срби, 1903-1914: историја идеја* (стр, 388-402) Београд, Clio

Игњатовић, Ђ. (1974) „Светозар Марковић и бугарски национално ослободилачки покрет“ у: *Balcanica V: годишњак координационог међуакадемијског одбора за балканологију Савета академија наука и уметности СФРЈ и Балканолошког института* (1974) (стр:145-197), Београд САНУ.

Игњатовић, Ђ. (1997) „Хумор и сатира – убојито отужје Светозаревог социјалистичког покрета у политичкој борби“ у: Марковић М, Максимовић И, Симеуновић Д (уред.) (1997) *Живот и дело Светозара Марковића, зборник радова са научног скупа САНУ, 16-17 октобар, Београд и 18. октобар 1996.* (стр. 327-339) Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Јанковић, М. (1996) „Избор у округзима“ у: Хасанагић Е. (1966) *Српска социјалдемократска партија 1, грађа (1901-1905)* (стр. 278 – 288) Београд, Институт за историју радничког покрета Србије, НОЛИТ

Јешић, Р. (1984) „Улога Драгише Лапчевића у радничком покрету Србије до 1915“ у: Марковић Ж. (уред,) (1984) *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије* (стр. 15-23) Титово Ужице, Београд, Народни музеј, Институт за историју радничког покрета Србије

Јовановић, В. (1976) „На 'критику' коју је 'Панчевац' донео о 'Садржини и правцу' 'Младе Србадије'“ у: Вулетић В. (прир.) (1976) *Савременици о Светозару Марковићу* (стр. 98-111) Београд, Рад

Jovanović Ž. (1972) „Seljačko i agrarno pitanje na Vukovarskom kongresu“ u: Krnić Z. (1972) *Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije, Vukovar 1920: Materijali sa simpozija održanog 22.i 23. 6. 1970. Povodom 50-godišnjice Drugog (vukovarskog) kongresa KPJ 1920.*(str. 161-173), Slavonski brod, Historijski institut Slavonije

Казимировић, В. (1997) „Светозар Марковић и Прва инернационала“ у: Марковић М, Максимовић И, Симеуновић Д (уред.) (1997) *Живот и дело Светозара Марковића, зборник радова са научног скупа САНУ, 16-17 октобар, Београд и 18. октобар 1996.* (стр. 315-327) Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Ковић, М. (2015а) „Предговор“ у: Ковић М. (уред.) (2015) *Срби, 1903-1914: историја идеја* (стр. 9-27) Београд Clio

Ковић, М. (2015б) „Либерализам“ у: Ковић М. (уред.) (2015) *Срби, 1903-1914: историја идеја* (стр. 153 - 202) Београд Clio

Ковић, М. (2015в) „Јован Скерић“ у: Ковић М. (уред.) (2015) *Срби, 1903-1914: историја идеја* (стр. 536 - 588) Београд Clio

Ковић, М. (2015г) „Национализам“ у: Ковић М. (уред.) (2015) *Срби, 1903-1914: историја идеја* (стр. 202 - 270) Београд Clio

Комадинић, С. (1987) „'Првомајски спис' из времена Радована Драговића“ у: Благојевић О. (уред.) (1987) *Живот и дело Радована Драговића, научни скуп поводом стогодишњице рођења Радована Драговића, одржан 11-12 децембра 1978.* (стр. 239– 249) Београд, САНУ

Марковић, М. (1997) „Идеја слободе код Светозара Марковића“ у: Марковић М, Максимовић И, Симеуновић Д (уред.) (1997) *Живот и дело Светозара Марковића, зборник радова са научног*

скупа САНУ, 16-17 октобар, Београд и 18. октобар 1996. (стр. 49-67) Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Марковић, С. (1951) „Општинска и приватна својина“ у: Груловић Н. & Тодоровић М. (1951) *Социјалистичка штампа у Србији до XX века* (стр. 332-355) Београд, Просвета

Марковић, Ж. (1984) „Реч поводом отварања скупа“ у: Марковић Ж. (уред,) (1984) *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије* (стр. 8-11) Титово Ужице, Београд, Народни музеј, Институт за историју радничког покрета Србије

Марковић, Н. (1976) „Светозар Марковић“ у: Вулетић В. (прир.) (1976) *Савременици о Светозару Марковићу* (стр. 194-206) Београд, Рад

Миленковић, Т. (1984) „Драгиша Лапчевић у радничком покрету 1915-1922“ у: Марковић Ж. (уред,) (1984) *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије* (стр. 23-61) Титово Ужице, Београд, Народни музеј, Институт за историју радничког покрета Србије

Милетић, С. (1976) „Светозар Марковић“ у: Вулетић В. (прир.) (1976) *Савременици о Светозару Марковићу* (стр. 155-158) Београд, Рад

Nadoveza B. (2006) „Politička misao Krste Cicvarića“ u: *Heretikus, časopis za preispitivanje prošlosti Vol IV, No. 3-4,* Trkulja J. (ured.) (2006) (str. 107-121) Beograd, Centar za unapređenje pravnih studija

Недељковић, Д. (1987) „Генеза дела, мисли и лика Радована Драговића у развоју социјалистичког покрета и мисли у Србији и Југославији“ у: Благојевић О. (уред.) (1987) *Живот и дело Радована Драговића, научни скуп поводом стогодишњице рођења Радована Драговића, одржан 11-12 децембра 1978.* (стр. 1– 9) Београд, САНУ

Перовић, Л. (1984) „Драгиша Лапчевић о Светозару Марковићу“ у: Марковић Ж. (уред,) (1984) *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије* (стр. 221 - 281) Титово Ужице, Београд, Народни музеј, Институт за историју радничког покрета Србије

Поповић, М. (1987) „Нека се чује и друга странка“ у: Хасанагић Е. (1966) *Српска социјалдемократска партија 1, грађа (1901-1905)* (стр. 333 – 340) Београд, Институт за историју радничког покрета Србије, НОЛИТ

Протић, П. (1975) „Светозар Марковић и грађански свет“ у: Вученов Д & Палавестра П (1975) *Светозар Марковић и српска књижевност* (стр.205-217) Београд, Институт за књижевност и уметност, НОЛИТ

Станојевић, Д. (1976а) „Социјалистичка странка у Србији“ у: Вулетић В. (прир.) (1976) *Савременици о Светозару Марковићу* (стр. 181-186) Београд, Рад

Станојевић, Д. (1976б) „Око за око, зуб за зуб“ у: Вулетић В. (прир.) (1976) *Савременици о Светозару Марковићу* (стр. 186-192) Београд, Рад

Стојковић, А. Б.К. (1995) „Филозофски фрагменти Димитрија Ценића“ у: Марковић М. & Симеуновић Д. (уред.) (1995) у: *Социјалдемократско наслеђе у Србији: Димитрије Ценић* (стр. 42 – 62) Београд, Завод за уџбенике и наставна средства

Стојковић, А. (1996) „Туцовићеви филозофски погледи у целини марксистичке идеологије српске социјалдемократије“ у: Марковић М. & Симеуновић Д. (1996) *Актуелност мисли Димитрија Туцовића, Зборник радова са Округлог сотла у Српској академији наука и уметности, Београд, 9. јуна 1994.* (стр. 17-24) Београд Завод за уџбенике и наставна средства

Суботић, Д. (2011а) а „Ж. Топаловић и српска социјалдемократија (1902-1919) у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 7-24)Београд, Институт за политичке студије

Суботић, Д. (2011б) б „Живко Топаловић у грађанском рату и емиграцији (1941-1972) у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 24-37) Београд, Институт за политичке студије

Суботић, Д. (2011) в „Ж. Топаловић и Д. Туцовић и српска социјалдемократија до 1918“ у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 39 – 58) Београд, Институт за политичке студије

Топаловић, Ж. (2011а) „Конгрес у Вуковару“ у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 104-116) Београд, Институт за политичке студије

Топаловић, Ж. (2011б) „Неколико речи унапред“ у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 129-132) Београд, Институт за политичке студије

Топаловић, Ж. (2011в) „Два опортунизма“ у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 116-123) Београд, Институт за политичке студије

Топаловић, Ж. (2011г) „Осми конгрес Српске социјалдемократске странке“ у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 74-76) Београд, Институт за политичке студије

Топаловић, Ж. (2011д) „Аграрно питање и социјална демократија“ у: Суботић Д. (прир.) (2011) *Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)* (стр. 76-85) Београд, Институт за политичке студије

Хасанагић, Е. (1966) „Предговор“ у: Хасанагић Е. (1966) *Српска социјалдемократска партија 1, грађа (1901-1905)* (стр. XXVI – XXXI) Београд, Институт за историју радничког покрета Србије, НОЛИТ

Cvetković S. (1972) „O Vukovarskom programu Komunističke partije Jugoslavije“ u: Krnić Z. (1972) *Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije, Vukovar 1920: Materijali sa simpozija održanog 22.i 23. 6. 1970. Povodom 50-godišnjice Drugog (vukovarskog) kongresa KPJ 1920.*(str 37 -47)), Slavonski brod, Historijski institut Slavonije

Штампа

„Велики бечкеречки програм Срба посланика, углављен на Цвети 1872.г.“ (2. април 1881) *Самоуправа*

„Генералска диктатура и социјалфашисти“ (20. јануар 1930) *Пролетер,*

Драговић Р. (август 1901) „Лепа појава“ *Стари раднички лист*

Јовановић Д. (1. мај 1925) „Светозар Марковић“ *Нова Европа*

Јовановић Д. (1925) „Светозар Марковић“ *Генерација пред стварањем*

Јавност – Глас јавности (1975) фототипско издање, Београд, Народна библиотека СР Србије, Скупштина општине Крагујевац, Скупштина општине Светозарево

Јеремић М. (13. јул 1914) „Светозар Марковић као педагог“ *Борба*

Кершовани О. (1925) „Нове генерације и њихови покрети“ *Генерација пред стварањем*

„Код друга Светислава Стефановића“ (децембар, 1937) *Вихор*

Лапчевић Д. (октобар, 1904) „Покушаји за оснивање партије“, *Радничке новине*

Љотић Д. (7. април 1935) „Јавно мњење“ *Отаџбина*

Љотић Д. (23. јун 1935) „Ка економској демократији" *Отаџбина*

Марковић М. (1925) „Диктатура партизанства“ *Генерација пред стварањем*

Марковић С. (2. јануар 1874) „Ново лето“ *Јавност*

Марковић С. (фебруар 1874) „Да се испита материјално стање земљорадника“ *Јавност*

Марковић С. (фебруар 1874) „Да се испита социјално стање народа“ *Јавност*

Марковић С. (16. јануар 1874) „Закон о народном благостању“ *Јавност*

Марковић С. (4. децембар 1871) „Необични људи“ *Раденик*

„Може ли социјалиста бити члан радикалне странке“ (1. јануар 1882) *Самоуправа*

„Може ли социјалиста бити члан радикалне странке“ (5. јануар 1882) *Самоуправа*

„Наш економски положај“ (10. јануар 1881) *Самоуправа*

НОЛИТ, Часопис за културна питања, фототипско издање (1978) Београд, Универзитетска библиотека Светозар Марковић

„Одговор др Драгиши Станојевићу“ (8. октобар 1881) *Самоуправа*

„Одговор др Драгиши Станојевићу“ (10. октобар 1881) *Самоуправа*

Пачу Л. (15. мај – 18. јун 1881) „Грађанско друштво и његове друштвено-.-политичке партије“ *Самоуправа*

Панчевац, недељни лист за просветне и материјалне интересе (1981) фототипско издање, Панчево, Народна библиотека „Вељко Влаховић“

Појачати борбу против социјалфашизма“ (јул, 1934) *Пролетер*

Раденик 1871-1872, (1976) фототипско издање Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“

„Самоуправа – радник“ (9. април 1881) *Самоуправа,* 9. 4. 1881.

Стефановић С. (11. март 1900) „Прослава Светозара Марковића“, *Застава*

Стефановић С. (26. фебруар 1900) „Светозар Марковић“, *Застава*

Стефановић С. (мај, 1938) „Светозар Марковић као визионар и антиципатор националног југословенског социјализма“ *Нова смена*

Стефановић С. (11. фебруар 1937) „Значај средњег и сељачког сталежа и њихова заштита као актуелни проблем политике, економије и културе“ *Отаџбина*

Стефановић С. (11. септембар 1940) „Једна нова линија“ *Време*.

Стефановић С. (9. август 1940) „Враћање на елан народне револуције“ *Време*

Стефановић С. (11. децембар 1936) „Око моје лекције сер Остину Чемберлену“ *Отаџбина*

Стефановић С. (28. април 1920) „Последња улога“ *Република*

Стефановић С. (20. јун 1920) „Класна борба и организација друштва (III)“ *Република*

Стефановић С. (9. август 1925) „Једна заборављена прослава Светозара Марковића“ *Правда*

Стефановић С. (1. јул 1934) „За обнову југословенског национализма“

Стефановић С. (4. Јул 1934) „Обнова национализма у знаку етичке обнове“ *Време*

Стефановић С. (11. јул 1934) „За ново интегрално постављање националног проблема“ *Отаџбима*

Стефановић С. (27. фебруар 1937) „Прави значај села“ *Отаџбина*

„Српски русофили“ (5. фебруар 1903) *Радничке новине*

„Стара песма“ (23. април 1881) *Самоуправа*.

„Статут Народне радикалне странке“ (3. децембар 1881) *Самоуправа*

Топаловић Ж. (7. април – 10 мај 1911) „Аграрно питање и социјална демократија“ *Борба*

„Требају ли нам Окр. Начелства“ (12, новембар 1881) *Самоуправа*

Туцовић Д. (24. новембар 1904) „Синдикати и партија“ *Радничке новине*

Туцовић Д. (5. септембар 1911)„Ко је наш клеветник“ *Радничке новине*

Туцовић Д. (новембар, 1905) „Извештај о синдикалном покрету у Србији“, *Радничке новине*

Ценић Д. (10. април 1876) „Одговор на приговор“ *Старо ослобођење*

Ценић Д. (март 1882. бр. 70-77) „Социјализам и дневна политичка борба“ *Борба*

Ценић Д. (2. март 1881)„Читаоцима“ *Радник*

Ценић Д. (6-12 мај 1881) „Наше странке“ *Радник*

Цицварић К (12. децембар 1936) „Никола Пашић“ *Балкан*

Цицварић К. (24. јун 1936) „Четврти сталеж на сцени“ *Балкан*

Цицварић К. (20. јануар 1937) „Национална унија“, *Балкан*

Цицварић К. (5. август 1936) „Срби кроз историју“ *Балкан*

Црногорац, лист за политику и књижевност 1871-1872 (1983) фототипско издање, Цетиње, Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“

„1.мај 1930 – 1. мај 1931 (1. мај 1931) *Пролетер* „50 годишњица смрти Маркса“ (април, 1933)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Стево Лапчевић, рођен је 10. септембра 1985. у Сремској Митровици. По свршетку Митровачке гимназије, 2004. уписује Факултет политичких наука који завршава 2009. године, дипломским радом *Српска екстремна десница и Димитрије Љотић: компаративна анализа на програмској основи*, под менторством проф. др Зорана Стојиљковића. Године 2020. уписао Мастер студије политикологије, које завршава наредне 2021.мастер радом *Анархистичка мисао Жака Елила*, под менторством проф. др Иване Дамњановић.

Од 2009. до 2021. Запослен у НИПД „Сремске новине“ у Сремској Митровици. За свој новинарски рад добио је неколико признања, међу којима су и две велике годишње награде Удружења новинара Србије *Ђоко Вјештица* за новинарску хуманост и ангажовано писање. Једини је двоструки лауреат. Град Сремска Митровица уручује му 2019. „Новембарску награду“ као највеће градско признање.

Од 2021. запослен у Музеју Срема. Бави се истраживањем међуратне политичке историје Сремске Митровице и Срема, као и културом сећања. За свој рад на овом пољу добио је 2023. *Граматy* Његовог Преосвештенства Архиепископа Сирмијског и Митрополита Сремског Василија, а 2025. и *Златну значку* „Културно просветне заједнице Србије“.

Ожењен Сњежаном Лапчевић, има два детета, Даницу и Јована.

образац изјаве о ауторству

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Стево М. Лапчевић

Број индекса 17/2021

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Однос Светозара Марковића према мисли Карла Маркса као основ поделе у српском / југословенском социјализму 1875-1941.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 9. 4. 2026.

Стево М. Лапчевић

образац изјаве о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Стево М. Лапчевић

Број индекса 17/2021

Студијски програм Докторске студије политикологије

Наслов рада Однос Светозара Марковића према мисли Карла Маркса као основ поделе у српском / југословенском социјализму 1875-1941.

Ментор Проф. др Ивана Дамњановић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 9. 4. 2026.

образац изјаве о коришћењу

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Однос Светозара Марковића према мисли Карла Маркса као основ поделе у српском / југословенском социјализму 1875-1941.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 9. 4. 2026.

Стевеа М. Пантелић